Дипломатска историја модерне Европе 1878–1919, 1933.

Садржај

Уводна реч

Предговор за српско издање

Предговор енглеском издању

Увод: Претходни догађаји

Глава прва

После Берлинскога уговора: Берлински уговор. Неповерење према Русији. Руска влада у Бугарској. Кнез Александар Бугарски. Непријатељство Александра III. Источна Румелија. Устав Источне Румелије. Бесарабија. Добруџа. Јевреји у Румунији. Крунисање Карола I. Грчки захтеви. Француска за Грчку. Аутономија Крита. Црна Гора и Турска. Гледстон и Улциањ. Аустро-Угарска окупира Босну. Буна у Босни 1882. Реформе у Турској. Енглеска опомиње. Абдул Хамид непопустљив. Гледстонов неуспех 1883. Русија у Азији. Затегнутост енглеско-руска због Азије. Даљи заплети у Азији

Глава друга

Тројни савез I: Русија оптужује Немачку. Претње Александра II. Нова немачка политика. Немачка иде с Аустро-Угарском. Кајзерова политика. Кајзер попушта. Двојни савез. Аустро-Немци задовољни. Руски цар умирен. Руско-немачко зближење. Тројецарски савез. Гирс после Горчакова. Прва сенка. II: Немачка и Италија. Француска у Тунису. Тунис и Европа. Узбуна у Италији. Италија и Аустрија. Тројни савез. Италија добија. Тајна аустро-српска конвенција. Србија краљевина. Тајна аустро-румунска конвенција

Глава трећа

Свађа око Африке I: Исмаил кедин. Исмаил свргнут с престола. Енглеско-француска контрола. Прва буна у Египту. Енглеска и Француска. Држање Турске. Нереди у Александрији. Бомбардовање Александрије. Енглези улазе у Египат. Италија неће у сурадњу. Бисмарк одобрава Енглеској. Енглеска у Египту. Махдијева буна. Лондонска конференција. Лондонска конвенција. Суецки уговор. Гордонова мисија. Прва енглеско-турска конвенција. Друга енглеско-турска конвенција. II: Бисмарк и колоније. Бисмарк не чека. Енглеска погрешка. Бисмарк тражи Хелиголанд. Енглеско-немачко трвење. Тоголанд и Камерун. Тихи Океан. Даљи сукоби енглеско-немачки. Немири у Самоа. Белгиски Конго. Енглези и Потругалска. Против трговине робљем

Глава четврта

Бугарска и Велике силе: источно-румелиски иредентизам. Пловдивски преврат. Русија и Турска. Помоћ краљице Викторије. Србија напада Бугарску. Аустро-Угарска спасава Србију. Грчка тражи накнаде. Блокада Грчке. Грчка попушта. Кнез Александар затворен. Бисмарк подржава Русију. Аустриско држање. Напади панславистичке штампе. Катков и Француска. Бисмарков преглед спољне политике. Бисмарк о Бугарској. Бисмарк о Француској. Генерал Буланже. Солсбери и Белгија. Крај Буланжеа. Катков противу Гирса. Бисмарк и Русија. Тајни уговор. Зашто тајност. Фалсификатори на делу. Солсбери се обраћа Бисмарку. Бисмарк умирује Солсберија. Аустрија и Италија. Обнова Тројног савеза. Италија и Немачка. Италија се наплаћује. Кобург у Бугарској. Аустро-Угарска, Италија, Енглеска. Аустриско-руски заплет. Крај бугарске кризе

Глава пета

Двојни савез: Француска усамљена. Русија помаже Француске. Зближење Француске и Немачке. Русија противу Немачке. Француска још одбија Русију. Још генерал Буланже. Француско-немачка затегнутост. Руски зајам у Француској. Пушке и муниција за Русију. Зближење Француске и Русије. Лудовање за Русијом. Руски Јевреји. Французи у Кронштату. Русија тражи савезнике. Политички споразум између Француза и Руса. Руски зајмови у Француској. Дипломатска сарадња. Војна конвенција. Француска предлаже измене у уговору. Нова година одлагања. Руска флота у Тулону. Француско-руска војна конвенција. Објава савеза 1895. Кајзер се љути. Два логора

Глава шеста

Кајзер Вилхелм II. Будући кајзер. Бисмаркове опомене. Вилхелм II у Русији. Покушај с Енглеском. Прва посета Енглеској. Бисмарк и кајзер. Нови немачки канцелар. Бисмаркове сплетке. Хелиголанд и Занзибар. Барон Холштајн – један опасан утицај. Русија и Немачка. Колониална политика. Кајзер англофил. Немачка повећава војску. Килски канал. Трећи канцелар Немачке. Манири Вилхелма II. Кригер и Вилхелм II. Италија у Африци. Трансвал се спрема. Упад др Џемсона. Кајзеров телеграм Кригеру. Енглеска се љути. Трансвал зависан. Јапан побеђује. Китај. Немачка

одваја Јапан. Немачка узима Кијао-Чао. Руси окупирају Порт-Артур. Утакмица око трговине. Немачка на мору. Нова спољна политика, Weltpolitik

Глава седма

Јерменска и Крит I: Јерменско питање. Срамна истрага, Русија и Енглеска се не слажу. Велики јерменски покољ. Цариградски покољ. Енглеско признање. II: Критско питање. Грчко-турски рат. Европа интервенише. Принц Ђорђе на Криту. III: Силе нису сложне. Руси и Цариград. Русија и Дарданели. Аустро-руски споразум. Русија незадовољна. Немачка у Цариграду. Вилхелм II заштитник ислама

Глава осма

Фашода: Нови Хебриди – Тунис. Криспи и Француска. Утврђења у Бизерти. Око Сијама. Политика лорда Солсберија. Енглеска у Египту. Уговор између Енглеске и Конга. Енглеско-конголески уговор се укида. Енглеско-француски преговори о Африци. Енглези прете. Судан. Донгола. Италија у Абисинији. Маршанова мисија. Француска анектира Мадагаскар. Италија и Француска. Западни афрички проблем. Решење афричког спора. Фашода. Киченер и Маршан. Сукоб се заоштрава. Французи попуштају. Одлука Француске. Око Судана. Француско-енглеско измирење. Француско царство у Африци

Глава девета

Бурски рат: Немци и Енглези. Кајзер Вилхелм II о савезу с Енглеском. Никола II и Вилхелм II. Између Берлина и Лондона. Даље енглеско-немачко споразумевање у Африци. Хашка конференција за мир 1899. Немачка не пристаје. Енглеска у рату с Бурима. Велика Британија губи. Вилхелм II у Енглеској. Покушај енглеско-немачког савеза. Чемберленови напори. Немачка морнарица. Немци подржавају владу. Закони о флоти Немачке. Велика Британија усамљена. Русија предлаже интервенцију. Немци одбацују посредовање. Никола II и Бурски рат. Кригер у Европи. Смрт краљице Викторије. Боксерска буна у Китају. Јангкцекијански уговор. Неспоразум око Манџурије. Опет око енглеско-немачкога савеза. Немачка војска. Енглеско-јапански савез. Венецуелски догађај. Багдадска железница. Даљи енглеско-немачки неспоразум

Глава десета

Енглеско-француски споразум I: Енглеско-француска приближавања. Едвард VII у Паризу, Лубе у Лондону. Француска и мароканско-енглеско-француски споразум. Француско-италианско измирење. II: Француска у Мароку. Немачка и Мароко. Фон Билов у Мароку. Тангерска демонстрација. Америка и Мароко. Претходни француско-немачки споразум. Немачки интереси. Држање Велике Британије. Алгесирас. Заокруживање или обезбеђивање

Глава једанаеста

Енглеско-руски споразум: Енглези и Руси у Персији. Персиски залив. Индија и Тибет. Русија и Авганистан. Руско-енглеско немировање. Догађај у Хулу. Предлог Николе II. Вилхелм II прави предлоге Русији. Између два цара. Уговор у Бјерку. Цар Никола II се каје. Отказ Уговора у Бјерке и нов правац Русије. Руски зајам. Русија и багдадска железница. Енглеско-руска конвенција. Персиски залив. Немци према енглеско-руском споразуму

Глава дванаеста

Блиски Исток I: Зулуми у Маћедонији. Мирцштески програм. Енглески реформни програм. У Маћедонији не бива боље. Железница кроз Новопазарски Санџак. Велика Британија осуђује Аустро-Угарску. Састанак у Ревалу 1907. Немачка страхује. Младотурска револуција. II: Анексија Босне и Херцеговине. Састанак у Бухвали. Саучесништво Бугара. Откривање тајнога аустро-бугарскога договора. Извољски у Енглеској. Одјек у Србији. Немачка уз Аустро-Угарску. Извољски се извињава. Србијин одговор. Немачка прети Русији. Србија попушта. Русија дубоко незадовољна. Кајзер и руски цар

Глава тринаеста

Енглеско-немачко супарништво: Око ратне морнарице. Покушај да се оружање задржава. Немачко мишљење. Друга конференција за мир. Кајзер у Виндзору. Багдадска железница. Енглези и Немци разговарају. Енглеска и Аустро-Угарска. Афера са Дели Телеграфом. Немачки канцелар објашњава. Енглеска је узнемирена. Поморски буџет. Фон Билов и поморска политика. Биловљева Weltpolitik. Фон Тирпиц. Енглеско-немачки разговори. Проблем неутралитета. Преговори 1910. Кајзер у Лондону

Глава четрнаеста

Агадир: Француска у Мароку. Казабланка и ратни бегунци. Крај Казабланачког догађаја. Марокански пакао. Привремено измирење. Спорови се враћају. Анархија у Мароку. Немци опомињу Французе. Французи наступају. „Пантер" у Агадиру. Енглеска и Мароко. Разговори Немачке о Мароку. Лојд Џорџ прети. Отступања и опасност. Споразум о Мароку. Конголески споразум. Немци су разочарани. Италија узима Триполис. Тројни савез. Руси и Дарданели

Глава петнаеста

Балкански ратови I: Опет флота. Халданова мисија у Берлину. Енглеска страховања. Разговори без успеха. Французи и Енглези. Белгија и Холандија. II: Граф Бертхолд. Бугарска и Србија. Француска је узнемирена. Силе разговарају. Балкански савез побеђује. Србија и Драч. Потреба за конференцијом. Лондонска конференција. Свађа међу савезницима. Немачка се спрема. Немачки милитаризам. Нова немачка атмосфера. Милитаризам у Француској. Немци у Цариграду. Немачка команда у Цариграду. Крунски савет у Русији. Руско-немачке полемике. Русија је спремна. III: Португалске колоније. Багдадска железница. Велика антанта. Руско-енглески разговори. Руси нестрпљиви

Глава шеснаеста

Олуја је почела: Сарајевски атентат. Фрања Јосиф пише Вилхелму II. Кајзеров одговор. Аустриски крунски савет. Ултиматум Србији. Енглеска нуди посредовање. Беч хоће рат. Русијина одлучност. Британска флота. Опомена Немачкој. Савет у Потсдаму. Холвег опомиње Беч. Аустро-Угарска не попушта. Енглески последњи покушај. Русија мобилише војску. Немачки ултиматум. Енглеска и Француска. Неутралност Белгије. Енглеска помоћ. Енглеска одређује став. Кајзер говори. Говор Бетмана Холвега. Енглески ултиматум. Случај Немачке. Случај Русије. Случај Француске. Случај Италије. Став Енглеске. Два табора

Глава седамнаеста

Светски рат (прва фаза): Немачки план. Енглези се повлаче. Битка код Таненберга. Фронт у Галицији. Турска. Турска напада Русију. Русија и Цариград. Дарданели. Италианска „света себичност" (sacro egoismo). Немци у Италији. Цена за улазак Италије. Ђолити противу Д'Анунција. Офансива код Горице. Варшава евакуисана. Пољски национализам. Аустро-немачки кондоминијум у Пољској. Око Грчке. Мисије браће Бакстона у Бугарској. Обазривост бугарскога краља. Бугарска прилази Немачкој. Солунски фронт. Србија побеђена. Напуштање Дарданела. Рат на мору. Јутландска битка на мору. Ратујуће стране и неутралци. Рат подморницама. Потапање Лузитаније. Америчка осетљивост. Верденска битка. Битка на Соми. Русија поново напада. Предаја Кут ел Амара. Арабљани у рату. Румунија улази у рат. Шта Румунија тражи. Румунска предострожност. Брза пропаст Румуније. Уклањање грчкога краља Константина са престола

Глава осамнаеста

Светски рат (друга фаза): Последњи удар. Први разговори за мир. Позив за разговоре о миру. Вилсон позива. Циљеви рата. Заједнички одговор савезника. Америка и Немачка. Коцка је бачена. Мир без победе. Немачки услови за мир. Назадњаштво у Русији. Руска револуција. Керенски. Француски пораз. Багдад и Палестина. Аустро-Угарска за мир. Мисија Сикста Бурбонскога. Аустриски цар, и ако се погађа, нада се. Немачка је обавештена. Центрум Рајхстага тражи споразумни мир. Резолуција Рајхстага. Папини покушаји за мир. Британски одговор. Папа наставља рад. Немци за мир. Немачко никад. Пад владе Керенскога. Брестлитовски мир. Русија прима мир. Слом Италије. Енглески ратни циљеви. Цариград и Турска. Говори се о миру. Вилсонових четрнаест тачака. Немачки последњи напори. Италианска победа. Црни дани за Немачку. Бугарска се предаје. Турска се предаје. Немачка се повлачи. Распад Аустро-Угарске. Лудендорф одлази. Револуција у Немачкој

Глава деветнаеста

Крај Светскоме рату: После битке. Припреме. Великобритански програм. Француски програм. Лојд Џорџ. Клемансо. Вилсон. Орландо. Венизелос. Браћану. Пашић. Хувер. Савет десеторице. Састанак на Принкипу. Савет четворице. Лига народа. Устав Лиге народа. Чланови Лиге народа. Обвезе. Мандати. Границе на Рајни. Енглеска опомиње Французе. Сарски угљени рудници. Суђење кајзеру Вилхелму II. Око репарација. Спор око Ријеке. Вилсон противу Орланда. Јапан и Шантунг. Пољски захтеви. Немци у Версању. Пред крај. Уговор је потписан. Разоружање Немачке. Јемства за мир. Сен-Жерменски уговор. Нова Европа

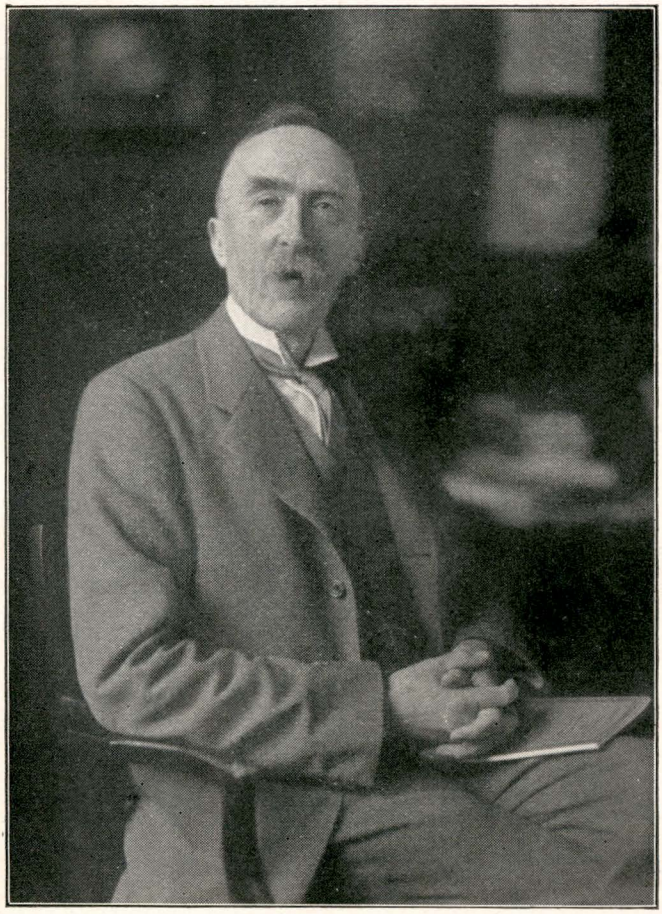
Ц. П. ГУЧ — Ј. М. ЈОВАНОВИЋ

ДИПЛОМАТСКА ИСТОРИЈА МОДЕРНЕ ЕВРОПЕ

1878-1919

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА
1933

ВЕРШНО ВЕЛИКИ
БИБЛИОТЕКА
13.012
БЕОГРАД

Професор Dr. Ц. П. ГУЧ

ДИПЛОМАТСКА ИСТОРИЈА
МОДЕРНЕ ЕВРОПЕ
1878-1919

САДРЖАЈ

Уводна реч XII
Предговор за српско издање XVII
Предговор енглеском издању XXI
Увод: Претходни догађаји XXIII

ГЛАВА ПРВА

После Берлинскога уговора: Берлински уговор — Неповерење према Русији — Руска влада у Бугарској — Кнез Александар Бугарски — Непријатељство Александра III — Источна Румелија — Устав Источне Румелије — Бесарабија — Добруџа— Јевреји у Румунији — Крунисање Карола I — Грчки захтеви — Француска за Грчку — Аутономија Крита — Црна Гора и Турска — Гледстон и Улцињ — Аустро-Угарска окупира Босну — Буна у Босни 1882 — Реформе у Турској — Енглеска опомиње — Абдул Хамид непопустљив — Гледстонов неуспех 1883 — Русија у Азији — Затегнутост енглеско-руска због Азије — Даљи заплети у Азији 1—24

ГЛАВА ДРУГА

Тројни Савез I: Русија оптужује Немачку — претње Александра II — Нова немачка политика. — Немачка иде с Аустро-Угарском — Кајзерова политика — Кајзер попушта — Двојни савез — Аустро-Немци задовољни — Руски цар умирен — Руско-немачко зближавање — Аустро-руско зближење — Тројецарски савез — Гирс после Горчакова — Прва сенка. — II: Немачка и Италија — Француска у Тунису — Тунис и Европа — Узбуна у Италији — Италија и Аустрија — Тројни савез — Италија добија — Тајна аустро-српска конвенција — Србија краљевина — Тајна аустро-румунска конвенција. . . . . 25—59

ГЛАВА ТРЕЋА

Свађа око Африке: I: Исмаил кедив — Исмаил свргнут с престола — Енглеско-француска контрола — Прва буна у Египту —

Енглеска и Француска — Држање Турске — Нереди у Александрији — Бомбардовање Александрије — Енглези улазе у Египат — Италија неће у сурадњу — Бисмарк одобрава Енглеској — Енглеска у Египту — Махдијева буна — Лондонска конференција — Лондонска Конвенција — Суецки уговор — Гордонова мисија — Прва енглеско-турска конвенција — Друга енглеско-турска конвенција — II: Бисмарк и колоније — Бисмарк не чека — Енглеска погрешка — Бисмарк тражи Хелиголанд — Енглеско-немачко трвење — Тоголанд и Камерун — Тихи Океан — Даљи сукоби енглеско-немачки — Немири у Самоа — Белгиски Конго — Енглези и Португалска — Против трговине робљем . . . . . 59—92

ГЛАВА ЧЕТВРТА

Бугарска и Велике силе: Источно-румелиски иредентизам — Пловдивски преврат — Русија и Турска — Помоћ краљице Викторије — Србија напада Бугарску — Аустро-Угарска спасава Србију — Грчка тражи накнаде — Блокада Грчке — Грчка попушта — Кнез Александар затворен — Бисмарк подржава Русију — Аустриско држање — Напади панславистичке штампе — Катков и Француска — Бисмарков преглед спољне политике — Бисмарк о Бугарској — Бисмарк о Француској — Генерал Буланже — Солсбери и Белгија — Крај Буланжеа — Катков противу Гирса — Бисмарк и Русија — Тајни уговор — Зашто тајност — Фалсификатори на делу — Солсбери се обраћа Бисмарку — Бисмарк умирује Солсберија — Аустрија и Италија — Обнова Тројног савеза — Италија и Немачка — Италија се наплаћује — Кобург у Бугарској — Аустро-Угарска, Италија, Енглеска — Аустро-руски заплет — Крај бугарске кризе . . . . . 93—129

ГЛАВА ПЕТА

Двојни савез: Француска усамљена — Русија помаже Француске — Зближење Француске и Немачке — Русија противу Немачке — Француска још одбија Русију — Још генерал Буланже — Француско-немачка затегнутост — Руски зајам у Француској — Пушке и муниција за Русију — Зближење Француске и Русије — Лудовање за Русијом — Руски Јевреји — Французи у Кронштату — Русија тражи савезнике — Политички споразум између Француза и Руса — Руски зајмови у Француској — Дипломатска сарадња — Војна конвенција — Француска предлаже измене у уговору — Нова година одлагања — Руска флота у Тулону — Француско-руска војна конвенција — Објава савеза 1895 — Кајзер се љути — Два логора. . . . . 131—158

ГЛАВА ШЕСТА

Кајзер Вилхелм II — Будући кајзер — Бисмаркове опомене — Вилхелм II у Русији — Покушај с Енглеском — Прва посета Енглеској — Бисмарк и кајзер — Нови немачки канцелар — Бисмаркове сплетке — Хелиголанд и Занзибар — Барон Холштајн - један опасан утицај — Русија и Немачка — Колониална политика — Кајзер англофил — Немачка повећава војску — Килски канал — Трећи канцелар Немачке — Манири Вилхелма II — Кригер и Вилхелм II — Италија у Африци — Трансвал се спрема — Упад Др. Џемсона — Кајзеров телеграм Кригеру — Енглеска се љути — Трансвал зависан — Јапан побеђује — Китај — Немачка одваја Јапан — Немачка узима Кијао-Чао — Руси окупирају Порт-Артур — Утакмица око трговине — Немачка на мору — Нова спољна политика, Weltpolitik . . . . . 159—193

ГЛАВА СЕДМА

Јерменска и Крит I: Јерменско питање — Срамна истрага, Русија и Енглеска се не слажу — Велики јерменски покољ — Цариградски покољ — Енглеско признање — II: Критско питање — Грчко-турски рат — Европа интервенише — Принц Ђорђе на Криту — III: Силе нису сложне — Руси и Цариград — Русија и Дарданели — Аустро-руски споразум — Русија незадовољна — Немачка у Цариграду — Вилхелм II заштитник Ислама. . . . 194—222

ГЛАВА ОСМА

Фашода: Нови Хебриди-Тунис — Криспи и Француска — Утврђења у Бизерти — Око Сијама — Политика лорда Солсберија — Енглеска у Египту — Уговор између Енглеске и Конга — Енглеско-конголески уговор се укида — Енглеско-француски преговори о Африци — Енглези прете — Судан — Донгола — Италија у Абисинији — Маршанова мисија — Француска анектира Мадагаскар — Италија и Француска — Западни афрички проблем — Решење афричког спора — Фашода — Киченер и Маршан — Сукоб се заоштрава — Французи попуштају — Одлука Француске — Око Судана — Француско-енглеско измирење — Француско царство у Африци. . . . . 223—250

ГЛАВА ДЕВЕТА

Бурски рат: Немци и Енглези — Кајзер Вилхелм II о савезу с Енглеском — Никола II и Вилхелм II — Између Берлина и Лондона — Даље енглеско-немачко споразумевање у Африци — Хашка конференција за мир 1899 — Немачка не пристаје — Енглеска у рату с Бурима — Велика Британија губи — Вилхелм II у Енглеској — Покушај енглеско-немачког савеза — Чемберленови напори — Немачка морнарица — Немци подржавају владу — Закони о флоти Немачке — Велика Британија усамљена — Русија предлаже интервенцију — Немци одбацују посредовање — Никола II и Бурски рат — Кригер у Европи — Смрт краљице Викторије — Боксерска буна у Китају — Јангкцекијански уговор — Неспоразум око Манџурије — Опет око енглеско-немачкога савеза — Немачка војска — Енглеско-јапански савез — Венецуелски догађај — Багдадска железница — Даљи енглеско-немачки неспоразум. . . 251—284

ГЛАВА ДЕСЕТА

Енглеско-француски споразум. I: Енглеско-француска приближавања — Едвард VII у Паризу, Лубе у Лондону — Француска и Мароканско-енглеско-француски споразум — Француско-италијанско измирење. — II: Француска у Мароку — Немачка и Мароко — Фон Билов у Мароку — Тангерска демонстрација — Тајни уговори — Немачка прети — Енглеска и тангерска демонстрација — Америка и Мароко — Претходни француско-немачки споразум — Немачки интереси — Држање Велике Британије — Алгесирас — Заокруживање или обезбеђивање. . . . . 285—312

ГЛАВА ЈЕДАНАЕСТА

Енглеско-руски споразум: Енглези и Руси у Персији — Перзиски залив — Индија и Тибет — Русија и Авганистан — Руско-енглеско немирование — Догађај у Хулу — Предлог Николе II — Вилхелм II прави предлоге Русији — Између два цара — Уговор у Бјерку — Цар Никола II се каје — Отказ Уговора у Бјерке и нов празац Русије — Руски зајам — Русија и багдадска железница — Енглеско-руска конвенција — Персиски залив — Немци према енглеско-руском споразуму . . . . . 313—334

ГЛАВА ДВАНАЕСТА

Блиски Исток I: Зулуми у Маћедонији — Мирцштески програм — Енглески реформни програм — У Маћедонији не бива боље — Железница кроз Новопазарски Санџак — Велика Британија осуђује Аустро-Угарску — Састанак у Ревалу 1907 — Немачка страхује — Младотурска револуција. — II: Анексија Босне и Херцеговине — Састанак у Бухвали — Саучесништво Бугара — Откривање тајнога аустро-бугарскога договора — Извољски у Енглеској — Одјек у Србији — Немачка уз Аустро-Угарску — Извољски се извињава — Србијин одговор — Немачка прети Русији — Србија попушта — Русија дубоко незадовољна — Кајзер и руски цар . . . . . 335—360

ГЛАВА ТРИНАЕСТА

Енглеско-немачки супарништво: Око ратне морнарице — Покушај да се оружање задржава — Немачко мишљење — Друга конференција за мир — Кајзер у Виндзору — Багдадска железница — Енглези и Немци разговарају — Енглеска и Аустро-Угарска — Афера са *Дели Телеграфом* — Немачки канцелар објашњава — Енглеска је узнемирена — Поморски буџет — фон Билов и поморска политика — Биловљева Weltpolitik — Фон Тирпиц — Енглеско-немачки разговори — Проблем неутралитета — Преговори 1910 — Кајзер у Лондону . . . . . 361—386

ГЛАВА ЧЕТРНАЕСТА

Агадир: Француска у Мароку — Казабланка и ратни бегунци — Крај Казабланачког догађаја — Мароканци пакао — Привремено измирење — Спорови се враћају — Анархија у Мароку — Немци опоминју Французе — Французи наступају — „Пантер" у Агадиру — Енглеска и Мароко — Разговори Немачке о Мароку — Лојд Џорџ прети — Отступања и опасност — Споразум о Мароку — Конголески споразум — Немци су разочарани — Италија узима Триполис — Тројни савез — Руси и Дарданели . 387—412

ГЛАВА ПЕТНАЕСТА

Балкански ратови I: — Опет флота — Халданова мисија у Берлину — Енглеска страховања — Разговори без успеха — Французи и Енглези — Белгија и Холандија — II: Граф Бертхолд — Бугарска и Србија — Француска је узнемирена — Силе разговарају — Балкански савез побеђује — Србија и Драч — Потреба за конференцијом — Лондонска конференција — Свађа међу савезницима — Немачка се спрема — Немачки милитаризам — Нова немачка атмосфера — Милитаризам у Француској — Немци у Цариграду — Немачка команда у Цариграду — Крунски савет у Русији —

Руско-немачке полемике — Русија је спремна. — III: Португалске колоније — Багдадска железница — Велика антанта — Руско-енглески разговори. — Руси нестрпљиви . . . 413—446

ГЛАВА ШЕСНАЕСТА

Олуја је почела: Сарајевски атентат — Фрања Јосиф пише Вилхелму II — Кајзеров одговор — Аустриски крунски савет — Ултиматум Србији — Енглеска нуди посредовање — Беч хоће рат — Русијина одлучност — Британска флота — Опомена Немачкој — Савет у Потсдаму — Холвег опомиње Беч — Аустро-Угарска не попушта — Енглески последњи покушај — Русија мобилише војску — Немачки ултиматум — Енглеска и Француска — Неутралност Белгије — Енглеска помоћ — Енглеска одређује став — Кајзер говори — Говор Бетмана Холвега — Енглески ултиматум — Случај Немачке — Случај Русије — Случај Француске — Случај Италије — Став Енглеске — Два табора . . . . . 447—472

ГЛАВА СЕДАМНАЕСТА

Светски рат (Прва фаза): Немачки план — Енглези се повлаче — Битка код Таненберга — Фронт у Галицији — Турска — Турска напада Русију — Русија и Цариград — Дарданели — Италијанска „света себичност" (sacro egoismo) — Немци у Италији — Цена за улазак Италије — Бољити противу Д'Анунција — Офансива код Горице — Варшава евакуисана — Пољски национализам — Аустро-немачки кондоминијум у Пољској — Око Грчке — Мисије Браће Бакстона у Бугарској — Обазривост бугарскога краља — Бугарска прилази Немачкој — Солунски фронт — Србија побеђена — Напуштање Дарданела — Рат на мору — Јутландска битка на мору — Ратујуће стране и неутралци — Рат подморницама — Потапање Лузитаније — Америчка осетљивост — Верденска битка — Битка на Соми — Русија понова напада — Предаја Кут ел Амара — Арапљани у рату — Румунија улази у рат — Шта Румунија тражи — Румунска предострожност — Брза пропаст Румуније — Уклањање грчкога краља Константина са престола . . . 473—511

ГЛАВА ОСАМНАЕСТА

Светски рат (друга фаза): Последњи удар — Први разговори за мир — Позив за разговоре о миру — Вилсон позива — Циљеви рата — Заједнички одговор савезника — Америка и Немачка — Коцка је бачена — Мир без победе — Немачки услови за мир — Назадњаштво у Русији — Руска револуција — Керенски — Француски пораз — Багдад и Палестина — Аустро-Угарска за мир — Мисија Сикста Бурбонскога — Аустриски цар, и ако се погађа, нада се — Немачка је обавештена — Центрум Рајхстага тражи споразумни мир — Резолуција Рајхстага — Папини покушаји за мир — Британски одговор — Папа наставља рад — Немци за мир — Немачко никад — Пад владе Керенскога — Брестлитовски мир — Русија прима мир — Слом Италије — Енглески ратни циљеви — Цариград и Турска — Говори се о миру — Вилсонових четрнаест тачака — Немачки последњи напори — Италијанска победа — Црни дани за Немачку — Бугарска се предаје — Турска се предаје — Немачка се повлачи — Распад Аустро-Угарске — Лудендорф одлази — Револуција у Немачкој . . . . . 513—556

ГЛАВА ДЕВЕТНАЕСТА

Крај Светскоме рату: После битке — Припреме — Великобритански програм — Француски програм — Лојд Џорџ — Клемансо — Вилсон — Орландо — Венизелос — Браћану — Пашић — Хувер — Савет десеторице — Састанак на Принкипу — Савет четворице — Лига народа — Устав Лиге народа — Чланови Лиге народа — Обвезе — Мандати — Границе на Рајни — Енглеска опомиње Французе — Сарски угљени рудници — Суђење кајзеру Вилхелму II — Око репарација — Спор око Ријеке — Вилсон противу Орланда — Јапан и Шантунг — Пољски захтеви — Немци у Версаљу — Пред крај — Уговор је потписан — Разоружање Немачке — Јемства за мир — Сен-Жерменски уговор — Нова Европа 557—589

НАПОМЕНА

И ако је ово слободан превод „Дипломатске историје модерне Европе", преводилац није ипак исправљао по неке од грешака; то је учињено зато што ове нису капиталне; оне, и исправљене, не би мењале ни историју ни закључке у њој. Такав је случај са две три погрешке из наше историје. Писац је, тако, црпући податке о Србији на Берлинском конгресу из дела Чеде Мијатовића, рекао и ово: ...„Услуге Андрашијеве да Србија добије Ниш и Пирот, који су тада били окупирани од Бугара, окренуше њене очи према Бечу..." (стр. 54). Бугари нису тада држали под окупацијом ни Ниш ни Пирот, него су Руси у Санстефанским преговорима и држањем на

Берлинском конгресу, спремали да и ова два града с околином уђу у нову кнежевину Бугарску. Исто тако, писац је, служећи се опет истим изговором, написао и ово (на стр. 97, 98): „Аустриски посланик се пожурио у бугарску Врховну команду у Ниш да спречи даља непријатељства... Интерзенција је била дошла у право време. Србија после две недеље рата није имала муниције а окупација Београда би оборила династију..." Бугарска Врховна команда је дошла 1885 у Пирот, а никад до Ниша; Бугари нити су имали намеру нити би могли да окупирају Београд, како је Мијатовић у својим накићеним мемоарима написао. Најзад, није тачно да су извесни српски генерали испод руке писали тајно Мијатовићу у Букурешт куда је као делегат Србије 1886 ишао да закључи мир са Бугарском (стр. 98) а краљ Милан му опет јављао да не жури, да чак одуговлачи, докле се он не спреми за нови рат са Бугарском. Историја је ту друкчија него што је Мијатовић приказује у својим дипломатским мемоарима. На страни 422 г. Ц. Гуч ће рећи да су Србија, Бугарска и Грчка са Црном Гором имале вербалан споразум за улаз у рат 1912; међутим ствар је текла овако: Србија је у Луцерну у августу 1912 закључила са Црном Гором (Генерал П. Пешић—Јов. Пламенац) писмен споразум; Грчка и Бугарска су, путем размене нота преко својих посланика овлашћених зато, (за Грчку Е. Евгенијадес, за Бугарску Д-р Колушев) направили слични споразум. На другим местима, у колико се тиче Србије из година 1908, 1909, 1912, 1913, 1914, писац нема оваквих погрешака; исто ово важи за питање нашег уједињења у југословенску државу. Извори којима се за ово служио били су веродостојни и представљају бар деведесет од сто службена документа.

СКУПШТИНА СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ БИБЛИОТЕКА

УВОДНА РЕЧ

I

Д-р Ц. П. Гуч, професор, члан *Британске академије наука*, председник *„Историскога друштва"* и почасни доктор књижевности универзитета у Дараму, рођен је 1873, а школовао се на универзитетима *Кингс Колеџ* у Лондону, *Тринити Колеџ* у Кембрицу, у Берлину и у Паризу. Он се нарочито одликовао добрим познавањем и активношћу у балканским стварима. Д-р Гуч је један од издавача часописа *Contemporary Review*, он је један од уредника Велике *Кембрицске модерне историје* о британској спољној политици. Његова дела су многобројна, и већина је из историје, а нарочито из историје Немачке одакле се оженио. Најбоља су му дела енциклопедијске свеске *Анали* и *Култура и политика*, *Историја и историчари XIX века*, *Немачка и Француска револуција*, *Француско-немачки односи* 1871—1914. Он је објавио једну чувену серију *Козерија* познатих као *Последња открића о европској дипломатији*. Његови су добро познати огледи *Расправе из модерне историје*; међу овим огледима врло је значајан онај о барону Холштајну. Његова дела: *Енглеске демократске идеје у XVII веку* и *Политичке идеје од Бекона до Халифакса* долазе у ред читаних књига. Д-р Гуч је један од уредника службеног издања *Британских дипломатских докумената*.

Д-р Гуч је био увек члан енглеске либералне партије и као такав остаће макар остао сам. Као научника лорд Актон сматра Д-р Гуча човеком ретке способности и талента. Он је добар друг и пријатељ какав се само може пожелети за оне који га добро познају и његова *Историја модерне Европе* — коју је мој пријатељ г. Јов. М. Јовановић тако пажљиво преводио — открије га, надам се, као таквога и многим Југословенима.

Харолд Темперле

професор историје на универзитету у Кембриџу

II

Имао је право, историчар Драмонд кад је рекао да се Ц. П. Гуч родио с осећањем за историску истину. Многи човек, свесно или несвесно, служи једном идеалу, идеалима своје земље, једног друштвеног реда, једне традиције, једне доктрине, итд. Д-р Ц. П. Гуч свесно служи историској истини. У овој књизи он прави преглед догађаја од 1878, од Берлинског уговора до 28 јуна 1919, дакле, до Версаљскога уговора. Он проводи читаоца кроз мутне људске страсти с озбиљношћу и објективношћу каквога изузетног човека. Енглеској ова књига служи на част и по научности и по непристрасности; „рекло би се да ју је писао човек са каквог другога света". Не приказује Ц. П. Гуч ту ни јунаке зла и добра из драме европских народа, ни њихове подвиге, нити иде у најтајније кутове њихових побуда. Он приказује мане дипломатскога положаја у Европи из дана у дан. Ц. П. Гуч је оставио на страну оне сукобе, узроке економских борби који су довели до катастрофе 1914. Он није писао историју великих индустрија и капитала, нити историју магната индустрије и финансија, него дипломатску историју Европе у њеноме најважнијем и најсудбоноснијем раздобљу од 1878 до 28 јуна 1919.

Ова књига Ц. П. Гуча је приказала једну циновску трагедију света, у којој улоге имају више народи него поједини људи. Од пролога са Берлинским конгресом па до епилога са Версаљским уговором, јединство и радње и јединство вођења до Светскога рата је тако вешто да њен крај, светска катастрофа 1914, долази као сасвим природна последица онога што је претходило. Светски рат није био акт људске покварености или лудости, него као крај свих прилика и услова створаних после руско-турског рата од 1878 до 1914; рат је био нормална реакција на оно што се радило. Све државе, наравно, нису подједнако одговорне; објављене тајне дипломатских докумената показују да је акција Централних сила у јулу 1914 убрзала катастрофу, и ако многи данас товаре сву кривицу на Русију због њене нагле опште мобилизације војске. Али, ако је могло доћи до догађаја 1914, то значи да је Европа била без правога и сигурнога компаса; ако су две-три државе помахнитале, да су друге биле јаче и организоване, оне би их те фаталне године задржале од рата. Европа је била у анархији; „Европа је личила на клизаче по танком леду; ухватили се сви за руке, дрхте и стрепе а јуначе се један пред другима." Они који су водили европске народе, гледали су више да изгледају јунаци пред другима него да раде за добро европске заједнице држава. У основи сви су били једнаки, сваки је гонио свој циљ, а свачија тежња је у противности с интересима Европе као целине. Они су сви гледали на свет као на чоху од које је сваки хтео један и што бољи комад, а дипломати, као кројачи, да режу, али чувајући се притом да својим посебним резањем не доведу до ратова. Они

су сви били умешани у један исти систем, а подељени у две групе добро оружаних сила. Њихов систем је био стална опасност за рат, од кога су стрепили, али су они ипак гурали у провалу европске народе. У 1904 се прошло без рата, па и 1906, 1908, 1912, 1913 тако исто, али 1914 Тројни савез и Тројни споразум су се сукобили, повукавши за собом не само Европу него и цео свет... Ц. П. Гуч верује у Лигу народа као чувара мира и као сигурнога браниоца међународне узајамности и сарадње. Лига народа јесте једно велико благо, али, као и свако благо, лакше га је стећи него очувати...

Јов. М. Јовановић

ПРЕДГОВОР ПЕОФЕСОРА Ц. П. ГУЧА

(ЗА СРПСКО ИЗДАЊЕ)

Са задовољством примам позив да напишем предговор за српско издање моје „Историје модерне Европе од 1878—1919".

Десет година је прошло откако је објављена моја књига и ја молим читаоце да се сете да је излагање у књизи рађено према до тада познатом материалу. И ако је књига имала добру прођу и више пута прештампавана, у њој није ништа измењено. Маса нових података је од тада објављено о чему сам ја више пута говорио у мојој скорашњој књизи „Нова открића о европској дипломатији." Па ипак, ја не налазим још разлога да изменим своју главну оцену о догађајима или да друкчије искажем моје опште сматрање о спољној политици. Ја сам увек био и националист и интернационалист, јер сам дубоко уверен да ни национализам ни интернационализам не могу постојати један без другога. Верујући у право свакога цивилизованога народа на максимум самоопредељења, ја сам са симпатијама писао о покрету за ослобођење и уједињење који игра толико велику улогу у модерној историји. Али ја сам остао и до данас убеђен да се доктрина о сувереној држави не може одржати и да треба што пре извршити организацију света.

Историја која је овде писана јесте историја непрекидних криза и потреса. Ниједна Сила, па и најјача, није сигурна на континенту, макар и до зуба наоружана. Савези пре појачавају него умањују опасности, и што више они су отежали локализовање рата. Па, поред тога, не постоји установа која би ефективно очувала мир. Европски концерт је био пре једна авет него једна чињеница, а Хашки суд је био суд за решавања мање значајних спорова. Такав систем је био осуђен да падне, а светски рат нам је пружио лекцију какву смо могли за јевтинију цену имати. Владари и државници су раније гледали искључиво интересе својих земљака, и били су задовољни кад су им они сами одобравали. Данашњи наши најмудрији вођи јесу они који најпуније схватају јединство људског рода. Цивилизација је дело заједничко и заједничке одговорности. Родољубље је једно од најјачих и најплеменитијих осећања, али то није довољно. У двадесетом веку, да се буде добар грађанин, треба бити грађанин света. Народност се, као и породица, не може уништити; али народи морају живети свој живот и остваривати своја стремљења у границама Устава Лиге народа и Париског пакта (Бриан-Келогов од 1928). Народна слобода, као и лична слобода, не значи право да се ради што се хоће. То је анархија. Права слобода ће се постићи ако влада режим неоспорне законитости.

Главни предмет ове књиге јесте историја Европе пре Светскога рата. Она би била узалуд писана, ако не би охрабривала њене читаоце да сурађују на изградњи једнога новога поретка, бољега него што је био овај који је довео до слома. Ја ћу завршити ово неколико речи са последњом реченицом из моје књиге, а ја на њу полажем највише: „У новоме свету из кога су бура

и трусови ишчупали земљишне граничне стубове, почетак мудрости показује да је опстанак европске цивилизације везан за животну способност и ауторитет Лиге народа у којој се под њеним окриљем налазе и „победиоци и побеђени“.

Џ. П. Гуч

ПРЕДГОВОР

(ЕНГЛЕСКОМ ИЗДАЊУ)

Међу резултатима Светскога рата налази се и овај: отворене су архиве берлинска, бечка, париска и јавили су се безбројни животописи, у којима су забележене или објашњене улоге које су играли владаоци, министри, дипломати, војници и морнари у доба у очи Великога рата или у току његовом. И ако је велики део тога материала споран по вредности, и ако га треба обазриво примати, ипак га има довољно да се може оправдати покушај у главним цртама једне историје Европе од Берлинскога конгреса до Версаљског уговора. Објављивање Прибрамових „Тајних уговора Аустро-Угарске“ и „Жутих књига“ о француско-руском савезу и о споразуму с Италијом, открило је обвезе и трансформацију дипломатских група у које су Велике силе биле подељене. Републиканска Немачка дала је пример њеним победиоцима, наредивши објављивање најважнијих депеша и мемоара из архива министарства иностраних дела од 1871 до 1914, од којих првих шест воде до пада Бисмаркова. Бољшевици, са друге стране, у својој борби противу старога режима и старе дипломатије, открили су многобројне депеше и телеграме, уговоре и протоколе, који нам дају могућности да одмеримо амбиције последњега Романова.

Немогућно је у обиму једне свеске дати све што обухвата једну овакву периоду претрпану догађајима, са никлим новим идејама, обогаћену са толико открића и изумевања. Задаћа је ове књиге да изнесе међусобне односе Великих сила у Европи. Ово је историја Европе а не историја света. Тек кад описујемо сваће Велике Британије са Француском око Египта или са Русијом око Авганистана, морамо за кратко време прећи преко Средоземнога Мора или преко Каспискога Језера. Али, није наша дужност да описујемо сукоб и кризу са Венецуелом 1896, Бурски рат од 1899 или Руско-јапански од 1904. Исто тако није потребно за наш задатак да се бавимо о домаћим стварима као што су Хом Рул или Женско право гласа, Драјфусова афера или отказивање конкордата у Француској, развој немачкога социализма или Столипинова аграрна реформа.

Нико није свеснији од писца да је врло ризично писати расправу о европскоме систему који је прогутао пожар Великога рата и зато су закључци његови само привремени. Ми имамо довољно материала да обележимо сигурном руком опште линије развијања; а сваки нови месец допуњује наша знања детаља и пооштрава нашу оцену личности супарника. Историчар будућности знаће више него што ми данас знамо, и он ће моћи са више мирноће да приступи послу него они које је дохватила бура и трусови.

Џ. П. Гуч

УВОД

Претходни догађаји

Ова добра дипломатска историја модерне Европе требало би да почиње од Француско-пруског рата. Овај рат је једна врста прелома у историји модерне Европе. Од Версаљскога примирја, закљученога у Дворани огледала где је проглашена Немачка царевином у јануару 1871, Немачка бива прва европска континентална Сила. Од тога доба почињу груписања Сила у Европи, и то постепено у два противничка табора. Победа Немаца над Французима на коју су са равнодушношћу гледали у Лондону и у Петрограду, донекле и из себичних интереса, постепено отвара очи њима, али и повећава апетит Немачке. Уједињена Немачка ће се дизати као арбитр Европе, а временом постати највећи супарник Енглеске на мору и француски народ направити најнепомирљивијим непријатељем.

Бисмарк је водио брзо игру уједињења Немачке од 1860 до 1870. Са Русијом се ставио на добру ногу, Француска је 1871 за дужи период времена ослабљена; остала је, дакле само Аустрија. Бисмарк је направио, зато једну врсту нове свете алианције, Тројецарски савез; најпре лигу три цара, немачког, аустриског и руског за пет година. Бисмарк је погађао са стварношћу да се уједињење мора постепено учвршћивати, па је отклањао сметње: савезом три цара усамио је Француску, држао два цара-супарника, аустриског и руског у корди, и великом накнадом ратне оштете (пет милиарди златних марака) дао потстрека за развијање Немачке. Идући рат је требао да букне негде ван граница Немачке.

И рат је дошао од Срба. У лето 1875 диже се буна у Херцеговини. Буна је таква да је Турска не може

савладати, а бунтовнике помажу и Србија и Црна Гора. Турска покушава покољем да уништи буну, због чега хришћани беже у Аустро-Угарску, која распирује испод руке устанак. Ово бива повод да се бечка влада почне претварати како јој дотежаше избеглице из Босне и како се узрујавају домаћи јужни Словени. Бечка влада договорно са владама у Берлину и у Петрограду изради један план за реформе у Босни и у Херцеговини, који се у облику ноте, а по пристанку Енглеске и Француске, предаде Порти. Андрашијева нота је тражила слободу вероисповести, укидање десетка, решење аграрнога питања у корист земљорадника, установљавање једне мешовите комисије од хришћана и од муслимана за извршење ових захтева и других реформа које су се тицале унутрашње управе. Порта је примила после извесних натезања ову ноту и дала обећање да ће их извршити. Аустрија с овим обећањем у рукама покушава да, у току 1876, увери устанике и избеглице да се врате у своја места. Али ни устаници ни избеглице нису обртали главе на ове савете који нису били искрени. Порта је толико пута обећавала реформе у Босни и у Херцеговини хришћанима, да се сада ни писменим обећањима султановим није могло веровати. Устаници су обећавали смирити се, ако им Силе зајемче обећане реформе, а дотле настављају започето дело. Место примирја и мира односи на терену се заоштрише између хришћана и муслимана, а кроз Отоманску царевину диже се хук фанатизма противу раје и хришћанских Сила. Ова заслепљеност муслиманскога фанатизма доводи до убиства; у мају 1876 разјарена гомила Турака убија немачкога и француског консула у Солуну. У Смирни, у Цариграду, у Бугарској осети се бес турских гомила. Убиство два невина функционера у Солуну ојача положај побуњеника; три цара и њихова три министра, на састанку у Берлину истога месеца су сложни да побуњеници имају право да траже гарантије за извршење обећаних реформи. Из Берлина би послан Порти

Херцеговачка буна

Убиство консула у Солуну

један мемоар с ултиматумом: а) примирје завађених страна за два месеца, б) сазив мешовите комисије од хришћана и муслимана са председником Херцеговцем, в) извршење реформа непосредно и под контролом Европских сила; г) „ако се не приступи извршењу реформа у току од два месеца примирја, Немачка, Аустрија и Русија предузеће јаче мере да добију извршење реформа.“ Берлинску ноту нису одобрили само Енглези, те уз ноту у Цариград послаше ратне бродове у Солун осталих пет Великих сила. Енглези одговоре да они нису за принудне мере, да неће допустити територијалне промене на Истоку без њиховога удела, и пошаљу флоту у турске воде (Бешишки Залив). У Енглеској дотле нису много обраћали пажњу на устанак и на положај хришћана, али ови догађаји скрећу брзо пажњу на себе. У Цариграду се муслимани почињу бунити; најпре оборише Абдул Азиса, па га после удавише и доведоше на владу Мурата V који је био идиот; Митхад паша је господар ситуације у Турској. У Бугарској се догодише покољи које службена Енглеска сматра као обичне немире. Ова „зверства у Бугарској“ подижу буру у Европи, која сазнаје да су Црна Гора и Србија огласиле рат Турској као заштитници једнокрвне браће под Турском. Догађаји у Бугарској, и ако преувеличани, узбуне Европу, а нарочито Енглеску, у којој се јавно мнење нагло окреће противу Турака. Докле су Енглези, још са сећањем на Кримске ратове, били за Турке, њима су били непознати Јужни Словени под Турском. И да није у томе тренутку енглески Доњи дом био тек ступио у функцију, и да није онај чудни занесењак Дизраели био на влади, Енглеска би се придружила концерту европских сила у акцији за реформе у Турској. А Дизраели сваку тежњу за уједињењем, и ако син једног растуренога народа, сматрао је готово као лудорију. Он је умео и народу, и Доњем дому, и влади наметнути своје мишљење: интереси Велике Британије и Отоман-

Султана Абдул Азиса уклањају са престола

Енглези мењају мишљење

ске царевине су идентични. Он је у томе ишао тако далеко да је био готов да извести Александра II да ће на случај руско-турског рата бити савезник турских војника. Ипак, јавно мнење је тражило безбедност Велике Британије, али не и по цену покоља хришћана који хоће да живе самостално у слободи. „Дизраелију је остајало да баца срдите анатеме на Србију што се усудила да вади мач на свога правног газду и господара, и да осуди оне Енглезе који се баве још и таквим ситницама како ће се ко ослободити турскога господства".

Ова погрешка доцнијега лорда Биконсфилда, учинила је да су се нарочито приближиле Аустро-Угарска и Русија; њихови цареви у Рајхштату 8 јула 1876 закључише једну условну деобу Турске по којој би Аустро-Угарска могла узети Босну и Херцеговину, ако Русија оружјем ослободи Бугарску од Турака. Русија је могла да нападне Турску на случај да Турска не уведе никакве реформе под притиском читаве Европе, Аустро-Угарска је по цену Босне и Херцеговине била обећала неутралност. Русија је ушла у рат брже него што је желела; „славјанофили" и порази Србије су узбудили руско јавно мнење. Турци, добивши битку над Србима, нису хтели да пристану на посредништво Енглеске за мир под условима да Србија остане у границама својим, а да Босна и Херцеговина као и Бугарска добију аутономију. Срби бише одсудну битку код Алексинца и изгубише. Турци понуде примирје да би се боље спремили за 1877 и против Србије и против Бугарске. По савету Русије, Срби, у чијим је редовима било руских добровољаца са генералом Черњајевим, одбише понуду, а Русија 30 октобра подноси Порти ултиматум да одмах учини примирје са Србијом и обустави за два месеца непријатељства. Порта попусти одмах, а Енглези настојавају да се ствар изравна између Русије и Турске, путем једне конференције свих сила. Ова се састаје у Цариграду, и ако је Дизраели чинио да се омете и да до рата противу Русије дође. Али, у Цариграду не

Рајхштатски уговор

буде ништа свршено; Порта изнесе пред конференцију један такав слободњачки предлог за реформе у европској Турској, какве Срби у Херцеговини нису никад сањали. Турској су дати најмодернији прописи устава, комбиновани са белгиским и француским уставима; многи су гледали уставне реформе ове царевине као лакрдију; у Турској царевини требало је метнути европске чиновнике од великог везира до последњега ћатиба, па онда веровати у реформу турскога режима. И господари и робови у Отоманској царевини били су изненађени Митхад-пашиним уставом. Изасланици великих сила су били сви сагласни; пошто је Игњатијев повукао свој предлог да Русија окупира један део Бугарске, сви предложише Порти да уступи: а) по један мали део територије Србији и Црној Гори и б) аутономију Босне и Херцеговине и Бугарске, са гувернерима хришћанима на пет година и по пристанку свих сила; в) војска турска да се држи само по градовима а Черкези да се повуку у Азију; г) извршење реформа по одлуци међународне конференције са жандармеријом састављеном од Швајцараца и Белгијанаца (6000 жандарма); д) султан одржава свој суверенитет над аутономним провинцијама. У часу кад је европска конференција почела своје седнице, загруваше топови, а председник Сафет-паша објашњава да топови објављују нову еру у Отоманској царевини и да, према томе, Турској није потребна туђа помоћ за срећу султанових поданика. Султан ће дати неке реформе, али неће никада пристати да туђе силе контролишу рад над управом турских покрајина или да постављају своје чиновнике. После узалуднога бочења са турским лалама и везирима, који су све предлоге одбијали, изасланици великих сила пред тврдоглавошћу султана остављају Цариград.

Цариградска конференција

Султан се држао начела својих предака „на мачу добио, на мачу изгубио", и није хтео попуштати ни доцније кад му је поднесен Лондонски протокол којим му се оставља рок, али и право европским силама да

бде над извођењем обећаних реформа с тим да се умешају доцније ако увиде да од њих нема ништа. Одбивши протокол султан доведе до рата са Русијом која му га објави 24 априла 1877. Руска војска прође кроз Румунију, савезницу Русије, пређе око Свиштова Дунав и започе се један рат који ће показати да су Турци још увек добри ратници, а Руси не увек обазриви стратези. За четири месеца рата турска војска је имала више успеха него руска; на Плевни су Руси три пут били одбијани, и докле се не измени читав руски Главни штаб, није било успеха; служба коморе и генералштаба је допринела невољама храбре војске под Плевном. Са променом генерала дође и промена на бојишту код Плевне; Гази Осман-паша предаје Плевну руској војсци децембра 1877, те генерал Гурко кроз снег и лед прелази Балкан; пут ка Цариграду је сад отворен. Деморалисана турска војска разбија се, а Руси су крајем јануара у Једрену и у Родосту на Мраморноме Мору. У Азији није ишло боље; Карс је пао, а убрзо затим и Ерзерум; Порта се обраћа после пада Плевне силама за посредовање. Убрзо затим Енглези се узнемирише, јер Руси прилазе Чаталџи и Галипољу, а и Србија, ушавши поново у рат, осваја сад делове Старе Србије. Између Русије и Енглеске настаје битка нотама; не зна се ко је љубазнији, лорд Дерби или кнез Горчаков; први страхује од улаза Руса у Цариград, а други жури да уђе у њега. Енглези шаљу флоту под Цариград под изговором да чувају сигурност својих поданика, а Руси говоре да они иду да заштите све хришћане од разјарених Турака. Да се ма један руски војник појавио на висинама Галипоља или да се ма један енглески морнар искрцао на обалу азијску, рат би плануо између две велике и вековне непријатељице. Ствари су се ипак упутиле другим путем. Руси и Турци ће закључити најпре примирје у Једрену, а затим уговор о миру у Сан-Стефану (3 марта 1878).

Овај руско-турски уговор, који ће служити за повод, да се створи непомирљиво непријатељство између Србије и Бугарске, имао је ове одредбе: а) Турска је признавала независност Србији, Црној Гори и Румунији са додатком нових територија Србији и Црној Гори; б) Бугарска је призната као аутономна држава са изборним кнезом хришћанином и контролом Русије за две године, контролом која се равна окупацији. Територија Бугарске („Сан-Стефанска Бугарска“) обухватала је сву Источну Тракију, линијом Енос-Мидија па на запад осим Солуна све турске територије насељене словенским живљем, до (на 80 км. од Јадранскога Мора) арбанаских планина. Режим у Босни и Херцеговини имао је бити уведен по споразуму између Турске, Аустро-Угарске и Русије. Добруџа је припала Румунији, а Бесарабија враћена Русији. Једном речи Турска је требала да постане оно што је постала тек после Балканских ратова, прогнана из Европе.

Сан-Стефански уговор

У овоме часу и кад се видело шта је било у Сан-Стефану, маломе селу на Мраморноме мору, Фрања Јосиф се жури да сазове конференцију европских сила у Беч да расправе и легализују ново стање из кога ће Аустро-Угарска без икакве муке да добије Босну и Херцеговину, с тим да их после тридесет година анектира, а затим после десет година изгуби. После преговора Берлин се одређује као место за конгрес, али се силе не слажу о томе шта ће бити предмет тога разговора. Русија није пристајала да се дискутује Сан-Стефански уговор у свима детаљима, нарочито у оним који су се односили на Русију и на Турску. Велика Британија је била сасвим супротног мишљења. Енглезима се чинило да је Сан-Стефански уговор створио у Европи једну велику словенску државу на штету других народности, а у Азији тако прекројио карту да је учинио, ако би остао у снази, Русију господарем на Балкану и на најближем Истоку, и на мору и на суву, те све одредбе скупа представљају опасност за мир у Европи и у свету. И зато лорд Солсбери тражи да се цео уговор изнесе пред конгрес, а не неке и поје-

Енглези против Сан-Стефанског уговора

дине одредбе његове. Око одредаба се развију разговори и преговарања између Русије и Велике Британије; ова последња је тражила да се већи део провинција унетих у Сан-Стефански уговор врате европској Турској, нарочито оних на обали Јегејскога Мора. Александар II се обвеже да неће више тражити територија турских у Азији, а Енглеска се обвеже султану да ће га оружаном руком бранити од руских даљих напада и узгред узме од Турске Кипар. После овога састане се 13 јуна 1878 у Берлину европски конгрес, а месец дана доцније, 13 јула 1878, и после неколико тешких момената и судара између рускога и британскога председника владе, потписан је *Берлински уговор*.

Јов. М. Јовановић

ДИПЛОМАТСКА ИСТОРИЈА МОДЕРНЕ ЕВРОПЕ 1878—1919

ГЛАВА I

ПОСЛЕ БЕРЛИНСКОГА УГОВОРА

„Ја вам доносим частан мир", казао је Биконсфилд множини света која га је на повратку са Берлинског конгреса одушевљено поздравила. Берлински уговор није донео стално решење замршеног Балканског проблема. Већина сила потписница вратила се из Берлина или разочарана или понижена, што је предсказивало опасност за мир у Европи. Турска је била изгубила половину својих земаља у Европи; Румунија је била незадовољна што је Бесарабија била повраћена Русији; Бугарска је жалила за простране покрајине, које јој је био доделио пропали Сан-Стефански уговор; Црна Гора, иако се удвојила, сањала је такође о нечему много већем; Србија се тужила што је Босна из слабије руке Турске прешла у хапсбуршке канџе; Грчка је упоређивала неодређену добит са стварном наградом, коју су добили њени балкански противници; најзад, Русија је видела како су јој драгоцене плодове њених борби и жртава, Биконсфилд и Андраши отели, уз пристанак, ако не и под сугестијом Бисмарка; Аустрија је добила Босну као награду за њену не баш славну неутралност.

Берлински уговор

I

Извршење одредаба Берлинскога уговора није било лако. Русија и Турска, непријатељи у последњем рату, желеле су да спрече то извршење. „Русија опет води дволичну политику, жали се Солсбери енглескоме посланику у Петрограду. „Употребљава се свака могућа мајсторија, свака

Неповерење према Русији

зачкољица у Уговору служи као средство да се Уговор не изврши. А из Ливадије не долази ништа друго него изјаве да ће се Уговор извршити. Главно је питање: хоће ли до 3 маја да напусте све територије јужне Румуније? Ако неће, онда ја не видим како ће се мир сачувати; кад смо навели Турке да по Уговору напусте Батум, Варну и Шумлу, није могућно да их сада оставимо на цедилу. Цар разуме шта ће значити питање части."

За време друге половине 1878 није Бог зна шта урађено за разграничење Бугарске, и цар је одрекао да повуче своју војску са Балкана докле се то не уради. Британски комесар генерал Хенли, имао је наредбу да добије за Турску такву границу која се може бранити, утврдити и имати војску; Русија је тражила опет што повољнију границу за своје бугарско мезимче. У јануару 1879 Горчаков, у једној разметљивој депеши, оптужује В. Британију да намерно одуговлачи рад на разграничењу. На ово лорд Солсбери одговара да се ствар не свршава само зато што руски агенти тврде да је Уговор берлински привремен и да се Источна Румелија има присајединити Бугарској. Цар је био, мора се признати, паметнији него његови чиновници, па је, у пролеће, наредио да се мора Уговор примити и извршити. Од тога дана преговори око границе ишли су лакше. У замену за ову наредбу Русија је добила уступке да се 3 мај сматра као почетак евакуације а не као крајњи рок за њу, с тим да се за три месеца евакуација изврши.

Руска влада

Главно дело Берлинскога конгреса је било да се поквари Велика Бугарска; у Бугарској коју је створио Сан-Стефански уговор, Маћедонија је повраћена султану, Источна Румелија је постала аутономна са турским гувернером на челу, а Бугарска је постала сељачка држава од два милиона становника на простору између Дунава и Балкана. На Берлинскоме конгресу сматрано је да ће Бугарска бити залога у рукама њених твораца; и нико се није изненадио кад су руски официри и чиновници, у ројевима, дошли у Бугарску. Докле је

тражен кнез за Бугарску, тамо је владао кнез Дондуков, који је управљао њоме као каквом руском сатрапијом, старајући се да, као руски комесар, обезбеди, ако не себи, а оно каквоме руском кнезу, бугарски престо. Устав, који је он дао Бугарској био је чудна мешавина демократско-аутократских одредаба; владар и Народно собрање требало је да буду у непрекидној борби, а руски цар је у позадини лебдео као судија спасилац, ако се ствари заоштре. Народно представништво је имало само један дом, опште право гласања, посланици су били плаћени; настава је била слободна али обавезна; штампа је била слободна а министри нису били одговорни Народном собрању, које је могао распустити владар. У Трнову априла 1879 Устав је примљен од привременог Собрања свих важнијих људи, а кнез Батенберг, — син Александра Хесенскога из његова брака на леву руку са једном пољском грофицом, а синовац војводе од Хесена — би изабран за кнеза. Кнез, и ако му је било тек двадесет и две године учествовао је у рату против Турске за Русију, па дакле, и за Бугарску. То је био леп човек, војничкога изгледа и пријатнога понашања. Њега је изабрао цар, његов по браку ујак; полажући заклетву он је имао на себи униформу рускога генерала. „Примите вашег кнеза из мојих руку, рекао је цар бугарским изасланицима, и волите га као што га и ја волим".

Кнез Александар Бугарски

Бугари нису могли опростити Русији што је предала Добруџу Румунима у накнаду за Бесарабију. Али, осим тога, гледали су на ослободиоце са захвалношћу. Његова осећања делио је и њихов кнез. Али кратко време рускога туторства донесе драматичну промену и код кнеза и код Бугара. „Ја сам одан цару и не желим да учиним ништа што би се сматрало противу Русије," пише кнез Батемберг кнезу Каролу румунскоме, неколико недеља после свога доласка на бугарски престо, „али на несрећу руски чиновници су се понашали без обзира. У свима министарствима влада велика збрка. Сваки дан ја треба или да попуштам руским захтевима,

или да ме прогласе у Русији за незахвална човека. Мој положај је ужасан. Ја одбацујем све што се не слаже са мојом савешћу, и сваки дан морам писати цару да предупредим клетве руских чиновника." „Ви ћете имати тешку и трновиту задаћу", одговара му румунски кнез Карол који је имао искуства као балкански владар, — „али убеђен сам да се може много учинити од Бугарске, и да ћете ви поставити темеље за Велику Бугарску. Како је очајно стање у Турској, наде вашег народа испуниће се брже него што очекујете. Дипломати, поред све своје вештине и лукавства, не могу спречити ток догађаја. Оно што пишете о понашању Руса то ме не изненађује, и ја сам уверен да ћете имати врло непријатне борбе са њима. Ја саветујем да будете обазриви".

Батенберг је чинио што је могао, али је у њему расло незадовољство. „Ако Руси продуже овако, каже он Калнокију, тада аустријском посланику у Петрограду, приликом једне посете, њих ће Бугари, за неколико година, омрзнути горе него икога. Они примају наредбе од Миљутина, руског министра војнога, а не од мене". Руски цар није променио своју наклоност према кнезу, али стање је све бивало горе кад се догоди убиство царево 1881, а Александар III не наследи очеву љубав према кнезу Батенбергу. Аустријски посланик у Софији саветоваше кнезу да не буде само лутка, али је млади кнез био убеђен да би његова борба била узалудна. Не могавши да ради са Собрањем, које је било све противу Русије, он припрети оставком ако му се не дадне неограничена власт. Собрање се распусти, Устав се обустави, а корумпирано Собрање даде му неограничену власт на седам година.

Овај државни удар од 1881 био је не победа кнеза Батенберга него победа Русије. За нове две године Бугарска је била чисто руска губернија.

Непријатељство Александра III

Министри унутрашњих дела, војни и правде, били су руски генерали, а Народно собрање је изгласавало буџете. А кад је наљућени кнез Батенберг почео да се буни противу закорачавања у

његову власт, њему одговорише да руски министри добијају од цара наредбе. Кад се он, после две године, приликом крунисања руског цара у Москви, жалио цару и Гирсу за овако понашање, и кад је, по повратку, вратио у живот Устав од 1879, руски министри, којима није ни речи о томе говорио, напустише љутити Бугарску. Кнез постаде народни јунак и заточник мисли „Бугарска Бугарима." После овога чина, између Софије и Петрограда је настала нека врста рата; ни на једно кнежево писмо није Петроград одговарао. „Русија ме мрзи, јер ме се боји," пише кнез Батенберг немачкоме наследнику Фридриху, али ја се радујем тој мржњи и ја њу из срца мрзим, и ако су прилике такве да морам још за коју годину да трпим." Жеља Батенбергова да се ожени кнегињицом Викторијом од Пруске, унуком цара Виљема I, још га више удаљи од Русије, која, да би спречила ту женидбу, пушташе неповољне гласове о његову приватну животу. Кнегињица је била сувише млада а Батенбергов положај опет сувише несигуран да је могао запросити њену руку. За време његове посете 1884 у Берлину, и стари цар и његов канцелар, казали су му да су узалудне његове наде. „Женидба, рекао му је отворено Бисмарк, немогућна је, и докле сам ја канцелар неће је ни бити. Немачка нема интереса за Бугарску. Наш је интерес да будемо у миру са Русијом. Ви сте сада Бугарин и морате се покорити Русији." И тако је кнез, и у приватним и у јавним пословима, наилазио на сметње и препирке Русије. Руски чиновници, који су били остали у Бугарској, живо су сплеткарали са незадовољницима. Једина права корист коју су Бугари имали од Руса, то је била добро извежбана војска. Бугари нису се могли осећати захвални кад је требало да, тек што су били изашли из дивљих турских канџи, падну у гвоздене руке Москова.

Источна Румелија

Докле је Бугарска полазила својим путем, уз велике сметње од стране Русије, дотле је Источна Румелија као аутономна покрајина под султановим сизеренством, полако ишла ка уједињењу са Бугарском. Сви су били, и у границама и ван њених граница, за то да се то сврши; сметала је само одлука Велике Бри-

таније и Аустрије да се ограниче сфере потпунога утицаја Русије. Три вође бугарске су били поднели један меморандум Силама у коме су протестовали што се намерава вршити деоба и изјавили су да ће народ, пре или после, устати на оружје. Комесари које су Силе поставиле одмах после Берлинскога конгреса, после претходнога састанка у Цариграду, настанише се у Пловдиву, и ту су, заједно са турским комесаром, доста хармонично радили. Русија је све слабији отпор давала.

Устав Источне Румелије

Устав за Источну Румелију потписан је у Цариграду у априлу 1879. Устав је био мање демократски него у Бугарској. На 56 народних посланика, 36 је бирано по богатству или по квалификацијама, а 20 су били посланици по званичној дужности. Скупштина је могла претресати само питања финансијска и административна, али не и политичка. Званични језици били су бугарски, грчки и турски, а чиновници су били Румелиоти. Гувернер је био Алеко-Паша, бив. секретар турскога посланства у Лондону и родом Бугарин и хришћанин; он је имао за помоћнике шест директора. Народну војску су спремали руски и бугарски официри, а судови су уређивани по европски. Цела управа је ишла млитаво за неколико година, јер су сви осећали да је уједињење са Бугарском само питање времена. Чим је Берлински уговор установио да ће се Бугарска и Источна Румелија одвојити, руски цар је послао једнога генерала у Источну Румелију да народ приволи на привремено одвајање. Али, генерал је собом донео доста пушака и наредбу да народ охрабри. „Русија је учинила што је могла да вам помогне. Она није крива што су вас одвојили од Бугарске. Примите ове пушке, научите руковати њима, а кад дође време помозите се сами.“ Народ је примио и пушке и поруку, и, уверен да је то права жеља Русије као и њехова, почне се спремати за уједињење. Кнез Батенберг је био са тим сагласан; а, још кад су га изабрали за кнеза, он је поверио Андрашију да ће он поштовати Берлински

уговор докле може, али да Бугарска и Источна Румелија не могу остати стално одвојене.

Бесарабија

Руско-турски рат је био добивен и помоћу Румуна, и Русија је предложила, а Силе примиле да се даду такве слабе накнаде Румунија како се ретко са савезницима ради. Русија је тврдила да је њој Бесарабија отета за време Кримскога рата, а Румунија је одговарала да је Бесарабија њој одузета 1812. Позивање на историју имало је мање важности него чињеница да је помоћ, на време а на ратишту, требала бити пре награђена него кажњена. Румунија, истина, добија Добруџу, али она, нити је желела нити била захвална Русија за ту песковиту покрајину чије је становништво у главном бугарско, и због које ће Румунија имати увек невоља.

Незадовољство Румуна делио је и њихов кнез Карол, који је, уз помоћ своје даровите супруге Кармен Силве, енергично и мудро, још од 1866, управљао Румунијом и довео је до победе над Турцима. „Жалосно је, писао је кнез Карол своме оцу принцу Антонију од Хоенцолерн-Сигмарингена у августу 1878, — да Европа принуди једну младу државу, која је своју снагу и животну моћ показала у крвавоме рату, да уступи једну покрајину. Увредљиво је много што се прави питање независности од уступања Бесарабије. Кад је народ сазнао за ту одлуку био је толико љут да су и најхладнији људи изјављивали да је боље одређи и независност него платити Бесарабијом њу. Ја сам успео да министре и друге важне људе склоним да не брзају с одлукама. Европа жели и треба мира, и неће полумерама присилити нас на извршење Берлинскога уговора. После првога гнева они су видели да ми не можемо вређати Европу. Губитак једне покрајине увек је тежак удар за сваку династију. Ја се надам да неће на мене пасти грех, јер сам ја чинио све што сам могао да се ова ствар избегне. Добруџа није компензација за Бесарабију. Добруџа је ратна накнада. Ми смо добили више морално него материјално. Добруџа има велику будућност.“ На ово отац одговара сину: „Измирење са Русијом је средство за самоодбрану. Вечито

непријатељство биће вечита опасност и сметаће унутрашњем развијању. Како год да су непријатељска осећања, сви пријатељи Румуније саветују да се нађе *modus vivendi*. Сва народна снага треба да се упути Добруџи. Формални протест ће бити једна политичка погрешка."

Добруџа

Румунија је ушла у Доруџу у новембру 1878; али јужна граница није била утврђена готово две године; и овде је било тешкоћа због руске сфере утицаја. По Уговору граница је требала да буде повучена источно од Силистре; али, докле је руски делегат у Међународној комисији за разграничење тражио да се граница удаљи што даље од бугарских утврђења на Дунаву, дотле су остали европски делегати желели да ова граница буде у самој вароши, тако да силистранске кланице припадну Румунији. Тек у јуну 1880 утврђена је ова граница, која је сасвим близу Силистре.

Јевреји у Румунији

За Румуне је једва био мање увредљив, него онај о Бесарабији, услов у Берлинском уговору по коме се Јевреји у Румунији признаје равноправност са Румунима. „Признање равноправности Јевреја и Румуна, па онда независност". По румунскоме Уставу од 1856 само су хришћани могли бити румунски грађани, те је требало мењати Устав. У Скупштини, кроз читаву 1879 води се жучна препирка о томе: „Горе је него ратни савет пред Плевном," жали се кнез Карол. „Овде ме оптужују да сам заштитник Јевреја, у Европи да сам млакоња." Његов отац признаје да је то најтежа криза његове владавине, али га позива да се покори, јер су све Силе, сем Русије, неумољиве. Стурза иде у Берлин на савет Бисмарку, а он му одговара да је Берлински уговор целина; ако се један део не изврши, цео Уговор пада. Кад румунско Народно представништво не хтеде да попусти, онда Велика Британија предложи заједничку ноту коју би имала да изврши Аустрија, а Бисмарк припрети да ће се ствар дати Турској. Најзад, у октобру 1879, би опозвана одредба о Јевреjима из Устава од 1866, и Јевреји су могли да постану природњени румунски грађани и бити власници земље у Румунији. Неколико стотина Јевреја који су учествовали у рату 1878, природњени су ћутуре; за остале је потребна већина од две трећине гласова у Скупштини за сваки посебни случај. Велике силе су примиле ово изигравање начела једнакости; Лорд Солсбери је приметио да верује да ће Румунија, и ако ово није оно што се тражило, прилазити све ближе либералним намерама Сила. Његове наде нису се нажалост испуниле; Јевреји су и данас остали туђинци у својој рођеној земљи.

Русија, Аустрија и Турска биле су признале Румунију не чекајући на решење о Јевреjима, а Италија је следовала њиховом примеру. Западне силе под упливом Бисмарка држале су Румунију у рукама докле год она није откупила железнице од Блајхредера и других немачких банкара, који су финансирали грађење ових железница. Немачка, Француска и Енглеска предлажу самосталност Румуније тек 20 фебруара 1880.

Крунисање Карола

Годину дана доцније Карол се крунисао за краља круном саливеном од турских топова са Плевне. Проглас краљевине је био једнодушно примљен од Народног представништва и свих Сила. Исте године је означен за наследника румунског престола Фердинанд, Каролов синовац а син Леополдов, чија је кандидатура за шпански престо довела до француско-немачкога рата 1870. Румунија је остала у затегнутим односима са Русијом, а 1883 Румунија је постала савезник Тројнога савеза. Да је млада краљевина изишла без штете из криза у миру и у рату, заједнички су допринели, како савршени владар тако и његов верни министар Брађано, вођ либерала, који је остао на влади од 1876 до 1888.

Докле су друге балканске државе биле награђене што су учествовале у рату са Турском, дотле је Грчка добила награду што није ратовала. Откако је постала краљевином она је тражила боље границе, а за време руско-турског рата у Тесалији су биле ратне демонстрације. На захтев Сила њене су трупе отуда повучене, а Грчка је била на Берлинскоме конгресу саслушана. Грчке захтеве је помагала Француска, али чл. 24 Бер-

линскога уговора био је очајно нејасан, јер су Грчка и Турска позване да се споразумеју о исправци граница, и да, на случај потребе, затраже посредовање. Француска је предлагала да се да Грчкој Тесалија и већи део Епира, и то је ушло у протоколе, али не и у Уговор. И спор око тога, било због небриге, било због плашљивости Конгреса, повлачио се по европским кабинетима три године.

Грчка је сматрала да је то њена граница, а преговори са Грчком више једна обична формалност. Турска је опет издала меморандум, осуђујући грчке претензије, и задржавајући права своја над покрајинама „срећним под владом царевине." Енглеска увери Порту, те она пошље у пролеће 1879 своје делегате, који се састану са грчким у Превези. На томе састанку утврђено је да о споразуму нема ни говора, јер су Турци тврдили да је протокол само обичан израз једне жеље, а Грци су опет тврдили да је протокол решење Европе. Турци су понудили тако малу исправку границе, да су Грци позвали у помоћ европске Силе. По предлогу Француске, Грци и Турци се састану у лето у Цариграду под контролом посланика Великих сила; али, и ови преговори се покажу као бесплодни.

Грчки захтеви

После неколико месеца, Енглеска и Француска предложе заједничку ноту Турској, позивајући је да изврши протокол, с тим, ако Турска одбије да изврши, онда да се сазове конференција амбасадора и стручњака. Европске силе примише овај предлог, а Турска прими конференцију задржавајући себи слободу одлучивања. Конференција се састане у Берлину у јуну 1880 и прими граничну линију, — у коју је ушла и Јањина, — што је предложила гркофилска француска влада. Турска понуда за мање, као и грчки захтев за више, били су одбачени; пошто је граничну линију израдила, према француском предлогу, стручна комисија, позване су Турска и Грчка да је приме као „свечани израз воље Европе." Грчка се пожурила да се покори наредби, јер је добила више него што је желела; Турска је одбила, али нико је није ни присиљавао да

усвоји. Грчка почне мобилисати да би окупирала додељене јој покрајине. Европски кабинети, колективном нотом, коју је спремила Енглеска известе Турску да се питање не може више отварати, и да ће остати при решењу конференције. Изгледало је да је султан био вољан да попусти, јер је Гледстон, који је дошао поново на власт у мају, био познат непријатељ Турака и искрен јелинофил. Енглески посланик, Лајард, туркофил, буде опозван из Цариграда, куда Гледстон пошље као нарочитога изасланика Гошена, који је имао да изврши одредбе Берлинскога уговора па да и силом прибави поштовање јавноме праву Европе. Гошен је срдачно поздравио пораз Турака у Црној Гори. Бисмарк је био противан принудним мерама које би могле довести до рата и тако поново отворити Источно питање.

У том часу Турској дође изненада помоћ због промене владе у Француској. Шеф владе постаје Фери, а министар спољних послова Бартелеми Сент-Илер. Сваки је очекивао да ће стари преводилац Аристотела бити већи јелинофил него многи други државници, који нису знали какве је услуге Грчка учинила цивилизацији. Али, он изненади Европу низом телеграма у којима се цртају опасности рата, читају лекције Грчкој о њеној мобилизацији, препоручујући јој да прими арбитражу а примајући турско мишљење да је последња Берлинска конференција била покушај за измирење. То је одјекивало као музика у ушима Абдул Хамида, али то је изазвало гнев у Атини, где су одобрени војни кредити а мобилизација била у највећем јеку. Француска предложи да Грчка и Турска изнесу свој спор пред суд Великих сила. Турска одбије овај предлог, а затражи да се у Цариграду претресе то питање али тако да само Турска, а не и Грчка, учествује у претресању. Заморене овим спором, а под упливом Бисмарка, Силе приме овај предлог који су биле најпре одбациле, задржавши себи право да оне диктирају решење ако не би дошло до споразума. И ако се Бисмарк показивао наклоњен Грцима, сви по-

Француска о Грчкој

сланици Великих сила у Цариграду, сем енглескога, сматрали су да Грци треба да буду задовољни ако у опште добију какву бољу границу, и радили су да Турска учини таман онолико уступака колико је потребно да се спречи буна у Атини. Енглески посланик је био готов да врати Кипар Турској у накнаду за уступак Тесалије и Епира Грчкој. Енглеска је влада била противна тврђењу осталих Сила у Цариграду, али је опоменула Силе на берлинске одлуке и на обавезу да задовоље оправдане наде Грчке. Најзад је Грчка и добила готово целу Тесалију са Ларисом и Волосом, а од Епира само срез Арту. Грчка, и ако је била љута што јој измаче из руку Епир, решена да га доцније добије, било дипломатским путем било ратом, прими одлуку; и уговор, са толико муке спреман, би потписан 24 маја 1881.

Бисмарк је радије пристајао да се Грчкој уступи Крит него Тесалија; али Грци су опет више полагали да се прошири територија, а Крит се задовољио с изменом Устава од 1868. У октобру 1878 потписан је у Халепи, једном подграђу Канеје, пакт по коме се гувернер Крита бира на пет година и има поред себе помоћника исте вере. Критска скупштина, састављена од 49 хришћана и 31 муслимана посланика, имала је заседавати 40—60 дана у години. Званични језик је био, у Скупштини и по судовима, грчки. Чиновници су имали бити у главноме домородци. Приходе је требало трошити на управу, а сувишак је имао да се дели између Турске и Крита на месне потребе, као што су путеви, пристаништа, школе, болнице и друге културне установе, за које се, још од XVII века кад су Турци отерали Млечиће са Крита, није ништа трошило. Политичка амнестија, опроштај дужне порезе, као и слобода штампе, били су одобрени. То је највише што је Турска могла уступити. За гувернера би постављен Фотијадес-паша, вешт и помирљив Грк, и Крит проживе десетак година у дотле невиђеном миру.

Аутономија Крита

Црна Гора узе мирно крајеве Херцеговине, које

је добила као награду за учешће у рату, али никако није могла добити Плав и Гусиње. Ту су живели ратници муслимани, који нису хтели знати ни за султана ни за Берлински уговор, нити пак желели да се као стока даду новоме господару. Порта посла једнога изасланика у тај крај да увери становништво да се покори Силама, али га у августу 1878 убише. Ни други Портин изасланик их није могао приволети на попуштање. Султан је био срећан што није морао даље да ради ништа, и вероватно да је он обновио Албанску лигу, која је била створена раније да омета извршење Сан-Стефанског уговора. Италија тада предложи да се Црној Гори дадне, место Плава и Гусиња, један део Плава и један комад између Подгорице и Скадарскога Језера у којима су живели хришћани. Силе су примиле овај предлог, али сад устадоше католици Арбанаси, не хтејући да им један православни кнез буде владар. Пренк Биб Дода, и ако нису његово племе и територија били у питању, потече им у помоћ са својим Миридитима, и убрзо на црногорској граници скупи се 10.000 оружаних Арбанаса.

Црна Гора и Турска

У то доба дође поново на владу Гледстон, који је јавно похвалио Црну Гору. Представници Великих сила састадоше се у јуну у Берлину и предложише да Црна Гора добије Улцињ и један део земље јужно од Бојане. Турска упути протест Силама, јер је Улцињ чисто турски град, а испод руке нареди Арбанасима да се одупру уступању Улцињa. Гледстон је увек био за оштре мере против Турске, и по његовоме предлогу демонстрирала је Европа пред Улцињом у септембру, а црногорска војска је прилазила са сува. „Ако Турска изигра Европу у Улцињу, рекао је Гледстон, онда можемо да затворимо дућан". Турска није попуштала, а флота није могла бомбардовати Улцињ. Енглески делегат у Цариграду, као и Гледстон, био је гневан на ово држање Турске, те је зато писао у Лондон влади: „Флота мора доћи овамо. Султан је почео борбу. Турци не могу добити". Гледстон је био истога

Гледстон добија Улцињ

мишљења, и кад одлучи да окупира царинарницу у Смирни, султан је видео да даље не иде. Дервиш Паша, турски командант, истера Арбанасе из Улциња, а Црногорци уђу 26 новембра у Улцињ. Кнез Никола је јавно захвалио Енглеској што му је дала излаз на Јадранско Море, али он од Улциња не направи пристаниште, те остаде мали залив. Дервиш Паша умири северну Арбанију, домами преваром Пренк Биб Доду на турски брод, и одведе га у Малу Азију на заточење, где је остао све до Младотурске револуције 1908. Исто тако су изгнани и други чланови Албанске лиге, а Црна Гора остаде господар у Улцињу без даље борбе.

И становници Босне и Херцеговине, као и становници Арбаније, нису пристајали да оду испод муслиманске а да дођу под хришћанску владу. Али, Аустрија је била доста јака да изврши Берлински уговор без помоћи Сила потписница. Пре него што је ступио у рат 1877, руски цар је купио неутралност Аустрије признавши јој право на анексију Босне и Херцеговине, а на предлог Енглеске ове покрајине су јој биле поверене на Берлинскоме конгресу. Међутим, у последњем часу, турски делегати су одбили да потпишу Уговор докле аустријски делегат не да гарантије да ће окупација бити привремена и да ће султан остати суверен над Босном и Херцеговином. Андраши је то одбио; али, два дана доцније, кад је требало потписати Уговор, турски делегати поновише свој захтев и Андраши пристаде на њега. „Аустрија изјављује да султанова права у Босни и Херцеговини неће окрњити окупација, која се има сматрати као привремена. Све што се тиче окупације утврдиће се одмах после Конгреса". Кад су добили ову изјаву, турски делегати су тек онда потписали Берлински уговор.

Аустрија окупира Босну

Неколико дана доцније упућен је народу један проглас. „Војска ће брзо прећи границу. Она долази као пријатељ да учини крај злу, које је узнемиравало не само Босну и Херцеговину, него годинама и граничне земље аустријске. Цар не може даље трпети и гледати насиља која се врше у близини његове државе.

На Берлинскоме конгресу Силе су једнодушно одлучиле да Аустрија поврати ред и благостање, и султан вас је поверио заштити цара". Објава окупације пала је као бомба. Хаџи Лоја подиже буну у Сарајеву, где је била образована привремена влада. Турска није ништа званично објавила, а турски чиновници су напустили Босну под стражом побуњеника. Слично се догодило и у Мостару. Осамнаест дана после потписа Берлинскога уговора аустријске трупе су прешле границу у четири колоне, и одмах су наишле на отпор. Један одред коњице био је исечен на комаде, а чим су се трупе приближиле Сарајеву објављен је Свети рат. Војска после очајнога отпора узе Сарајево на јуриш и један део би спаљен. У то време у позадини Сарајева поче четовање. Још је морало да се првобитно одређеној окупаторској војсци дода 72.000 војника. Херцеговина је покорена крајем септембра, а последњи босански бунтовник предаде се 20 октобра.

Поред Босне и Херцеговине, Аустрија је у Берлину добила право да држи војску у Новопазарскоме Санџаку; то је онај уски појас земље који је раздвајао Црну Гору од Србије, а везивао Босну са Маћедонијом. После рђавога искуства у Босни, Андраши се није журио да окупира и Санџак, него се тек идуће године пријатељски споразумео са Турском. У априлу 1879 закључио је конвенцију са Турском, по којој аустријска војска може гарнизонирати само у западноме крају Санџака. Аустријске трупе уђоше у септембру у Пријепоље, Плевље и Нову Варош, а турске власти остадоше и даље на управи са турским трупама у Санџаку. Тај чудновати споразум, који је био у ствари мишоловка за аустријске трупе на случај рата, трајао је тридесет година.

Пред надмоћном војском и модерном артиљеријом Босна и Херцеговина се покоре у јесен 1879; али и муслимани и православни били су подједнако незадовољни. Хајдучија се наставила у забаченим

Буна у Босни 1882

СКАНДИНАВСКИ РЕГИОНАЛНИ ЦЕНТАР БИБЛИОТЕКА

крајевима; често су бивале нападане и жандармериске станице. Тек су били у Босни и у Херцеговини духови нешто смирени, кад принудно рекрутовање војника у новембру 1881, запали обе покрајине. Неки од рекрута из Херцеговине не хтедоше послушати наредбе да се сами пријаве, и за време зиме више државних зграда би запаљено. У пролеће 1882 побуњеници су почели све чешће нападати војничке патроле; то је приморало Аустрију да предузима озбиљне мере. Знајући с ким има посла, Аустрија упути још нових 60.000 војника, и тек крајем априла повраћен је ред у Босни. Исте године је постављен је Калај за заједничкога министра финансија, који је у исто време имао управу над окупираним покрајинама, над Босном и Херцеговином; од тога доба су се оне почеле материално брзо развијати; и, за двадесет година његове управе, становници Босне и Херцеговине, како хришћани тако и муслимани, имали су мира и напретка какав дотле нису никад под турском управом имали.

Реформе у Турској

Докле је најважнији циљ лорда Биконсфилда био да спречи Русију да постане господар Блискога Истока, дотле је његов министар спољних послова сматрао Берлински уговор као последњу опомену Турцима да доведу у ред своје унутрашње ствари. Турску је могла на то натерати само Енглеска, као једина незаинтересована Сила, која је желела да ослободи многе поданике султанове. Месец дана после закључења Берлинскога конгреса, упућена је једна депеша у Цариград у којој се излаже један реформни програм. По томе програму требало је да се, за сваки вилајет у азијској Турској, постави за одређено време један гувернер, а полиција, судови и порезивање да дођу под контролу Европе. Енглеском посланику је наређено да хита да приволи султана да прими предлог, јер „султанова тежња за споразум и наша настојавања свакога идућега месеца ће се смањивати". Солсбери је толико желео да се то оствари, да је био готов да помогне зајам од 6 милиона, који је султан захтевао под изговором да се реформе не могу спроводити без новаца.

Солсбери је морао да се одрече ове намере, јер су повериоци, на први глас да се спрема нови зајам, протестовали; неповољни трговински биланс, рђава жетва и рат у Авганистану, учинили су врло слабим новчано тржиште.

Енглеске опомене

И ако је енглеска влада одбила зајам, она је наставила да жури султана с одговором на њен предлог о реформама. „Ако Енглеска још не прима политику пуне слободе", телеграфишу из Лондона 17 октобра, то је зато што се уздржава, али и то уздржавање неће дуго трајати; а ово уздржавање је једина потпора на коју се ослања султанова царевина." После неколико дана Порта одговара на ову депешу, и обећава мање радикалне реформе од оних које Енглеска предлаже, али не без вредности и како би се оне могле извршити. Да би осигурала или бар подстакла Порту да их уводи, британска влада је поставила за консуле своје официре у неколико азијских центара, издавши им наредбу да обиђу сваки кут у своме подручју, да испитају жалбе становништва, да спречавају злоупотребе и подстрекавају локалне власти на рад и да о свему обавештавају Лондон и Цариград. Извештаји њихови који су стизали у Лондон у току 1879 пуни су били описа разбојништава, глади и насиља. На озбиљне представке енглеске владе, неколико случајева је кажњено, неколико рђавих чиновника смењено и нове, нешто боље валије постављене. Зло је лежало у Цариграду а не у унутрашњости. Кад су консули говорили да ће доћи до буне Јермена и Арапа, султан је одговорио да просто присуство европских контролора изазива незадовољство, а своје обећање да ће висока звања у управи земље попунити хришћанима, султан никад није испуњавао.

Абдул Хамид не попушта

Солсбери је због овога био озбиљно малаксао, али није хтео да призна да је побеђен. „Изгледи нису сјајни, султанов карактер је изгледа, осуда његове расе. Али ми морамо наставити и даље и употребити сва средства на расположењу. Први корак је био наименовање једнога Енглеза за самосталнога

команданта жандармерије. Ако се султан успротиви онда треба бити спреман за велике догађаје. Наша акција ће ићи дотле докле се очевидно покаже да ми не стојимо више уз Турску. Али судбоносни удар нећемо ми задати. Садањи дворски систем управе не могу азијске народности бескрајно трпети, тако је писао Солсбери енглескоме посланику у Цариграду. Ова претња је успела. Султан је признао генерала Баркера, који је у руско-турскоме рату ратовао у редовима турским, за генералнога инспектора реформама у азијској Турској. Он је постао главни инспектор, али није имао извршну власт као што се био надао. Солсбери је покушавао да охрабри и себе и своје консуле, објашњавајући све новим стањем. „Бојим се, пише он крајем 1879 једноме од њих, да не верујете у свој рад; међутим, то је први озбиљни покушај да се поправи рђава управа, која вековима траје. У природи је ствари да се иде полако, врло полако.“ Солсбери је израдио један предлог за уставне промене, потребне да спрече пропаст царевине; он је био спремио један „мали Државни савет, чији би чланови били доживотни, непокретни, и имали право да спрече постављање свих чиновника као и њихово смењивање.“ Он је тако писао, али није веровао да ће султан моћи пристати на такве уступке, и задовољио се да, у то време, помаже стране консуле. Његово настојавање је било без изгледа на успех, јер је Лорд Биконсфилд, шеф Солсберија, у борби између Русије и Турске, био на страни султановој и помагао му да уништи Сан-Стефански уговор. Знао је Абдул-Хамид да се нема чега бојати докле је шеф енглеске владе Биконсфилд.

И Гледстон не успева 1883

Повратак Гледстона на власт у Енглеској донео је, у мају 1880, нови покушај да султан изврши обећане реформе. Кад је султан дао неодређен одговор, онда је Енглеска позвала Силе на заједнички притисак у Цариграду. Силе су примиле овај предлог и, 11 јуна, су све упутиле Порти једнаку ноту тражећи „потпуно и неодложно извршење чл. 61 Берлинскога уговора.“ У септембру је предата нова

нота и у њој разрађени били нови предлози, али султан је знао и то да све Силе, сем Енглеске, не полажу много на те реформе; чак је и Русија била изгубила сваки интерес за њих. Напори Гледстонови су остали бескорисни као и напори Солсберијеви. У 1883 Бисмарк, из страха да се поново не отвори Источно питање, известио је лондонску владу да је њему мало стало до хришћана султанових поданика, и саветовао је да и она напусти реформе у Турској. У томе часу се није могло ништа више ни урадити. Европски концерт је био растурен, а Енглеска, окупирајући Мисир, изгубила је сваки утицај у Цариграду. Сви официри-консули бише опозвани из Турске као непотребни, а цивилни консули остадоше у Ерзеруму, Диарбекиру и Вану. Кад се 1885 повратио на власт, Солсбери је одмах затражио акта о утицају Енглеске у Цариграду; кад их је прочитао, рекао је: „Бачени су милиони у море, а ништа се у замену није добило“. Солсбери је заборавио да 1880 Енглеска није имала у Турској никакав утицај. Јасно је било да је притисак, без намере да се употреби сила, могао пре ојачати него ослабити отпор султанов, који није желео да Јерменска оде као и Бугарска. Међутим, нико није ишчекивао отказ Кипарске конвенције, по којој се султан обвезује, у замену за обећање Енглеске „да га помаже противу свакога рускога покушаја да отме какав део Турске“, да уведе реформе за хришћане и за друге грађане у Турској. Ова млитава акција Сила имала је тај жалосни крај, што су јерменске горштаке заварали неиспуњеним надама и на тај начин у султана изазвали подозрење, које је доцније донело нарочито припремане покоље Јермена.

II

Русија у Азији

И ако је рат између Енглеске и Русије око Цариграда био једва избегнут, супарништво је остало, и изгледало је да ће почети због Авганистана. Докле је Биконсфилд био на челу политике, Енглеска је имала главну политику да руске планове

квари. Александар II је онда, кад су га отклонили са Ближњега Истока, окренуо очи на пусте земље преко Каспијскога Језера. Како је Русија доста страдала у руско-турском рату, он није хтео да се носи с Енглеском. Енглеска, пошто је отклоњена опасност од Цариграда, желела је, опет, да обнови са Русијом нормалне односе. Почетком 1879 упућен је у Петроград лорд Дуфрин да умири Русију. Александар II га дочека љутито, тужећи се да је Енглеска покварила његове планове у рату, који није био рат славољубива владара, него рат за спасавање потлачених хришћана. И поред тога, он је жеље Енглеске у Берлину прихватао где је могао, а и сад ће се старати да нађе пријатељска решења за сва отворена питања. Захваљујући енглескоме посланику и његовој даровитој жени, примирише се чак и панслависти.

И ако су обе владе желеле да живе како тако хармонично, ствари су се у средњој Азији тако биле упутиле да их није могао мир у источној Европи успоставити.И ако је руска влада уверавала Енглеску 1869 да сматра Авганистан изван сфере њенога утицаја, почети су од 1870 разговори између генерал-губернатора Туркестана и авганистанскога емира о границама. У 1875, кад је Гледстона заменио Дизраели, Руси анектираше Коканд и послаше у Кабул свога посланика. Због тога су морали Енглези променити млакога вице-краља Индије и послати новога, славољубива, даровита, нешто сујетна, али јаке воље. Нови вице-краљ је прекинуо са политиком „ретке неактивности", направио везе са Белуџистаном као и уговоре, и брзо се уверио да су Руси и авганистански емир везани чтврстом везом. Ово је било повод да се вице-краљ и британска влада боље заузму за обезбеђење индијске границе од Руса. Никад она реч једнога рускога генерала: „наше границе иду са нама", није више заплашила Енглезе него тада.

Кад је авганско-енглеска конференција у Пешавару 1877 пропала, Енглеска прекиде сваку везу с емиром од Авганистана, а руско-турски рат још више

замрси ствар. Концентрација индијских трупа на Малти и долазак британске флоте под Цариград 1878 означавали су да је рат на прагу. Русија одговори на ту меру кретањем трупа ка граници Авганистана и мисијом генерала Стољетова у Кабул, који је тамо стигао на сам дан отварања Конгреса у Берлину. Руски министар Горчаков тврдио је да је посета генерала Стољетова емиру од Авганистана једна обична учтивост; али, то је био део Скобељевљева плана, израђеног за време руско-турскога рата, за упад у Индију. Осим тога, а ради бољега положаја руских делегата у Берлину, руска влада је послала три одреда за демонстрацију. Главне трупе кренуле су 13 јуна из Ташкенда; али, докле су оне дошле до авганистанске границе и Берлински уговор је био потписан. Генерал Стољетов је остао до 24 августа у престоници Авганистана, а кад је пошао, имао је у рукама уговор о савезу с емиром. Енглеска влада кад сазнаде да је дошла ова мисија, запита емира да ли ће примити једну енглеску мисију из Индије. Одговор на питање није из Кабула дошао, али вице-краљ Индије упути генерала Чемберлена у Кабул са већом пратњом.

Затегнути односи Руса и Енглеза у Азији

Енглески предлози су били да се ратује с емиром докле не буде побеђен, али је мисија генерала Чемберлена била задржана из Лондона докле се не добије одговор из Петрограда. Чим је Берлински уговор потписан, Енглеска је рачунала да ће Русија повући своју мисију из Кабула као и своје трупе. У Лондону су очекивали неколико недеља на руски одговор, па су онда упутили писмо Горчакову, на које је дошао одговор да ће војничке демонстрације на авганистанској граници престати и да Русија не тражи неки изузетни положај у Авганистану. Енглеска војничка мисија, не чекајући даље наредбе пређе границу авганистанску, где је имала сукоба. То буде повод да се затражи од авганистанскога емира извињење и стално становање енглеских официра у Авганистану. Како емир није одговорио ништа, то енглеска војска умарширa у Авганистан. Емир је сад покушао да се из-

мири, али Енглеска нађе да је то доцкан. Русија отказа помоћ емиру, и ако је била обећала, те је емир морао побећи у руски Туркестан, где је после неколико недеља умро. Енглези склопе уговор са његовим сином тако, да су Енглези добили право да воде спољну политику, да имају свога резидента у Авганистану, а примили су и обавезу да бране Авганистан од Руса. И тако су Енглези добили сигурну границу за њихово Индиско царство.

Радост Енглеза због овога успеха није дуго трајала. Шест недеља после доласка енглеске мисије у престоницу Авганистана, и њен шеф и она били су исечени. У Авганистану настадоше нереди, докле не дође из рускога Туркестана један рођак бившег емира, и помоћу Енглеске не створи јаку државу. Енглези постадоше и овде господари противу Руса, које су представљали као завојеваче. Али, Енглези су видели да се њихова влада у Индији може одржати само ако задобију љубав тамошњега народа. „Стално радити на томе, пише вице-краљ Индије, лорд Рипон, више вреди за нас противу руских сплетака него сва утврђења пограничним градским гарнизонима у Авганистану и нашом војском у њима."

Берлински уговор и утврђивање емира англофила на престолу знатно су ублажили односе између Велике Британије и Русије, али нису отклонили и узроке за спорове. Русија није признавала енглески протекторат над Авганцима, и знало се да ће ићи даље. У лето 1879 руска војска пође у Туркестан и то изазове Енглезе да траже објашњења. Руси су дали неодређене одговоре, а цар је послао краљици Викторији писмо и тврдио да руска експедиција неће нападати на Мерв. Енглези се умирише, али кад крајем 1879 бише руске трупе тучене, онда Руси послаше генерала Скобељева са већом војском која је заузела туркестанску тврђаву Џок Тепе и исекла 20.000 становника. Ово клање је разбило даљи туркестански отпор и застрашило целу средњу Азију. Руси су уверавали Лондон да неће долазити до авганске границе, али им то нису веровали. Лондонски кабинет није пристао на предлог више-краља

од Индије да се Русима призна право на Мерв, под условом да призна енглески протекторат над Авганцима. Докле су се водили преговори, руске трупе уђоше у Мерв (1884) и на тај начин Русија доби границу с Авганистаном и олакшицу да уђе кад хоће у Авганистан. Енглеска није могла послати војску, те је морала пристати да једна мешовита комисија утврди руску границу. Та комисија није могла почети рад, јер Руси нису хтели. Ако су они одлагали од данас на сутра овај састанак, руске трупе нису одлагале своје напредовање чак и у авганску територију. Русија тада није била усамљена; у неким плановима њу је помагао Бисмарк, коме се није допадала британска колонијална политика.

Даљи заплети у Азији

У фебруару 1885 дође у Лондон неоснован глас да Руси наступају у срце Авганистана, у Херат, а одмах затим да су заузели плодна поља у Пенџдеху, која су сматрана као саставни део Авганистана. На представку енглеске владе Руси одговорише да ће до сукоба доћи само онда ако Авганци буду нападали; иначе ће бити избегаван сваки додир. У марту Енглеска посла у Херат индијске трупе на случај да дође до рата. Рат је изгледао неизбежан и за то енглеска краљица шаље цару телеграм и позива га да избегне оружани сукоб између „руских и авганских трупа". Руска влада одговори да је цела ова ствар питање граница, народносних и географских, да га треба решити, и да је готова да пошље свога нарочитога изасланика у Лондон. Енглеска влада се бојала да ово не буде опет неко средство за одуговлачење, докле руске трупе не заузму што им треба. Поред тога страховало се да авганске трупе, охрабрене присуством енглеске војничке мисије, не приме борбу са Русима. Крајем марта се догоди сукоб. Руси заузеше крај Пенџдех. Енглеска затражи повлачење руских трупа и нареди своме посланику у Петрограду, да га напусти ако не добије повољан одговор. Цар је прво хтео да попусти, али сва руска јавност устаде против тога. Енглеска влада В. Гледстона затражи 11 милиона фуната кредита за

ратну припрему, а од Абдул Хамида неутрално држање — које су му све силе световале. Рат је изгледао неизбежан, и ако ни руска ни енглеска влада нису желела рата. Авганистански емир реши спор; захвали се Енглеској на понуди да пошље индијске трупе у помоћ, и показа се готов да уступи Русији један део своје државе да би избегао рат енглеско-руски на своме тлу. Енглези предложише арбитражу руском цару, овај је прими, али под условом да ње стварно не буде. Енглези прихватише ово. Судија, дански краљ, никад није судио спор; владе руска и енглеска уредише званично питање, на штету Авганистана. Тако се заврши политика лорда Биконсфилда противу Русије и њених планова на Блиском Истоку.

Литература: Schulthess: „Europaischer Ceschichts - Kalender; Friedjung: Das Zeitalter des Imperialismus; Debidour: Histoire diplomatique de l'Europe 1878—1916.

Holand Rose: The Development of th European Nations; Corti: Alexander von Battenberg; Aus dem Leben König Karls, I II III IV; Comte de Moüy: Souvenirs; Die Grosse Politik IV; Sosnosky: Die Balkan Politik Oesterreich - Ungarns I II; Wertheimer: Graf Andrassy III: Pribram: The Secret Treaties of Austria - Hungary; Life of Lord Salisbury; Stead: The M. P. for Russia.

ГЛАВА II

ТРОЈНИ САВЕЗ

I

Главни резултат Берлинскога конгреса у области високе политике био је удаљење Русије од Немачке. Славенофили су приморали цара да помаже устанак балканских хришћана; а кад плодове победа на ратишту побраше други, они побеснеше од љутине. Бесарабија, Батум, Карс изгледала су мали добитак за онолику силну крв. „Берлински конгрес је завера противу руског народа", викао је Иван Аксаков, у којој су учествовали и Руси. Руска дипломатија је опаснија од нихилизма; то је једна срамотна издаја историјске мисије Русије, она је за увек изгубила право на љубав и поштовање Словена. На главу Русије метли су пајацку капу са прапорцима". Катков, кнез новинара, писао је у „Московској газети" да је Немачка оставила Русију у бубњу, и да пут за Цариград води преко Берлина. Званична штампа је кипутила жестоким нападима, а ратни министар генерал Шувалов, први руски делегат на Берлинскоме конгресу, најпаметнији човек у Русији, како је говорио Бисмарк, није остао дуго у Лондону као посланик; руска влада га је опозвала и тиме казнила. Стари Горчаков, који је водио руску политику од Кримскога рата, и ако је због

Русија оптужује Немачку

старости требао да иде с власти, још је имао утицаја. Горчаков, нарочито од 1875, био је непријатељ Бисмарков. И сам цар је са народом делио гнев што је Сан-Стефански уговор покварен па замењен Берлинским. Цару је било много теже подносити ово због тога што га је његов рођак цар Виљем I обманuо, јер му је свечано обећао да му неће заборавити никад његово неутрално држање у француско-турском рату. Он је са горчином говорио како је, под вођством Бисмарковим, створена европска коалиција противу Русије. Александар је био испод шесетих година, али су га догађаји и неуспеси били постарили и огорчили. Бисмарк га описује као и умно и телесно болнога човека, који је пре времена свршио. Оно што је радио после Конгреса показивало је доиста да је Александар II био изгубио бладу над собом.

Претње Александра II

Рђаво расположење његово дошло је до беснила када је чуо да су немачки делегати, у међународној комисији за разграничавање, добили налог да помажу аустријске а не руске делегате на случај неслагања. У пролеће 1879 стари мађарски и италијански бунтовник, генерал Тир, питао је Италију да ли би помагала један рат против Аустрије; нешто слично је покушано у Паризу, али са мало успеха. Руске трупе се скупљаху на немачкој и аустријској граници, а у јуну Александар у задњем часу отказа посету за златну свадбу свога ујака Виљема I. Александар је срдито говорио: „Ако Немачка жели да стогодишње пријатељство продужи, она мора узети друге путеве; иначе ће се све то свршити врло озбиљно". На ове речи стари немачки цар одговори да је Александар II заведен на криви пут од Горчакова, и да ће се брзо повратити. Немац се преварио, јер је њему руски цар лично писао у августу исте године, и у томе писму изнео шта раде немачки делегати у међународној комисији за разграничење. Исто тако, цар опомиње Виљема I на оно што је обећавао 1870 за његово неутрално држање, а завршава, да ће се овакав начин поступања завршити

рђаво по обе стране. На ово љутито писмо цар не одговара, него моли Бисмарка да спреми одговор. Бисмарк одговара цару да је за жаљење што је овако отворено претеће писмо, под утицајем генерала Миљутина, упућено Виљему I; ако истим начином буде одговорено, онда је рат неизбежан. Али, приклонити главу пред Русијом значи охрабрити га да и даље прети. Захвалност, која се дугује Русији за 1870 не може присилити Немачку да жртвује пријатељство Аустро-Угарске. Виљем I упути одговор; у њему пориче да су немачки делегати добили русофобска упутства и да је Бисмарк непријатељски расположен, пошто је навео неколико примера кад су Аустрија и Немачка помагале Русију.

Нова немачка политика

Виљем I веровао је да ће се ово довести у ред, али његов свемоћни канцелар је био сада уверен да је дошло време за нову политику Немачке. Тројецарски савез од 1872 је био уздрман, 1875 године кад је Русија тражила потпору Немачке, и 1876 кад је Горчаков одбио немачки предлог да Русија гарантује Немачкој Алзас и Лорен а да Немачка енергично помогне руску политику на Блиском Истоку. Бисмарк је одбио Русију у очи њеног рата са Турском, кад је цар тражио да Немачка остане неутрална на случај да Русија уђе у рат с Аустријом. Бисмарк се трудио да избегне одговор, али је дао одговор да „Немачка може још трпети да њени пријатељи добијају и губе битке али не и да буду толико осакаћени да доведу у питање њихов положај Велике силе". Ово је наљутило и цара и његовога министра, а кад је пријатељски Шувалов, пред Берлински конгрес, преговарао о руско-немачкоме савезу, Бисмарк је говорио да би Немачка дошла у гори положај, и ако би и географски положај и аутократски режим могао да олакша да раскине везу. Политика његовога живота била је да негује пријатељство са Русијом без савеза. На Берлинскоме конгресу он је био само поштени посредник, и увек је полагао пуну важност на руске интересе. „Ја сам схватио моју улогу", казао је он у своме историјскоме

говору од 6 фебруара 1888, готово као да сам био руски делегат. Ни једну руску жељу, која ми је постављена, нисам одбацивао. Ја сам се тако држао на Берлинскоме конгресу да сам у себи мислио: ако икада ја сам сад заслужио највећи руски орден у брилијантима. Ја сам осећао да сам учинио услугу једној страној Сили, какву је ретко који државник учинио. Изненађује ме што ме нападају. Ти напади су се претворили у озбиљне захтеве 1879 да учиним притисак на Аустрију. Нисам могао пристати, јер да смо се удаљили од Аустрије, дошли бисмо у зависност од Русије и били бисмо потпуно усамљени. Да ли би то могло бити? Ја сам још, поред тога, мислио да, пошто не постоје између нас супротни интереси, Русија неће прекинути пријатељство. На Берлинскоме конгресу сам се преварио, али се и уверио да нас не би, ма и привремено а потпуно потчињавање наше политике руској, обезбедило од супарништва."

Немачка иде с Аустријом

Бисмарк је наравно преувеличао своје услуге Русији; али, свакојако је праведно било рећи да је Бисмарк могао само једну реч рећи па да се очува нетакнут Сан Стефански уговор. Претерано узбуђење Русије и њенога цара, све га је више наводило да створи одбранбени савез с Аустријом противу заједничке опасности. „Мисао о коалицијама давила ме је као мора. Ми смо мерили победоносне ратове против две Велике силе. Све је зависило од тога да се, у крајњој линији, једна од њих одрече реванша. То није могла бити Француска. Рајхштатски уговор је показао да Кауницова лига Русије, Аустрије и Француске, може оживети. Ја сам имао да бирам између Русије и Аустрије. У погледу материалне снаге Русија је била јача, а ја сам више полагао на старо традиционално династичко пријатељство и на заједницу конзервативних нагона, него ли на дреку и расположења јавнога мнења међу Мађарима, Словенима и католицима у Аустрији. Мађарска би увек остала уз Немце, ако мисли на своје интересе, али је против Аустрије, а Немци у Аустрији су често губили везу са династијом."

И поред очигледне неспособности Хабсбурга као савезника, Бисмарк је због тадањих претњи цара Александра и због гласова о Андрашијевој оставци, решио да иде с Аустро-Угарском. Из страха да његов наследник не буде наклоњен Французима или Русима, Бисмарк му јавља да би га радо видео у Гастајну или на неком другом месту. И Андраши је живо желео да се обезбеди од Русије, коју је помоћу Енглеске у Берлину спречио у источним плановима. Бисмарк и он састаше се крајем августа, и два дана су озбиљно о томе говорили. „Русија је, говорио је Бисмарк, тражила да будемо против Аустрије; ако одбијем онда би требало прекинути са Русијом за љубав Аустрије." Андраши се жалио опет на оружање Русије, на њене захтеве и претње, „те је зато Беч изгубио сваку веру у цара, и онда су се договориле Француска, Енглеска и Аустрија да гласају заједно." „А шта би радила Аустрија кад би Русија напала Немачку без икаква повода?" упитао је Бисмарк. „Она би вас подржала свом снагом, одговорио је Андраши, и све народности у Аустрији би одобравале." — „Да ли би у томе случају Аустрија примила Лигу мира? Немачка не тражи ништа више." — „Ни ми тако исто, казао је Андраши. Чак и надвојвода Албрехт сада види да је благостање Аустрије везано тесно са Немачком, и могао бих да јамчим да ће Немци и Мађари бити верни савезници." Оба државника су решила да се опет састану чим чују мишљење својих владара. Виљем I није пристао одмах на овакву комбинацију. Бисмарку је требало времена да га приволи. Са царем Фрањом Јосифом ствари су ишле много лакше: „Цар је био толико убеђен у корисност па и у неопходност таквога савеза, пише Андраши Бисмарку, — да је било излишно и убеђивати га. Фрања Јосиф је у савезу гледао не само залогу за мир између три царевине него и једино средство да се отклони Дамоклов мач изнад његове главе... „Ја нећу имати мира све донде докле се не угаси буктиња коју цар

Александар витла над европском барутаном... Европа тражи за мир овај савез као неопходност.“ Са кајзером није ишло лако; он се прибојавао какве тајне погодбе, која би била агресивна. Сем тога и руски цар је био променио дотле претећи тон, и показивао друго лице; изгледао је чак да предлаже неко зближење, ради чега је Виљем I слао и нарочитога човека у Русију без знања Бисмаркова. Из овога изађе и састанак два цара у Александрову 3 септембра. На овоме састанку Александар II се извини своме рођаку Виљему I за увредљиво писмо раније писано; он није мислио да прети, он је хтео само да скрене пажњу да ће се створити зла крв, ако руска и немачка штампа наставе да се грде. Мир у Европи може се сачувати само тако ако Русија и Пруска буду у добрим односима. Оно што је било на Берлинскоме конгресу треба заборавити; Руси су се наљутили што је Немачка спречила да се одвоје хришћани од отоманске царевине; Бисмарк се љути на Горчакова, а Горчаков је мртав. Виљем I је примио објашњење рускога цара, и рекао да Бисмарк не разуме зашто га нападају полузванични листови; на Берлинскоме конгресу Немци су гласали за Русију и Аустрију кад су оне биле споразумне, а били су уз већину кад тога споразума није било. Кајзер је разговарао још и са Гирсом, министром иностраних дела и са Миљутином, министром војске. Гирс је потврдио цареве речи, а Миљутин је објаснио да Русија мора држати још војску у М. Азији, јер Енглеска преко својих конзула оружа Малу Азију; нови сукоб је на прагу, Енглеску ће помагати Француска и Аустрија.

Кајзерова Политика

Кајзер се вратио из Русије уверен да је руска опасност уображена и обавештава одмах Бизмарка да нити цару нити његовим најближим саветницима не пада на ум рат против Немачке, те, према томе, нити треба мењати стару политику према Русији нити правити неки савез противу ње. „Замислите себе на моме месту, пише кајзер своме канцелару. Ја имам пред собом личнога пријатеља, рођака и савезника да са њиме расправим неспоразум због једнога

писма; наш састанак изравнава све. Да ли треба сад иза леђа његова да правим противу њега савез? Ја не поричем да могу наићи опасности које ви помињете у своме меморандуму, нарочито са променом владара у Русији; али не могу никако да видим да постоји сад таква опасност. Ја не могу, ни по мојим политичким убеђењима, ни по мојој савести, везивати себи руке ради нечега што може наступити. Ја не могу да не одобрим ваше кораке предузете у Бечу, али ви можете говорити о неслагању па и о прекиду корака, и наставити те преговоре о мерама које би требало предузети ако опасност наиђе. Али вас не овлашћујем да склапате какву конвенцију, а да не говорим о каквом уговору. У томе погледу ја се надам да ћемо се сложити. Ако то буде, ја могу гледати са поверењем у будућност, која би иначе била мрачна, и рачунати да се одрже везе са Русијом које постају пријатељскије.“ Царево писмо није пореметило Бисмарка, који је био покушао да спречи састанак два цара. Он је одговорио да није овде реч о нападу на Русију. Али, ако Русија Аустрију нападне и доведе у опасност, онда Немачка, у савезу или не, мора помагати Аустрију; побеђена Аустрија, непријатељска Француска и победоносна Русија, створиле би неиздржљив положај Немачкој. Русија може и не ратовати против Аустрије, може обећати Шлеску и то је доста. Цар је пријатељски расположен дотле докле не добије или Француску или Аустрију или обе. Кад се потпише уговор аустро-немачки, онда се може Русија обавестити.

Докле се Бисмарк борио за одобрење свога господара да ради даље, дотле је добио пристанак од Баварске, која је имала нарочито важан положај у спољној политици. „Руска политика, писао је Бисмарк краљу Лудвику, постала је ратоборна; панслависти имају превратничке тежње. Шувалов је у немилости, а Миљутин је вођ, који је повећао војску. Цар није желео рат са Турском, увукли су га панслависти, па га могу нагнати и у други рат. Под таквим околностима не могу се отети уверењу да ће Русија у будућности, у скорој будућности загрозити миру, и то сама Русија. Она није

успела до сада да добије за себе ни Француску ни Италију; она нас данас претећим начином позива да се изразимо за њу или за Аустрију, тражећи од нас да немачки делегати, у источним одборима гласају у сумњивим случајевима за Русију. По нашем мишљењу у духу је Берлинскога уговора оно што раде Аустрија, Француска и Енглеска, са којима је Немачка сагласна, тако да је Русија, с Италијом или без ње, увек у мањини. Докле се ми удружимо с Аустријом, дотле не треба њу корети што тражи споразум са Француском или Русијом. Андрашијева оставка је последња прилика за нас." Баварски краљ је потпуно одобрио савез с Аустријом.

Требало је што пре придобити кајзера за ово, те зато Бисмарк позва у помоћ кнеза Хоенлоа, немачкога амбасадора у Паризу. Хоенлое се показа најпре и сам неубеђен: „Прво, рекао је доцнији канцелар, не треба веровати Аустрији. Друго, не треба веровати у руско непријатељство. Треће, аустро-немачки савез изазваће руско-француски савез, а то значи рат." Бисмарк му је казао „да Аустрија не може стајати сама према Русији и њеним претњама. Она ће тражити савез с Русијом или са Француском. У оба случаја Немачка би остала усамљена. Кајзер се противи после оног судбоноснога састанка с Александром II. Бисмарк је претио оставком а кајзер абдикацијом." Хоенлое је примио оваква разлагања, и отишао је да кајзера убеђује.

У септембру (16) кајзер је био пристао да потпише одбранбени савез, с тим да се о томе руски цар обавести. После пет дана Бисмарк је пошао из Гастајна у Беч да се споразуме даље с Андрашијем. „За време овога дугога путовања, пише Бисмарк, добро расположење што сам у правој немачкој земљи, појачало се пријемом на станицама. У Бечу је тако исто осећање владало. Поздрави густе гомиле народа су били непрекидни. Старе борбе нису угушиле осећања једне крви. Цар је био врло љубазан." Разговори у Гастајну су сада настављени између цара, Андрашија, Хајмерлеа, новога министра спољних послова, и шефа мађарске владе Коломана Тисе. Главни предмет савеза требао је бити обезбеђење од Русије, али Бисмарк је желео и

помоћ на случај рата са Француском; Кајзер му је забранио да прави савез само против Русије. Андраши је одговорио да Аустрија нема никаквих заћевица са Француском, и ако би потписала такав савез то би значило натерати Француску да склопи савез са Русијом. Бисмарк одговори да ће он радо Аустрију помоћи против Италије, иако Немачка нема никаквих спорова с Италијом. Аустрија, каже Андраши, не тражи помоћи против Италије; али би помагала Немачку против Француске, ако Русија буде помагала Француску.

Бисмарк је предлагао да се савезни уговор саопшти Рајхстагу, Рајхсрату и Пештанскоме Сабору и да их они одобре. Андраши на то одговори: ако се објави уговор то ће значити изазивање, то ће значити усамљеност Русије и ослабиће у Петрограду пацифисте. Русија ће тражити и сама да уђе у савез, да обнови тројецарски савез; Аустрија то не жели, јер руски цар увек и свуда уплиће своје достојанство. Бисмарк је на то казао да није сигуран да ће његов Господар пристати на тајни и ограничени уговор, па нека Андраши поднесе нацрт уговора. На дан 24 септембра, а пре него је добио нацрт, Бисмарк још једном затражи да се начини одбранбени савез и противу Француске као и противу Русије. „Он устаде, бележи Андраши, згужва онај нацрт у руци, приће ми ближе, па рече: Ја вам могу рећи само још то пазите шта радите. Ја вам још последњи пут саветујем да попустите. Примите мој предлог, викну он претећи. Ако га не примите (наста тајац да сам чуо како ми срце куца), ја морам примити ваш предлог. Ове последње речи је завршио у пријатељскоме тону и с осмехом. И, задаћете ми велике неприлике. Пружио ми је руку. Претећи израз Бисмаркова лица које је примакао моме, могао је изазвати свашта да нисам сачувао своју мирноћу". Бисмарк је посетио француског посланика у Бечу и умиравао га да је споразум аустро-немачки чисто помирљив. А два дана доцније у Берлину, уверавао је руског амбасадора да се није ништа догодило што би могло узнемиривати Русију.

Први део борбе био је готов, али други, и то много озбиљнији сукоб две воље имао је тек да се води. Бисмарк није могао да добије општи одбранбени уговор како је тражио Кајзер ако дође до уговора. Уморни канцелар није се осећао способним да се усмено објашњава са својим сувереном. Кнез Хоенлое је чинио што је могао да приволи Кајзера у Штрасбургу 22 септембра. Стари монах се горко жалио на Бисмарка, што намерава да закључи савез противу Русије да би се могао осветити Горчакову због „увредљивога писма", а он не може то одобрити. Хоенлое на то одговара да ће се Русија и Аустрија удружити на рачун Немачке, а чим падне француски Министар Иностраних Дела наклоњен Енглезима, и Француска ће се придружити њима. Бисмарк је потписао уговор 24 септембра, и упутио је Кајзеру једно опширно писмо у коме објашњава природу и користи савеза, и завршава да неће без тога моћи даље остати на месту канцелара ако цар одбије потпис. За Вилхелма I је то био најтежи тренутак у животу. Њему је било тешко да се покаже нелојалан, не само према своме рођаку Александру II, него и зато што је у немачко-руској конвенцији од 1873 стајало да се мора, пре него што се закључи нови уговор, друга страна претходно обавестити. Бечки предлог су одобравали Царица, Наследник Престола, шеф главнога генералштаба Молтке, и председник Штолберг. На сва наваљивања Виљем је одговарао „пре ћу и абдицирати него што ћу изневерити". Али је најзад попустио, пред изјавом председника Штолберга од 28 септембра да ће и он дати оставку са свом владом, ако се уговор о савезу не прими. Привољени а неубеђени Кајзер, да би, колико толико, умирио своју савест тражио је да се извести Александар II о уговору. Андраши није пристајао на ово докле се уговор не потпише, тврдећи да ће цар руски тражити текст уговора или настојавати да се обнови Тројецарски Савез. Последњи покушај да се Аустрија уговором обвеже да ће помагати Немачку на случај да је Француска нападне, би одбијен опет претњом оставком владе, и тако Виљем I, на дан 5 октобра, при-

Кајзер попушта

стаде на све, а 7 октобра потписаше у Бечу Андраши и немачки посланик кнез Рајс уговор о савезу. Немачки владар је покушао да се о свему обавести руски цар пре него се уговор и ратификује — али и ту је морао попустити, и, 16 октобра, Аустро-немачки Савез би ратификован.

Цео споразум се састојао из једног протокола, једног приложеног мемоара и многих одредаба. У протоколу, који су још 24 септембра потписали у Бечу Бисмарк и Андраши, налази се кратка историја Савеза. У поменутом мемоару, потписаном истога дана, обе владе обећавају чувати Берлински Уговор. „Да би избегли сваки неспоразум у извршивању Уговора, обе стране треба да се држе пријатељски према Русији. Обе странке изјављују да немају намере нити напасти нити претити Русији, на случај спорова који би произашли из Уговора. За доказ пријатељства обе стране ће спремити нове трговачке уговоре. У заглављу самога Уговора налази се она помирљива и уобичајена реченица: „Присна сарадња Немачке и Аустро-Угарске није уперена ни противу кога, она је утврђена да се учврсти европски мир, закључен Берлинским Уговором, и зато су Њихова Величанства, одлучила да, — заричући се свечано обојица да неће допустити никад да се њихов чисто одбранбени савез претвори у нападни, — закључе савез за мир и узајамну одбрану:

Двојни савез

I На случај да, противно њиховим надама и искреним жељама, једну од двеју царевина нападне Русија, друга страна је обвезна да је помогне и да закључи заједнички мир.

II На случај да једну од две уговорнице нападне нека трећа Сила, друга уговорница ће остати бар наклоњено неутрална. Али, ако би ту трећу Силу помагала Русија, било активном сарадњом било војничким мерама које би представљале опасност, друга страна ће притећи првој у помоћ."

Трећи члан овога Двојнога Савеза везује обе стране уговорнице за пет година, с тим да се може продужити на три године, ако ниједна од уговорница годину дана раније пре истека Уговора не затражи нове преговоре. Овај Савез је обновљен 1883 а после сваке даље треће године, а 1902 је утврђено да ће се аутоматски обнављати сваке године.

По четвртоме члану Уговора, обавезују се обе државе да чувају у тајности овај Уговор, сем случаја ако се увере да руска обећања, дата на састанку Виљема I и Александра II у Александрову, одговарају стварности и ако руска оружања не представљају никакву опасност. Тада би се могао поверљиво упознати руски цар да обе стране морају сматрати напад на једну од њих као напад на обадве државе.

Сутра дан по потпису Аустро-немачкога Савеза, остављајући за навек положај Министра Иностраних Дела барону Хајмерлу, Андраши пише Бисмарку: „Ако је било тешко створити савез, ја се надам, биће много лакше очувати га.“ „Страх од рата, одговара Бисмарк, свуда је заменила вера у мир.“ И тако је овај уговор дао Андрашију све што је тражио у име Аустро-Угарске, а Немачкој, и ако не све, а оно бар јемство против највеће опасности и измирење за увек између Берлина и Беча. Он је допунио своје дело од 1866.

Аустро-Немци задовољни

Тек је 1888 била позната садржина овога Уговора, и ако је сва Европа знала да он постоји. Те године, Солсбери је говорио: „ја верујем да најбоље наде за стабилност и мир Европе зависе од јачине и самосталности Аустрије. (Име Аустрија у овој књизи често се употребљава место Аустро-Угарска. — Преводилац). Последњи догађаји, говорио је он, оправдавају наду да она, на случај да је нападну, неће бити усамљена. Ако постоји уговор о томе онда се треба радовати. Краљ Умберто је задовољан, а Француска сматра да је то залога за мир. У Русији су га сматрали не као претњу него као један ударац. После Сан-Стефанског мира Русија је изгубила Аустрију, писао је тада Шувалов, руски делегат на Берлинскоме Конгресу, а сада и Немачку. Тек 24 септембра 1888 је Виљем II послао препис меморандума из Уговора и једно писмо рускоме цару, објашњавајући потребу разговора између Андрашија и Бисмарка. „Оба државника су новим споразумом желела да учине крај старој мржњи заосталој од укидања Немачке Конфедерације. Ја се надам да ћете се сложити са унутра изложеним начелима и обновити споразум три цара. Ако ли нихилисти и панслависти превладају, онда ће наићи на заједнички отпор у суседним државама.

Руски цар одговара да потпуно одобрава онај меморандум, и да у томе гледа повраћај споразуму три цара, који је учинио толико услуга Европи. Виљемово страховање се показало неосновано, јер је аустро-немачко зближење, и ако је његова права садржина чувана у тајности, умирило Русију. „Пре шест недеља, каже Бисмарк, Русија је сањала пожар и пустош, а моја игра с Аустријом њу је уразумила. После недељу дана у Петрограду је настало умиривање. Штампа престаје нападати Аустрију и Немачку, а руски Престолонаследник долази на поклоњење Кајзеру.“

Руски цар умирен

Аустро-немачки Савез је отклонио непосредну опасност за обе државе, али Бисмарк је савез сматрао као један део свога великога плана за одбрану Немачке. Он се надао да на тај начин држи у шкрипцу панслависте докле не постану јачи мирољупци и докле он не обнови Тројецарски Савез. Бисмарк је бистро гледао на своје дело. „Наша главна задаћа, пише он у својим „Размишљањима“, јесте да чувамо мир између наша два суседа — цара. Ја сам сматрао да ми морамо неговати добре односе са Русијом баш као и раније. Ако буде моста између Петрограда и Берлина, Беч ће обуздавати анти-немачки утицај. Ако се коначно удаљимо од Русије, Аустрија ће повећати своје захтеве. Немачка не може трошити своју крв и своје благо за рачун једнога суседа. У интересу европске равнотеже за одржање Аустрије, као јаке и независне Велике Силе, Немачка може мирне душе, на случај потребе, окушати своју срећу“. Бисмарк не допушта да Аустрија,

ослањајући се на Савез, тражи много — и зато је непрекидно на опрези.

Бисмарк није остајао на овоме; кад је осећао да је савез нешто попустио, он је, као и 1876, покушао да добије Енглеску. Те године је узалуд приволевао Дизраелија на ближу политичку сарадњу. И сад је опет то радио. Он преко посланика у Лондону скреће пажњу Енглеској да панслависти, господари у Русији, теже да нападну Аустрију, а такав напад значи европски рат. Један савез између Немачке, Аустрије и Енглеске, — говори немачки посланик, — који би штитио енглеске интересе на Истоку, могао би очувати мир. На овај предлог Немачке добио је Бисмарк одговор, да је енглеска влада наклоњена савезу или ближему споразуму са Немачком, али, да би сваки корак, наперен противу Француске, био непопуларан у Енглеској. На просто питање Немачке шта би радила Енглеска кад би дошло до рата између Немачке и Русије ако Немачка одбије њене захтеве, енглеска влада је одговорила да би правила савез и да би напад Француске на Немачку сматрала као повод за рат. Лорд Биконсфилд је, међутим, давао тада уверавања да би он, на случај рата аустро-немачкога са Русијом, помагао и Аустрију и Немачку.

Упућујући немачкога посланика Солсбериј лорд Биконсфилд се у писму заузимао много више за савез са Немачком него што је говорио краљици Викторији. Русија је Сила, објашњавао је он, која ће доцније поткопати корен британскога царства. Он верује да би овај тројни савез био дочекан у Енглеској готово с одушевљењем. Француска не би са разлогом могла да пребацује Енглеској што помаже Аустрију ако је Русија нападне. Солсбери саопшти немачкој влади: да ће Енглеска бити уз Немачку на случај сукоба са Русијом; да Енглеска пристаје на савез и с Аустријом и са Немачком; да би мир био очуван кад буде Русија знала да ће, на случај напада на Аустрију, уз ову последњу бити Енглеска и Немачка; да Енглеска и Немачка могу спречити Француску да се придруже Русији ако почне она рат. На овоме је и остало. Бисмарк, тако је изгледало, као да није желео енглеску потпору. Она је њему требала докле

није добио пристанак свога владаоца на аустро-немачки савез. Кад су крајем октобра посланици немачки и аустријски у Лондону саопштили поверљиво Солсберију закључење овога савеза, ништа није речено да и Енглеска треба да му се придружи. И Енглеска и Немачка су биле задовољне што је остало на томе. „Ваше Величанство је, пише Биконсфилд краљици Викторији, слободно као зрак, и то још без икаквих обавеза према аустро-немачкоме споразуму". — И Енглеска краљица је била задовољна. Бисмарк је знао да је Енглеска и даље пријатељски расположена за Централне Силе, а непријатељски за Русију, и осећао је да би му било врло тешко да добије пристанак свога Господара за политику осамљивања рускога цара, који би принуђен био да тражи пријатељство Француске.

Руско-немачко зближавање

Кад је Александар II успео претњама да здружи Аустрију и Немачку, морао је покушати да добије од Немачке макар добром вољом Бисмарковом оно што није претњом могао добити. Он упути свога нарочитога посланика у Берлин, да почне преговоре о аустро-немачкоме споразуму. Бисмарк је објашњавао Сабурову да Аустрија неће још дуго тражити на западу савезника за заштиту своје политике на Истоку. „На тај начин сам, пише Бисмарк, извршио први део моје политике — одвојио сам Аустрију од Запада. И поред мутнога овогодишњега лета, ја се надам да ћу свршити и други део, обнову Тројецарскога Савеза." Руски посланик је одговорио да ће његов суверен пристати и на споразум у троје, и да жели присније односе. Бисмарк одговара да и он жели савез, али су се сад прилике измениле. У 1877 је он био готов и за одбранбени и за нападни савез, али данас може пристати на одбранбени савез. Сабурову се чинило да је споразум могућан; требало је још да Бисмарк увери Кајзера.

У јануару 1880 разговори се настављају. Бисмарк, имајући у џепу аустро-немачки савез, није желео сада руско-немачки савез. Ако би се створио такав савез за одбрану од напада, објашњавао је он рускоме посланику у Берлину, принуђавао би Немачку да у неким

приликама нападне и Аустрију. То би била једна опасна тајна; Аустрија чим би за њу сазнала, тражила би савезника на Западу. „Није ваш интерес да се Немачка и Аустрија заваде. Ви заборављате важност тога да смо тројица на европској шаховској табли. То је мој циљ, као и свих других Сила. Нико не жели да буде у мањини. Цела политика се своди на ово: гледај да будеш у троје у свету којим управљају пет Сила. Ја сам начинио савез у двоје са намером да се вратили доцније на савез у троје, ако ви желите. Ја не видим зашто би Аустрија то одбила. Ако одбије, ми ћемо се вратити на споразум у двоје.“ После оваквога говора Бисмаркова, руски посланик је скицирао споразум по коме ће Русија бити обезбеђена од уласка туђе флоте у Црно Море, а Аустрија опет, да се неће никаква промена у европској Турској извршивати без ње.

Бисмарк је примио на себе да испита аустријска расположења. На састанку у Фридрихсруе-у, у августу исте године, Хајмерле, који се бојао панслависта, не хтеде да се компромитује. Он је сматрао да је аустро-немачки савез довољан и прибојавао се споразума у троје да не ослаби везу. Осим тога барон Хајмерле није желео да олакша ширење Русије на Блиском Истоку, и ако је Бисмарк отворено говорио Русима да он не дели опште мишљење да не треба Русији дати Цариград — калауз од руских врата — ако се Русија обвеже да се неће мешати у сферу утицаја Аустрије у западноме делу Балканског Полуострва. Бисмарк није даље потискивао напред ову ствар у Бечу, а аустријски Министар Спољних Послова крајем године поново изјави берлинској влади да је Русија стари крвник и да јој не треба веровати. Али, он је пристао, ипак, на ограничени споразум, јер није могао да побије вредност Бисмарковога тврђења да је Русија мање опасна ако буде везана каквом год везом.

Аустро-руско зближење

Бисмарк и руски посланик у Берлину спремише нацрт споразума, који су одобрили цар, његов најстарији син и Гирс. Александар је сад желео обнову Тројецарскога савеза таман онолико колико и Бисмарк, и уређено буде да Вилхелм I приволи Франју Јосифа I. Немачки цар доиста упути у Беч аустро-угарскоме владару својеручно писмо; у њему је изложио да је дошло време да се обнови споразум, да се отклони заћевица од 1879, да се обезбеди мир и да се учврсте монархистичка начела. Али, и ако је Франја Јосиф био за то, барон Хајмерле је био против тога. Бисмарк је знао да је тешко са Хајмерлеом радити; и доиста, Хајмерле није попустио докле га Бисмарк није позвао да каже да или не. У то доба [13 марта] убијство Александра II одложи за неко време целу ствар, а то даде повода Хајмерлу да чини нове предлоге. Бисмарк му је био допустио да одреди рок трајању Савеза за три године, али му је рекао „да неће моћи, кад буде носио ту поткошуљу три године, после тога времена њу скинути а да не назебе“. Хајмерле је примио али „по нарочитоме наређењу царевом.“

Александар III, ма да много мање паметан од свога оца, био је много чвршће воље. И ако је био ожењен данском принцезом, и ако је био много противан немачкоме утицају на двору и у влади, ипак није желео да кида везе, које су једва поново створене са Берлином; Александар III није никад заборавио ужасе турскога рата, у коме је и сам учествовао. Прва окружница упућена руским представницима на страни одмах по доласку на престо, имала је ова обележја: Русија је постигла своје пуно развиће, њена ће политика бити апсолутно мирољубива, а главна јој је брига унутрашње благостање Русије. Александар III је више мрзео револуцију него све друго; у Тројецарском Савезу гледао је као добродошле савезнике, конзервативну Аустрију и Немачку, за борбу противу нихилиста и безверја, чија је жртва био његов отац. Недељу дана после свога ступања на престо нови самодржац шаље староме Кајзеру врло топлу честитку о 84-годишњици његова рођења.

„Од новога цара стара топлина, искреност и пријатељство, казује Виљем I својој околини, — то је пријатно.“

Са таквим владаоцем није потребно одлагати споразум који је био већ концептиран; а 18 маја министри изјављују да политика аустро-немачкога савеза у погледу Тројецарскога Савеза, не може ни у коме случају да шкоди Аустро-немачкоме Савезу који ће и даље бити основа заједничке политике. Месец дана доцније, Бисмарк, Сечењи и Сабуров, потписаше Тајни Уговор о трогодишњем Савезу у коме су најважније ове одредбе:

Тројецарски Савез

I Ако једна од држава буде у рату са четвртом Великом Силом, друге две ће бити благонаклоно неутралне и трудиће се да локализују рат. Ово важи и за Турску, али с тим да се претходно између три двора постигне споразум у погледу циљева рата.

II Русија, договорно с Немачком, изјављује своју чврсту одлуку да поштује интересе Аустро-Угарске, које је Берлински Уговор њој доделио. Три Двора ће имати у виду њихове нарочите балканске интересе, и обећавају да се неће у садање територијално стање мешати без заједничкога пристанка.

III Уговорнице признају европски и узајамно обавезни карактер начела затворених мореуза (Дарданела). Оне ће се заједно старати да Турска не допусти никоме да се мореузима служи за ратне операције. На случај да Турска то прекрши, три уговорнице, да би то спречиле, обавестиће Турску да ће је тада сматрати као непријатељску страну у рату која се сама одриче јемства из Берлинскога Уговора за своју државну целокупност.

Уз овај тајни уговор налазио се и један протокол, у коме има ових одредаба:

1⁰ *Босна и Херцеговина.* Аустрија задржава себи право да ове две покрајине анектира кадгод нађе за потребно.

2⁰ *Новопазарски Санџак.* Остају у снази руско-аустријске изјаве о томе дате у Берлину 13-VII-1878 [да су аустроугарски гарнизони привремено размештени по Санџаку];

3⁰ *Источна Румелија.* Три стране уговорнице сматрају да је окупација, било Источне Румелије било Балканскога Полуострва, опасна за општи мир. Ако се то догоди, Силе ће покушати да разувере Порту од таквога предузећа, под условом да Бугарска и И. Румелија не изазивају Порту напавши на друге турске покрајине.

4⁰ *Бугарска.* Три Силе се неће противити уједињењу Бугарске и И. Румелије, ако то питање, силом прилика, дође на дневни ред. Три Силе се слажу да одврате Бугарску од каквог било нападања на суседне покрајине, а нарочито на Маћедонију; у таквом случају, Силе ће је обавестити, да ће радити то на своју одговорност.

5⁰ *Агенти у Турској.* — Да би се избегли сукоби интереса у месним питањима, три уговорнице ће упутити своје представнике и агенте, да пријатељским споразумом све сукобе решавају, а где не успеју, да се обрате за помоћ својим владама.

Ново немачко-руско пријатељство, — које је имало да отклони аустро-руски рат, како је говорио Бисмарк, и да спречи руско-француски савез, би запечаћено у Данцигу септембра исте године. У Данцигу је била посета рускога царскога пара немачком. Александра III није пратио на овоме путу Горчаков, и ако још номинална глава руске спољне службе, него Гирс, — протестант јеврејскога порекла и рођак Горчакову по жени. Гирс је био стварни министар, који је делио мирољубиве намере свога господара. Посетом су била оба цара задовољна. Бисмарк је био мирољубив потпуно и признавао је потребу за заједничку одбрану противу социализма и револуције. Кад, почетком 1882, умре Горчаков, онда је, — на радост Бисмарка а на жалост славофила, који су Гирса из пакости означавали као немачкога амбасадора на рускоме двору, — Гирс, место Игњатијева, постао Министар Иностраних Дела. И ако је Александар III намеравао да сам води своју политику, није био

Гирс после Горчакова

рђав знак што је узео себи за саветника једног поштенога и обазривога државника из школе Шувалова.

И ако је руска влада била пријатељски расположена према Берлину и Бечу, јавно мнење је и даље било против њих. Цензура је почела озбиљно мотрити на питање новина и на јавне говоре, и зато је било за свакога велико изненађење кад је Скобељев, јунак из Турског рата, „идол панслависта", прекинуо ћутање и одржао јануара 1882 у Петрограду, на дан годишњице заузећа Ток-Тепе, један говор. Узнемирен угушењем буне у Херцеговини, поводом увођења обвезне војне службе и у страху да Аустрија не нападне Црну Гору, Скобељев је изјавио да не треба сувише изазивати Русију. Русија је део велике расе Словена, које сада гоне и даве. „Наша вера у историјску мисију Русије је наша утеха и наша снага", узвикнуо је Скобељев. Овај говор је имао одјека; Аксаковљев лист „Рус", позвао је на оружје Русе и тиме спасао, по мишљењу панслависта Црну Гору, а изазвао испаде у Немачкој и Аустрији. Наравно, то је опет изазвало Скобељева; он је једном српском ђачком изасланству у Паризу казао да Русија није зато ослобађала балканске Словене да гледа како их дави Аустрија. Русија није ратом онеспособљена и неће штедети никакву жртву за веру и Словене. Ако Аустрија нападне Јужне Словене изван Босне и Херцеговине, Русија ће их бранити. Он је, мисли се, тврдио даље у Паризу да је Немачка непријатељ; да је борба између Тевтонаца и Словена неизбежна, и да се на њу неће дуго чекати; борба ће бити страшна, али ће Словени победити. Гирс се извинио Немцима, а Скобељеву је рекао, кад се вратио у Русију, да не говори више. Тројецарски Савез није се пореметио услед овога, али, кад је после неколико недеља овај славни војник умро изненада у Москви, у Петрограду су били задовољни, а тако исто у Бечу и у Берлину.

Прва сенка

Кајзеру се чинило сада да аустро-немачки савез не омета пријатељевање са Русијом, и помагао је Бисмарка у свакоме послу, којим би се чувала ова несигурна хармонија. Кад је, 1881, Молтке тражио кредите

за утврђивање источне границе за то што Русија подиже на њој утврђења и гради жељезнице, Бисмарк је одбио и ако је Русија тада могла брже него Немачка да концентрише војску на немачкој граници. У току 1883, Русија предложи обнову Тројецарскога Савеза два пут (у фебруару и у новембру). Уговор је обновљен 1884 без икакве измене, а у септембру састаше се три цара у Скрњевцу (Skiernevice) у пратњи својих канцелара; на томе састанку и Фрања Јосиф и Калноки уверише се да је Александар III искрен савезник.

II

Кнез Бисмарк је од 1871 имао једну сврху, да сачува што је освојио и да одржи европски мир, осамљујући Француску, јер је Француска без савезника била сувише слаба да обара Франкфуртски Уговор. Десет година после рата, 1881, Аустрија је у савезу са Немачком, Тројецарски Савез је обновљен, Енглеска је у пријатељству са њом. На крају 1881 остала је још једна једина Сила у Европи која је тражила пријем у ово друштво, које је било противник француских континенталних тежња.

Стварање Италије је изведено у разна времена у савезу са Француском и са Пруском. Кад је Италија створена, она се није везала ни за Париз ни за Берлин. Уједињену Италију нису узимали у прво време као озбиљну Велику Силу, и нико јој се није нарочито приближавао. Бисмарк је истина био готов да Италију, као и сваку другу државу, узме као јемца за чување стања створенога ратом 1871, али се није журио. Страх од обнове клерикалне монархије у Француској спречавао је сваке присније и срдачније односе између Рима и Париза. Депретис дође 1876, после пада конзервативаца, на владу и посла, идућега лета Криспија, најачега човека у левици и тада председника Народне Скупштине, да обиђе све европске престонице.

Немачка и Италија

Париз је био неповерљив, како је и мислио, али, њему је било главно да сазна шта мисли Бисмарк, који је био већ покушао да привуче себи Италију. У Гастајну Криспи пита Бисмарка: — Наређено ми је да вас питам хоћете ли Савез на случај да дође до рата између нас и Аустрије или Аустрије или Француске? — Ако Француска нападне Италију, одговорио је Бисмарк, бићемо са вама, и закључићемо и уговор. Али, Француска вас неће напасти докле се не поврати монархија, тј. док се не врате клерикали. Поред тога, ја не верујем да ће вас Аустрија нападати. Ја сам вам пријатељ, али ја нећу да кидам са њом. Ако она узме Босну, ви узмите Арбанију. Говорећи тако Бисмарк је одбијао да у Бечу говори о поправци северних граница, али му препоручи да говори са Андрашијем. У Берлину су Криспија дочекали тако добро да се то тумачило као почетак ближих односа. У Пешти га Андраши дочека пријатељски, али Криспи не предлагаше савез, који није ни желео. Криспијев пут није донео плода, јер 1878 Депретиса замени на влади франкофил Каироли. Бисмарк је њему у Гастајну 1879, баш у очи доласка Андрашијева, изложио свој план да би Италија, као трећи члан савеза, увек добро дошла. Каироли није примио овај предлог. У почетку 1880, када се јавише на спроводу Председника Иреденте два активна министра као носиоци трака поред сандука, Аустрија посла војску на границу Италије, а италијанска влада објави да се кретање трупа у Тиролу сматра као претња. Разни иридентистички догађаји, које је влада трпела, изазвали су противне мере из Беча. У тренутку кад је на влади у Риму био шеф франкофил, кад су Аустријанци и Италијани бљували ватру једни на друге преко границе, Француска учини нешто што баци Италију у руке Аустрије и Немачке.

Кад се распростре вест да је за време Берлинскога Конгреса била готова Кипарска Конвенција, Француској је стављена у изглед накнада у Тунису. Лорд Солсбери је исто говорио са француским Министром Иностраних Дела о приликама у Средоземном Мору. Он је казао њему, да се Енглеска за Тунис ни мало не интересује, нити да ће оспоравати право Француске на утицај који јој даје географски положај Алжира. Кад се вратио у Париз из Берлина, шеф француске владе затражи да се разговор у Берлину и писмено утврди и Лорд Солсбери је пристао. Исту ствар је подржавао и Бисмарк, али он из других разлога: да Француску упути у колоније као накнаду за изгубљене Алзас и Лорен, и да окупацијом Туниса уништи франкофиле у Италији.

Француска у Тунису

На пронесени глас да је Бисмарк понудио Италији Тунис, француска влада обавести римску да је Тунис одавно сматран као сфера њених интереса, а да Италијанске сањарије о Тунису морају довести до отворенога непријатељства. У августу 1879 француски Министар Иностраних Дела саопштава италијанскоме посланику да је он противан анексији Туниса, да се о томе није никад говорило на министарским седницма, и докле он буде на влади дотле се неће ништа радити без сарадње с Италијом. У јуну месецу 1830 Председник Републике Греви казао је истоме посланику да Тунис, и ако може бити предмет спора, не вреди ни луле дувана. Али, кад је дошао Фресине на владу, он друкчије говори. — Ми засада не намеравамо да окупирамо Тунис, а будућност је у божјим рукама. А што ви опет толико навађујете на Тунис? Зашто ви не гледате више на Триполис? На такав говор Фресине је чуо овакав одговор: Не тражимо ми ни Тунис ни Триполис, ми тражимо само да се очува садање стање. Све је у Божјој руци, прихватио је Фресине, и једнога дана, а тај је, вероватно, далеко, Француска ће морати окупирати Тунис. Кад дође то време, Италија ће бити на време обавештена и имаће пуну потпору за равномерну накнаду. Докле је Фресине остављао судбу Туниса Богу, дотле се спремао да добије терена у Тунису. У договору са Гамбетом, и по ранијем пристанку Немачке, Фресине је упутио францускога посланика у Тунису да приволи беја да прими француски протекторат. Посланик је одговорио: Искрцајте једну чету стрелаца и бој од Туниса пристаће. Фресине би то и урадио да није пао; предајући Жил Феријy власт, рекао му је: Крушка је зрела, убраћете је у згодном тренутку. Тунис

је био опак сусед, а опасност је увек да Италија не постане супарник.

Тунис и Европа

Тунис је у то доба био саставни део Турске царевине, али у њему је владала двестогодишња династија. У другој половини XIX века, само је један мали део био под њивом а велики порези су стварали сваке године дефиците. У 1869 је створена једна Управа Државних Дугова, састављена од Француза, Енглеза и Италијана; ова ствар није успела, јер су ове три Силе радиле свака за свој рачун. Енглеска је добила повластице да диже јавне грађевине; Француска је сматрала Тунис као саставни део Алжира; Италија, поставши Велика Сила, морала је мислити на Тунис, који је био удаљен само неколико сахата од Сицилије и у који су одлазили италијански бесхлебници да траже зараде. У Тунису су се већ од седамдесетих година између себе носила три конзула ових држава; и сви су они били јаки људи. Енглез је био у Тунису од 1855, Француз је био решен да добије Тунис за Француску, а Италијан је безочно гурао за своју земљу. Французи су често опоминьали италијанску владу да умири свога конзула у Тунису, иначе ће Француска морати да окрене други лист. Француска није имала намеру да анектира Тунис, али она неће никад допустити да Италија буде тамо јача, или бар равна њој. Овај италијанско-француски сукоб је био готов после тајних разговора са Берлином.

Влада Жил Ферија понова отпоче 1881 преговоре са бејом од Туниса, под изговором да се уреде нека гранична питања. Француски конзул поднесе бају предлог сличан ономе који је Фресине спремио; бај се колебао, а други конзули га саветоваху да одбије понуду Француске. У то доба племе Клумири, на северној граници Алжира, извршн у априлу 1881 напад, Жил Фери затражи кредит од Скупштине од 6,000.000 франака да поврати ред на граници. У Цариграду и Риму нададоше дреку због тога. Турска је од 1835, кад је окупирала била Триполис, полагала право и на Тунис, а туниски бејови признавали су цариградске султане за калифу. После француског пораза 1871, Турска је

прогласила себе за номиналнога господара Туниса, што је Француска одбила да призна. Кад Французи уђоше у Тунис, Турска је протестовала, појачала своје трупе у Триполису, и спреми се да пошље флоту. На овакве мере Француска одговори оштро Порти, и припрети да ће напасти турску флоту ако се јави пред Тунисом. Италијанска влада изјави да ју је Француска преварила, и позва Енглеску да заједнички направе поморску демонстрацију. „Да нам је Жил Фери рекао, — жалили су се Италијани, — па да бар припремимо јавно мнење у Италији; овако изгледамо преварени". Фери није сматрао да га вежу обећања његових претходника да обавести Италију кад буде решено у Француској да се предузме нешто одлучно, па јој изјави да није Италија преварена. Бисмарк је дао уверење Французима да се неће противити, чак ако се сврши са анексијом Туниса. Енглеска се понуди султану цариградском за посредника, али га је саветовала да седи на миру, и у исти мах издејствовала је од Француске неке повластице за енглеске трговце у Тунису и обећање да се Бизерта неће утврђивати.

Окупација Туниса била је прва војничка ствар Француске после рата 1871, и то је вршено у први мах глатко. Она упути 23.000 војника из Алжира у Тунис, а 8.000 других се искрцаше у Бизерти. После слабога отпора бај од Туниса се помири са судбином; Французи му понудише уговор, који он у Барду потписа; он је имао да бира, или да остане бај, или да га свргну са достојанства. Уговор овај је утврђивао протекторат над Тунисом; Француска је јамчила бајову личну сигурност и наследство његове династије, а тако исто и уговоре са другим Силама, иако је узела вођење спољних послова у Тунису. Француску је требао да представља њен резидент, а финансије су имале бити преуређене. Немачка, Аустрија и Италија честиташе Француској овај успех, а нико се није осврtao на протестне ноте из Цариграда. „Француска се вратила поново у коло Великих Сила", пише Гамбета поносно Жил Ферију. За двадесет дана Тунис

се преобратио у француски протекторат. Маја 23 Уговор са Бејом би одобрен од Француског Народног Представништва. Једини је гласао против Клемансо зато „што тај уговор из основа мења европски систем и раскида драгоцена пријатељства учвршћена на ратишту". Жил Фери је мислећи да ће и бејови поданици бити покорени као и њихов господар, повуче већи део војске из Туниса; али јужни Тунис није био освојен, племена се побунише. Француска шаље опет војску од 50.000 људи и тек идуће године угуши ову буну.

Узбуна у Италији

Окупација Туниса обори Каиролијеву владу, који се жалио францускоме посланику у Риму да је он био последњи италијански министар који је волео Француску. Италија се сва од срџбе бунила, династији је био задан тежак ударац, и државници повређени у своме частољубљу питали су се шта да раде да се не догоди то исто са Триполисом, или да спрече да се одбрани незаштићена обала и саме Италије. Најприроднији савезник Италије требала би да буде најјача Сила у Средземном Мору, али Енглеска је одбила да протествује против окупације Туниса, коју је сама предлагала. Па онда коме да се обрати, ако не најжешћем противнику Француске, са којим је Криспи разговарао четири године раније о одбранбеном савезу.

Закључење јустро-немачкога савеза од 1879 имало је за последицу дуже разговоре између Беча и Берлина о Италији. Нити је Бисмарк нити је Хајмерле много веровао италијанским државницима и војничкој снази Италије. Бисмарк је више волео рускога врапца у руци него италијанског голуба на крову. Аустријски канцелар је опет, да би држао Русију у шаху, сматрао Италију као важну фигуру. Он је њоме хтео да спречи Русију да се приближи Француској, а преко Француске опет да ојача рускога незадовољника. Зато је барон Хајмерле одбио Бисмаркову опомену да на италијански иридентизам одговара појачавањем оружања; он није хтео да повраћа изгубљене земље ратом, који би довео напад с бока са севера. Аустријска политика је била да се не завађа с Италијом и да привуче Енглеску у круг Аустро-Немаца; Енглеска, стари непријатељ Русије, држала би Италију у шаху на случај да је Аустрија у рату са Русијом. Хајмерле је знао да ће тешко добити Бисмарка за један Тројни Савез против Русије, али ипак је упутио Калнокија новога аустријскога посланика у Петрограду, да, на пролазу, припита Бисмарка о томе. Бисмарк није желео да Аустрија нападне или узбуни Италију, па је препоручивао да се у Риму говори отворено. Шакалска политика Италије — увек готова да с леђа нападне и дочепа се плена, — заслужила је добру лекцију. Бисмарк није веровао да ће Италија бити веран савезник. Он је световао да се Енглеска не уплиће у савез, јер би она и иначе држала Италију у шаху, а сама мисао неке коалиције изазвала би у Русији сумњу.

Италија и Аустрија

У октобру исте године претресано је изнова то питање кад Италија због Туниса поче да ради. Бисмарк одговори римској влади да пут у Берлин води преко Беча, а кад се Беч показа готов да чује италијанске предлоге, италијанска влада изнесе уговор о неутралности „као први корак за јаче зближење" и то баш пред прву посету краља Хумберта цару Фрањи 1881. Основа италијанскога предлога је била status quo на Истоку, а према Берлинском Уговору. Предлагач обавести Беч и Берлин да Француска жудно тражи италијанско пријатељство и нуди у замену део Туниса и Триполиса. Хајмерле прихвати предлог овај, али додаде да се из њега морају искључити Босна и Херцеговина. Том приликом је пристајао да Аустрија не предузима ништа у правцу Солуна и у Арбанији, ако на то исто пристане и Италија. Аустрија је пристала да се Италија може ширити у Средземном Мору, осим Јадранскога, и обећа да ће направити споразум с Италијом о Тунису и помоћи је у анексији Триполиса. И ако је Беч на ово пристао, званични разговори нису били започети, јер незванични разговори нису били озбиљни. Како је у јуну 1881

обновљен Тројецарски Савез, то савез с Италијом није имао за Аустрију толику вредност.

Кад су у Рим стигле вести да је Француска ушла у Тунис, онда је Сонино, доцнији Министар Иностраних Дела, писао да Италија треба да тражи пријатељство В. Британије и савез с Немачком и с Аустријом, иначе усамљеност значи пропаст. Бес против Француске се појача када неки Италијани у Марсељу добише крваве батине што су француске војнике, на повратку из Туниса, извиждали. Више Италијана напустише Марсељ, а у Италији бише приређене демонстрације. Па ипак, никакви нови преговори између Италије и Аустрије нису неколико месеци вођени, а у јесен те године закључи се нови трговачки уговор међу њима. У октобру дођоше италијански Краљ и Краљица у Беч у пратњи Депретиса, шефа владе и старога аустрофоба и немарнога Министра Иностраних Дела Манцинија. Бечка влада није ништа помињала о савезу, а Италијани из бојазни да не буду одбијени такође не; разговори о општем положају у Европи припремише пут. Кад Италијани замолише Бисмарка да посредује у Бечу за савез, он одговори њима: Пошто ви тражите савез, ви морате учинити први корак. Бисмарк обавести Калнокија, новога Министра Иностраних Дела о италијанској молби, па додаје да би сваки споразум био од користи само Италији, у толико пре што се не може веровати њеној политици, што се сваки час мењају министри те могу пријатељи њени бити доведени у неприлику, а увек је у сумњи хоће ли она извршити своје обавезе. Зато он предложи Калнокију да не одбије јер то може ојачати положај италијанске династије па и монархију, али да одложи одговор докле се не нађе modus vivendi са Папом; кад се то уреди онда везати обвезе према Италији са садањим обвезама Аустрије и Немачке према Русији. И Краљ Умберто и његови Министри тражили су да се реши питање. Они су били готови да се, независно од других питања, удруже и сарађују с њима чак и на случај да обавезе Аустрије и Немачке не допуштају савез. У јануару 1881 почеше први разговори у Бечу, а у фебруару у Берлину, о Тројноме Савезу. Бисмарк упути Италију да прво сврши ствар са Аустријом пошто Италија и Немачка немају никаквих спорова. „Кључ врата која воде у Берлин налази се у Бечу", рекао је Бисмарк амбасадору Италије, указавши на несигурност владе у Риму.

Тројни Савез

У Бечу није ишло лако. Италија предлагаше узајамно јемство територија, Аустрија то одби, јер је било сувише много ризика за обе државе; оно што је Аустрија предлагала за Италију није имало вредности. Бисмарк је саветовао Калнокију да не пристане на признање Рима, али да понуди више него саму хладну неутралност, „иначе ће се Италија продати Француској, која ће јој сигурно заједмчити Рим". Најзад, 20 маја је био потписан споразум који је био средина између неутралности и гарантије. Ако Италију без изазивања нападне Француска, Немачка и Аустрија су јој долазиле у помоћ. Италија је имала прићи у помоћ Немачкој ако је нападне Француска. На случај да су једна или две савезнице нападнуте и ушле у рат са две или са више Великих Сила, све су морале улазити у рат. Ако би једна Велика Сила припретила ма којој од сила потписница, па једна од њих морала да ратује, друге две су имале да буду неутралне, задржавајући себи право да уђу и саме у рат ако нађу за потребно. Ако је мир у опасности савезнице се договарају какве војне мере треба предузети. Уговор је био тајан а важио је за пет година. По жељи Италије сваки је од савезника потписао један додатак уговору да он није ни у коме случају наперен противу В. Британије.

Италија добија

И ако је Италија тражила савез он је за њу вредео више него за Аустрију, јер, ако Француска нападне Италију, Аустро-Угарска је морала помоћи Италију, али на случај да Русија нападне Аустрију, Италија није морала помоћи Аустро-Угарску. Осим тога, Аустро-Угарска није могла напасти Италију, а докле на Берлинском Конгресу Италија није много значила, дотле је 1882 постала Велика Сила. Ако Италија није добила обезбеђење за своју престоницу Рим, ипак је бар

појачала свој утицај у савезу. Тројни Савез био је од користи за све три Силе-потписнице. За Бисмарка је нестало страха да ће, на случај напада Италија прићи Француској; он је добио чак и савезника противу ње. Аустро-Угарска се није морала бојати да ће добити удар с леђа на случај да уђе у рат са Русијом, у рат на живот и на смрт; могла је чак да рачуна на помоћ на случај француско-руског напада. Тројни Савез је био брак из рачуна. Он није мењао аустро-немачки уговор од 1879, који Италији није био саопштен. У осталом, кад је Италија и сазнала за њега, одобрила га је. Влада италијанска је на изборима добила већину, дакле, одобрење за нову политику, коју је крунисала оштрим мерама противу иридентиста и стрељањем Оберданка, атентатора који је спремао атентат на цара Фрању Јосифа. Света Столица није одобравала овај Савез, јер се у Ватикану веровало као у јеванђеље да Фрања Јосиф неће никада пактирати са Кућом Савојском. Доцније су тек државници, а после и народи из трију савезних држава, видели како су биле слабе везе Италије са њеним савезницима.

Бисмарков систем осигурања стања створеног Берлинским Уговором, а противу Русије и Француске, допуњен је тајним уговорима са Србијом и Румунијом. Дајући на Берлинскоме Конгресу пуну потпору Бугарима, Русија је оставила Србију самој себи. И, како је Андраши помогао њој да добије округе нишки и пиротски, Србија се окрену Бечу, колико год да је гледала рђавим оком на окупацију Босне и Херцеговине. Срби су били русофили по природи ствари, али стварањем Велике Бугарске Сан-Стефанским Уговором, задат им је тежак удар; они су се надали да ће као учесници у рату против Турака добити награду. Нови српски Министар Иностраних Дела, Мијатовић, почео је 1880 у Бечу преговоре са бароном Хајмерлом. Аустријски Министар је изјавио да Аустрија неће имати ништа противу ширења Србије на Југ, ако не буде руска сатрапија. И тако 28 јуна 1881, у Београду се закључи Тајна Конвенција с Аустријом с овим главним тачкама:

Тајни аустро-српски уговор

I. Обе земље се обвезују да воде пријатељску политику.

II. Србија неће трпети политичке, верске и друге сплетке на својој територији противу монархије, подразумевајући ту и Босну, Херцеговину и Новопазарски Санџак. Аустрија се обавезује на то исто у колико се тиче Србије и њене династије.

III. Ако се Кнез прогласи за краља, Аустрија ће га признати и радити да га и друге Силе признају.

IV. Без претходнога споразума с Аустријом Србија неће закључивати никакав политички уговор са другом државом, и неће допустити на својој територији скупљање стране оружане, редовне или нередовне силе, ни добровољаца.

V. Ако би једна од страна уговорница била пред ратом или у рату, друга ће задржати наклону неутралност.

VI. За војничку сурадњу на случај нужде израдиће се војна конвенција.

VII. Ако би Србија, као резултат тада непредвиђених прилика, задобила нове покрајине у правцу Југа, не разумевајући ту Санџак, Аустрија се неће томе противити, већ ће утицати на друге Силе да Србији помогне.

Овој Тајној конвенцији додао је Кнез Милан своју личну изјаву: „Овим се формално обвезујем да не улазим ни у какве преговоре за макакав политички уговор између Србије и неке треће силе пре него то саопштим Аустрији и од ње не добијем пристанак.“ У јесен те године Пирочанац, председник српске владе, са једном одредбом долази у Беч и, једном владином обостраном изјавом, објашњава чл. IV Тајне Конвенције овако: „Члан IV не може умањити право Србије да преговара и закључује уговоре, чак и политичке природе са другим државама. Чл. IV се разуме као обвеза Србије да не преговара и не закључује никакав политички уговор који је противан духу и тексту Конвенције“. И тако Србија доби допуштење од Аустрије да се може ширити

Србија краљевина 1882

ка Југу, да може постати Краљевином; већ идуће године Кнез Милан се закраљи. У замену за те користи Србија веза своју за аустријску спољну политику. У фебруару 1889 за своју лојалност Аустрија обнови Тајну Конвенцију до 1895 и даде још неке уступке. Аустрија се обвеза да спречи прелаз непријатељских чета из Црне Горе преко Босне и Санџака и да приволи Турску на сличну обвезу. Аустрија даде овлашћење да Србија може проширити своју границу долином Вардара донде докле прилике то допусте.

Тајни аустро-румунски уговор

И Румунија као и Србија борила се уз Русију против Турака; па је и она као и Србија била разочарана наградом. Насилно присаједињење Бесарабије Русији Румуне је непрекидно мучило. Кад Русија стаде 1879 претити Централним Силама, Карол I се изјасни за Беч и Берлин. У 1880 Аустрија је први пут покушала да се приближи Румунији, али захтеви Румуније у Ердељу и у Буковини не доведоше ни до чега. Али, после дугих разговора Браћана са Бисмарком и Калнокијем, 30 октобра 1883 потписан је у Бечу тајни Савез на пет година. Ако ко Румунију нападне, Аустрија притиче у помоћ; ако Аустрију нападне Русија дуж границе, Румунија даје помоћ. Засебном војном конвенцијом предвиђене се заједничка сурадња, на случај опасности рата. Сличан уговор је потписан и за пријем Немачке у овај Савез, који прими цар Виљем. А пет година доцније и Италија ступа у исти Савез. Уговор о Савезу је био обнављан више пута, а био је и 1914 у важности.

И тако је у 1883 Бисмарк могао себи честитати успех својих напора. Аустрија и Италија његови су савезници; В. Британија је пријатељ, а династије сроднене; Русија члан Тројецарскога Савеза; Србија у оквиру бечке политике, а савезник Карол I влада у Букурешту. Те исте године и немачки генерал фон дер Голц почиње да преустројава турску војску, и поставља темеље немачкога утицаја на Босфору. Фран-

цуска усамљена, одвојена од Енглеске због Мисира, од Италије због Туниса; под мушком руком Жила Ферија као да је окренула очи од рајнских области и ушла у тешки задатак изграђивања колониалнога царства, у чему је добила и ценила немачку дипломатску потпору. Силни Канцелар је био надвисио Европу као какав џин, а мањи људи гледали су на његов миг као на нарочиту пажњу.

Литература: A. Fischel: Der Panslavismus; Plehn: Bismark's Auswärtige Politik nach der Reichsgründung; Die grosse Politik II, III, IV; Singer: Geschichte des Dreibundes; Hoenlohe: Denkwürdigkeiten II; O. Nowicoff: Skobeleff and the Slavonic Cause; Crispi Memoirs; Mayr: Der Italienische Irredentismus; Hanotaux: La France Contemporaine; d'Estournelles de Constant: La Politique. Française en Tunise; Rambaud: Jules Ferry; Chiala: Pagine di Storia Contemporanea.

ГЛАВА III

СВАЂА ОКО АФРИКЕ

После Берлинскога Конгреса односи међу европским државама су се много замрсили због супарништва о територијама и о трговини ван Европе. Земље црне расе биле су широко поље за ширење, за сплетке и славољубиве људе. У ово доба историје (осамдесетих година) насеобине европске су биле само мрље на мапи, Алжир на Северу, а две британске колоније хиљадама миља на југ са неколико британских, шпанских и португалских насеља дуж западне и источне обале афричке. После четрдесет година само су Абисинија и Либерија остале независне афричке државе. Нагла деоба Африке довела је до трвења, нарочито велики апетити Енглеске и Француске доводили су ове две државе често скоро до рата.

I

Кад је 1863 дошао на кедивски престо Исмаил, у Мисиру се градиле железнице, пристаништа, куле светиље, телеграфи, а нарочито Суецки Канал, који је предан саобраћају 1869. Велике суме новаца биле су потрошене на рат у Судану, и на сјајне палате за Кедива. Кад се слаби приходи исцрпеше, онда Кедив потражи помоћ ван Мисира. У доба кад је 1875 Исмаил продао своје суецке акције британској влади, анкетна комисија је утврдила да је банкротство на прагу. Међународна Управа за Мисирске Дугове, у којој су биле Енглеска, Немачка, Аустрија и Италија, вршила је кон-

Исмаил Кедив

тролу над важнијим приходима. У јесен исте године установише Енглези и Французи двојну Управу Прихода и Расхода; Енглез је контролисао приходе, Француз расходе. Енглеска је желела да буде она господар, али је морала примити двојство. „Кад сте се нашли заједно са суседом у једној земљи у којој имате велике интересе, пише Лорд Солсбери, онда има три решења или да напустите, или да монополишете, или да делите. Напустити значило би оставити Французе нама на путу за Индију; монополисати одвело би рату — и за то смо решили да делимо".

Исмаил сврgнут са престола

У 1878 подвргнути су Кедивови огромни поседи ревизији. Исмаил је морао примити устав, узети Јерменина Нубар-пашу за шефа владе, Енглеза за Министра финансија а Француза за Министра грађевина. Уставна владавина је трајала седам месеца, када Исмаил изазва војничку побуну, примора Нубар-пашу на оставку, и покуша самодржавље. Он образова нову владу на челу које метну свога сина, а задржа министре Енглеза и Француза. Али, у априлу обори и ту владу, а постави Шерифа за њеног шефа. Французи предложише да се Кедив збаци. Енглези нису одмах пристали; они опоменуше Кедива да се поправи, што је било узалуд. Енглези и Французи су му онда саветовали да абдицира. Кедив то одбије; Султан га телеграфски смени, а на његово место постави Тефика. Ово је дошло тако брзо да је Исмаил одмах пристао, одвезао се у Италију, оставивши Египат да се весели.

Англо-француска контрола

И ако Енглеска није предложила Султану овај начин решења кризе, ипак је оно било спасоносно. Сад је требало оживети Двојну Управу Дугова. Енглези су желели да контролишу египатску владу, али не јавно. „За нас ће бити боље, каже Лорд Солсбери, бићемо јачи, ако ми покренемо њен рад, а не показујемо се као јавни господари. Контрола треба да има облик инспекције". Један Енглез војник и један Француз постадоше инспектори; нису имали извршну власт, али су

имали право да праве анкете у целокупној управи и да предлажу мере. Египат је дошао под владу две Силе. „Ствари су у 1879 ишле у Египту добро, пише енглески инспектор британском амбасадору у Цариграду. Оно што треба нама то је време". Међународна Ликвидациона Комисија имала је да направи поравнање са повериоцима Мисира. Енглези су хтели да се њен делокруг прошири за све земаљске потребе. После неких тешкоћа због Француске и других Сила именовање ове Комисије било је одложено до пролећа 1880; а кад доби пуну власт израдила је Ликвидациони Закон. Повериоци се поделише у три реда; две трећине прихода се угаси, интерес се сведе на 4%, а расходи се државни ограничише. Установа Управе Дугова и ограничење расхода спасоше Египат од банкротства — у које хтеде један расипник да баци плодну земљу и један вредан народ.

Прва буна у Египту

Од збацивања Исмаила прошле су биле две добре године. Енглеска је имала пуне руке посла 1880 на другоме месту. Мисирска влада није имала моралнога ауторитета. Египћани са тешком муком су подносили туђу владу; број странаца усељеника растао је из дана у дан у Египту — и зато се јавио покрет Египат-Египћанима. Буну прву подиже 9 септембра 1881 официр Араби. Тај човек са 5000 војника опколи Кедивов двор, тражећи да се војска повећа, да се смени влада, и сазове Народна Скупштина. Побуњеници су викали не само на странце него и на високе чиновнике, који су били Турци и Черкези а не домородци. Слаба влада морала је попустити; она произведе Арабија у већи чин, и за неко време је владала војска под неком контролом странаца. Араби је постао народни јунак; сукоб између њега и владе био је неизбежан. Ствар замрси једна турска мисија, а владе француска и енглеска нису знале шта да предузму на случај да припремана завера о збацивању Кедива успе.

Гамбета, приликом стварања Велике Владе, у новембру 1881, увек адвокат кондоминијума у Египту, а сећајући се савета Тјерова „не напуштајте само ни-

кад Египат", предложио је лондонској влади да се претресе питање о безбедности Кедива и да се он увери да ће га Француска и Енглеска подржавати. Енглеска прихвата Гамбетину ноту којом се 6 јануара 1882 извештава Кедив да обе владе сматрају његово одржање на престолу као једино јемство за добар ред и благостање. Обе владе су готове да заједнички бране ред и поредак утврђен у Египту. Примајући француску ноту, енглеска влада изјављује Француској, да то не значи да она обвезује њу на какво билу акцију. Енглеска је објашњавала Француској да каква акција не би имала неки практичан значај; она би била чисто платонскога карактера. — „Али, свакога часа може се указати потреба за акцију. Гамбета би желео заједничку интервенцију, о чему ће бити безброј приговора Најбоље би било да Силе овласте Енглеску и Француску као мандаторе њихове за Египат."

Заједничку ноту нико није примио добро, нити Кедив нити други. Цариградски Султан је сматрао као узурпирање његовога сизеренства и као знак да ће Египат проћи као и Тунис. Скупштина првака на своме првоме састанку изјављује да је ово подстрек за Кедива да не слуша њихове савете; националисти су осећали ноту као претњу за интервенцију, а остале Силе почеше гунђати. „Овде нам за сада ништа не верују, телеграфише енглески комесар из Каира у Лондон. Раније је све ишло како треба; Енглеску су сматрали као искрена доброжелатеља и заштитника земље. Данас се сматра да смо се удружили са Французима, а Французи, с обзиром на своју борбу око Туниса, намеравају доцније да интервенишу у Египту. За сада је овај заједнички корак ујединио и националисте, и војску и Скупштину противу нас и Француза. Они данас осећају да их везују јаче везе с Отоманском царевином, да су те везе једно јемство које их може спасти од напада. Војничка партија која се повукла откако је Скупштина на окупу, опет се диже, сваки о њој говори, а Араби најжешће диже глас противу мешања у египатске ствари". Нота је била доиста првостепена погрешка; она није ојачала Кедива, него Араби-пашу који је

сад представљао и војску и народ. Међутим, Енглези и Французи се нису слагали; Француска је тражила да се што пре војнички умешају у египатске ствари, а Енглеска није била за то; њој је више ишло у рачун да се, ако дође до потребе за војском, Султан умеша. Од како је нота била предата, војничка интервенција је била потребна. Британски Министар, плашљиви Гренвил, покушава да склони Гамбету да пошљу другу ноту у Каиро и објасне да су прву ноту рђаво разумели; али Гамбета није хтео за то да чује. Скупштина, имајући потпору јавнога мнења, натера Кедива да промени владу, Араби постаде Министар Војни, а страни контролори изгубише од значаја.

Положај у Египту се поправи падом Гамбете, који после два месеца министровања, предаде послове Фресинеу; овај није хтео ни пустоловине у Мисиру нити гнев Европе. Британска влада упути одмах затим ноту у Париз којом објашњава да је Енглеска, потписавши заједничку француско-енглеску ноту од 8 јануара, резервисала себи право не само како ће поступати него и какву ће акцију предузимати; она је пропатив војничке интервенције. Енглеска опомена да Француска може остати усамљена ако продужи, није била потребна. Нови француски министар није желео, као ни енглески, да ризикује много. Турска је у томе протестовала противу заједничке ноте, а остале четири Силе учинише истоветно саопштење Порти, да ће се очувати status quo, и да се неће променити без пристанка Сила и Султана. „Гамбета је тако остао усамљен и међу Французима у својој агресивној политици. Жил Фери је тада говорио: „У египатским финансијама постоји англо-француско питање, у политици то је питање европскога концерта". Тако су мислили и Жил Греви и Фресине.

Кад је нестало велике личности Гамбетине са пута, енглеској влади је било лако да потражи европски концерт за Египат место англо-францускога двојства. Енглеска предложи 6 фебруара да се поново претресе цела ствар, додавши да свака интервенција треба да се врши у име Европе а требаће да се и Султан при-

пита. Фресине пристаде на предлог, па 11 фебруара обе Силе позваше остале Велике Силе да приђу расправи тога питања. Свака интервенција требало је да представља заједничку акцију и ауторитет Европе, а и Султан (цариградски) треба да учествује у претресу и у акцији. Бисмарк, који је изразио наду да ће Фресине бити „више Европљанин" од Гамбете, пристао је да се египатско питање расправља као међународно, али није пристајао да шаље војску у Африку. Ако друге Силе даду Француској и Енглеској мандат да раде у њихово име у Египту, казао је немачки канцелар, он ће пристати, јер Француска и Енглеска имају тамо своје нарочите интересе. Оваква питања су била у рукама моћнога Бисмарка залога у игри противу Француске. Египат је, изјављивао је он, за Енглеску и Француску, као некад Холштајн; оне ће се унутра умешати и посвађати.

Енглеска и Француска

Положај је био очајно замршен. Гледстонова влада је била противу интервенције. Француска политика се мењала од месеца до месеца. Енглеска одбаци Фресинеов предлог да се збаци Кедив, јер је налазила да је непотребно, а, после заједничкога обећања да ће га помагати, и немогуће. Фресине тада предложи да се пошље англо-француска ескадра у Александрију да заштићава странце, а да се остале четири Силе позову на садејство и да се Султан уздржи од сваког мешања. С друге стране опет Француска и Енглеска могле су да позову у помоћ и турске трупе које би, под њиховом контролом, имале да дејствују на случај да се покаже потреба после доласка њихове морнарице. Енглеска је примила овакав предлог с тим да се Султану цариградском објасни да се доцније његова помоћ може затражити и да ће и Турска учествовати у поморским демонстрацијама. Ово последње није примио Фресине.

Држање султаново

Енглези су предлагали да, докле се не добије пристанак султанов на акцију Сила, да и Скупштина и војска египатска уђу у акцију. Султану није било право да се шаљу француска и енглеска ескадра у Александрију, и зато уложи,

преко својих посланика, протест у Лондону и у Паризу. Остале Силе, уврежене због ове одвојене англо-француске акције, не пристадоше на предлог да се Турска уздржи од мешања у египатске ствари. Да би умирила и Султана и четири Силе, Енглеска објашњава ствар овако: „Никад није предлагно да се искрцају трупе. Енглеска је намеравала, чим се ред поврати и будућност осигура, да Египат остави самоме себи и да опозове ескадру. Ако се не постигне једно помирљиво решење, онда ће Енглеска заједно са другим Силама и Турском потражити најбоље решење." Ово није помогло, и султан је испод руке, поручивао Арабију да се и даље одупире притиску англо-францускоме. Чим је Кедив примио захтев англо-француски да се смени влада и да се привремено удали Араби из Египта, влада даје оставку. Али, јавно мнење затражи да се Араби врати као министар и слабодушни Кедив попусти. Покушај да се ослободи ропства само је још јаче утврдио јарам на Кедиву. Ова победа толико охрабри националисте да се свакога часа очекивао покољ Европљана.

Кад је поморска демонстрација пропала, онда Французи предложе сазив једне конференције и Енглеска то прими. Бисмарк то прихвати, али Цариград затражи да пошље комисију у Египат. Али мисија је морала бити безуспешна; султан је наредио шефу комисије Дервиш-паши да помаже Кедиву, а осталима да држе Араби пашу. Мисија је требала не да помогне Кедиву него да поврати ауторитет султанов. Султан је хтео да се представи као бедем противу европске насртљивости.

Нереди у Александрији

Докле се Конференција припремала за рад, давноочекивана буна се догоди 11 јуна у Александрији; том приликом многи Европљани погинуше а велики број би рањен. Араби-паша се осети јачи и затражи од Дервиш-паше да напусти Египат. Из Египта се нагло почеше селити хришћани и Турци. Француска похита одмах са предлогом да се сазове Конференција, са или без Турске, свеједно. И 23 јуна састаде се без султанова представника та Конференција. На сам дан отварања

прве седнице, Султан поручи енглескоме амбасадору да је он готов да искључи омрзнуте Французе и да преда управу над Египтом Енглезима, а он да задржи само суверена права над њим. Посланик је одбио да прими ову понуду. — После двонедељнога претресања решено је било да Султан пошље у Египат трупе да поврате ред, с тим да се не промени ништа у дотадањем реду ствари и у повластицама. Али, докле је Султан примао овај ограничени предлог дотле се догодило нешто што је изменило читав положај.

Бомбардовање Александрије

Откако је извршен покољ у Александрији Араби-паша је био господар Египта и Фресине је био за то да се са њиме преговара; Енглези нису хтели да чују; они су тражили да се уклони војничка клика. Прилика се указа онда када утврђења александријска запретише сигурности бродова у пристаништу. Енглеска ескадра је добила наредбу 3 јула да поруши земљане опкопе за батерије ако се рад настави. О томе су биле обавештене све Силе, а Французи су били позвани да суделују у овоме послу. Французи одбише позив под изговором да би то било нелојално према европској Конференцији као и да немају довољно војске на расположењу на случај да се догоди нов напад на стране поданике. Како се радови на утврђивању Александрије наставише, то су 11 јула утврђења била порушена. Нереди се јавише свуда. Опет бише поубијани Европљани, европски кварт Арапи запалише и за три дана наставише пљачкати куће. Енглеске трупе које су баш тада стигле искрцаше се. Араби-паша прогласи „рат до истраге“ против Енглеза. због тога је био принуђен да се повуче са положаја Министра Војнога.

Вест о уласку британских трупа у Египат била је свакојако примљена. Турска је протестовала што је повређено међународно право, а руски цар је јавно изјавио своје негодовање. Француска је повукла бродове у знак протеста и није више ништа предузимала. Конференција за Египат као да је била изгубила свој разлог за опстајање. Енглези нису хтели да се издвоје из европскога концерта, а 15 јула позову све Силе да се заједнички побрину о сигурности Суецког канала. Французи примише и с Енглезима почеше контролисати Суецки Канал. Али, како је било потребно да се има више војске, то они позваше друге четири Силе да одреде, које ће од њих да пошљу војску за чување канала изјавивши да су они готови да узму на себе безбедност у Суецу. Аустрија, Немачка и Русија не дадоше пуномоћство али нису ништа примећивале да Французи и Енглези врше службу обезбеђивања — која се њих највише и тицала. Французи, који су најпре одредили и кредит за ову службу, оборише Фресинеа кад он затражи нове кредите. Ова одлука француског Народног Представништва даде Египат Енглезима. Француска флота се повуче из Александрије и тиме ствар би решена. У Тунису ствари нису ишле баш добро, у Египту је предстојао рат, и Французи су се уплашили да им Бисмарк не спрема и ту неку замку. Сутрадан по паду Фресинеа, и Немачка, и Аустрија, и Русија, и Турска, саопштише францускоме министру Иностраних Дела да су готови да заједнички врше службу обезбеде Суеца. Било је доцкан, Фресине је пао, а Клемансо је у име већине Скупштине тражио да она ограничи своју одговорност.

Енглези добијају Египат. Пад Фресинеа

Фресине је, у очи пада, добио исти позив као и Италија од Енглеске да заједнички обезбеђују сигурност у Суецу, и да заједнички поврате ред у Египту. И Французи и Италијани одбише овај предлог; Италија одговори да је Цариградска Конференција решила да Султан пошље трупе у Египат, и да Италија не може друго да потпомаже. Енглези су то једва дочекали и учтиво одговорише Италијанима да су они мислили да даду овим предлогом доказ о своме пријатељству. Ову одлуку Италије Криспи је горко критиковао. Он је опомињао Манцинија да је Кавур учествовао у Кримскоме Рату. „Влада малога Пијемонта била је толики јунак, а влада Италије данас није.“ „Ми смо урадили што треба, пише енглески Министар Спољних Послова; показали смо

Италија неће у сурадњу

се готови да примамо и друге, а остали смо тако без ортака.“ Свака сурадња изазвала би трвења, а овако се сад могао уклонити и Араби-паша. Султан је био готов да пошље турске трупе у Египат, али их сада тамо нису требали, а султан није ни мислио да ради као мандатор Сила. И тако Енглеска, која је желела да сама уђе у Египат, захваљујући плашљивости Француза од смрти Гамбетине, доби без борбе из руку Француске Египат.

Енглеска је сад почела озбиљно да дејствује. Она обавести Султана да је, с обзиром на озбиљни положај у Египту, Енглеска узела на себе дужност да поврати ред и очува безбедност у Суецу. Једном окружницом је Енглеска обавестила и остале Силе о томе додавши да је то урадила с одобрењем Кедива. Енглеска војска би упућена у Порт-Саид; у септембру, код Тел-ел-Кебира, Араби паша би потучен, а неколико дана доцније Енглези уђоше у Каиро, а за њима се поврати и Кедив, који се бијаше склонио у Александрију. Енглеска је била више спремна него Турска да повра̀ти ред у Египту, али, како је њен министар објашњавао, њој је натурена та акција.

Бисмарк је био врло задовољан кад је дознао за победу код Тел-ел-Кебира. „Бисмарк потпуно одобрава, пише енглески посланик из Берлина своме министру, вашу одлучну акцију. Он није никад крио да је увек желео да Аустрија окупира Босну, Француска Тунис, а Енглеска Египат. Сад кад су његове жеље испуњене, он би имао још једну, да тамо што дуже ове Силе остану, те да се умањи опасност од нове Источне кризе. По његову мишљењу постепено распадање Турске царевине може донети мирно решење Источнога Питања.“ „За нас је много важније питање пријатељства с Енглеском него шта ће бити с Египтом,“ казивао је тада Бисмарк и није био противан ни анексији Египта и ако је није саветовао. Француси су мислили да се ствар није изменила ни после ових догађаја, па зато одмах после Тел-ел-Кебирске битке, упућује питање енглескоме представнику у Паризу какве су намере Енглеске за будућност. Дати одређен одговор Енглеска није могла, али и она и египатска влада, желе да се укине француско-енглеска контрола у Египту. Француска, која је одбијала сурађивање сад је устајала противу неизбежних резултата енглеске акције. Кад јој је понуђено у новембру место председника у Комисији за Дугове, она је одбила, нашавши да то не одговара њеноме достојанству да прими место благајника као еквиваленат за укидање француско-енглеске контроле. После неколико оштрих нота Француска је „узела поново слободу акције у Египту,“ што ће рећи непријатељства, које је трајало до 1904. Султан је много хладније примио улазак и утврђивање странаца у његовој покрајини, за коју нису имали чак ни његово одобрење.

Бисмарк одобрава Енглеској

У прво време ниједна британска влада није мислила да Енглеска остане вечито у Египту, али су све виделе да треба унутра нешто организовати. И први британски комесар лорд Дуферин, бив. посланик Енглеске у Цариграду, поставио је прве основе уређења Египта. Упутства његова су била да ствари треба тако водити како би се обезбедили у Египту ред, мир, благостање, положај Кедива, правилно развијање самоуправе и извршење обавеза према Страним Силама. Султан је узалуд наређивао Кедиву да не сме ништа предузимати без његова одобрења. Кедив је у ствари био лорд Дуферин и да је прави Кедив почео противстајати њему, морао би се селити из Египта.

Енглески Врховни Комесар је одмах израдио програм. По томе програму није требало управљати Египтом из Лондона, нити неодговорним чиновништвом, већ је требало створити политичке, у разумним границама, представничке установе, сеоске и општинске самоуправе. Сеоска и општинска изборна тела били би почетак за политичко образовање. Она би избирала покрајинске савете, ови би после бирали Законодавни Савет, а Скупштину би састављали, више од половине, сеоски главари. И Законодавни Савет и Скупштина били би више саветодавна тела изузев кад се имају тражити нови порези за које је требало скупштинско одобрење Војну, пореску, судску, и полицијску управу, као и друге гране управе, требало је преуредити; али управа се не

може вршити још за неко време без Европљана. Овај програм је тада усвојен и у облику Устава објављен; и по њему су Енглези управљали тридесет година благонаклоно деспотски.

Енглеска није освојила Египат, који је био турски, па је за то Енглеска 3 јануара 1883 упутила једну окружницу Силама и определила свој положај. Догађаји су наметнули Енглеској, каже се у њој, дужност да уклони Араби-пашу. „Иако се у Египту налазе британске трупе за чување јавне безбедности, британска влада намерава да се отуда оне повуку чим допусти стање у Египту и чим се тамо организује народна снага да би се могао очувати ауторитет Кедива. Положај, међутим, који енглеска влада заузима према Њ. В. Кедиву, налаже јој дужност да му буде саветник како да утврди тај ред ствари, и створи елементе за сталност и напредак.“ Суецки Канал за време рата мора бити неутралан и отворен за трговину светску у време мира.“ Желети би било да порези буду подједнаки за странце и уроћенике, и да се створи мала али добра војска под командом страних официра као и да добра жандармерија замени домаћу полицију. Место француско-енглеске контроле поставиће се један финансијски саветник Енглез, а установиће се и Скупштина. То је био програм лорда Дуферина, врховнога комесара за Египат. Дугови су били 100 милијона ливара, али ипак стање није било тако очајно. Египат је држала војска, а кесу народну Енглез. Кедив је био човек слаб, и ускоро цела власт пређе у руке Високога Комесара, кога су владе лондонске у свему подупирале. Кад су се ствари овако уредиле онда нису били потребни министри и владе. Египат је требао да буде протекторат Енглеске али без имена. Тај положај Енглеска је имала да захвали Бисмарку. „Да је хтео могао је, каже Харкорт, то спречити. Само благодарећи доброј вољи Немачке, ми остадосмо сами“.

Енглеска у Египту

И ако је било тешко евакуисати британске трупе, лорд Дуферин је тражио смањивање војске, и командант трупа имао се задовољити са 3000 војника у Александрији. Али, ни евакуација, ни смањивање трупа није се могло извршити; трупе су морале остати у Каиру кад је рђаво дисциплиновану египатску уроћеничку војску потукао шеик из Донголе, Махдија, који је још 1881 подигао буну. И ако је британска влада неопрезно урадила што је од почетка забранила сваки улаз у Судан, сад је морала да забрањује Кедиву да се лаћа поновнога освајања Судана, јер нити је било војске нити новаца. Картум и друга утврђена места држали су се добро, али их је Махдија већ почео опседати. Британска влада нареди да се евакуише цео предео јужно од Вади-Халфе, али је требало држати целу морску обалу од Суакина до Масоваха и област до Белога Нила, да би се спречила трговина робљем између Африке и Азије. Кад је евакуисан Судан, опозиција нападне владу у Доњем Дому да је кукавица, а влада одговори да она није никад узимала одговорност за Судан. Рат у пустињи може поново бацити Египат у финансијски хаос, који су Енглези почели лечити.

Махдијева буна

За ову борбу противу Махдија требало је тражити зајам, а требало је изменити и Ликвидациони Закон без којега влада није могла радити. Енглеска влада позове једну Конференцију да би влада могла да изврши своје обвезе и поврати равнотежу. Француска влада прими овај предлог, али под условом да се претходно споразумеју обе владе. Француска је изјавила да не жели, нити да се обнавља француско-енглеска финансијска контрола, нити да она окупира Египат кад се Енглеска повуче, и примила је предлог Енглеске да се не би изменила међународна ситуација у Египту. Енглеска је сматрала ово као одобравање њене политике у Египту, и предложи да евакуише Египат у јануару 1888 ако Силе буду мишљења да то повлачење неће сметати миру и поретку. Она је, даље предложила да изради планове за употребу Суецкога Канала и неутрализацију Египта по моделу белгијске неутралности после евакуације. Обе стране су биле задовољне ови преговорима — а Жил Фери изјави пред Скупштином „да Египат није ни енглески ни француски; египатско питање није престајало бити европско“.

Лондонска конференција

У Лондону 28 јуна 1884 отвори се Конференција и то под добрим изгледима. И ако се она састала због финансијских невоља, ипак су се узајамна неслагања одмах осетила. Француска је хтела да повећа власт Управе Дугова, другим речима, желела је да поврати кондоминијум. Француска је била противна да се смањи ½% интерес на зајмове, како су предлагали Енглези, тврдећи да је сада у Египту сигурност већа. Французи нису хтели примити ни предлог да британска влада гарантује дуг као средство да се смањи интерес. И Енглези и Французи су изашли пред европску конференцију са два члана; једни да побољшају финансијски положај, а други да очувају европски карактер питања. Жил Фери је желео да однесе један политички успех којим би Француска поново ушла у Египат, и на тај начин утврди рок да се енглеске трупе удаље из њега. „Ја не верујем, пише Лорд Лајонс у јуну 1884, да Француска хоће намерно рат са нама. Али, гдегод се ове две државе на земљиној кугли сретну подижу се питања, која у данашњим приликама, стварају узајамно неповерење и срџбу. Ко може рећи кад и где ће се због каквог локалног догађаја, јавити озбиљна свађа, или да неће какви озбиљнији испад каквог нестрпљивог чиновника довести до сукоба?“ После седам седница у току једномесечнога бављења у Лондону, Конференција се разиђе не свршивши ништа.

Како је Египат био пред банкротством, Енглеска влада упути у Египат Лорда Нортбрука, министра морнарице, да види шта се може учинити. После шест недеља он упути два извештаја. У првом је предлагао проширење наводњавања, укинуће кулука, јаче опорезивање странаца, смањивање порезе на земљу, зајам од 9 милијуна под јемством Енглеске. Тај начин је био противан ономе што је Лондонска конференција тражила, али би стављао у бољи положај и египатску и енглеску владу. Лорд Нортбрук није видео шта би имале европске Силе да приговарају после толиких жртава, које је Енглеска за Египат до сада учинила, као и за мир и поредак у њему и примила обевезе новчане. У другоме извештају је тврдио: да би напредак могао бити солидан, он треба да буде постепен. Он није препоручивао влади лондонској време кад треба да изађе из Египта. „Може се можда ускоро свести број војника на 4000, али нити је сигурно ни мудро да се утврди неки датум да се коначно удале из Египта. Такав корак ће зависити од унутрашњих прилика у Египту и од политичкога положаја Египта“.

Лорд Нортбрук се варао кад је тврдио да неће нико имати шта да примети финансијској контроли Енглеске у Египту. Кад је египатска влада затражила мишљење да узме један део новца од вишка прихода за дефицит у управи, благајна добије наредбу да одмах врати сав изузети новац. Предлог о зајму уз гарантију Енглеске одбаци не само Француска него и Гледстон, и Чилдерс и сви министри чланови Доњега Дома; за предлог су били Гренвил и Кућа Лордова. Да је Гренвилов предлог био примљен, пише Лорд Кромер, онда би интернационализирање Египта било поремећено а снага Велике Британије, као вођа и заштитнике Египта, била би утврђена. Лорд Кромер није имао право, Силе су биле нерасположене. Турска није била наклоњена нашој мисији у Египту, а Француска је била непријатељски расположена. Једина је Италија била пријатељски расположена, али и она зато што јој је било обећано да добије Масову и морску обалу у Црвеном Мору.

Лондонска Конвенција

Лондонска Конвенција од 1885 у- блажи строгост закона о ликвидацији и олакша закључење, три и по процентнога зајма од 9 милиона фуната. Зајам, који су гарантовале Велике Силе, распоређен је био за накнаду штете оштећеним 1882 приликом бомбардовања Александрије и за покриће дефицита из 1882; а девети милион је био остављен за наводњавање. По Лондонској Конвенцији имала се, после две године, састати међународна комисија на случај да у Египту ствари не буду ишле добро. Али, ствари су, ипак, полако ишле напред; комисија се није морала састајати. Финансијски стручњак је озбиљно штедео на свему сем на наводњавању; а стручњаци

за војску и судство озбиљно су их уређивали. Кедив је био непрекидно слабодушан, а Нубар-паша, једна ретка памет, који није трпео енглеску руку, морао се повући. Енглези су постепено добили поверење у Египту.

У Лондонској Конвенцији је била предвиђена једна међународна конференција за утврђивање правилника за Суецки Канал. Жил Фери, који је желео да поврати изгубљене положаје у Египту и оживи права Француске, тражио је од Сила да употребе за Суецки Канал такав систем уредбе, по којој би се слободни промет кроз Суец могао вршити у свако доба. Француска, а тако и већи део Сила желеле су да се Суец неутрализује пре него да се интернационализује. Али Енглези су били противу тога; они су пристајали на неутрализирање Канала али не и на пристаништа на улазу, и покушавали су да се очува право полиције за Египат, коју би Енглеска вршила у његово име. После десетонедељнога претреса израђен је предлог већине. Али Италија и Енглеска не пристадоше на тај предлог и Конференција се разиђе не свршивши ништа. Пад Жил Ферија у Француској учини крај политици притиска; а у фебруару 1886 се поднесе Енглеској на одобрење нови предлог Суецке Конвенције. Лорд Росбери одложи претрес о њој и започне преговоре са Француском. У октобру 1887 дође до споразума, а идуће године у у октобру и остале Силе прихватише га. Овај уговор „за утврђивање дефинитивног режима за слободну употребу Суеца," био је по себи за Французе задовољавајући. Али, у депеши коју је упутио Лорд Солсбери 21 октобра 1887, стајало је да Енглеска задржава себи право да га извршује само у онолико у колико уговор није у супротности са изузетним и пролазним положајем Енглеске у Египту, и у колико то не би ометало слободу енглеске акције за време окупације." Француска прихвати ову резерву ако је прихвате и друге Силе. И тако је Уговор о Суецу био више једна академска изјава јер је Велика Британија, кад је у рату, имала право да контролише и блокира Суец.

Суецки уговор

Природно и разумно је било да се Судан остави Махдији и да се повуче европска војска отуда. Али, избор команданта Гордона као заповедника експедиције противу Махдије, био је погрешка. Гордон је био Генерални Гувернер Судана за последњих неколико година владавине Исмаила. Гордон није имао неких нарочитих способности. Влада Гледстонова је учинила две велике погрешке, пише лорд Кромер, са Суданом. Једна је што није спречила поход на Судан, а друга је што је слала Гордона у Картум. Ниједног Енглеза није требало слати у Картум, а кад је већ требало некога слати онда није за то био Гордон... Он је био пре свега војник и то врло ратоборан војник, и он није могао замислити да се повуче пред Махдијом; он није слушао заповести." Кад су Гордона опколили у Картуму, онда, без обзира на његове погрешке, требало му је слати помоћ. Никад углед Енглеске није ниже стајао него у фебруару 1881 кад је стигла вест да су побуњеници узели Картум и да су браниоци Картума изгинули. И онда је влада лондонска решила одмах да сатре Махдију и изврши Гордонов план. Буна у Пенџдеху је ствар одложила за десет година.

Гордонова мисија

Кад је дошла конзервативна влада у лето 1885 лорд Солсбери, и ако је критиковао египатску политику Гледстона, није желео да остане стално у Египту. И зато упути у Цариград као нарочитога изасланика Драмонда Волфа да позове султана на сурађивање за решење египатскога питања. У октобру 1885 је потписана у Цариграду британско-турска конвенција, по којој су турска и британска влада имале послати по једнога нарочитога комесара у Египат, који су имали да, у договору са Кедивом, преуструје војску и управу у Египту. Чим оба комесара (чл. VI), утврде да су границе безбедне и да је утврђено правилно функционисање египатске владе, они ће својим владама поднети извештај, а оне ће саставити једну нову конвенцију којом ће утврдити начин одступања енглеске војске из Египта у одређеном време-

I Англо-турска конвенција

ну.“ Силе су одбиле ову конвенцију, а Султан није крио своје незадовољство. Драмонд Волф је имао муку да умири Турке, а мислио је да би какав добар комесар турски могао да помогне да се уведу у Египту неке источњачко-западњачке установе и да се умири Судан. У Египат је дошао са Муктар-пашом. Читаву 1886 су вођени разговори између њих и Кедива о умирењу Судана, и поправци финансија и војске.

Докле су ови људи трошили време на те ствари, Французи су, под утицајем Фресине-а, чинили напоре да скрате енглеску окупацију у Египту. У октобру 1886 Француска је затражила помоћ Бисмаркову у истој ствари са Енглеском око Египта. Француски посланик изјави сада сину Бисмаркову, Министру Спољних Послова, да је идеја о реваншу застарела, а да може настати велико побољшање у односима, ако би немачки канцелар јавно изјавио да ће се заложити да одржи status quo у Средоземном Мору. Свако подозрење и страх нестаће, све ће се очи одвратити с источне границе, а Француска би могла сву снагу и изворе да употреби онамо где су њени животни интереси. „За нас је, говорио је посланик Ербет у Берлину, евакуација Египта питање нашега опстанка као Велике Силе. Средоземно Море је осовина наше политике. Енглезе мрзе у Француској, више него што су икад Немце мрзели“. Канцелар Бисмарк је одговорио да Немачка не може приморати Енглеску да напусти Египат. Добро расположење Француске не може се мењати за рђаво расположење Енглеске.

Французи траже евакуацију

То питање је једновремено покренуто и у Лондону. „Ви се варате ако мислите да желимо остати вечито у Египту, рекао је лорд Солсбери француском посланику, ми тражимо начина да са чашћу отуда изађемо. Наша војска нам је потребнија у Индији. Ми смо одлучили да изађемо из Египта; али, ако то урадимо, ми ћемо тражити од Европе да нам одреди рок у коме бисмо могли опет ући ако се нереди понове. Без тога би наш рад на преуређењу дошао у опасност. Потребно је одређено време за контролу. Ми намеравамо да говоримо

са Султаном, али желимо најпре споразум са Француском.“ Фресине затражи што пре изјаву којом се утврђује датум евакуације; што пре то буде, то ће дужи бити рок за контролу. „Велика Британија, одговара Фресине, формира са својим официрима египатску војску. То је природно, али то не води евакуисању. Султан је готов, по нашем предлогу, да ствара египатски кадар са својим официрима. Ми се не бисмо противили да Енглеска задржи неко време неке европске официре. Најзад, свака административна и финансијска реформа којом би се смањивао број Француза — чиновника у Египту била би рђаво примљена, ако се не би утврдио дан евакуације. Египат је једино питање које нас дели.“ Фресине је у скупштини говорио озбиљно готово претећи о томе. „Ако би се једна Велика Сила дефинитивно усталила у Египту, то би био озбиљан удар за утицај Француске у Средземном Мору, а по моме мишљењу, Француска се не може никад навикнути на мисао да Египат може за увек прећи у руке једне Велике Силе.“

Друга англо-турска конвенција

Почетком 1887 Сер Драмонд Волф буде поново упућен у Цариград да склопи другу конвенцију са Турском. Влада енглеска је предлагала сада неутралисање Египта, остајање довољнога броја енглеских официра, и право да енглеска војска поново уђе на случај потребе у Египат. У мају 1887 је потписана била друга конвенција у којој је утврђено да на случај потребе и турске и енглеске трупе могу заједнички ући у Египат. Енглеске трупе су имале напустити Египат 1890 године. Ако услед какве опасности опет уђу после тога рока, оне морају одмах напустити Египат чим нестане опасности. После ратификације ове Конвенције, Силе европске требале су да гарантују неутралност Египта. Турској је било зајамчено право да може окупирати војском Египат, ако се јави или опасност да неко стран хоће да уђе у Египат, или настану нереди, или Кедив не буде вршио своје васалске или међународне обвезе. Британска влада је могла да шаље, исто тако, за сличне случајеве, своје трупе у Египат. Командант трупа, у овим случајевима,

имао би поступати у духу права Турске, а напустити Египат кад престане опасност ради које су ушли у Египат. Ако Султан не предузме мере, Енглеска може сама предузети. На крају ове конвенције било је једно објашњење, по коме ће се, ако која од Средоземних Сила за три године не призна ову Конвенцију, сматрати да Египту прети споља опасност, коју ова друга англо-турска конвенција предвиђа.

И Султан, и Велики Везир Ћамил-паша, и влада и Шеик-ул-Ислам, желели су да уреде египатско питање, али Конвенција изазва велику срџбу у Француској и Русији. Руски посланик у Цариграду приговорио је Ћамил-Паши да је жртвовао Султанова права. „Русија више воли да остане ово досадање неодређено стање, него да призна неко нарочито право В. Британији у Египту.“ Руска влада је припретила да вероватно неће никад дати свој пристанак. Француска, која је била још непријатељскије расположена, изјавила је да не прима право да Енглеска може поново ући у Египат без одређеног рока. Турци се услед тога узбунише, и почеше говорити да, ако се ратификује Конвенција, могу Французи окупирати Сирију, а Руси Јерменску. Султан затражи одлагање ратификације; али, ни после тога рока, није хтео ратификовати. Сер Драмонд Волф напусти Цариград, и Енглеска не хтеде преговарати са цариградском владом. „Како се може поново преговарати, рекао је лорд Солсбери турском амбасадору у Лондону, кад Султан, стојећи под утицајем других саветодаваца, не ратификује ни већ потписану Конвенцију, и друге конвенције може постићи иста судба као и ову.“

У Каиру је и даље седео турски Комесар, који је био средиште сплетака; Енглеска је била у бољем положају, јер је свет сада знао да се Енглеска споразумела са Султаном да евакуише Египат, а да на то нису пристале Русија и Француска. Држање Француза није допуштало Енглеској да ради даље на своме одласку из Египта, а поправка египатских финансија охрабри Енглезе да остану на тешкоме послу.

II

Бисмарк и колоније

Докле је Француска тражила накнаду за Седан у обнови свога колониалнога царства, победоносна Немачка је била задовољна што је за десет година била господар на континенту. Милиони Немаца су се у XIX веку иселили у Америку, али њихов одлазак нико није много жалио. Традиције Ханзе нису много утицале на Бисмарка; он није желео ни колоније ни флоту, и ако је охрабривао друге Силе да траже преко мора земље. Не кварити њихове прекоморске амбиције била је основа његове политике безбедности Немачке. „Он неће да чује ништа о колонијама“, пише Хоенлое после једне посете 1880 године код Бисмарка. „Ми немамо флоту да их брани, ни чиновништво да њима управља. „Он је говорио о моме извештају о намерама француским у Мароку, и веровао је да ми можемо бити срећни ако га она узме; она би имала пуне руке посла, а то би била накнада за Алзас и Лорен“. У Лондону су умели ценити његову прорачуњену незаинтересованост. По мишљењу енглеске владе, а на основу „здравога правила да се последњи са којим се здружите највише воли, Немачка је створена да буде савезник Енглеске“. „Чак ни наш стари пријатељ, Аустрија, није слободнија од Немачке у плановима који се са нашим укрштавају данас,“ каже лорд Солсбери лорду Раселу у јануару 1880. Али, он није заборавио да дода, да ће помажући друге да узимају земље у Африци, доћи и немачки апетит, и нагнаће Бисмарка да га задовољи пре него буде сувише доцкан.

Немачка је имала везе с Африком још из XVII века, када су немачки бродови трговали робљем. Она је имала неко парче земље на Златној Обали, а Велики Електор је био у Сенегалу купио једно острво; он је био пун колониалних планова. У 1681 основано је Брандебуршко-афричко друштво; али је оно пропало и остало је у тами 40 година. У XIX веку немачки путници — истраживачи, пробудише интерес за црначке земље, тако исто трговци и мисионари. После 1871 хам-

буршки трговци поново почеше нагло трговати са источном и западном обалом. У 1878 створена је једна филијала удружења „Африканска Међународна Задруга Краља Леополда", а 1882 први пут су Немци створили своје Министарство Колонија. Немци су више на западну обалу Африке гледали него на Источну. У половини XIX века установише се мисије у Дамараланду и у Намаквaланду; а 1874 неки мисионари пободоше немачку заставу северно од Китовог Залива, једино пристаниште на дугачкој незаузетој обали између реке Оранџа и Анголе. Китов Залив су неки сматрали као енглески посед, и 1868, захваљујући трвењу међу мисионарима и урођеницима, британска влада обећа заштиту и својим и немачким поданицима, па дакле и у Дамараланду и у Намаквaланду. С друге стране Енглеска у ствари није ништа окупирала сем Китов Залив; и упркос позива гувернера из Кеп колоније 1867 и 1877 да Енглеска анектира целу обалу од Кептауна до Португалске Колоније, она је одбила да проширује своју власт даље од Китовог Залива (Walfisch-Bay) и 15 миља у дубину. У 1878 је, најзад, нешто предузето. Кад се немачки мисионари 1880 потужише на урођеничке ратове и да их Енглези довољно не заштићују, Бисмарк упути питање Енглезима да ли ће они заштићавати немачке као и британске поданике. Енглези дадоше обећање, али не даље од Залива. Врата су била отворена Немачкој да уђе где хоће преко пусте обале. За две године, после тога, нико није желео да допуњава своју државу Ничијом Земљом.

У 1882 Лудериц, бременски трговац, по упутствима Колониалнога Друштва, запита немачку владу да ли ће му дати заштиту ако он у Јужно-Западној Африци добије земљу за подизање фабрике. Бисмарк обећа, али под условом да ниједна Сила не тражи ту земљу коју он добије. Бисмарк упита енглеску владу да ли она тражи суверенитет, или да ли хоће да прими протекторат над покрајином Анграа Пекена. Ако неће она, онда ће Немачка узети на себе да заштити своје поданике, али без икакве намере да се учврсти у Јужној Африци. Енглези одговоре Бисмарку да морају најпре знати положај места где се подиже фабрика и питати владу Капске Колоније. Не чекајући на одговор енглески, Лудериц потпише уговор са једним вођом Хотентота, узме од њега један комад земље и мора у дужини 10 миља и одмах истакне немачку заставу. Капска Колонија није имала намеру да окупира Ангру Пекену; ма да јој није био пријатан овај догађај, она није предлагала енглеској влади окупацију читаве обале. У августу 1883 Немачка влада обавести свога консула у Капској Колонији да ће, ако нису повређена права других држава, дати Лудерицу заштиту државну и пошље у залив Анграа Пекена једну топовњачу. Немачка је била сад у својим водама. Бисмарк, у нади да ће Енглеска помагати његову колониалну политику за његову потпору у Египатској ствари, није ни журио енглеску владу с одговором, иако је двапута опомињао Лондон да чека одговор. После девет месеца чекања он добије одговор у новембру 1883 да, и ако је Енглеска објавила свој суверенитет само над Китовим Заливом и острвом Анграа Пекена, она ипак сматра да свако полагање права друге Силе на територији између Анголе и Капске Колоније вређа њена легитимна права. Тај одговор је био изазивање, и Бисмарк је једва могао да буде укорен што је тражио објашњење „каква су то законита права". Опет је морало проћи неко време докле је дошао енглески одговор. Енглеска влада је морала да пита за савет владу Капске Колоније о томе. Како се влада у Лондону променила, то и одговор није дошао пре 29 маја 1884, у коме је било мишљење да Енглеска треба да контролише море и изнад Китовог Залива, па, дакле, и Анграа Пекену. Одговор је стигао доцкан; Бисмарк већ заморен овим непрекидним одлагањем, и страхујући од каквога свршеног чина, објави немачки протекторат од утока Оранја до Анграа Пекена. У једној јасној депеши немачкоме посланику Бисмарк се жали горко на „жмуре" Министарства Колонија, а све под изговором да су Колоније Слободне Државе. Могли су, каже он у депеши, одговорити за

Бисмарк не чека

недељу дана не питајући никога у Капској Колонији. Требало је просто утврдити докле се простире британски протекторат у томе тренутку, а лорд Гренвил и лорд Дерби су то схватили као испитивање да ли би Енглеска требала или не да окупира нове територије. Осећање да нису добро са Немачком поступили, појача тврђење енглеских државника да Енглеска има право да предупређује куповину земаља у близини њених насеобина, да она има право неке Монроеве доктрине за Африку. Лорд Гренвил одговори да није било у намери владе да спречава Немачкој колонизирање, и да он није рачунао да Немачка има колониалних захтева. Капску владу је морао питати, јер се ствар тицала ње, а лорд Дерби је мислио да је он био питан да ли би Енглеска узела ону земљу (Лудерицову) под свој протекторат. Лорду Гренвилу Бисмарков син Херберт, приликом његовога излета у Лондон, рече отворено шта његов отац мисли о раду Енглеске. Лорд Гренвил се извини за овај неспоразум, изнесе предмет пред владу, и 21 јуна обавести Немачку да Енглеска признаје Немачкој суверенитет над Ангром Пекеном. После две недеље, један немачки капетан истакне на Ангри Пекени немачку заставу, и тако се немачки суверенитет прошири над целом обалом и територијом од португалске границе до границе Капске Колоније, изузевши Китовога Залива. Са овим нису били сви задовољни у енглеској влади. Лорд Гренвил је био погрешио што није разумео да ће Немачка, и ако Бисмарк није лично то желео, тражити колоније.

Енглеска погрешка

„Бисмарк вам је захвалан, јавља лорд Амфтил из Берлина, штампа је пуна хвале за вашу лојалност, правичност и пријатељство. Ја чујем са сваке стране да је то много поправило међународни положај за то што су Немци све заложили да се дадне заштита Лудерицовом предузећу. Наследник Престола, који је са народом у овој ствари, па дели и радост и срџбу, сада дели народну радост због ваше одлуке, која понова утврђује добро расположење између Немачке и Енглеске. Супруга Наследника Престола је, тако исто, изванредно срећна што се ово догодило те је утицало на тон писања у штампи. И сам сам сада врло много умирен што сте развејали сваки даљи страх.“ Значајна је ствар да је Бисмарк противу своје воље увучен у колониалну политику, јер је уверен да ће она ослабити концентрацију немачких снага. У ово исто време је одређена мешовита комисија да уреди спор за куповину Фиџи.

Бисмарк тражи Хелголанд

У тренутку кад је све лепо пошло, стигоше у Берлин вести да је Капска скупштина тражила да се анектује Ангра Пекена. Бисмарк постаде поново љут и неповерљив. Ако Енглеска не буде водила рачуна о његовом протесту, онда ће се све прекинути. Предмет је био незнатан да се почне борба, али се могу подићи дипломатске тешкоће. Бисмарк обнови своју жалбу што му није још дат одговор, на његову депешу од 31 децембра 1883, и оптужи лорда Дербија да он у томе међувремену охрабрује владу Капске Колоније да окупира обалу и да спречи акцију Немачке. Још веће изненађење је изазвало објављивање једне његове депеше у Рајхстагу, којом је он опоменуо Енглеску да ће, ако га не помогне у колониалноме подхвату, тражити помоћи од Француске. Ова ствар је показала Бисмарка у рђавој светлости. Таква депеша није никада била, и то по његовој сопственој наредби, предата енглеској влади. Лорд Гренвил се био збунио тим изненадним нападима Бисмарка. „Ми ћемо имати са њим велике тешкоће, пише енглески посланик своме министру; он сада употребљава нас за изборе у Немачкој. Ми смо изашли на сусрет свима његовим колониалним тужбама, али он има једну тајну — Хелголанд.“ Збиља у мају 1883 Бисмарк је казао да ће Немачка да гради канал од Северног до Балтичког мора, па је испитивао Енглеску да јој уступи острво Хелголанд, које Енглеској није било потребно и које би до крајњих граница ојачало англо-германске везе. Енглеска влада је одговорила учтиво да би уступање Гибралтара учврстило њене везе са Шпанијом. Сличан одговор је дала Енглеска и идуће године када је поново Бисмарк покренуо то питање.

Уступање Хелголанда би народ рђаво примио, а ни Гренвил, ни Гледстон, ни Дерби нису били ти који би га уступили, али би то био неки помоћни чинилац у питању решења египатских финансија.

„Ми имамо да се носимо са два господара, пише Бисмарк немачкоме посланику у Лондону. Један је лорд Гренвил, који се користи нашим пријатељством у Египту и на другим странама, а мисли да је доста платио што нас уверава о своме пријатељству. Други је лорд Дерби, који се свуда ставља противу нас где се год појавимо. Не можемо ми у Енглеској имати два рачуна.“ Нови извор за трвење англо-германско била је једна депеша у Плавој књизи; депеша је била протест што је, приликом бомбардовања неког села у Камеруну уништено имање некога британског поданика. До тога доба није било уобичају да се оваква акта објављују докле су у рукама оних којима су намењена; ова депеша је била упућена немачком посланику у Лондону, уместо Бисмарку. Због овакве ситнице Бисмарк оштро нападне енглеског посланика у Берлину, и понови му историју са захтевима о накнади штете због бомбардовања Александрије. Други повод за трење био је неки Пољак, који је путовао кроз Западну Африку. Бисмарк га је означавао као немачкога агента и тражио да га се Енглези формално одреку.

Англо-немачко трвење

Гренвил и Дерби, два најпомирљивија и стрпљива човека, сад су били уверени, ако се овако и даље продужи, да ће то само охрабрити незгоднога канцелара да насрће на Енглеску. Још од 1876, годину дана пре анексије, Немци су гледали на Трансвал као на земљу за своје исељенике, а може бити као нешто још више. Немци су предлагали да неко друштво узме Залив Делагоа или Санта Луција у Зулуланду и да се сагради железница до Преторије. Други план је учинио Лудериц да се уступи Пондоланд. За Залив Делагоа није било опасности, јер је Енглеска имала првенствено право; али немачки план у Зулуланду био је покварен изненадним побијањем заставе енглеске 18 децембра

1884 у Заливу Санта Луција. У то исто време Енглеска је избацивала бурске колонисте из Бечуаналанда, и послала Сер Харија Џонстона у Африку који је припремио присаједињење британске источне Африке.

Докле је основао прву немачку колонију, Бисмарк је био стрпљив и умерен, али у даљем раду на ширењу колониалнога царства у Африци имао је великих тешкоћа. У априлу 1884 Немачка је обавестила енглеску владу да ће генерални консул Нахтигал обићи западну обалу Африке да би могао да прегледа трговачке прилике Немачке. Пошто је добила уверење да Нахтигал има само трговачку мисију, енглеска влада обећа сваку потпору на лицу места. Али 5 јула Нахтигал, после договора са поглавицама, прогласи Тоголанд као немачки протекторат. Одатле он оде у Камерун и тамо направи уговор са првим поглавицом који му, у замену за 100 фунта стерлинга допусти те он истакне заставу над реком Камеруном. Британски консул у Камеруну објави протекторат над Масним Рекама, над утоком Нигера и над обалом западно до граница Лагоса. Нахтигал је нешто мало одузео од обале британске, али Немачка је доцније проширивала камерунску област, и ако су урођеници тражили британску заштиту још од 1879, а енглеска влада објавила да ће их узети под заштиту.

Тоголанд и Камерун

Исте године 1884 Немачка се угнезди у Новој Гвинеји, на коју су немачки колониални одавно били бацили око. Западни део Гвинеје припадао је Холандској, а једно британско друштво добило је за њу 1881 повластицу. Кико се о захтеву влада Аустралиских Колонија да се анектира источна половина Нове Гвинеје и оближња острва, није водило рачуна, Квинсланд пође да је у априлу 1883 анектира и без одобрења, али то не допусти лондонска влада. Па ипак, крајем исте године једна међуколониална конвенција затражи да се анектирају сви слободни делови Нове Гвинеје и оближња незаузета острва. Та конвенција је означавала да немачки насељеници немају

Тихи Океан

право да узимају земљу у југозападноме Тихоме Океану, а они потражише од немачке владе заштиту; у мају 1884 створи се Немачко Ново-Гвинејско Друштво. На брзу руку би испраћена једна експедиција да се захвате у северо-источноме делу обале незаузете земље, и затражена буде заштита из Берлина. Енглески министри нису били сложни шта да се ради; неки су тражили да се задовоље аустрал-азиски захтеви, а Дерби, Гледстон и Гренвил опет, да се на пријатељски начин уреди са Немачком због тога што је Енглеској требала њена помоћ у Египту због Француске. Докле су они разговарали, дотле су у Берлину решили да не попуштају, и после неколико месеци и одбију покушај Енглеза у Берлину да уреде ствар. Енглеска, изјави срдито Бисмарк, нама смета и у Тихоме Океану као и у Африци. Енглеска је захватила толико земаља да не зна шта ће с њима, па што да спори Немачкој неколико крајичака земље у Новој Гвинеји. Енглези одговорише: да колоније њихову владу сматрају као германофилску, да је она без речи пристала да се анектирају Камерун и Тоголанд; да воли више Немце него Французе за суседе.

„Наши односи с Енглеском су од месеца маја све гори, пише Бисмарк своме посланику а то не би било да сте ви енергичније представке чинили.“ Он шиље свога сина Херберта, који у Лондону, још једном, уреди све захтеве Немачке на свој познати отворени начин, који немачки посланик није смео да употреби. Херберт Бисмарк је објашњавао да Немачка, видећи да је Енглеска не помаже у њеним колониалним подхватима, почела да испитује пријатељство и непријатељство према Енглеској. После ових отворених објашњења енглески министри су дали Бисмарковом сину обећање да ће се сви неспоразуми изгладити. У Доњему Дому шеф владе изјави: „Ако Немачка хоће да колонизује свет, ја могу да речем само нека је Бог пожури! Она ће постати и наш савезник и наш сународник у извршењу великих задаћа провиђења за опште добро човечанства!“ И енглески Министар Иностраних Дела је изјављивао тада: „Изгледа да се у Немачкој сумња да ми

њој не признајемо пуно право, које се њој дугује као Великој Сили. Ја, напротив, мислим да нема земље у којој, не само политичари него цео народ, цени више него ми, и то са задовољством, важан положај који је Немачка заузела после њеногa уједињења.“ После неколико недеља од тих изјава Нова Гвинеја се на миран начин подели; Енглеска је добила јужну половину источнога дела острва, а Немачка северну половину која доби име Земља Цара Виљема и Нова Британска Острва која добише име *Бисмарков Архипелаг*. После тога завлада мир, али Немачка није могла да заборави како Енглеска, са толико колонија по свету, њој Великој Сили, даје парче по парче од тропске и безначајне земље, а међутим добија озбиљну потпору у Египту. Енглеска опет није могла да заборави Бисмарку његов бруталан начин са којим је решавао ове ствари. Па ипак Енглези су били задовољни што Немачка шири своје колоније, а не Француска, јер би то значило удар за британску трговину.

Даљи сукоби

Присаједињавање најбољега и најнасељенијега дела земље прошло је без великих трвења као што је било у почетку. Султан од Занзибара је проширио своју власт далеко у унутрашњост Африке и над обалом, те многе европске државе закључише са њом трговачке уговоре у половини XIX века. Енглеска је имала на двору овога султана најјачи утицај, а 1878 је потражена и одбивена понуда за њен протекторат. После Енглеза у Занзибару најбоље стајали су Немци; њихових трговаца и поданика је било много, те је у 1884 постављен и немачки консул у Занзибару. На питање енглеске владе Бисмарк је одговорио да Немачка не намерава да прогласи протекторат над Занзибаром, али да неки људи раде да присиле њега на то. Карл Петерс, који је после дужега задржавања у Енглеској, почео да ради живо на колониалним питањима, основао је био друштво за немачко колонизирање у Источној Африци. И ако Петерса није подржавала званична Немачка, ипак он дође у новембру 1884 у Занзибар, са два

друга; преобучени као механичари, прећоше обалску зону с одобрењем Султана од Занзибара, закључише с урођеничким поглавицама уговоре и истакоше немачку заставу над неких 120.000 кв. км. земљишта. Потом се вратише у Немачку, ту основаше Немачко Источно Афричко Друштво, предадоше му права из својих уговора, а у фебруару 1885 израдише протекторат Немачке над том земљом. Занзибарски Султан упути протест, али Енглези подржаше Немце, а Султанова власт се ограничи само на 20 км. у дубину земље дуж обале. Али, како Султан не пристаде на то, већ посла војску, Немачка упути у Занзибар ескадру флоте, и Султан приклони главу. Кад су Петерс и другови додали пређашњој територији још и султанат Виту, неке делове од Свахилиланда и Сомалиланда, разграничење сфера утицаја Немаца и Енглеза само се по себи наметало. У јесен 1886 Енглеска признаје Немачкој право над областима Килиманџаро, Уганда и Виту. Султан од Занзибара, после овога споразума, морао је да се одрече права на своју очевину. Три године доцније Карл Петерс, због својега суровога понашања према урођеницима, би уклоњен, а немачке власти узеше управу од њега, пошто откупише његова права. После овога Немачка уђе у Самоа. На овај начин стечене колоније, без флоте и без и једнога војника, биле су без везе са Немачком, и тешко их је било управљати. Ово ојачање колонија повећа понос и самопоуздање нове немачке царевине; ово окрену њене очи од европске и упути је на светску политику, која ју је доцније подстакла да ствара морнарицу.

Немци у Самои

Африку нису делиле само Велике Силе, него их је помагао и суверен великих амбиција једне мале државе. Краљ Леополд сазва 1876 у Брисел светске географе и путнике и састави „Међународно удружење за испитивање и цивилизирање Африке". Страсан испитивач и сам, краљ себе постави за председника овом удружењу. Требало је да сваки народ има своју секцију за један део испитивања. У ствари активна је била само

белгијска секција удружења. Путовање Стенлеја 1875—1877 од Индијскога Океана до Великих Језера, од Великих Језера дуж реке Конго до Атланскога Океана, сврати пажњу Краља Леополда на савоје реке Конга. Он позва Стенлија у Брисел и 1878 створи нарочити одбор Удружења под именом „Одбор за испитивање горњега Конга". И ако је ово било међународно предузеће, њега је финансирао краљ Леополд, који посла 1879 Стенлија да закључи уговоре са урођеничким шефовима. Од 1880 до лета 1880 Стенли потписа уговоре са стотинама шефова, установи станице на Конгу и на утокама његовим, где је његов супарник француски марински официр Браза оснивао Француски Конго.

Белгијски Конго

Појава нове државе у срцу Африке побуди бојазан других Сила. Западну обалу Африке је још у XV веку прошао и испитивао Кнез Хенрих Морепловац за рачун Португалске, његови наследници се сада обратише Енглеској за признање њиховога права над Конгом. У фебруару 1884, после дугих преговора закључише Енглеска и Португалска уговор; по томе уговору утока Конга у море призната је за португалску својину, с тим да се призна једнако право трговања за све народе, слободна пловидба на Конгу и у Замбези, укидање ропства и трговине робљем. Енглеска влада изјави да је њен пристанак на захтеве португалске само први корак, али ниједна од колонизаторских Сила није била задовољна. И ако се овај споразум није тицао унутрашњости Краљ Леополдових захтева, он није био човек који скрштених руку седи и гледа како затварају ушће Конга; он је брзо нашао моћне савезнике. У то време, под владом Жил Ферија, колониална политика била је у јеку. Мисија француска и успех на десној обали Конга побудила је наду да ће Французи једнога дана захватити читави Конго. Две недеље после потписа англо-португалске конвенције, Француска изјави Португалској да је не може признати, а месец дана доцније и Немачка учини то исто „јер је тако

Енглеска и Португалска

озбиљна ствар учињена без њеног пристанка. Ова два противника ове конвенције помаже и Америка, признавши заставу па и суверености „Међународног Удружења Конга". У исто доба краљ Леополд потписа уговор са Француском с обећањем да неће уступити ни педа земље ни једну станицу без договора са њом, и да ће, ако дође до нужде, ово удружење понудити најпре Француској откуп његових територија.

Португалска, пред оваквом коалицијом, морала је да попусти, јер те године (1884) Енглеска, имајући на врату Египат, није могла да је помаже. Долину Конга и Нигера могла је решити само једна међународна конференција; у октобру 1884, Немачка и Француска, — за кратко време у најбољим односима, — сазваше заједнички у Берлин све Велике Силе да претресу питање о слободној трговини, о слободној пловидби по Конгу и Нигеру, и о методама стварне окупације. У новембру се састаде у Берлину Конференција Сила у којој је учествовала и Северна Америка; седнице су трајале до краја фебруара 1885, а у главноме се расправљао териториални спор између Француске, Португалске и Леополдовога Друштва. Овом Берлинском Конвенцијом басен Конга омеђен је овако: на северу вододелницом притока реке Конга и Нила, на истоку притока језера Тангањике, а реком Замбезом на југу. У томе простору за све народе трговина је потпуно слободна. Исто тако је било и са слободом пловидбе на реци Конгу и њеним притокама; забрањене су диференциалне тарифе за бродове и робу трговачку, као и сваки монопол за трговину. Одредбе овога уговора имала је да врши једна међународна комисија. Силе су примиле на себе да пазе на морално и материално благостање урођеника, да укину ропство и трговину робовима, да помажу мисије и научна испитивања, и да у басену Конга спрече оружане сукобе. Леополдово Удружење није било представљено на конференцији, али, како су многе Силе са њим имале уговоре, то је и оно потписало Берлинску Конвенцију и било признато, а Енглеска влада је пристала да се на његовом терену суди и британским поданицима од стране суда консула. Краљ

Леополд, чим је добио признање, пожурио је да уреди границу између Француске и Португалске Колоније. И Северна страна реке Конга призната је као граница белгијског Конга.

Кад је ова Берлинска Конвенција била потписана, онда је краљ Леополд тражио од белгијске скупштине да допусти да се прими положаја владаоца „независне државе Конга". Скупштина му то одобри али под погодбом да веза између Белгије и Конга буде само лична. И тако краљ Леополд постаде неограничени господар над земљом од скоро 2,000.000 кв. км.; ниједна Сила није водила бригу ни о урођеницима, ни о трговини, ни о својим правима, која су у Берлинској Конвенцији предвиђена. Убрзо конголески басен изгуби свој међународни карактер; странце заменише белгијски чиновници. Краљ уложи велике суме у Конго, и тиме показа да хоће да буде господар у својој кући. Али, за оволику огромну територију требало је великих новаца да се подигну путеви и привреда; приватно имање краљево није било довољно; најпре се прибегло лутрији, а после државноме зајму. Кад је краљ тестаментом својим оставио Конго Белгији (1889), требало је у Конго улагати још веће суме.

Дело краља Леополда је гледано са симпатијама у Европи, јер је први гувернер био човек који је поштовао Берлинску Конвенцију, а филантропи су у то време водили велику борбу против трговине робљем, која је упропашћивала Африку. Енглеска је позивала пријатељски Леополда I да сазове међународну конференцију ради трговине робљем. Конференција би сазвана у Брисел, и после дугих преговорања, најзад, у јулу 1890, Бриселски Уговор, који потписаше 17 Сила, реши то питање. По томе уговору строге одредбе против трговине робљем бише унесене, у неким крајевима би забрањена продаја алкохолних пића и ватренога оружја, а у некима само ограничена. Кад су се чланови ове Конференције разишли они су веровали да су свршили велики посао и обезбедили

Против трговине робљем

бољу будућност урођеницима; али, годину дана доцније само, краљ Леополд уведе у Конго систем концесија за експлоатацију природних богастава, и тако се за двадесет година створи од Конга прави пакао из кога су падале клетве на главу краља Леополда.

Литература: Lord Cromer: Modern Egypt; Freycinet: La Question d' Egypte: W. Burnt: Secret History of the English Occupation of Egypt; Reinach: Le Grand Ministère; Deschanel: Gambetta; Die Grosse Politik IV, VI.

Zimmermann: Die Geschichte der Deutschen Kolonialpolitik; Dawson: The German Empire; Bourgeois et Pagès: Origines et Responsabilité de la Grande Guerre; Stanley: The Congo.

ГЛАВА IV

БУГАРСКА И ЕВРОПСКЕ СИЛЕ

У годинама које су следовале обнови Тројецарског Савеза 1881, Европа је неко кратко време била на миру од криза и потреса, који су, једно за другим, долазили од 1875. Биконсфилд поверио је на Берлинскоме конгресу немачкој престолонаследниковици да бугарско питање неће трајати више од седам година. Ово пророчанство се дословно обистинило. Само неколико часова рада у Пловдиву, једног септембарског дана 1885, спалише све бране које су биле са тешком муком направљене у Берлинскоме Уговору и отворише непријатељства између Русије и Аустрије, растурише Тројецарски Савез и доведоше до новога груписања Великих Сила.

Источно-румелиски иредентизам

У источној Румелији Русија је неко кратко време спремала побуну, а у пакту од 1881 г. Аустрија је унапред одобрила сједињење источне Румелије са Бугарском. Али, кад је престало пријатељство између Петрограда и Софије, Александар III није га више желео, јер није хтео да се његов незахвални син ојача. Кнез Батенберг, осећајући жаоку руског непријатељства у интересу своје земље, трудио се да је отклони и у лето 1885 повери се Калнокију. Аустријски министар спољних послова позва га да дође на предстојеће маневре у Пилзен где ће имати прилику да се састане са руским министром спољних послова у околини Франценсбада.

Он том приликом извести Гирса да жели да се нађе један начин да се Русија и Бугарска измире. Два

државника су почели говорити пријатељски и Кнез Батенберг је био мишљења да неће за сада бити буне у источној Румелији, уверавајући га да не жели да ремети садање стање ствари.

Кнез Батенберг је тада говорио искрено, али, на састанку одржаном 22 јуна у једноме селу у околини Пловдива, било је одлучено да се прогласи уједињење у септембру после жетве. Кад се приближио дан Уједињења, завереници обавестише Кнеза да је народу додијало досадање двојство Бугарске и Источне Румелије, да у свакоме граду постоји један тајни одбор, и да ће се 18-ог септембра прогласити уједињење, којем се он мора или ставити на челу или дати оставку. Кнез Батенберг се био навикао већ на претње, па није озбиљно ни узео ову претњу. Недељу дана доцније, о његовоме рођендану, Батенберг је као доказ свога благовољења раздао велики број одликовања руским чиновницима, који су служили у Бугарској. Али тог истог дана, сви председници градских општина из источне Румелије послаше му честитке са жељом да буде владар обе Бугарске. Тек, 16 септембра кнез Батенберг видео је јасно ствар, кад га је председник владе Каравелов обавестио да ће уједињење бити проглашено. Кнез Александар знајући шта је обећао Гирсу одговорио је Каравелову да је то немогуће, тврдећи да ће он сам предузети то дело кад то буде могућно, али да ће Бугарска у овоме тренутку бити усамљена.

Батенберг је узалуд мислио и борио се да поквари ову ствар уједињеног народа; 18 септембра, по раније утврђеном плану, завереници су опколили пловдивски конак и гувернера источне Румелије пребацили преко границе. Вест о томе је одмах саопштена Кнезу, који се налазио у Бургасу. „Цео народ из Јужне Бугарске прогласио је данас уједињење са северном Бугарском, војска јужне Бугарске положила је заклетву на верност вама и заузела је све позиције на турској граници, па чека с нестрпљењем долазак свога врховног команданта. Командант свих јужно-бугарских трупа".

Александар телеграфски позва Каравелова и председника Народног Собрања Стамбулова да дођу у Трново. Каравелов као и Батенберг тешко су могли да

се определе између уврђене Русије и разочаране Бугарске, али Стамбулов мушки прихвати: „Господару, буна је свршена, пред вама леже два пута, један који води у Пловдив и тамо где Бог хоће; а други у Дармштат. Ја вам саветујем да примите круну коју вам народ даје. Ја бирам пут у Пловдив, одговорио је кнез, и ако Бог штити Бугарску, заштитиће и мене и њу".

Одмах је прокламација написана и објављена и истога дана Батенберг, Каравелов и Стамбулов пођоше Пловдиву и свуда на путу урнебесно поздрављени од народа, три дана после револуције уђоше у Пловдив. Народно Собрање потврди Кнежеву одлуку, и објави уједињење Бугарске са Источном Румелијом.

Пловдивски преврат

Војска би мобилисана јер је рат, ако не неизбежан, био вероватан. Завереници су изабрали добро време. Руски цар као и сваке године био је на летовању у тазбини у Данској; Гирс је био на одмору у Тиролу, а у Цариграду британска влада имала је једнога представника, који је био пријатељ балканских народа. Европа је рачунала да ће Султан умаршират у Источну Румелију, и да ће побуну у крви угушити. И тада се догоди нешто невиђено. Руски амбасадор Нелидов гонио је Султана да потегне мач на православне Словене. Абдул Хамид није показао, међутим, жељу да почне рат, нешто што је био уплашен да не буде сукоб већи, а нешто се бојао да ће Силе забранити да уђе у Бугарску, па можда нешто и због тога што је он сматрао источну Румелију већ као изгубљену још од 1878. Султан је мислио можда да ће Кнез Александар моћи створити један „буфер стат" између Русије и Турске.

Русија и Турска

Кад је Батенберг ушао у Пловдив, он је из Саборне Цркве отишао право у Мошеју и наредио благодарење за Султана, а у исто време послао је своме суверену телеграм да побуна није наперена противу Турске, и да ће он заштићавати Муслимане. И ако је 23 септембра Турска била позвана од стране сила да очува Берлински Уговор, јасно је било одмах да опасност за Кнеза Батенберга не долази из Ца-

ригpада. Али, докле се Турска држала боље него што су завереници мислили, руски медвед показа своје шапе. Батенберг је телеграфисао у Петроград да је био принуђен да изврши жељу своје отаџбине и молио је да га Русија помогне. Гирс телеграфише цару: „Тако Вам имена Божијег, само не уједињење", а руски цар на Батенбергов телеграм одговорио је да не само не одобрава уједињење, него и опозива све руске официре из Бугарске. Одмах је послато једно нарочито изасланство у Данску да измоли од Цара милост да промени своје непријатељство. Цар је одговорио да не може бити ни говора о растурању уједињења, али догод ви будете имали ову садању владу не очекујте од мене ништа, ништа, ништа".

Помоћ Краљице Виктоније

Велика Британија је међутим охрабривала Кнеза Батенберга. Краљици Викторији се бејаше допао кнез када је долазио у Енглеску, а сем тога удадба њене кћери за кнеза Хенриха Батенберга појача још већи интерес за њега. Помажући Александра Батенберга краљица Викторија је на тај начин давала одушке своме неумањеном нерасположењу према Русији; њена расположења делио је и Солсбери, који је тада био господар и способан да помаже балканске Хришћане што Биконсфилд никад није умео. Први рад привремене владе у Пловдиву био је да тражи помоћ од Енглеза и британски конзули дали су наредбу да признаду уједињење. Три цара, међутим, предложише конференцију амбасадора у Цариграду, која би имала да позове Батенберга да напусти источну Румелију. Бисмарк је тада сматрао да треба да очува мир између Русије и Аустрије помажући и једну и другу да чувају своје сфере и интересе. „У Бугарској ја сам Рус и кнеза Батенберга сматрам као руског гувернера". Аустрија је игнорисала Батенбергову молбу за помоћ, али Калноки је известио Султана да, и ако он, Султан, има права да силом натера кнеза Батенберга да напусти источну Румелију, ипак се он, Калноки, нада да неће то учинити из страха да не дођу заплети. Солсбери је примио предлог за конференцију, али је задржао себи слободне руке на случај да дође до оружја. „Ми нисмо везани дословно Берлинским Уговором, али морамо водити рачуна о разлозима и о законитоме стању, не заборављајући ни жеље народне". „Батенберг треба да буде доживотни гувернер источне Румелије". На конференцији у Цариграду, која се састала 5-ог новембра, британски амбасадор био је усамљен и, како се није могла постигнути сагласност, конференција се 25-ог новембра растурила.

Србија напада Бугарску

Калноки који је желео и да очува Тројецарски Савез и да одржи Кнеза Батенберга, предложио је да би добро било да за оно што је добио, Батенберг уступи Србији Видин и један део територије око Пирота! Као савезник и дипломатски бранилац Србије, он је предлагао за њу територијалне накнаде одмах како се догодила побуна у Пловдиву, али је настојао да та накнада буде добивена мирним путем и пристанком свију сила. Нити Немачка нити Русија нису хтеле признати Србији право на ту накнаду, и зато се краљ Милан решио да то и ратом прибави. Он одбије да прими бугарскога министра, који је носио Батенбергово писмо, и 14-ог новембра објави рат Бугарској. Солсбери је опоменуо Србију да не напада ни Бугарску ни Турску обећавајући ако то не уради да ће енглеска влада доказати своје пријатељство према њој. Тврдоглави краљ Милан није хтео да чека и српска војска пређе границу да после три дана битке код Сливнице одступи, да буде опет побеђена код Пирота и ако су бугарску војску водили неизвежбани официри, који нису никад заповедали већим јединицама. Велике Силе убеде Србију да престане са непријатељствима, али Бугарска не хтедне да прими примирје.

Србију спасава Аустрија

Аустроугарски посланик у Србији, граф Кевенхилер Меч пожури се у бугарску Врховну Команду у Пирот, да спречи непријатељства са Србијом. Али када је Кнез одговорио да ће он стати тек кад Велике Силе признаду уједињење Бугарске са Источном Руме-

лијом онда му је Кевенхилер одлучно одговорио да он неће са њим да преговара, а ако буде ишао даље да ће наићи на аустриске трупе, да ће Русија окупирати Бугарску а Кнез изгубити престо. Кевенхилер је учинио тако корак на време, јер да је престао рат после 15 дана, Србија не би имала више муниције, Бугарска би окупирала Београд а династија би била оборена. После ове сензационалне победе није ни било више речи о повраћају Источне Румелије. Злогласни Катков нападао је Цара што је уништавао утицај руских осећања у Бугарској, а Гирс је морао да призна да више не може бити ни речи о одржавању пређашњег стања у Бугарској. Он је предложио да се позову Београд, Атина и Софија да демобилишу, а да за њима и Турска изврши демобилизацију.

Краљ Милан био је још увек борбен и наредио је своме изасланику за закључење мира у Букурешту да одуговлачи преговоре докле се српска војска не спреми за обнову рата са Бугарском, па да онда прекине сваку дискусију. Неки од генерала међутим замолише српског преговарача Мијатовића да закључи мир, и, пошто је он три месеца у Букурешту преговарао са пуномоћницима Бугарске и Турске, Велике Силе тражиле су да се закључи мир у коме ће имати само једна одредба: да је мир повраћен. Између Бугарске и Турске спор је био решен конвенцијом од 1-ог септембра 1886 г. којом се Кнез Батенберг признаје као гувернер Источне Румелије за пет година, а обе земље су се сагласиле ако неко једну нападне, да ће је друга војском помоћи. Енглеска влада, краткорочна Гледстонова влада, саветовала је Порту да напусти Уговор који Русија не би никада признала. Како је Бизмарк подржавао Русе, то је војничка конвенција Турска и Бугарска била поништена, а Русија је номинално признала Кнеза Александра. Европске силе, заједно са Турском, признадоше бугарског Кнеза за гувернера Источне Румелије за пет година.

Узбуна, коју је изазвао Пловдивски преврат, није тако рећи ни била свршена кад се и Грчка, као и Србија, појави са захтевом компензација зато што се Бугарска повећала. Кад је се могла Источна Румелија присајединити Бугарској, рекла је Грчка, зашто се не би присајединио Епир Грчкој. Абдул Хамид није био вољан да подноси и даље жртве, а атинске улице су одјекивале узвицима „Живео рат."

Када се и грчке и турске трупе приближише граници, Европске Силе, на предлог Солсберијев, упутише две ноте, једну у којој позивају Грчку да одмах демобилише а у другу којом објављују да се неће допустити напад грчке флоте на турску. Грчка одговори, ако се потчини претњама Европи, да би то значило да компромитује своју слободу. Грчка је задржала у својим пристаништима ратне бродове, али је продужила војне припреме. Грчка влада је наоружала била гранично становништво које је нападало турске предстраже.

Све силе, сем Француске и Италије, биле су готове да присиле Грчку да испуни захтеве Европе, и европска флота на дан 29 јануара 1886 г. скупи се заливу Суда. Турска охрабрена оваквом акцијом Великих сила жигоса необјашњиве намере Грка и објави своју готовост да прими бачену рукавицу и да брани своју част. У исто време изјави да ће тражити накнаду штете за војничке трошкове. Кад је Гледстон заменио Солсберија, у Атини су се за тренутак надали нечему бољему, али и влада Гледстонова била је одлучна да, у интересу мира и Грчке, спречи сваки рат. Али како су и грчка влада Делијаниса и грчка Народна Скупштина биле ратоборне непрекидно, то је Лорд Розбери предложио да се тражи повраћај војске на њен мирнодобски број, стављајући у изглед, ако се Грчка не покори, да ће он опозвати свога посланика и да ће Грчка бити блокирана. Све силе, изузевши Француске, сагласише се с овим предлогом а француска влада одговори да жали заповедни тон којим се обраћају Силе Грчкој, и изјави да неће опозвати француског посланика нити пристати на блокаду. Али истога дана, 23-ег априла, да би уштедила Грчкој понижење да јој ставе ултиматум, француска влада је позвала Грчку да смањи војнике на мирнодобски број, не чека-

Блокада Грчке

јући да је Силе приморају и додао је да Француска неће никада заборавити Грчкој ако се не повинује њеном гледишту. 25-ог Априла, Делијанис је обећао, добивши тај пријатељски и искрени позив, да неће реметити мир. И поред тога што је у последњем часу грчка влада примила савет, Француска, Енглеска, Русија, Немачка и Аустрија предадоше атинској влади ноту. Оне су тражиле од ње да у року од дасет дана своју војску и на суву и на мору сведе на мирнодобски број. 27-ог априла јавише се ратни бродови ове четири силе у Пиреју као бродови за блокаду Грчке. Њихови посланици напустише Атину, а у исти мах прогласи се блокада свију грчких пристаништа.

Грчка попушта

Делијанис је био тврдоглав, али краљ Ђорђе нареди му да или демобилише или да поднесе оставку. Делијанис поднесе оставку, дође Трикупис али ова криза није била свршена, јер онога дана кад је Трикупис примио владу, турске трупе пређоше границу са наредбом да иду право на Атину, ако Грци одмах не престану са непријатељствима. Дуж целе границе настала је чарка, војском су заповедали Делијанисти и било је немогуће издати наредбе појединим оделењима, чак ни телеграфским путем. „Ако непријатељства не престану одједанпут ми смо изгубљени" рекао је Трикупис дописнику „Тајмса" замоливши га да телеграфише у Лондон и обавести га да се јави Цариграду да су грчке трупе добиле наредбу да престану са борбом. Дописник „Тајмса" извести и Лондон и турског посланика који је жељу Трикуписову саопштио у Цариград. И тако је за неколико часова сачуван мир, а и Грчка је била спасена. Делијанис је био обећао рат у уверењу да ће Силе присилити Султана да учини извесне концесије. Грчка резерва била је без опреме, а и општи војни материјал био је у рђавом стању. Један обичан посматрач могао је видети да нико није желео рат. Припрема Грчке за рат стајала је Грчку 100,000.000 драхми и изазвала принудни курс, али је била срећна да у Трикупису, ученоме и мудром, нађе обазривога чувара мира и вештога управљача њених рђавих финансија. До-

кле су Срби и Грци тражили и изгубили компензације, наљућени цар чекао је своје време. Он је 19-ог маја претећи изјавио да се може догодити да Русија оружјем брани своје достојанство. Он је овако радио из уврећене сујете, а не из поштовања према неповредности Уговора. То се видело када је он у јуну 1886 г. одједанпут одбио да Батум начини слободним пристаништем како је то било одређено у Берлинском Уговору. На протест Великих Сила руска влада одговорила је да она не може поштовати Берлински Уговор када га сваки по мало цепа. Енглеска једина упути протест противу Уговора. Цар се још више наљутио кад је кнез Батенберг позвао народне посланике из Источне Румелије у Софију, као да су они већ признати као саставни део бугарске државе, а под изговором да он то ради зато да не би опозиција одбацила Турско-Бугарски Уговор. Кнез Батенберг је узалуд овако радио. Руски агенти нису седели скрштених руку; они су тако сплеткарили да су, у ноћи 21 августа, неколико незадовољних официра ушли у двор и, са револверима у рукама, принудили Батенберга да потпише оставку на престо и пребацили га преко границе. „Ја немам речи да искажем своја осећања и своју срџбу, писала је краљица Викторија протераном кнезу. Ваши родитељи нису више него ја узбуђени. Мој гнев противу вашег варварског азијатског и деспотскога рођака тако је велики да ја не могу сама да пишем о томе; моја влада чиниће све што може да задобије и остале силе за вашу ствар."

Кнез Александар збачен

Бизмарк подржава Русе

Привремена влада била је на управи само три дана, јер трупе верне Батенбергу, пођоше у Софију где је претседник народног Собрања Стамбулов узео власт у своје руке и звао Батенберга да се врати. Батенберг је примио позив, али када је дошао у Рушчук њему је руски конзул најозбиљније саопштио да се срећа Бугарске може само тако очувати, ако се она помири са Русијом. Кнез је хтео да одговор на то саопштење остави докле се не врати у Софију. Али царево

непомирљиво непријатељско држање толико је сломило Батенберга да је он, не видевши Стамбулова који га је чекао у Рушчуку док је овај спавао, послао цару један понизан телеграм да се покорава Русији. „Русија ми је дала круну и ја сам готов да је вратим у руке њенога господара." Тај телеграм примљен је у Петрограду и у Берлину са задовољством али и са запрепашћењем у круговима Батенбергових пријатеља. „Ја сам занемела, телеграфише краљица Викторија Батенбергу, и преклињем вас да тргнете вашу оставку. После толиких победа, оставка не вреди вашега високога положаја."

„Ти си учинио једну политичку погрешку, писао му је његов отац, требао си да даш одговор из Софије." Цар неумирен његовом оставком упутио му је одговор који је био суров и који је Батенберг добио пре но што је дошао у Бугарску. „Ја не могу да одобрим, телеграфише цар Александар, ваш повратак у Бугарску, и ја предвиђам тешке последице за вашу земљу која је толико страдала. Ви знате шта вам треба чинити, ја задржавам своје решење о томе, шта ћу даље радити". Овај нови ударац сравнио је Батенберга са земљом, и сва наваљивања мужественога Стамбулова била су узалудна. Чим је дошао Батенберг у Софију он је поднео оставку, изјављујући са жаљењем да један човек не може стајати сам против читаве Европе, и зато жели наследнику своме бољу судбину. Пошто је наименовао намесништво од три лица, на челу са Стамбуловом, Батенберг је напустио Бугарску у коју је ушао седам година раније са великим надама и коју је служио и храбро и одано.

Одлазак Батенбергов из Бугарске није скинуо са дневнога реда бугарски проблем, јер најгоре је дошло после кад су силе морале да се умешају у тај спор. Уговор од 1881 помирио је Берлин и Петроград али је само тренутно отклонио дубоко супарништво аустро-руско на Балкану. Бисмарк је непрекидно говорио да га се Бугарска не тиче, да Бугарску сматра као сферу рускога утицаја и да источно питање не вреди костију једнога померанскога гренадира, и да ће, докле год буде живео, оставити Русији слободне

руке на Блиском Истоку. Он је исто тако био готов да Русији преда протекторат над Турском преко контроле Дарданела и Босфора за којим је Русија више него за ичим другим тежила; оставио би јој чак да окупира и сам Цариград. Од почетка бугарске кризе Бисмарк је скретао Калнокију пажњу да не изазива Русију и да се дословно држи њиховога уговора од 1881. Он је њему предлагао да Русија и Аустрија поделе Балканско Полуострво на источну и западну зону утицаја. Овај предлог Бисмарков, Петроград је примио, а Беч није, јер је Аустрија сматрала као темељ своје политике удаљење Русије са Балкана. Калноки је сматрао да ће Русија вероватно окупирати Бугарску и зато је одговорио у Берлин: 1) Да се то не предвиђа Берлинским уговором и 2) да ће се Аустрија силом одупрети окупацији. Од постања Аустро-Немачкога Савеза то је први пут било да се Беч и Берлин нису слагали у каквом међународном питању; и због тога је и Аустрија била љута што је Бизмарк њеном закованом непријатељу дао на Балкану одрешене руке. На дан 25-ог септембра генерал Каулбарс, брат прећашњега министра војске, дошао је у Софију као царев изасланик који је имао да утврди и поврати руски утицај у Софији. Његов први акт био је да нареди ослобођење завереника, који су приморали Батенберга на абдикацију и да одложи изборе за велико Народно Собрање које је имало интерес за овога владара. Под утицајем Стамбулова намесништво не хтеде послушати Каулбарса већ изврши изборе и велико Народно Собрање би састављено од велике већине русофоба. Велико Народно Собрање изабра Валдемара Данскога, брата грчког краља Ђорђа и будуће британске краљице Александре, за бугарског владара. Али, изабрани кнез не хтеде се примити понуђене му части. Руски кандидат, кнез од Мингрелије, школски друг Александра III, би одбачен од Енглеске и Италије. Каулбарс сада прогласи и Велико Собрање и његове одлуке као и владу и намесништво за незаконито, и у друштву са руским конзулима у Бугарској напусти Бугарску после двомесечне вратоломне управе. Стамбулов понуди престо и румунскоме

краљу, али и румунски краљ одби бугарску круну. Аустрија противна бугарскоме национализму, била је дотле уз Русију на велико запрепашћење њених државника. Андраши предаде цару један меморандум, тврдећи да је сфера Аустрије на Блискоме Истоку на коме мора бити господар, и да она мора спречити Русију да све балканске Словене доведе под свој утицај. Калноки, говорио је Андраши, поново је вратио Русију на Балкан, коју је Берлински уговор са Балкана одагнао. Калнокијева политика, по којој би Бугарска дошла у сферу руских интереса, довешће Аустрију до повлачења из својих сфера утицаја или до деобе, а то ће довести до рата. Тројецарски Савез, наставио је Андраши, био је неприродно груписање и уништио је слободу акције Аустро-Угарске. Немачко-Аустријски Савез био је бољи. Други мађарски политичари који су били жестоки русофоби тврдили су да савез са Немачком вреди мало, Аустрија мора сваки час да уступа пред Русијом. Те жалбе понављале су се и у мађарском сабору и у делегацијама у Пешти, али оне нису биле оправдане јер је било мало разлике између политике Калнокија и Андрашија. Аустрија, говорио је 30-ог септембра Тиса, мађарски председник владе, жели да учврсти самостално развијање држава и да спречи протекторат или непрекидни утицај какве стране силе над њима. Ако Турска не води бригу о својим правима, нико други није надлежан да се меша оружаном руком, а све промене на Балкану могу се догађати само по пристанку Сила потписница Берлинског Уговора. И ако је Александар Трећи викао: „Тиса је најпре нанео увреду Русији па онда и мени", Калноки изјави у Делегацијама 13-ог новембра ако Русија окупира Бугарску да ће присилити Аустрију да се умеша. Тога истога дана Бисмарк извести Русију, ако се и не мисли противити окупацији Бугарске, ипак је мишљења да не треба изазивати Аустрију. Делегације аустријске изгласаше кредите једногласно, и ако Немачка не би пошла у помоћ, Калноки ипак није био сам.

Држање Аустро-Угарске

Енглеска је гледала са великом љутњом одвођење и уклањање с престола кнеза Батенберга. На банкету лондонскога Лорд Мера, Салсбери је говорио Бугарској, жигошући издајство бугарских официра купљених туђинским златом. А министар иностраних дела предложи да Султан буде упућен да поврати Батенберга на престо. Солсбери одбаци тај предлог који би значио изазивање, али изјави, као и пре десет година, да Енглеска неће допустити Русији да нападне Цариград и, како енглески интереси нису директно повређени у Бугарској, Енглеска не мисли предузимати никакву акцију. И Италија не одобраваше поступање Русије; тако је руски цар морао да слуша нападе од Будимпеште и Беча, Лондона и Рима.

Бизмарк се био одлучио да се не умеша у свађу, коју је Аустрија изазивала не слажући се са руском политиком на Балканском Полуострву, јер он није само мислио него је искрено веровао да су Бугарску прећутно на Балканском Конгресу све потписнице Берлинскога Уговора предале у руску сферу утицаја. Међутим, јавно мнење у Русији Бисмарка је означавало као непријатеља: руски листови обновише старе нападе из 1889, а на јужним границама почеше војничке припреме. У тренутку кад је Бизмарк у ствари водио за Русију борбу противу Аустрије, Катков у својој кампањи скретао је Цару пажњу са Берлина на Париз. Катков, један од најславнијих руских новинара, класично образован и зналац неколико модерних језика, уредник „Московске Газете", органа и пророка славофила, постао је брзо народни човек и међународна личност. Он се истакао још у оно доба када је руска влада 1863 у крви угушила пољску побуну. Тада је Катков у име својих сународника одбацивао нападе западне Европе и храбрио Горчакова да се не плаши претње од интервенције. Александар не само што је читао „Московску Газету" него је често са са њим и разговарао. Цар Александар имао је исте догме које и Никола I: Самодржавље, Православље и Народност. Убиство Александра II-ог ојача његов утицај и Александар III који није много марио своје

Напади панслависта

рођаке у Немачкој колико своју жену Данкињу, читао је „Московску Газету“ са још више симпатија него његов отац који је до краја свога живота тужио за својим ранијим либерализмом. Уводни чланци били су у „Московској Газети“ писани за цара, и, Катков до пред крај свога живота, био је после цара најмоћнији човек у Русији.

Катков и Француска

Распад Тројецарскога Савеза који је проузроковала бугарска афера, дао је прилику Каткову да у новинама изведе своју последњу и највећу кампању. Аустријско супарништво са руским интересима на Блиском Истоку било је опште познато и Катков је веровао да се Бизмарк намерно показивао пријатељ Русије да би је за себе привезао. Било је јасно да се више Тројецарски Савез неће обновити, али да ли ће цар имати храбрости да се ослободи у исто време и од Берлинскога утицаја? У лето 1886 „Московскаја Газета“ поче тражити приближење са Француском, а крајем исте године Катков припреми мемоар који предаде цару тражиће да се руска политика сасвим измени. Катков је још 1870 био на страни Француске, и сад је тражио од цара да не учини исту погрешку као и његов отац. Обећати неутралност на случај немачко-француског рата, Катков је сматрао као непријатељство према Француској, јер се на тај начин Немачкој омогућавало да све своје трупе с источне границе пребаци на западну. Логика догађаја тражи француско-руски споразум; једна јака Француска била је основа европској равнотежи, а слаба Француска значи усамљеност Русије. Ако се Русија ослободи Тројецарскога Савеза, она ће постати решавајући чинилац у Европи, и моћи ће да отклони сваки рат као што је отклонила у 1875. Меморандум је дубоко потресао цара и показао га је министру унутрашњих дела, а не министру иностраних дела. Цар је знао да је Гирс противу тога, јер је Гирс још потпуно веровао Бизмарку и није видео разлога да квари историјску политику немачко-руског пријатељства. Необуздана кампања противу Гирса у Русији, где је штампа била ограничена, изазвала је

и у Русији и у иностранству уверење да цар одобрава и сам мишљење Каткова. „Ја бих могао, каже енглески посланик у Русији, у шали, пре бити акредитован код Каткова откад Гирс не претставља ни народ ни цара.“

Бизмарков преглед европског положаја

Бизмарк је узалуд одбијао ове нападе штампе. Одговор на кампању Каткова дао је Бизмарк на два начина, новим законом о војсци на годину дана пре истека Тројецарскога Савеза и у своме говору у Рајхстагу, у једном од његових највећих говора. Претрес је трајао три дана а почео га је стари Молтке, који је у мрачним бојама оцртао опасност која лебди над Немачком. „Нико од нас, рекао је Бизмарк, не сумња да су времена озбиљна. Све се Силе живо спремају да дочекају несигурну будућност. Сваки пита да ли није рат на прагу. Ја верујем да нема ни једнога државника који би намерно бацио варницу у барут сакупљен у свакој земљи. Али страст гомиле и славољубље партијских вођа заведених јавним мњењем јесу елементи куд и камо јачи него воља владара. Ако икоја земља то је Немачка која може радити за мир, јер она није заинтересована у питањима која узбуђују друге Силе. Али да би Немачка могла да врши улогу посредника, она мора бити спремна за рат. Ако захтеви владе буду одбијени онда ја верујем да је рат ту. Очи Европе управљене су на Рајхстаг. Дајте нам све што тражимо, дајте нам седмогодишње одобрење; ако дате за једну или за три године, то нема никаквог значаја. Ми не тражимо никакве ратове, ми смо држава која је засићена, као што је казао Метерних. Али ми тражимо једну јаку војску која ће нам осигурати нашу независност уз помоћ нашега савезника. Ми не очекујемо нити да ће нас Русија напасти нити какво непријатељство са те стране. Ми не тражимо ради тога овај војнички закон, ми одржавамо исте пријатељске везе са данашњим царем као и са ранијим, и те везе нећемо ми покварити. Ја не верујем да Русија тражи савезе противу нас. Сваки од нас који познаје цара, говори Бисмарк и ако тако не мисли, верује му. Ако он неће пријатељство

с нама он ће то рећи. Ако идемо у Бугарску да тамо тражимо заплете ми ћемо имати тешкоћа са Русијом. За такву лудост ја бих требао да будем суђен као издајник. Кад читам новинарске декларације онда разумем оно питање: шта је њему Хекуба? Да, шта је нама Бугарска? За нас је сасвим свеједно ко у Бугарској влада и шта ће од ње бити. Ја понављам моје речи о костима померанског гренадира. Источно питање није за нас повод за рат. Ми нећемо допустити никоме да нам баци замку око врата и да нас завади са Русијом. Пријатељство са Русијом има више вредности за нас него пријатељство са Бугарском. Тешкоћа није у томе да се сачувају Немачка и Русија него Аустрија и Русија у миру, и то је наша дужност да успоставимо мир у владама Русије и Аустрије. Зато ће нас у Аустрији а нарочито у Мађарској називати русофилима а у Русији аустрофилима. Али то не мари ништа ако сачувамо мир. Виндхорст (противник Бисмарков) жели да немачка политика буде иста као и у Аустрији; наше везе с Аустро-Угарском почивају на уверењу нашем да је опстанак њен као велике силе неопходна потреба за европску равнотежу, а не на појму да једна страна даје другој сву своју снагу у службу. То је немогуће. Има нарочитих аустријских интереса ради којих ми не можемо се мешати. Има опет немачких интереса за које се Аустрија не може залагати. Ми не можемо тражити од Аустрије да узме удела у нашим свађама са Француском или нашим тешкоћама са Енглеском због колонија. Томе слично ми немамо интереса ни у Цариграду."

Бисмарк о Бугарској

Кад је одбио да се умеша у рат с Русијом због аустријске политике у питању Блиског Истока, Бисмарк се окрену Француској. У Француској је било прошло време за приближавање с Немачком. Вадингтон је почео а Фери продужио, али крај је био ту. „Ми смо покушали да Француску обвежемо свуда сем у Алзасу и Лорену. Ми немамо ни намеру ни разлог да је нападамо; ја не бих никада ратовао што сам мислио да рат може бити

Бизмарк о Француској

неизбежан. Ја не могу гледати у карте провиђења. Ако Французи хоће мир донде докле их ми не нападнемо, онда ће мир вечито трајати. Шта ће нам више француског земљишта. Ја нисам хтео да узмем ни Мец. Ја имам пуно поверење у данашњу француску владу. Гобле и Флуранс нису људи који ће ратовати. Ако можете да обезбедите њихов останак на влади, ја бих рекао заштедићете својновац. Али подржавање свете ватре од стране једне активне мањине баца ме у бриге. Ми се морамо још бојати напада, да ли за десет дана или за десет година ја не могу рећи. Рат је сигуран ако Француска мисли да је јача и да може добити. То је моје непоколебљиво уверење. Француска је данас јача него што је била; ако добије рат она неће бити онако умерена као ми 1871. Она ће нам исисати крв на памук, а ако ми добијемо на случај да нас нападне, ми ћемо радити то исто. Рат у 1890 или друге које године биће играчка према рату од 1870. Владе и војнички шефови не могу примити на себе одговорност да не раде ништа. Чак и да Француска баш и не верује да ће добити рат, ипак постоји могућност да она започне рат под изговором својега спасења као и 1870. Збиља, зашто Буланже не би то чинио?"

Генерал Буланже

Тај чувени генерал који је служио у Алжиру, у Италији и у Коншиншини и у француско-пруском рату, био је 1882 инспектор пешадије у министарству војске а у 1884 командант војске у Тунису. Вративши се у Париз 1885 баци се у вртлог политички и, под заштитом Клемансоа и радикала, Фресине га изабра у јануару 1886 за министра војног. Фресине је био добар републиканац, али пославши у министарство војно оваквога опасног човека, он је несвесно унео забуну у живот Француске. Нови министар војни играо је вешто, задобијао је и официре и грађане, извевши одавно тражено побољшање у војничкој служби. Али, ван министарства војног његов рад није био тако наиван и зато се поче шапутати којешта и обрати се већа пажња на њега. У лето 1886 немачко посланство а и друга посланства, постадоше јако узне-

мирени. „Цео свет данас гледа шта ради Буланже. Он је постепено, пише енглески амбасадор другога јула 1886, „поставио све своје људе на најважнија командантска места, а говори се да је у министарском савету почео чудновато да говори. У народу се тако говори као да људи питају да ли Буланже хоће да буде Кромвел или Монк.“ Две недеље доцније енглеско посланство у Паризу јавља о првој појави Буланжеовој на једној великој паради у Паризу. Буланже био је на једном добро дресираном црном циркуском коњу. Када се на њему напред или натраг кретао, публика га је одушевљено поздрављала. Председник републике Греви и безначајни министри и посланици народни који су били око њега очигледно су дрхтали и клањали се. Од тога дана Буланже је постао опасан човек Црни циркуки коњ учинио је своје. Кнез Хоенлое, тадањи гувернер Алзаса и Лорена, пише у својим мемоарима новембра 1886: „Оно што ме изненађује највише, то је промена у Буланжеовом положају. У пролеће прошле године њега су сви сматрали као неозбиљна човека; данас је он у Народној Скупштини са већином. Фресине не сме да га отпусти а и сам Жил Фери тешко да би могао образовати једно министарство без њега. Буланже уме да придобије народ и да заводи масе. Ако остане још две године у влади, онда ће цео свет у Француској веровати да је то човек који има да поврати Алзас и Лорен. А како је он сасвим без скрупула и неограничено славољубив, он ће масе повести у рат.“ Дописник „Тајмса“ Бловиц слаже се с тим и верује да ће, ако остане Буланже на влади, рат бити неизбежан 1888. Његов пад је неизбежан, Француска види куд он њу води. Њега ће одбацити, јер је Француска још увек мирољубива. Али за годину дана то може бити друкчије. „Буланже, пише белгијски отправник послова месец дана доцније, представља за Француску њене снове о будућој величини. Крајем године Фресине је пао с владе, али Гобле његов наследник задржа у влади као министра војног Буланжеа.

Солсбери и Белгија

За време првих неколико недеља 1887 г. рат између Француза и Немаца изгледао је тако близу, да је Солсбери морао да мисли шта ће Енглеска да ради на случај да рата буде. У 1880 Гледстон и Гренвил спасли су Белгију да је не нападну Немци или Французи, једним споразумом по коме би Енглеска ударила на једну или другу државу на случај да једна од њих прекрши неутралност Белгије. У 1887 Солсбери је био више и дубље ангажован на страни Централних Сила. И, уверен да је мир само од стране Русије и Француске у опасности, он није желео да интервенише на случај да се Немачка, нападнута од Француске, послужи белгијском територијом.

Фебруара 4-ог изашло је у „Стандарду“ писмо под потписом *Дипломатикус* које је било полузваничног карактера. „У 1870 Енглеска је била везана за Француску на случај да Пруска насилно пређе преко Белгије, а исто тако везана за Пруску на случај да Француска силом покуша прећи преко Белгије. Хоће ли и Лорд Солсбери данас предузети такву једну меру? У данашњем тренутку не изгледа да би то била једна мудра политика. Међутим Енглеска би данас могла да зажали упад ма које стране силе на белгијски територијум; она не би могла да се удружи са Француском противу Немачке а да не поквари или потпуно уништи главне основе енглеске светске политике“. У осталом, ово полузванично саопштење казивало је да само прелаз преко Белгије не би значио и окупацију и анексију и сигурно је да би Немачка Енглеској дала гарантију за целокупност белгијске територије. У исто време у „Стандарду“ изашао је уводни чланак у коме је речено да би „лудо било улазити у страшни рат.“

Истога дана и у „Пел Мел Газети“ изашао је сличан чланак, тврдећи да гарантни уговор за неутралност Белгије не мора значити да Енглеска притиче њој у помоћ. Сутрадан „Спектатор“ је донео други чланак тражећи да енглеска влада тражи да Белгија не буде ратиште, али да се не може тражити спречавање прелаза трупа. „Морнинг Пост“ писао је да Енглеска може про-

тестовати али ништа више. Сер Чарлс Дајлк у једноме чланку у „Фортнајтли Ревију" писао је да Белгија више није тако популарна као што је била. Енглеска влада у осталом, била је у неприлици са Египтом, и зато је њој изгледао француско-немачки рат као помоћ да се непрекидне узбуне у Египту сврше.

Шнебелов случај

У марту исте године Лесепс дође у Берлин и полузванично је уверио Бизмарка да су, и француски председник републике и кабинет, мирољубиви али догод је Буланже народни јунак дотле ће бити опасности за мир. Немачка је чинила припреме за рат и можда само једна несмотрена реч могла је навести Бизмарка да удари на Француску. Крајем априла, погранични полицијски комесар Шнебеле, био је позван писмом од немачког пограничног комесара да заједнички разговарају и уреде неку граничну ствар. Кад је Шнебеле прешао на немачку страну њега су власти шчепале и стрпале га у затвор у Мецу. Разлог за ово изненадно хапшење Немци су наводили то што је злоупотребљавао свој званични положај и присиљавао немачке поданике да буду уходе. А његово хапшење било је одавно решено у Лајпцишком касационом суду чим пређе ма где немачку границу. Француска влада нареди одмах истрагу и пошље извештај у Берлин. Немачка влада одговори да то још није довољно и да није добила ближе извештаје. Дипломатске разговоре о томе погоршало је изазивање генерала Буланжеа, за које га је Председник републике укорео. Опасност од затегнутости била је уклоњена пошто је Бизмарк изјавио да је Шнебеле позван био да пређе границу. Шнебела су Немци пустили, а Французи су га дигли са свога места на граници и тако је овај догађај био завршен. Французи су веровали да је Немачка намерно тражила свађу, а немачка штампа викала је на Буланжеа као господара Француске који може да огласи рат кад буде хтео.

Крај Буланжеа

Буланже није желео рат, тврдио је Фресине, али му је било драго да Француска мисли да би је он могао повести у победу. Буланже се доиста играо ватром, јер је предлагао француској влади делимичну мобилизацију војске или демонстрације на граници. И сами мирољубиви људи морадоше се покренути, а Жил Фери припрети кризом ако се не реши мирно спор. Председник Гобле даде оставку а Рувије образова владу без генерала Буланжеа, кога постави за команданта армије у Клермон Ферану. Буланжеа је гомила и даље обожавала. А кад му је идуће године влада одузела и ту команду зато што је дошао без осуства у Париз, Буланже изађе на изборе као борац за ревизију устава и као такав, огромном већином гласова, буде изабран у Паризу у једном радничком кварту. За срећу Француске и за цео свет, Буланже учини погрешку и побеже у Брисел кад је сазнао да влада намерава да га ухапси. Њега осудише за велеиздају и генерал заврши свој живот и каријеру самоубијством.

Докле је Немачка пратила Буланжеове пајацлуке са озбиљном пажњом, Бисмарк је више пазио на Русију, јер би француски напад Русију још и држао у миру али напад руски могао би да изазове рат на Западу. Непријатељство Француске било је неизлечиво, али ипак нада је била у цара. У јануару 1887 цар Александар затражи од Кајзера немачког да не допусти повратак Батенберга у Бугарску и овај то обећа. У априлу исте године Катков поново поче оштро нападати Немачку; Бизмарк се понова пожали Гирсу, а Гирс у званичном листу осуди ову германофобску кампању. Катков који је још увек био уредник „Московске Газете" одговори тако оштро да му је цар био наредио да говори са Гирсом. Руски министар иностраних дела Гирс одбије да прими свога противника и поднесе цару оставку.

Катков против Гирса

Цар није желео да се лиши вештине свога министра, и зато је био принуђен да, и једној и другој страни, по нешто попусти. У марту исте године цар указом нареди да сви велики поседници ван вароши на западној граници Русије морају продати у року од три године своја имања. Како су ти власници готово искључиво били Немци, то је у Берлину ова мера сматрана као изази-

вање Немачке и берлинске штампе стаде нападати Русију и убијати њен кредит.

Гирс и поред ове Катковљеве кампање и указа о присилном расељавању Немаца са границе, имао је ипак великога утицаја. И тако је он успео да очува својом умереношћу мир. Тројецарски Савез закључен 1881, обновљен 1883, требао је 1888 да буде обновљен. Бисмарк је желео не само да има отворен пут за Петроград него и да Аустрију веже за Русију. Гирс је желео да се Тројецарски Савез обнови, али се жалио да је он усамљен. Цар, говорио је Гирс, има великог поштовања за Фрању Јосифа и нема намере да ратује противу њега, ни противу цара Виљема. Али, с обзиром на непријатељско држање Мађарске, цар не може да буде у савезу с Аустријом, а руско јавно мњење не би могло да разуме зашто је цар потписао тај савез са Аустријом.

Бизмарк и Русија

Цар је, међутим, био готов да са Берлином и даље остане у савезу. И једанаестога маја, после дуге дискусије, руски амбасадор Шувалов предложи Бизмарку војни савез. Бисмарк одговори да он не може да обећа Русији неутралност у случају аустро-рускога рата све докле Аустрија не би била нападач. И Бисмарк са допуштењем Аустрије показа Шувалову одредбе Аустро-Немачкога Савеза. Шувалов одговори да и она може обећати неутралност на случај да Француска нападне Немачку. И јуна 18-ог Шувалов и Херберт Бисмарк, тада министар иностраних дела, потписаше уговор о руско-немачком савезу за три године. Бисмарку је тада Гирс поручио да је тај поступак доказ да је савез кориснији Русији него Немачкој.

Тајни Уговор

Немачка и руски дворови, тако стоји у уводу Уговора, решили су да потврде споразум једним нарочитим уговором са намером да замене тајни уговор од 1881 обновљен 1884.

I. Ако једна уговорница буде сама у рату са неком трећом Силом друга уговорница сачуваће наклону неутралност и трудиће се да локализује рат. Ова обавеза неће се примењивати на случај рата противу Аустрије или противу Француске ако би њих једна од одговарајућих страна напала.

II. Немачка признаје Русији историјска права на Балканскоме Полуострву а нарочито јој признаје право надмоћности у Бугарској и у Источној Румелији. Обе царевине обвезују се да не пристају на садашње територијално стање на Балкану без предходнога споразума, и противиће се свакоме покушају да се поремети садање стање или да се оно измени без њиховог пристанка.

III. Обадва двора признају европски и узајамно обавезни карактер принципа затворених Мореуза. Они ће се старати да ни Турска не начини изузетак од тога правила у корист ма које друге државе уступајући мореузе за ратне операције. У случају да се то догоди, а и да би то спречиле, обе царевине известиће Турску да ће је оне сматрати као у рату према повређеној страни и да ће сама себе на тај начин лишити безбедности територија утврђених Берлинским уговором.

Овоме тајноме уговору додат је и један врло поверљиви протокол, у коме има ово:

I. Немачка као и у прошлости пружиће Русији своју помоћ да се поврати редовна и законита влада у Бугарској и обећава да неће пристати на повратак кнеза Батенберга у Бугарску.

II. Ако би цар био принуђен да брани улазак у Црно Море и тиме да чува руске интересе, Немачка се обавезује да ће бити наклоно неутрална и да ће дати Русији моралну и дипломатску потпору за мере, које би руски цар сматрао за потребе, ради чувања кључа његове царевине.

Зашто тајност

Бисмарк је саопштио рускоме цару Аустро-Немачки Уговор али овај Уговор Немачко-Руски о реосигурању од 1887 није саопштен од стране Немачке Фрањи Јосифу. Истога лета, кад су се цареви немачки и аустријски нашли у Гастајну, немачки цар просто је изразио Фрањи Јосифу своје жаљење што је Русија изашла из Тројецарског Савеза. Уговор Руско-Немачки задржан је у тајности по нарочитој жељи ца-

ревој, јер се цар бојао славофила. Али Бисмарк се толико мало бојао да га оптуже за неверство да је баш имао жељу да Русија изда Уговор; а кад је пао он је доиста и објавио тај уговор. Како је Аустрија одбила 1879 да неограничено гарантује напад на Немачку противу Француске, Бисмарк је тражио друге гарантије противу француске опасности и њених последица. Кад је Бисмарк обећао Русији, на случај да је нападну, наклону неутралност, он није радио ништа противу Аустрије већ је обећао помоћ да спречи напад. Бисмарк је шта више мислио да је нови уговор корисниј за Аустрију јер је Немачка имала јачег утицаја на руску политику. И тако је из кризе која је растурила Тројецарски Савез и довела Аустрију и Русију до пред рат, Бисмарк извукао користи за немачку царевину, купивши руску неутралност у случај да Немачку нападне Француска а немачку неутралност давши на случај да Аустрија изазове рат. Уговор о реосигурању није споља произвео никакво нарочито дејство јер за њега нису знали ни у Аустрији ни у Русији. И ако је смрћу Каткова славјанофилска партија изгубила свога вођу, ипак руска штампа настави да грми противу Немачке и тражи савез са Француском. У септембру исте године Бисмарк се озбиљно пожали Гирсу противу јаких напада противу Немачке, а Гирс на то одговори да је и сам предмет оштрих напада као и Бисмарк. Он је више пута молио цара да га разреши министарске дужности, али цар, који је мрзео штампу, није пристајао да предузме никакве мере. Граф Толстој министар унутрашњих дела био је главни покретач тих напада, а утицај Победоносцева, шефа Св. Синода, био је за жаљење. Гирс се клео у своју главу да цар не би никада дигао руку противу цара Виљема, његовога сина или његовога унука. Запетост између Берлина и Петрограда расла је из дана у дан у толико пре што је било много људи који су желели да се те везе раскину. За време јесени извесни документи дођоше до руку француске владе, и она их достави цару у Данску, не пуштајући се у оцену дали су аутентични или не. Једно писмо кнеза Фердинанда грофици од Фландрији говорило је како бугарски кнез не би примио престо да га није Берлин на то охрабривао. Друго писмо тврдило је да су њега сваки дан немачки дипломати уверавали да ће Немачка променити политику. Треће непотписано писмо, вероватно писмо кнеза Рајса немачкога посланика у Бечу, има ово место: „Ми га сада не можемо признати али можемо га храбрити". Руски министар спољних послова одмах је утврдио да су ова три писма лажна, и о томе је известио цара Александра. Цар одговори да му цела ствар не изгледа вероватна и да, познавајући кнеза Рајса, верује да он није способан да учини такву смицалицу. Цар је додао још да ће, кад се састане са Бисмарком, говорити о томе. Кнез Рајс је одрекао да је икад писао писмо кнезу Фердинанду Бугарском. Кнез Бугарски опет одрече да је писао икад графици од Фландрије. А графица опет посведочи да она никад није добила таква писма. У новембру месецу, при повратку своме за Русију, цар је чуо из Бисмаркових уста да су то фалсификована документа. Бисмарк је веровао да је потпуно разуверио цара а цар је Гирсу казао да је објашњењем Бисмарковим био задовољан. Али Бисмарк, да би избегао ризик, забрани истога месеца немачкој народној банци да издаје зајмове са руским гарантијама. Бисмарк је страховао да немачки новац не оде за руско наоружање и на тај начин Бисмарк је ризиковао да Русију преда у руке француској берзи.

Фалсификатори на делу

Непријатељство Русије и Француске и противу Енглеске и противу Немачке нагнало је Лорда Солсберија и Бисмарка да буду у ближем додиру. Енглеска, удружена с Аустријом и Италијом за одбрану тадањега стања у Средоземном Мору, начинила се ортаком Тројног Савеза. Солсбери, у страху да доласком на престо Виљема II, што се свакога часа очекивало, не буде враћена у Немачкој русофилска политика обрати се Бисмарку са жељом да од њега добије директна обезбеђења. На то Бисмарк одговара Лорду Солсберију 22-ог новембра: „Сазнајем да непосредна размена мисли може бити корисна и да

Солсбери се обраћа Бисмарку

може отклонити сумње у нашој узајамној политици. Наши народи имају толиких заједничких интереса и тачака где може бити спорова, а ви и Немачка верујете један у другога толико, да ми можемо бити отвореniји него што је то обичај бити у дипломатији. Ви грешите што мислите да ће будући владар Немачке помагати неку против-енглеску политику или пак да ће водити неку енглеску политику. И једна и друга политика води само заштити немачких интереса; пут за одржање тих интереса тако је императиван да је врло тешко скренути са њега. Апсурдно је мислити да би влада могла да наметне народу све невоље једног великог рата, пре него се утврди да је тај рат неопходан. Наша војска је готова и милиони Немаца полетеће под заставу, ако буде у опасности независност и целокупност немачке царевине. Али, и то само за одбрану и поћи ће напред ако буде нападнут. Да бих још јасније рекао, казаћу да се ми нећемо туђи за наше источне интересе. Абдул Хамид је наш пријатељ али се ми не можемо за њега туђи. То не значи да само један напад може одвести нас у акцију. Немачка има за суседе три Велике Силе и отворене границе, и она не може жмурети пред коалицијом која се може створити противу Немачке. Ако неко освоји или ослаби Аустрију или Аустрија постане непријатељ, ми бисмо били усамљени према Француској и Русији и дошли бисмо у опасност једне француско-руске коалиције. Наш је интерес да спречимо такав случај ако треба и оружјем. Постојање Аустрије као јаке и независне силе јесте за Немачку неопходност коју ни личне везе владара не могу покварити. Аустрија као и Немачка и Енглеска долазе у ред сила, како би их назвао Метерних, засићених, па према томе и мирољубивих сила. Француска и Русија с друге стране као да нам прете; Француска по својим традицијама и карактеру, а Русија због свога држања које су некад Луј Четрнаести и Наполеон имали. Револуционари надају се да ће рат оборити монархију, а монархисти мисле да ће учинити крај револуцији. Ми смо непрестано у опасности и морамо тражити савезнике. Ми желимо да пријатељске силе које имају интереса на Истоку заједнички буду доста јаке да спрече ратне намере Русије или бар да притеку у помоћ једна другој. Ми бисмо били неутрални толико дуго колико наши интереси не буду у опасности. Немачка неће никада ратовати за Русију. Али Немачка биће присиљена да уђе у рат противу ње ако би независност Аустро-Угарске зависила од рускога напада, или ако би Енглеска и Италија дошле у опасност од француске војске. Ето таква је немачка политика од које ни владалац ни његов министар не могу да одступе".

Бисмарк умирује Солсберија

Ово писмо Бисмарково одобрио је и будући немачки цар Виљем II. Тада је на захтев Солсберија показан и текст Аустро-Немачкога Савеза. „Хвала вам на поверењу које је обострано, одговорио је Солсбери у новембру, уверен сам да је оправдано симпатијом и заједницом интереса наша два народа. Допустите да Вам објасним основе моје бојазни, коју сам изразио пред вашим послаником. Догоди ли се рат између Француза и Немаца, Русија, ако је паметна, неће напасти Немачку већ ће присилити Султана окупирајући Балкан или Малу Азију, да прими предлоге по којима би Русија постала господар Мореуза. Русија ће одустати од тога плана само ако осети да неко јачи неће пристати. Зато Енглеска и Италија нису довољне, а у Енглеској јавно мнење вероватно не би одобравало рат противу Турске у заједници са Италијом. Све у осталом зависи од Аустрије а она докле год не буде сигурна у немачку потпору неће се усудити да гази у рат. Па и ако је Италија и Енглеска не би помогле у случају да је Русија нападне, она би остала неутрална и покушала би да тражи накнаде од Турске. Аустрија ће бити чврста само кад буде сигурна у немачку помоћ. Када смо били позвани да се сагласимо на осам тачака које је енглески посланик изнео, ми смо били изненађени да у најважнијем питању за нас, у споразуму о Средоземном Мору, није ни било речи како би се Немачка држала. Ако би Аустрија била сигурна да ће је Немачка помагати у каквоме рату она би могла да изађе на крај са политиком

Одговор Солсберијев

изведеном у оних осам тачака. На случај да Немачка, ратујући са Француском, буде неутрална према Русији онда би Енглеска погрешила да уђе у политику која би осуђена била на пропаст. Ви сте својом искреношћу ослободили мене сваког страха. Ви сте ми показали Аустро-Немачки уговор и рекли сте нашем посланику да и цар ваш одобрава споразум између Енглеске, Италије и Аустрије. Ви сте ме најзад уверили да немачка политика неће зависити од личних расположења владарevих. Споразум који се сада припрема између Енглеске, Италије и Аустрије у пуној је хармонији са вашом политиком. Груписање Сила, које је створено последње године, биће стварно бедем противу руског напада". Солсберијево писмо било је дакле и учтиво и доиста пријатељско, али најважнија страна јесте што је у њој Солсбери подвукао да је најбоље јемство противу напада руског непоколебљиво подржавање Аустрије од стране Немачке. „Цар, рекао је после неколико година Солсбери немачком посланику, хтео је да зна шта би тражио ако бих задржао благонаклону неутралност на случај да Русија и Француска зарате са Немачком. Како смо већ били нешто друго радили, ја сам дао неодређен одговор. Ја сам то исто радио и са Бисмарком који је исто тако убрзо после цара питао како бисмо се ми у том случају држали".

Немачка и Аустрија биле су се споразумеле да свака друкчије поступа у питању Бугарске. Докле је Бисмарк пред опасношћу на два фронта тражио јемства у тајноме уговору о реосигурању са Русијом, Калноки је тражио себи савезнике у своме опасноме задатку да руске тежње на Блиском Истоку отклони. Кад се Солсбери поново вратио на власт 1886 он је често изражавао жељу да сарађује с Аустријом, јер је и он више него икад желео да ствара нове бедеме противу напредовања са Југа енглеског највећег противника. Помоћ Италије чији интереси у отклањању руских тежњи нису били велики, требало је купити по врло високу цену. Стварање Тројнога Савеза нити је угушило италијанску иреденту, нити је утврдио поверење његових са-

Аустрија и Италија

везника. Бисмарк је рекао 1883 аустријскоме престолонаследнику да не могу зависити од италијаске потпоре, и да се држање Франца Јосифа према Италији јако осећа у Италији, тим пре што он није вратио Краљу Хумберту визиту, а међутим према Папи његово држање је непрестано све боље. С друге стране, ни Берлин ни Беч нису били задовољни што је Италија не обавестивши своје савезнике, окупирала 1885 Масову. Положај се прилично изменио за време бугарске кризе. Аустрија је могла доћи у рат са Русијом без потпоре Немачке, те је њој била Кпотребна потпора Италије. Само, и Италији. збуњеној растећим утицајем генерала Буланжеа у Француској, требала је помоћ њених савезника. У светлости тих нових чињеница имао је да се претреса Тројни Савез, који је био при крају свога петогодишњег рока.

Италијанска влада је тражила гарантију за тадање стање у Средземном Мору, тј. гарантију противу француског наступања у Триполис и северну обалу Марока; без тога, говорила је она, савез би био без вредности. Осим тога она је тражила да, за случај да дође до деобе Турске између Русије и Аустрије, Италија буде на време обавештена, и да не остане само обичан гледалац него да и она добије накнаду на Балкану. Калноки је хтео да одбије оба предлога, али на навалювање Бисмарково, он је пристао да разговара. Бисмарк се бојао да Италија не прода своје услуге Француској, јер је Француска била готова да јој призна Триполис.

Италијанска влада у новој ситуацији предложи један споразум, по коме се не би могла извршити никаква измена у обалама европске Турске на штету савезника. На случај да се умеша нека четврта Сила, Италија и Аустрија, као две најзаинтересованије Силе, имале би да заједнички раде. „Ако се садање стање покаже немогуће, било због неке треће Силе или из буди каквог другога разлога, па Италија и Аустрија буду приморане да га промене привременом или сталном окупацијом, оне ће то урадити тек пошто се споразумеју на бази узајамних накнада." Захтеви Италије на

Обнова Тројног Савеза

Западу изгледали су тежи, али Бисмарк, жељан да одобровољи земљу која би му била једини савезник ако Буланже нападне Немачку, извести Калнокија да ће он ако буде приморан, направити сам с Италијом савез. Калноки попусти полако из страха да на случај аустро-руског рата Италија не постане непријатељ, или да неће моћи с италијанске границе уклонити један део војске против Русије. Калноки је тражио да добије помоћ на случај да Аустрија буде нападнута. Италија то одбије, а Бисмарк позове Калнокија да попусти. Италија понуди да се обнови Савез од 1882, коме би се додао и уговор с Италијом. Ако Калноки и то одбије онда се имао направити један немачко-италијански савез. Аустрија имајући Бисмарка и Робиланта противу себе, попусти пошто је Италија повукла свој захтев, да јој Аустрија притече у помоћ на случај рата за Триполис или Мароко. И тако 20 фебруара 1887, Уговор од 1882 продужен је до 1892; обе централне Силе начинише засебне споразуме са својим незгодним савезником.

Аустрија и Италија биле су се споразумеле нарочито за Исток. „Аустрија и Италија желећи да одрже садање стање на Истоку, стараће се да спрече сваку промену која би била на штету уговорница. Али ако би у току догађаја постало то стање неиздржљиво на Балкану или на обалама отоманским, и ако, или нека трећа Сила или иначе неки догађај промену изазове, једна страна нађе да треба извршити сталну или привремену окупацију, ова ће се извршити после споразума а на основи узајамних уступака територијалних и других."

Немачка и Италија су се споразумеле на Западу. „Ако Француска покуша да прошири окупацију, протекторат или свој суверенитет над Триполисом или Мароком, а Италија осети да мора, ради очувања свога положаја у Средоземном Мору, предузимати неку акцију у тим покрајинама или чак и рат противу Француске у Европи, ратно стање између Италије и Француске биће на захтев Италије сматрано као позив

Италија и Немачка

Немачке да ступи у рат. Ако у таквоме рату Италија затражи неке територијалне накнаде, Немачка неће радити противу тога; она ће њу, ако буде требало, и помагати."

Овај уговор од 1887 био је триумф Италије. У 1882 она је била само један сателит, а сада је могла да поставља услове; Немачка се бојала Француске, а Аустрија Русије. Плаћајући цену Италији, Аустрија и Немачка су биле поделиле своје обавезе. Аустрија је морала признати Италији неке интересе на Балкану и право на део Турске ако дође до деобе, а Италија није дала обећање за помоћ Аустрији ако је нападну. Немачка је опет купила италијанску помоћ на случај рата са Француском, обећавши да ће Италију помагати ако ратује због њених африканских тежњи. У 1888 потписана је прва војна конвенција између Немачке и Италије, Аустрија је допуштала да могу преко њене државе да прелазе италијанске трупе за западни фронт.

Италија се наплаћује

Кад је тако Тројни Савез био утврђен и проширен, протоколи односно Енглеске нису били обнављани; неколико дана раније Италија је могла закључити споразум, који би јој ојачао још више положај. Крајем јануара 1887 Италија је тражила да потпише уговор, али Солсбери, и ако је признавао заједницу интереса у Средземноме Мору и на Блискоме Истоку, ипак је радије пристајао на споразум који је мање везивао, а лакше би се чувао у тајности. Тај споразум је био унесен 12 фебруара 1887 у једну ноту и овако је био одређен: I Садање стање у Средоземноме Мору, у Јадранскоме и Црноме Мору, има се држати што дуже може. Морају се предузети мере да се спречи свака промена на штету обе Силе. — II Ако садање стање буде неодрживо, онда промене неће бити без претходног споразума. — III Италија је готова да у свему помаже Енглеску у Египту. Енглеска је вољна, ако нека трећа Сила смета, да помогне Италију на свакој тачки на северној обали Африке, а нарочито у Триполису и Сиренаики. — IV У сваком спору између ове две Силе и

неке треће Силе, Енглеска и Италија ће се, колико год могу, узајамно помагати.

Овај пакт је потврђен једном декларацијом од истога дана. „Изјава о италијанској политици, примљена је (од лорда Солсберија) са великим задовољством, јер она омогућава влади да изрази жељу за сарадњу у питањима заједничкога интереса. Каква ће та сарадња бити, одредиће се кад се за то прилика укаже. Обе Силе желе да обале Црнога, Егејскога и Јадранскога Мора, као и северна обала Африке, остану у истим рукама. Ако би какав несрећни догађај довео до тога да се то стање не могадне држати, обе стране желе да ниједна трећа држава не метне руку на те обале." Овај споразум је подржавао и Бисмарк, а 23 марта је саопштен и Аустрији која га је прихватила. „Аустрија је срећна да види у томе иста начела којима се води и њена политика. Убеђена да ће предмети те политике бити најбоље очувани нашом сарадњом, Аустрија је готова да потпише изјаву о пријатељству и једнакости политичких погледа у ноти од 12 фебруара. Аустрија је задовољна за ово политичко приближење са Енглеском. Иако Средоземно Море не улази у наше интересе, аустро-угарска влада је убеђена да Енглеска и Аустро-Угарска имају исте интересе у источној политици као целини и исту потребу за одржањем садањега стања на Истоку и за спречавање да се каква друга сила појача на рачун других."

Ово условно обећање Енглеске за помоћ ојача одлуку Аустрије да спречи надмоћни утицај Русије у Бугарској, иако је Беч имао поруку Бисмарка да он неће помагати Аустрију ако она због Бугарске зарати са Русијом. Народно Собрање изабра 7 јула 1887 Фердинанда Кобурга, бистрога и славољубивога сина Клементине, кћери Луја Филипа, за владаоца Бугарске. Кобург прими понуђени престо, зашто је требало одобрење Султана и Великих Сила, а 14 августа положи у Трнову заклетву. Руски цар одмах предложи Силама да Кобурга уклоне из Бугарске и тамо поставе за намесника обе Бугарске једног рускога генерала, а Турска нотом скрену пажњу Силама на ову озбиљну увреду. Бисмарк, веран својој изјави „у Бугарској ја сам Рус", прекину одмах дипломатске везе са Софијом, али Солсбери опомену и Русију и Турску да се у ствар не мешају, додавши да се нови Кнез не може уклонити докле му се не нађе наследник. Смрт Депретиса поможе ненадно Бугарској. Његов наследник Криспи предложи Силама, не да се уклони Кнез Фердинанд, него да се одмах призна за Кнеза. Криспи, верујући да ће доћи до рата предложи Енглеској војни савез. Енглеска одби ову понуду, али ипак њена средоземна морска флота обиђе италијанска и аустријска пристаништа у септембру и то баш у часу када су посланици трију Великих Сила добили упутства да заједнички раде, докле не прође криза.

Кобург у Бугарској

Пред крај 1887, Италија, Аустрија и Енглеска сближише се још боље. У децембру (12) Аустрија предлаже Енглеској други споразум у Средоземном Мору. „Аустрија и Италија, — стоји у ноти, — споразумеле су се да предложе ово што следује и обележе начела и држање три Силе: (1) Одржање мира. (2) *Status quo* на Истоку на основи Уговора. (3) Очување месних аутономија утврђених уговорима. (4) Независност Турске као чувара важних европских интереса и бране од свакога премоћнога туђега утицаја. (5) Према томе, Турска, нити може уступити нити диктирати своја суверена права над Бугарском другој којој Сили, нити може туђу управу утврдити, нити трпети да се врше неке принудне мере за ту сврху у облику војничке експедиције или стања добровољаца. Исто тако, Турска као чувар Мореуза, не може нити уступити део својих суверених права, нити предати своју власт другој Сили у Малој Азији. (6) Све три Силе ће се удружити са Турском да бране ова начела. (7) Ако неко предузме принудне мере против ње, како је предвиђено горе под (5), све три Силе ће се одмах споразумети какве ће мере предузети да се очува независност и целокупност отоманске царевине. (8) Ако би Турска пристала на такву незакониту меру Силе ће, заједнички или одвојено, привремено окупирати ото-

Аустрија, Италија, Енглеска

манску територију.“ Енглеска је примила одмах ових осам тачака. На питање у Доњем Дому о томе, влада је одговорила да није закључила никакав споразум, који би Енглеску присиљавао на војничку акцију.

Овај акт о осигурању у Средоземном Мору проширио се и на Шпанију. У мају (4) 1887 Шпанија предложи Италији споразум на четири године и то овако: (1) Шпанија неће улазити са Француском ни у какве споразуме противу Италије, Немачке, Аустрије у погледу Северне Афркие, или противу неке од њих. (2) Шпанија ће избегавати неизазване нападе и изазивања. (3) Шпанија ће чувати *status quo* у Средоземом Мору, и с Италијом ће измењати све извештаје о њиховим и туђим распоредима снага. Италија прими овај предлог, а 21 маја и Аустрија пристаје на њега.

Последњих недеља 1887, између Беча и Петрограда, расла је затегнутост из дана у дан. Владари су уверавали један другога о мирољубивим намерама, али концентрација трупа на граници у Галицији показиваше, уз жестоке нападе у руској штампи, да је опасност ту. Чак је и Гирс био узбуђен и нападао је Калнокија, а цар је почео говорити као да је рат на прагу. Требало је опет вештине Бисмаркове да одржи мир јер су већ војници у три престонице правили ратне планове. „Немачка нема никаквих војничких намера, — гласио је царев говор у Рајхстагу 24 новембра 1887, — нити захтева које би победоносни рат испунио. Ми у одбрани смо јаки, и бићемо толико јаки, да можемо без страха дочекати сваку опасност.“ У фебруару 1888 Бисмарк је то исто поновио говорећи о политици Немачке. Пре годину дана, говорио је он, бојао се француског напада; али мирољубиви председници републике и министарске промене, разуверише га. „Ове године страх је долазио више од Русије него од Француске, али ја се надам да неће бити напада. Напади руске штампе на терезијама су као магла према тежини царевога ауторитета. Кад смо последњи пут говорили, руски цар није био непријатељски расположен ни противу нас ни противу икога другога. Ја верујем у његову реч, а напади штампе не могу ме навести на мисао да су руско-немачки односи гори него што су били лане. Скупљање трупа на немачкој и аустријској граници није ништа ново, оно постоји још од 1879. Нема разлога да нас Русија напада, јер њој не треба више Пољска. Па зашто ће војска? Не треба тражити објашњења. Она је ту да у будућој европској кризи помогне Русију. Данас је опасност од коалиција стална, ми треба да смо спремни на то. Ми морамо више него и један народ да се спремамо, јер је такав наш положај. Русија и Француска имају само један фронт; Бог нас наместио поред најратничкијега и најнемирнијега народа, Француза, а Бог је допустио да ратоборност и у Русији порасте.“

Аустро-руски заплет

У очи ове дебате Бисмарк је објавио Аустро-Немачки Уговор од 1879 овако: „То нити је ултиматум, нити опомена, нити претња, — објашњава Бисмарк објаву Уговора, — као што неки листови пишу, јер је руска влада главно из њега знала. То је израз сталнога интереса с обе стране. Да га нисмо онда направили, морали бисмо га правити сада. Замислите да нема Аустро-Угарске, ми бисмо, Италија и Немачка, биле усамљени између Француске и Русије. Држава као Аустро-Угарска не може нестати. Не можемо се замислити без ње. Ако би човек њу напустио, њу би удавили, и она би морала да пружи руку противницима нашим. Да бисмо избегли тежак положај усамљене државе, ми морамо имати сигурнога пријатеља. Ми не мислимо на превентивни рат. Ако бисмо били нападачи, на страни наших противника биле би све оне многе непредвиђене ствари. Претње и увреде подигле су оправдано огорчење, али ми нећемо ићи далеко због ситнице. Ми не тражимо љубав у Француској или у Русији. Руска штампа и јавно мнење показали су нама, старом, јаком и верном пријатељу, врата. Ми нећемо да се гурамо напред, ми смо зато покушали да повратимо поверење, али ми ни за ким не трчимо. И ради тога баш, морамо пажљиво поштовати уговорна права Русије; међу њима и права, која нису признали сви наши пријатељи, а која смо јој ми 1878 прибавили. Ми смо сви веровали да ће Ру-

сији припасти надмоћан утицај у Бугарској. Ми нећемо подржавати нити можемо препоручивати силу, а ја мислим да ни Русија њу не жели. Бугарска није тако важан предмет да Европу гурне у рат, чији крај нико не може предвидети. Ја не видим да ће се мир прекинути. Али ја саветујем и друге силе да прекину са својим претњама. Ми се бојимо само Бога и никога другога на свету!" Ова реч је нашла одјека у Рајхстагу и у целој Немачкој, и нови војни закон је брзо прошао и кроз цареве руке и кроз Рајхстаг.

Неколико дана после овога историскога говора, руски цар је покушао још последњи пут да реши бугарско питање на руску корист. Фердинанд, рекао је цар, мора ићи, Бугарска може онда изабрати слободно себи владара и Русија се неће више мешати у њене послове. Немачка и Француска су помагале тај план, али Аустрија и њени пријатељи не хтедоше примити уклањање Кобургово. Турска, не чекајући на мандат Сила, прогласила је избор Фердинандов за незаконит. Бугарска је примила ту изјаву, али ни Турска ни Русија нису ништа предузимали. Трогодишња криза свршила се поразом Русије, а није ни било чудо. Бисмарк је опет играо врло вешто. Мир је био очуван. Француска и Русија су држане по страни, аустријски савез је остао недирнут, а тајни уговор остављао отворену линију за Петроград. „Ствар је била замршена, каже Бисмарк. Цар ми је казао једини: ви сте као јахач који баца по пет лопти у ваздух и увек их дочека. Не бих се са вама мењао." Калноки је играо опасну игру, али је добио. Он је својом обазривошћу и чврстином удаљио Русију од Бугарске, која је, после неколико година, под мушком управом Стамбулова, ишла с Аустријом и Турском.

Крај бугарске кризе

И ако је бугарска криза била прошла, Цар није намеравао да обнови старе пријатељске везе са Бечом, али није био одвојен од Берлина. У 1888 Бисмарк је спречио удадбу кћери наследника престола Фридриха са бив. бугарским кнезом Батенбергом, о чему су се водили разговори још од 1884, а то је годило осећању

руског цара. У томе је Бисмарку помогао немачки цар, који је говорио да би то био мешовит брак; престолонаследниковица је била за то, међутим, да њена кћи узме онога кога жели. Бисмарк је своју одлуку везао за оставку, и тако је добио пристанак и цара Фридриха и краљице енглеске приликом једног њеног бављења у Берлину. Бисмарк је мислио да Батенберг може једнога дана бити позван у Бугарску, а то би могло покварити поверење руског цара у Немачку, која је дотле била увек чувар мира. Овај брак изгледао би као савез са непријатељем руског цара.

„Спољна политика Немачкога Царства од 1871, писао је Бисмарк цару Фридриху, у томе је да очува мир и да спречава антинемачке коалиције, а осовина те политике јесте Русија."

Литература: Die Grosse Politik IV, V, VI; Gorianoff: The End of the Alliance of three Emperors; Corti: Alexander von Battenberg; Sosnosky: Balkanpolitik; Beaman: Stambouloff; Schwertfeger: Zur Europäischen Politik; Cook: The Foreign Policy of Lord Rosbery; E. de Cyon: L'Alliance Franco-Russe; Albin: L'Allemagne et la France; Dilke: Present Position of Europe and European Politics.

ГЛАВА V

ДВОЈНИ САВЕЗ

Докле је аустро-немачки савез био брже закључен него што је био спреман, дотле се о француско-рускоме савезу претресало више година јавно и приватно пре него су почели званични преговори. Русија је са нескривеним задовољством гледала на пад Наполеона III, који је био главни проузроковач Кримскога рата, а Тројецарски Савез је спречавао младу Француску Републику да у својој борби за опстанак гледа на помоћ Русије. Један зрачак наде био је у могућности да Русија зажали да Француска постане регулатор немачке превласти у Европи. Такво схватање ствари приказао је Шодорди, представник Францускога Министарства Иностраних Дела у разговору са Горчаковом 1873 у Швајцарској. Француска влада је хтела да зна какво би држање Русије било за случај ако Немачка поново окупира евакуисане француске покрајине, или, ако затражи нове територије и ратну отштету. Руски канцелар није могао, природно, обећати помоћ, али је, у пријатељским речима говорио да Русија жели да види Француску онако јаку каква је била пре рата.

Француска усамљена

Две године доцније, 1875, кад за мало не дође до рата, Русија показа своје добро расположење према Француској. Иако нису, ни Бисмарк ни његов господар, желели рат, официри су говорили да треба раскрстити са суседом, који се повраћао себи од слома брже него што су они мислили, а могао би бити опасан у будућности. Том приликом Кра-

Русија помаже Французе

љица Викторија писала је о томе немачком цару писмо, али вероватније је да је долазак рускога цара и Горчакова у Берлин отклонио опасност. Руска интервенција и Горчаковљев телеграм из Берлина: „Сад је мир обезбеђен," што је код Бисмарка изазвало неизгладив гнев, бише дочекани у Паризу са радошћу. Застрашени Французи ово су сматрали и као доказ стварнога расположења Русије и као знак за боље односе са Русијом у будућности. „Будите јаки, генерале", казао је цар францускоме посланику. А Горчаков је додао: „Ми желимо да Француска буде јака као и пре, а Париз сјајан."

Војвода Деказ, тада Министар Спољних Послова, желео је као и Председник Француске Републике Мак Маон, савез са Русијом; али 1877 на његово место дође Вадингтон, а на место Мак-Маона Жил Греви; ова два човека су мислили да је боље одобровољити Бисмарка него се осигуравати против његових планова. На место Гонто-Бирона Французи послаше у Берлин Сен Валијеа, кога Бисмарк врло лепо предусретне. За време источне кризе, која је завршена Берлинским Уговором, и кад је цар руски био сав противу Централних Сила, могао се закључити руско-француски савез. Горчаков је био франкофил а Велики Књаз Николај, брат царев, и заповедник руских трупа у руско-турском рату, бејаше за време свога бављења у Паризу (1879—1880) стекао везе са француским официрима. Вадингтон мудро одби да се меша у руске свађе на другом крају Европе. „Ја мислим, рекао је он своме наследнику, предајући му дужност крајем 1879, да је Русија за зближење са нама, али Бисмарк бди. Ако би осетио да је савез близу, он би могао одговорити ратом." И зато кад су из Петрограда почели о томе разговарати, обазриви Фресине одговори о потреби обостраних симпатија, али се мора добро чувати у тајности све, „јер зао дух бди и може покварити све." Бисмарк је знао да су Руси покушавали нешто 1879, преко генерала Обручева, који је присуствовао француским маневрима, али да су Французи одбили. И сам Гамбета, који је пређутно напустио идеју о рату и желео да се упозна са Бисмарком, није био за ову везу: „Она би била, у разним приликама, пре извор опасности него

снаге. Француска се мора сада задовољити подређеном улогом докле не спреми јаку војску, а кад то буде, — говорио је Гамбета Хансену, порушеном Данцу, — бићу као и ви, и за савез са Русијом." Бисмарк је на овакво држање одговорио наредбом немачким претставницима да помажу Француску у Тунису, и да на Мадридској Конференцији од 1880 о Мароку, иду „руку под руку" са Француском. За савез са Русијом је било тако мало расположења у Паризу, да је Фресине 1880 одбио да преда Хартмана, који је био оптужен за атентат бомбом на руског цара. Како није било никаквог уговора о предавању криваца, Французи су могли да одбију руски захтев, и цар је опозвао свога посланика. Заменик Фресинов Жил Фери још мање је желео зближење са Русијом. Жил Фери је желео да буде у добрим односима са Бисмарком и његовим утицајним послаником у Паризу кнезом Хоенлое, ради својих колониалних планова. Министар Војске генерал Канпемон рекао је 1884 немачкоме отправнику послова: Прошлост је прошлост, Немачка и Француска уједињене владаће светом, а Барнер (за време Светског Рата посланик у Риму), казао је сину Бисмаркову: „Нема више код нас неповерења." А кад 1885 дође опет Фресине на место Ферија, он се опет завади с руском владом, јер је пустио на слободу кнеза Кропоткина пре него је издржао казну, јер је прогнао орлеанске принчеве из Француске, јер је опозвао посланика из Петрограда, орлеанисту генерала Апра, кога је цар уважавао. Руски цар, који је мрзео и презирао француске републиканце, одби да прими новога француског посланика генерала Билоа, и ма кога другога, и нареди своме посланику да се врати у Русију. „Под таквим приликама нису потребни никакви посланици, рекао је цар, довољни су и отправци послова." Па ипак, нови француски посланик у Берлину, Ербет, имао је задатак да увери Бисмарка да је „Деруледизам", ревanш, мртав.

Зближење Француске и Немачке

Растурање Тројецарскога Савеза због аустро-руске свађе око Бугарске, обрати пажњу славофила на

Париз. Катков 31 јула 1886 објави у „Московској Газети“ први чланак, који је одјекнуо кроз читаву Европу. „Овде се говори о састанку три Министра у Кисингену. Хоће ли и руски министар сматрати за потребно да иде на поклоњење неподношљивом Канцелару? Верује се да он влада светом? Али, да ли је то тако? Да ли је немачка царевина дело немачких руку? Да ли она за своју снагу нема да захвали својевољноме ропству Русије? Ако се тако високо Немачка уздигла, зар није то преко руских плећа? Ако Русија махне слободно рукама, нестаће авет немачке свемоћи. Ми не тражимо француско-руски Савез. Ми желимо да Русија остане у слободним и пријатељским односима са Немачком, али да се такви односи утврде и са другим државама, а пре свега са Француском, која заузима све више у Европи положај вредан њене снаге. Шта се нас тичу њене унутрашње међусобице?“ Две недеље дана доцније Госпођа Адам, пријатељица Гамбетина, докле је Гамбета пређутно напустио *Реванш*, предаде *Nouvelle Revue*, коју је она основала и у коме је бранила крајње националистичку политику, др. Сиону, ученику Каткова. Француско јавно мнење је било сито колониалне политике и жртава, а почело је да одобрава мишљење Клемансоа да војску треба чувати за источну границу. Пред крај лета Пол Дерулед, уредник *Војничких песама* и највтренији поборник освете Немцима, дође у Русију, где га Катков и славофили дочекаше раширених руку. Катковљева борба се брзо осети. „Сва руска штампа је, пише белгијски посланик у Петрограду, врло пријатељски наклоњена Француској; њу сматрају као будућега савезника, који би држао на миру Немачку на случај аустро-рускога рата.“ Катков је у први мах више из тактичких разлога писао за француско-руски савез. Он је 1887 писао. „Ја мрзим Француску јер је она била и остаје школа за револуционарну пропаганду. Али данас, кад Русији прете и Аустрија и Немачка, савез нам намеће неопходна нужда.“

Русија против Немачке

И сам цар, мање због јавног мнења, а више из љутње на Аустрију, позива у септембру, без знања своје владе, Фресинеа да закључе Савез. Али и он, и Греви и већина министара, одбију понуду и известе Немачку. Па и поред тога, у октобру обновише се руско-француски дипломатски односи. Нови француски посланик Лабуле, пред полазак у Петроград пита председника Жил Гревија да ли нема што да поручи у Петроград. „Баш ништа, одговара Греви, ми немамо шта да чекамо од Петрограда. Нико не дира Француску, никога не тражи Француска. Ако будемо овде мирни, нико нас неће напасти.“ У Петрограду је атмосфера била нешто мање хладна. „Ја желим најбоље односе са Француском, рекао је цар новоме посланику. Времена су тешка, а непогода можда ту. Русија би требала да рачуна на Француску, а Француска на Русију. По несрећи, ви пролазите и сами кроз кризу која вам смета да водите чврсту политику и која не трпи сарадњу. То је штета, јер нама треба јака Француска, ми смо једно другоме потребни. Ја се надам да ће Француска то разумети.“

Француска још одбија Русију

Крајем године Фресине је пао, а дошао је Флуранс. Нови Француски Министар Спољних Послова улучи прилику да покаже своје расположење према Русији. Кад се 9 јануара 1887 једна бугарска делегација свратила и у Париз, тражећи по Европи потпору у свађи против Русије, њу Флуранс прими приватно, и упути је кратко да задовољи Русију. У ово доба када су сви, сем Бисмарка, критиковали политику Русије, у Бугарској, одобравање Флурансово је наишло у Петрограду на задовољство. На тај начин је било припремљено земљиште да Русија врати Француској већу услугу. Крајем 1886 генерал Буланже, тада Министар Војске, одлучи да појача број војника на источној граници. Немци су тада тамо имали више војске него Французи, и зато нареди да се подигну бараке. Немачка на то одговори сазвавши 75000 резервиста, а Херберт Бисмарк, тада заступник Министра Иностраних Дела, даде о

Генерал Буланже

целој ствари непријатељске изјаве. На питање немачкога посланика у Паризу шта има значити ова мера, одговор је био неодређен. Флуранс у страху да не дође до напада, повери целу ствар Хансену, пријатељу руског посланика у Паризу: Шта ће Русија радити, питао је тада Флуранс, ако Немачка затражи од Француске објашњења односно повећања војске и подизања барака на граници. На ово је дошао одговор: Шувалов ће одговорити. Руски посланик у Берлину, Шувалов, је, по наредби руске владе, обавестио немачку владу да је руски цар мишљења да Француска има право да ради што хоће на својем земљишту. Неколико дана доцније, 31 јануара 1887, поверљиви човек Бисмарков, Блајхредер, велики банкар-Јеврејин, саопштио је француском посланику Ербету „да се брине ништа и да је оно био неспоразум без важности." У »Norddeutsche Allgemeine Zeitung«-у, органу владином, изађе изјава да Немачка нема намеру да тражи објашњења, и тако се Француска умири.

И ако је овај случај затегнутости био отклоњен, ипак опасност за сукоб није била уклоњена. У фебруару немачки посланик у Петрограду, Швајниц, питао је цара да ли би он остао неутралан на случај француско-немачкога рата, а могао на Блискоме Истоку да ради што хоће. „Русија је била неутрална у три рата; одговорио је цар, и ако је било боље да се оставила неутралности. Данас Русија мора да гледа своје сопствене интересе много више, и не може стално помагати Пруску, која је уз то савезник Фрање Јосифа." Уништење Француске, додао је цар, изменило би потпуно равнотежу у Европи, те зато не може обећати неутралност. Цар жели да сачува слободне руке пре него да закључује завере, и ако је писао да Француска може да рачуна на његову моралну потпору. Флуранс је намеравао, договорно са руским послаником у Паризу, да понуди одбранбени Савез. „Само, рекао је посланик, морате послати некога који не пада у очи, који ће питати у Петрограду: Да ли вам је свеједно како ће се Француска држати на случај рата на Истоку? ако није, онда је формалан споразум могућан?" Флуранс изабере Маркиза де Вогие; али, кад је био већ готов да дође из Петрограда, стиже извештај како цар мисли да није згодно време за савез, јер ће узбунити друге Силе.

Докле је Буланже био министар војске догађале су се криза за кризом, јер Буланже није био човек лојалан ни према Републици ни према друговима. Једне недеље, фебруара месеца, жена генерала Буланжеа посети кћер немачкога посланика. Она јој исприча у узбуђењу да је њен муж писао руском цару писмо тражећи савез којим би Немачка била држана у миру; генерал Буланже је наредио војном изасланику у Русији да иде одмах на дужност и да понесе писмо. „Ако то не буде спречено, мој муж ће дати оставку. Ви не можете веровати шта има у писму." Војни изасланик извести Флуранса и Буланжеово писмо не оде у Петроград. Поводом тога буде држана министарска седница на којој Флуранс припрети оставком, али и ако су многи Министри желели да се отресу оваковога незгоднога човека, ипак, под обећањем да неће више овакве ствари радити, Буланже оста у влади. Шнебелова афера, која се догоди убрзо после овога, показивала је да је француско-руски савез од преке потребе. Француски посланик у Петрограду, радећи на своју руку, питао је у ово време Гирса шта ће радити Русија ако Немачка нападне Француску, а овај му је одговорио: „Цар има да каже своју реч". Флуранс није одобравао овај корак свога посланика, бојао се да не дође до ушију Бисмарка, али француска политика је узела већ свој правац чим је Француска послала бугарска писма цару, и кад је заједно са Русијом протестовала због Драмонд Волфове Конвенције о Египту. „То је прекинуло усамљеност Француске, каже белгијски посланик у Бечу, и приближило ове две земље, чије је пријатељство до сада било више платонско, а у исто време ојачало везе између осталe четири Силе. Деоба на два логора значи озбиљну опасност за мир. Свакидање растеће непријатељство према Немачкој, све јача вика за осветом у Француској

Франко-немачка затегнутост

откако се верује да је Француска нашла у Русији савезника, испуњава и овде и свуда бригом цео свет.“ Белгијски посланик у Берлину обавештава своју владу да француски посланик не крије своје задовољство. А белгијски отправник послова пише у марту 1888: „Русија је у моди. У позоришту, у штампи, на улици, све служи за повод да се она поздравља.“

Политичка симпатија се појачава и економским потребама. Немачка подиже тарифе за руски увоз, забрани странцима да купују непокретна имања на граници, затвори немачку берзу за руске зајмове, охрабри немачку штампу да напада руске папире. Бисмарк први пут изгуби своју сигурност, свој прави поглед; он баци Русију у наручја француске берзе. Дотле је Русија правила зајмове само у Берлину, Француска и Холандска су мало учествовале у њима преко Ротшилдове Банке. Француски финансијери увидеше да је и политичка и економска корист давати Русији зајмове. Концем 1887 париски банкар, Хоскије, рођени Француз, понуди Русији зајам, али га одбише. Али о јесени 1888 Француски министар финансија позва једну финанисијску групу да пошље свога човека у Русију. У октобру дође Хоскије у Петроград. Министар је желео да изврши конверзију државнога дуга и хтео је да проба француску пијацу. Он је тражио 500,000.000 франака са 4%, и Хоскије се прими да нађе зајам. У почетку децембра (10-XII-1888) зајам је био сршен са 86.45 за сто, и био преуписан. Цар изјави Хоскију своје задовољство што је Русију ослободио зависности од Немачке. У следећој години буду направљени још ови зајмови: један од 350,000.000 франака, 93 за сто а по 4 по сто интереса; други Ротшилдов од 700,000.000 франака у марту, а у мају још један од милијарду и двеста четрдесет и два милиона франака. Такве зајмове даје једна држава другој, кад је Савез ту или у изгледу.

Руски зајам

Докле су финансијери јавно плели везе, дотле су војници тајом радили. У новембру 1888, догоди се нешто што јавност није знала, а што је приморало Русију да иде даље од једног зајма. Велики Књаз Владимир дође у Париз и извести Фресинеа, Министра Војнога, да жели да прегледа нову француску пушку. „Ја бих желео да имам једну и довољно метака ради личне пробе. Можете бити уверени да пушка неће изаћи из мојих руку.“ Фресине се изненади, потражи мишљење Министарског Савета, која одобри. После два месеца руски војни изасланик постави питање да ли би француски стручњаци могли предати сличну пушку која би се имала правити у Француској за руску војску. Министри пристадоше осећајући да је Савез већ ту. Наскоро артиљеријски официри дођоше у Француску и ступише у везу са француским стручњацима. После тога руска влада затражи допуштење да руски инжињери прегледају фабрике за израду барута, како би се сличне фабрике могле подићи у Русији. Најзад, почетком 1889 затражи руски војни изасланик да Француска изради за Русију 500.000 пушака. „Врло добро, одговори Фресине, али ми бисмо желели да будемо сигурни да неће ниједна гађати Французе.“ „Добро, дајемо вам то јемство“ и руски посланик Моренхајм даде влади то. Израда пушака започе тек 1890, за владе Фресинеа, а руски официри стадоше проучавати систем мобилизације, превоза, исхране под руководством генерала Мирибела и Боадефра. У исто време је један француски инжињер пошао у Русију да организује фабрику муниције.

Пушке и муниција за Русију

Образовање Фресинове владе у марту 1890 имало је одсудни утицај на француско-руске односе. Ранијих година Фресине је био пре непријатељ Русије; али односи поверења, које је имао као Министар Војске са руским круговима, створили су од њега доброга браниоца савеза, а и нови председник Републике Карно и Министар Иностраних Дела Рибо били су за Савез. Пад кнеза Бисмарка и укидање уговора о реосигурању уклонише највећу препреку за Савез. У месецу мају дође у Париз велики књаз Николај Николајевић, и потражи Фресинеа. Он му рече да се он, књаз, брине једнако о француској као и о руској војсци. „Ако се будем и ја слушао, дође ли до рата, обе ће бити једно.

А кад се то буде знало, рата ће теже бити „јер ће слабо коме падати на памет да изазове и Русију и Француску.“ После разговора о војсци и о морнарици, Велики Књаз Николај се растаде са речима: „У мени Француска има пријатеља!“

Истога месеца француска влада је учинила цару озбиљну услугу. Његов посланик у Паризу тражио је да се ухапсе неки нихилисти који су правили у Француској бомбе и спремали се да иду у Русију. Кад је Констан, енергични француски Министар Унутрашњих Дела, ухватио њих деветорицу са великим бомбама, цар је изјавио своју захвалност. Одмах за тим, француска влада је питала да ли би руска влада допустила да и генерал Боадефр може присуствовати руским маневрима којима је требало да присуствује и немачки цар. Руска влада га позове и генерал Боадефр је био врло пријатељски примљен у Русији. „Најважнија ствар овога доласка, пише посланик, зашто сам желео да буде позван један официр високога ранга, јесте због владе. Зближење Русије са Француском, које је пре три године изгледало као илузија, јачало је толико да присуство Кајзерово није ништа сметало. Али није довољан само овај платонски успех; ми морамо извући закључке и ако не политичког реда. Не рачунајући што ће цар бити противан, јер он воли да очува своју слободу, има још нешто. Прво, руско-француски споразум би учврстио Тројни Савез, који сада слаби; друго, морамо крити недостатак у нашем Уставу, по коме председник Републике не може закључивати уговоре, те се уговори не могу држати у тајности. Остају нам војнички споразуми. Пошто смо олакшали наоружање руске пешадије, онда се може нешто учинити, а у том ће, надам се, мисија Боадефра успети. Ја мисим да је успела. Сада ће бити везе између главних штабова.“

Зближавање руско-француско

Цар није још за Савез, извештава Боадефр по повратку из Русије, али многи Руси тврде да је главна сметња уклоњена. „Сваки Парижанин сања, пише белгијски

Лудовање за Русијом

посланик у септембру, и то је природна жеља Француза, да имају наслона на једну велику државу на случај напада Централних Сила; али то је и ствар осећања. Лудовање за Русијом захватило је све друштвене редове. Русија је данас толико популарна колико је била Пољска за време Наполеона III. Многи верују да постоји нека врста споразума, тајних обавеза, ако не и уговор. И отуда доста да дође неко руско званично лице па да то узме размере читавога догађаја, а посете Великих Књажева на пролазу кроз Француску, обичне посете учтивости појединим значајним људима, сматране су као политичке посете. Нови лист „Француско-руско Уједињење“ појавило се и у њему су објављиване све похвале, које је париска штампа доносила у почаст рускога савеза. Не осећа се у Паризу супротност између царизма и републиканизма.“

Докле је генерал Боадефр уређивао односе са руским Генералним Штабом, дотле су Фресине и његов Министар Морнарице преговарали да се пошље северна ескадра у Балтичко Море. Овај предлог су помагали француски посланик у Русији, руски посланик и официри у Паризу. Кад дође ствар на претрес пред Министарски Савет, Рибо се питао шта ће друге Силе рећи; али и Рибо пристаде уз остале да француски посланик у Петрограду пита руску владу за пристанак да француска ескадра може додирнути и Кронштат на своме путу по скандинавским водама. Руска влада одговори да прима у начелу ствар, али како је цар намеравао да иде на југ, дан је одложен за доцније. У јануару 1891 Француска, видећи да се ствари у Петрограду развијају повољно, обнови свој предлог, и добије званични позив за јуни месец.

Један догађај, који у високој политици прави роман, показа још боље колико је Француској потребан један моћан пријатељ. Немачка бивша царица, у фебруару 1891 дође у Париз, а настани се у Немачком Посланству. Кад царица Фридрих, после разних атељеа, пође да обилази Версаљ и Сен Клу, Французи почеше да се буне. У фебруару (26) Цар Виљем издаде претходне наредбе за мобилизацију с тим да се моби-

лизација и изврши, ако приликом одласка из Француске његова мати буде нападнута. За ову претњу није нико знао, а захваљујући наредби да воз крене сахат раније, избегнута је опасност. После неколико дана, руски посланик је прочитао францускоме министру иностраних дела депешу свога министра у којој се хвали држање француске владе за време посете немачке царице — матере. „Срдачни споразум, тако срећно утврђен између нас, казивао је Гирс у депеши, најбоље је јемство за мир. Докле се Тројни Савез губи трошећи на оружање, присна слога између две наше земље потребна је да се очува права равнотежа сила у Европи". Читајући ову депешу Моренхајм је рекао да је ова изјава од велике важности и да руска влада није никад тако јасно говорила. Споразум је сада, рекао је он, чвршћи од гранита, и запитао је Рибоа шта мисли о његовоме кораку. Рибо је одговорио да Французи цене његову важност, да они сматрају да је овај споразум потребан за сигурност у Европи, и да они захваљују Русији што је баш ову прилику улучила да подвуку потребу споразума.

Одликовање Председника Карноа орденом „Св. Андреје", у ово доба сматрали су у Паризу као очигледан доказ узајамнога поверења; али ни цар ни Гирс нису марили Француску. „Значај овога одликовања је био много преувеличаван, говорио је Гирс румунскоме посланику. Тај орден је често даван. Француска је предлагала уговор о Савезу, али смо одбили. Цар није хтео да се веже за једну републику коју не воли, и чије су владе често мењају. Не би било лепо да не одговоримо на њихове љубазности равном мером."

Руски Јевреји

Споразум је више зависио од каквога догађаја. У мају Ротшилдова банка у последњем часу обустави један нови спремани руски зајам, под изговором што су хиљаде руских Јевреја морале бежати из Русије од погрома. Руска влада је веровала да ту има прстију француске владе. А кад се у Москви, толико објављивана и хваљена француска изложба отварала,

цар је отворено био незадовољан. Припремљени банкет се обустави, јер је цар забранио великоме књазу Сергију, своме брату и гувернеру Москве, да учествује у њему; пријем је био леден и Французи се још истога вечера изгубише из Москве. И политички и трговачки изложба је пропала. Немачки министар спољних послова, барон Маршал, веровао је да је погром Јевреја био само изговор за обустављање зајма, а да је прави узрок био што су Руси одбили предлог Француза за помоћ на случај француско-немачкога рата.

Ова тренутна затегнутост између Русије и Француске заврши се обновом Тројнога Савеза. За време министровања Криспија, које почиње 1887, пријатељство Италије према својим Савезницима достиже своју висину, али италијанско-француски односи постају затегнути. У 1888 Француска одби да обнови трговински уговор с Италијом, а 1890 Криспи би и силом спречио Француску да утврђује Бизерту, да га је само хтела Енглеска у томе помоћи. У 1889 Криспи је пожуривао Аустрију да склопи војничку и поморску конвенцију какву је био закључио 1888 са Немачком, али Калноки, ма да га је опомињао сам Бисмарк, није пристао. Исто тако Аустрија није хтела пристати кад јој је Криспи у 1890 предлагао да Тројни Савез буде јединствен а да има заједничке обавезе. Не треба измене, казао је Калноки; Аустрија не може да прима одговорност за Триполис и Мароко, а Италија није никад пристала да помаже Аустрију против Русије. Почетком 1891 дође на место Криспија франкофил Рудини, који одмах поче разговоре са Француском. Тројни Савез је, говорио је он, чисто одбранбена карактера, али Француској не хтеде показати текст Уговора, на питање Француза да ли је Италија обвезна да помаже Немачку ако Француска узме Алзас и Лорен. Овај отворени и безобзирни захтев Француза, каже барон Маршал белгијскоме министру, излечио је маркиза Рудинија за увек од његове наде да постигне зближење Италије и Француске. Рудини тада предаде нови предлог за појачање обавеза Немачке и Берлин их прими. И тако 6 маја 1891, трећи

Русија и Француска

уговор о Тројноме Савезу би потписан за шест година, са одредбом да се аутоматски обнавља по истеку рока за нових шест година, ако га нико не откаже. По жељи Италије, место два пакта, састави се један са додатком нарочитога протокола; свака уговорница је другој обећавала економске користи у границама разних уговора, и позивала их да заједнички пораде да добију Енглеску за чување тадањега стања, не само за Турску него и за западни део Кредоземног Мора.

Обнова Тројнога Савеза, који је подржавала нескривено Енглеска, јасно је показала, ако Русија не жели да буде усамљена и немоћна, да мора ићи са Француском. Руски цар, и ако није престао Француску нерадо гледати због републиканизма и није веровао у сталност француске политике, сад је био готов да претреса предлоге за француско-руску сурадњу. Јула месеца, 23, француска флота уђе, први пут после Кримскога рата, у руске воде. У Кронштату Руси дочекаше тако топло Французе, да је то било превазилазило срдачност сличних дочека; то је била нова глава у источној Европи. Врхунац одушевљења достиже се онда када руски цар, пошто француска музика одсвира руску химну, нареди руској музици да засвира Марсељезу, што је дотле било забрањено у Русији, а он гологлав је саслуша. Морнари, који су походили Петроград и Москву, били су изненађени одушевљењем којим су их дочекали. „Чим је флота пошла, пише Фресине, зближење је било готово. Остало је само да се преведе на званични језик. Цар се компромитовао.“ Посета флоте у Кронштату имала је у читавој Европи дубок утисак, а у неким круговима унела је и узбуну. „Досада, пише белгијски посланик у Берлину, немачка влада није никад веровала у могућност француско-руског савеза. То ће оживети наде код занесењака у Русији и у Француској, и напуниће се нови експлозиви у које неки људи једва чекају да баце варницу. Ово зближење се заснива само на мржњи противу Немачке и мора имати агресиван план.“ Његов друг у Лондону пише у Брисел: „Јавност енглеска не осећа непосредну

У Кронштату Французи

опасност за мир; али француско-руски савез мора постати агресиван и ојачати наде оних, који су на његово стварање полагали. Обе савезнице неће дуго мировати. Једна ће протестовати врло гласно због Алзаса и због Египта, а друга ће тражити нове концесије у Турској.“

У Европи су добро схватили значај овога догађаја. У очи самога доласка француске флоте Гирс је говорио францускоме посланику у Петрограду о обнови Тројнога Савеза и о посредноме улазу Енглеске у Савез. „Ми се питамо да ли ново стање ствари не ствара потребу да се пође даље у споразуму.“

Русија тражи Савезнике

Због овога позива у савез, влада париска упућује свога посланика у Русији да, после обнове Тројнога Савеза, тражи ојачање споразума. Она је готова да повољно прими сваки предлог. „Ако Русија мисли да путем савеза постигне исте политичке циљеве, ми ћемо их брижљиво испитати; али изгледа ми, вели Рибо, простији предложени споразум. Ми мислимо да је довољно да се сложимо тако да се споразумевамо о сваком питању, које би доводило мир у опасност, а ако би један од чланова Тројнога Савеза загрозио миру да одмах предузмемо мере противу изненађења. То ће рећи да се споразумемо те чим један мобилише да мобилише и други, а главни штабови би се договорили о условима мобилизације. Такав споразум је све оно што ми сад желимо, а никад боља прилика није била за то него сад.“

Гирс извести 5 августа Лабулеа да је Цар усвојио начелно да се измењају мисли, што је било природно после посете француске ескадре. Руска влада, по извештају француског посланика, није намерна била да споразум ограничи на чување мира у Европи, или на обезбеђење од опасности ако један члан Тројног Савеза хтедне да га наруши. Русија је желела помоћ Француске против Енглеске као и противу Немачке и Аустрије. Цар прими, после пет дана, Лабулеа и изјави му да је споразум готов, али да не треба на брзу руку састављати његове одредбе. Цар позва руског по-

сланика у Паризу да би се још боље обавестио. Докле је Моренхајм путовао за Петроград, Рибо је објашњавао Претседнику Републике Карноу овако ствар. Гирс би желео да избегне једну јачу обвезу као што је војна конвенција, а Фресине би опет желео да се оба Главна Штаба споразумеју за заједнички рад, бојећи се да Русија не окрене сву своју снагу противу Аустро-Угарске, а остави Француску да се бочи са Немачком и с Италијом. Цар не би желео да Немачка осети да је створен савез са једном реванш-Силом."

Политички споразум између Француза и Руса

Неколико дана доцније руски посланик је предао француској министру спољних послова званични акт Гирсов, у коме се Двојни Савез у начелу установљава. Обнова Тројнога Савеза и вероватни прилазак Енглеске плановима тога Савеза, довело је до разговора о гарантијама за мир.

1. Да би одредиле и утврдиле срдачни споразум који их везује, обе владе изјављују да ће се договорити кадгод се јави опасност за мир,

2. Ако мир буде у опасности, а нарочито ако једној од ових двеју страна запрети напад са треће стране, оне су се сложиле да заједнички делују.

Француска прими ову формулу, и 27 августа бише измењане изјаве; али позив Француза да се именују стручњаци који ће израдити практичне мере, не нађе одзива у Петрограду. „Цар мисли да је ово за сада довољно, пише Гирс барону Моренхајму; кад се врати у Русију он ће онда о овоме питању разговарати са министрима Спољних Послова и Војске." „Више нисмо могли добити, пише Фресине. Ове одредбе нису довољно практичне. Оне предвиђају заједничку акцију, али не прописују услове. Војна конвенција је потребна." Али, и тај први корак је био од великога значаја. У септембру исте године Фресине је могао да говори са више поуздања пред страним гостима на маневрима о „испуњењу националних задатака". „Нико не сумња данас да смо јаки." Ми ћемо показати да смо мудри. Ми ћемо умети да одржимо, у новој ситуацији, мир,

достојанство и меру који за тешке дане припремају пут за обнову наше снаге."

После Кронштата и закључења Срдачнога Споразума, затражи Русија нови зајам. Ротшилдова Банка је, по примеру Лондонске куће, одбила да учествује у зајму под изговором „што Руси прогањају Јевреје." Руси позваше опет Хоскија; Руси су тражили сада зајам не за конверсију дугова, него за железнице, јавне грађевине, али времена за зајам није било. У Русији је била глад, у Аргентини слаба жетва, итд. Хоскије позове неке стране куће [Емброа из Лондона, Хопа из Амстердама и Хипотекарну Банку]. Француска Хипотекарна Банка, као државна установа, доби допуштење од Рувија, тада Министра Финансија. Нови процентни зајам би емитован по курсу 79,75, у милион обвезница. У Француској уписано би за 7,500.000 обвезница а напољу за 300.000 обвезница. Овакав преуписани број обвезница (осам пута више) изгледао је врло ласкав за Русију; међутим многи су купили да би продали. И доиста, на берзи се јавише обвезнице овога зајма, у толиком броју да им цена не само падне, него повуче и пад других руских хартија од вредности, Руска влада је спасла сама свој зајам купујући обвезнице докле нису достигле курс од 77%. Овај, од толиких других руских зајмова у Француској, у једноме тренутку, изазвао је велику забуну. Докле је Двојни Споразум био готов, крајем 1893, Французи су били дали Русима 4 милијарде франака.

Руски зајмови у Француској

Фресине и Рибо нису седели с миром докле нису добили војну конвенцију. Они се решише да цара, који је био на летовању у тазбини у Данској, о томе опет приволе. Преко трећега лица, Хансена, који се бавио у Фреденсборгу они предаду једноме цареву доглавнику меморар о томе, и добију одговор да ће цар, чим се врати у Русију, озбиљно проучити предлог. Кад се Гирс бавио у новембру у Паризу, они опет покренуше ту ствар. Гирс је казао да је у европској ситуацији настала једна дубока промена. Више није реч о немачкој хегемонији,

Каприви (нови немачки канцелар) је добро казао да је равнотежа повраћена. А кад Гирсу предложише конвенцију, он одговори да не може о томе разговарати већ само доставити цару, који је једини властан да одлучи. Са тешкоћом је цар примио и ону формулу о заједничкоме договору. Гирс је, дакле, за то, али цара не треба, вели барон Моренхајм, много подсећати; он хоће времена да донесе одлуку.

И ако је било још далеко од Војне Конвенције, владе руска и француска радиле су заједно дипломатски као да су биле и политичким и војничким савезом везани. Оне се договорише да известе Турску да њихов споразум није наперен противу ње, али су и додале да он може рачунати на њих само онда ако их помогне да изиграју маневре Тројнога Савеза. Затим су се споразумеле да се одрже капитулације у Египту и да се очува status quo у Средоземном Мору. У једном телеграму францускоме посланику у Цариграду, Рибо говори да је задовољан са разговорима, а нарочито у погледу Истока. „Ја мислим да ми можемо заједно тамо радити ако само могаднемо убедити Султана да наш споразум није наперен против њега. Гирс је одговорио, да цар не намерава противу Султана предузимати какву било акцију, и да не жуди за Цариградом. Ја сам предложио да пошљемо упутства нашим посланицима у Цариграду да то ставе до знања Султану. Ми морамо у исто време сурађивати у погледу Светих Места. У Египту ће нам Русија давати само моралну потпору; а Султан мора осетити да су му Русија и Француска једини пријатељи бранећи Египат од Енглеске.

Дипломатска сарадња

После неколико дана Гирс шаље упутства своме посланику у Цариграду. „Зближење је као први резултат донело умирење и осећање сигурности, кога није било у Европи већ неколико година. Наша политика на Истоку јесте status quo; друге треба спречавати да утичу на Султана противу наших намера — као што је био последњи покушај Тројнога Савеза, уз помоћ Енглеске, да га заплаше упућујући флоту у

турске воде. Охрабрите га да верује да је равнотежа повраћена, и да га Француска и Русија могу заштитити противу напада друге групе. Проширена тврђења да Русија има неке завојевачке намере лажна су. Кажите Султану не само да му ми нисмо опасност, него да ћемо ми, докле год буде лојалну неутралност пазио, бити готови да га бранимо. И Француска нема освајачких намера. Њен главни интерес на Истоку јесте Египат, и она жели да се окупација Египта скрати. Русија се нада да Турска неће признати Фердинанда. Француска нема службених веза са незаконитом владом, која се наметнула у Софији. Једина осетљива тачка наша то су Света Места. Ту је сурадња немогућа; Русија мора бранити православље противу других вера, а Француска је заштитник католика, те обострани претставници морају умиривати.“ Препис ових упутстава Рибо шаље Павлу Камбону у Цариград са напоменом: „Кажите Султану, да је Француска пријатељски наклоњена; али, ако се покаже слаб или услужан према Тројноме Савезу, онда ће Русија и Француска гледати своје интересе. Француска ће један део своје средоземне флоте држати у Леванту.“

Војна конвенција

На првој свечаној аудијенцији, коју је дао новоме посланику Маркизу де Монтебело, цар није помињао Савез. Гирс објасни да цар зна важност једнога Војничкога Савеза, али мисли да не треба журити и жели да га најпре претресе са каквим вишим француским официром као што је Мирибел или Боадефр. Ако се мисли да би то пало у очи, они би били готови да пошљу једнога официра у Париз. Гирс каже да само он и цар знају за ствар. Чим добише тај добар глас, они послаше одмах предлог који су саставили били генерали Мирибел и Сосије, а прегледао био Фресине. У предлогу је било речи само о одбранбеноме рату. Обе силе су иначе помагале једна другу свом снагом. Чим Тројни Савез мобилише, мобилише и Двојни Савез. Континенталне Силе из Тројнога Савеза имале су мање војника, али су могле да изврше бржу

мобилизацију. Немачка је главни непријатељ; кад буде Немачка потучена пашће Аустрија и Италија. Француска је имала да упути пет шестина своје војске против Немачке, а једну шестину против Италије. Русија може тући Аустрију са пола своје војске, а другу треба да упути противу Немачке. Цар предаје овај пројекат генералу Вановскоме да полако проучи, а он сам отпутује на дуже бављење у Данску. Ово одлагање збуни и нељути париске државнике, који су се бојали да промена владе може свакога тренутка да поквари преговоре, који су били чувани у највећој тајности. „Цар не воли нова лица, каже Моренхајм Фресинеу; ако паднете требаће времена да се одлучи."

Нестрпљење и срџба је из дана у дан већа код Француза: „Европа је мирна, пише у мају 1892 Рибо, али докле? Гирс је плашљив и болестан, па се боји одрешитих обавеза. Ви се морате са њим и са Министром Војним споразумети о једноме тексту, који ћете послати мени за владу да бисмо га претресли. Боадефр је готов да уђе у претресање техничких питања са руским генералштабом." У јулу он опет пише: „Још у августу прошле године призната је потреба војне конвенције; али до данас није се коракнуло напред, нешто због Гирсове болести, нешто због царева одсуства, и ако руски генералштаб тражи што и ми. Ако би рат букнуо, мене би осудили што нисам журио за конвенцију." Маркиз Монтебело теши Рибоа да би Русија, на случај рата, ишла заједно са Француском, и да један руски гнерал ради за цара предлог на бази Мирибеловога предлога.

Цар се вратио из Данске крајем јула и Руси позваше генерала Боадефра на маневре у августу. Боадефр понесе собом један план, израђен по фебруарскоме, и тако почеше претрес, он и руски Министар Војске и шеф Генералштаба. Али, и тада је требало ићи врло опрезно. „Шеф Генералштаба, каза ми, да не треба да изгледа да се журим, — пише Боадефр у Париз 10 августа, — јер неке личности хоће да увере цара да га присиљавамо. Министар Војске није за војничку конвенцију. Руси не желе да сарађују са нама ако би

нас сама Немачка напала. Осим тога овде се плаше промене владе, која би упропастила уговор; Руси се боје напуштања, а Цара је тешко видети, он је стидљив и не разуме добро француски. Гирс лежи опасно болестан, и боји се да Француска не покуша рат, а и Немачка може заратити кад сазна да је Конвенција потписана." И поред ових тешкоћа Боадефр и шеф рускога штаба Обручев потписаше 17 августа Војничку Конвенцију. „Ја сам је читао два пута, и проучавао је, и потпуно одобравам њен *ensemble*, казао је сутрадан цар Боадефру. Нека за то знају само Председник, Рибо и Фресине. Ако би сазнала јавност да постоји онда би се сазнало све. Ако се објави, за мене уговор не важи." „За то морају знати сви министри, одговори Боадефр, а што би то узбуњивало свет, кад нико не зна шта је у уговору, као што је и са уговором о Тројном Савезу?" Цар понови да се Војничка Конвенција мора чувати у тајности. Он верује да сада нема опасности за мир, али каза Боадефру, да му треба бар две године да попуни железницу и муницију, и да се Русија опорави од глади и од колере.

Француска предлаже измене у Уговору

Обручев однесе овај акт Гирсу у Финску и прочита му га на глас. Гирс га одобри, али рече да би га прочитао још једном кад му глава буде ведрија. Ствар је изгледала у реду; али сад Французи необазриво хтедоше да унесу неке измене. У реченици „ако један члан Тројнога Савеза мобилише, Русија и Француска ће мобилисати", Французи предложише да се уметне и ово: „ако ма један члан Тројнога Савеза нареди општу мобилизацију." Ако би например Аустрија мобилисала ради предохране две или три армије, то се не би сматрало као повод за рат. То је била прва измена; друга је била: место обвезе да „Француска има да сгави на расположење 1,300.000 људи", стављено је „од 1,200.000 до 1,300.000." Трећа се измена тицала обзнањивања Уговора; како Шеф Републике по француском уставу није могао потписивати тајне уговоре без знања владе, то су Французи тражили да се може овај уговор обја-

вити по узајамноме договору. Те измене, мислио је Боадефр, неће бити одбијене и неће одложити потписивање Конвенције. Он се преварио; ове измене дадоше повода да се ствар одложи. Гирс је ради лечења дошао у Екс; ту дођоше Фресине и Рибо, али Гирс је био неспособан за разговоре о уговору. Они му оставише копију, а он обећа да ће по повратку издејствовати царев пристанак. Гирсова болест одужи; из Екса оде у Монте Карло, у октобру Рибо поново га запита да ли се не може ова ствар свршити како је предложена с њихове стране. Гирс одговори да је толико болестан да неће моћи са Царем о томе говорити. И тако, на велику жалост Француске, ствар остаде нерешена читаву зиму и пролеће. Панамска афера би повод да Цар не жури са потписом. Фресине паде 1892 у фебруару, али остаде у влади и он, као Министар Војске, и Рибо као Министар Спољних Послова.

Нова година одлагања

У мају 1893 маркиз де Монтебело предлаже влади француској да своје три измене не уноси у споразум, који су потписали шефови генералштабова, него у размењеним нарочитим писмима. То је био најбржи начин да се постигне циљ; па, и ако није време за претресање, ипак догађаји могу довести на то. Месец дана доцније он понова затражи одобрење да изнесе руској влади свој предлог чим се прилика за то укаже. У јулу он признаје да нови немачки војни закон тражи да се учине измене у цифрама предвиђеним 1892. Генерал Мирибел поднесе једну белешку којом скреће пажњу да је Немачка повисила број војника са 70.000. „Догађаји у Ег-Морту и присуство Неапољског Кнеза на немачким маневрама око Меца, каже Маркиз од Монтебела, пружа прилику да се говори Гирсу, коме сам дао Мирибелову забелешку за Цара. Погрешили смо што смо лањске године тражили нове преговоре после пристанка царева на предлог. Он је радио у споразуму, а остала је још само неуређена форма. Морамо ове зиме и то свршити." После толиких одуговлачења ствар је већ раздраживала људе. Али, један догађај је поправнао пут и уклонио и последњи царев приговор.

Руска флота у Тулону

У октобру 1893, руска ескадра посети Тулон, враћајући после две године посету француској флоти. У Паризу људи и жене ишли су поред кола руских официра тражећи да се рукују или да их пољубе; официри су морали сваки час излазити на балконе, и морали су сећи рукавице и делове бацати гомили испод њихових прозора. Париз, Лион и Марсељ јавно су одобравали посао, који су њихови државници више година спремали. Француска није ништа знала за Војну Конвенцију, нити за тешкоће око ње; она је осећала да је нашла једнога јакога пријатеља, који је био њен фактички ако не номинални савезник, и ако је цар и тада одбио да се жури са потписом. Он је тек 17 децембра звао француског посланика да му изјави чуђење и задовољство што је онако лепо у Француској флота дочекана. Али, том приликом је казао да је узнемирен што се тако често мењају министри Војске и Спољних Послова; ни помена о Конвенцији. Па ипак, 27 децембра писмо Гирсово донесе добре вести. „Пошто сам, по највишој заповести, проучио поднесени предлог од августа 1892, и изнео цару моје гледиште о њему, имам част известити вас да се текст овај може сматрати као коначно примљен у садањем облику." У исти дан француски посланик јавља да се сматра обвезан за Француску. И тако је, најзад, Русија сама узела на себе да ствар доврши. Оне француске измене нису биле унесене, а Французи су били задовољни што су добили Конвенцију какву су првобитно предложили. Тајни Уговор је био објављен тек 1918, када је царство растурено и престао савез који су били потписали Гирс и Монтебело. Уговор је овакав:

Француско-руска Војна Конвенција

„Француска и Русија, побуђене истом жељом за одржање мира, а немајући други циљ до тај да буду готови за одбранбени рат који би изазвао Тројни Савез против једне или друге Силе, споразумеле су се о следећем:

1. Ако Немачка или Италија помоћу Немачке нападну Француску, Русија ће свим снагама напасти Немачку. Ако Немачка или Аустрија помоћу Немачке нападне Русију, Француска ће употребити све своје снаге да нападне Немачку.

2. На случај да Тројни Савез или који од њихових чланова мобилишу, Француска и Русија, на прву вест и без претходнога споразума, одмах и једновремено мобилисаће све своје снаге и приближиће их што ближе границама.

3. Француска ће употребити противу Немачке 1,300.000 војника, а Русија 7—800.000. Те силе се морају употребити у целини, тако да ће Немачка морати да се туче и на источном и на западном фронту.

4. Главни штабови обе војске радиће непрекидно заједно да спреме и олакшају извршење горе предвиђених циљева. Он ће саопштити један другоме сва обавештења о војсци Тројнога Савеза која сазнаду. Пут и средства за кореспондирање на случај рата проучиће се.

5. Француска и Русија неће закључивати одвојено мир.

6. Ова Конвенција трајаће колико и Тројни Савез.

7. Све одредбе се морају чувати строго у тајности."

И ако нико није сумњао да постоји савез, ипак је званично очувана тајна све до јануара 1895. „Француска је удружила своје интересе са другом силом, — казао је Рибо, тада шеф владе, — у интересу мира и европске равнотеже. Тај Савез, одобрен од читавога народа, чини данас и нашу снагу и наше достојанство." Докле су се неки од Француза задовољавали с овом кратком изјавом, други су тражили више. „Ако сте направили Савез објавите га, викао је Гобле, приликом дебате о изашиљању флоте на свечано отварање Килског Канала; ми смо доста јаки да знамо и да говоримо истину." Његова радозналост је остала незадовољена. „Ми смо своје интересе везали с интересом друге силе", поновио је Рибо. „Ми смо то учи-

Објава Савеза 1895

нили да очувамо мир и држимо Европу у равнотежи. И ако није ништа промењено у тежњама наше политике, нешто је сигурно од 1891 промењено у Европи. Ви се, г. Гобле сећате Министарства Иностраних Дела у тешким часовима, и ви нисте имали сигурност коју смо ми нашли у овоме Савезу." Недељу дана доцније Председник Републике Фор прими орден Св. Андрије, а истога дана прођоше заједно кроз Килски Канал француска и руска флота. Француска није могла без савезника учествовати на овој свечаности, али у друштву моћнога савезника достојанство њено није било окрњено.

Кајзер је, иако није то показивао, био дубоко збуњен француско-руским савезом. „Ја знам да ти и не сањаш да нас нападаш, пише он рускоме цару 26 септембра 1895, — али не треба да се изненадиш што су Силе узнемирене гледајући како твоји официри и високи чиновници у Француској, својим присуством, доведе запаљиве Французе до белога усијања, и појачавају њихов шовинизам и жељу за *реванш*. Ако си се већ везао на све стране са Французима, онда бар гледај да седе с миром." Месец дана доцније опет иста песма из Берлина. „Није мени нелагодно руско-француско пријатељство, него опасност за наша монархистичка начела кад дижемо републику горе. Непрекидно бављење и појава Кнежева, Великих Кнежева, итд. на ревијама, на погребима, на ручковима, на игранкама, са Председником Републике, заврtеће републиканске главе те ће уобразити да су на своме месту, изврсни људи са којима се кнежеви могу ородити и бити као код своје куће. Републиканци су по природи бунтовници. Француска Република је постала из Велике Револуције и она шири њене идеје. Крв њихових краљева још се пуши. Да ли је Француска икад од тада била срећна и мирна? Зар није она ишла из крви у крв, из рата у рат те су Европа и Русија потоцима крви пролиле? Ники, веруј ми на реч, Бог је проклео тај народ за увек. Ми хришћански краљеви и цареви имамо свету дужност која нам је са небеса прописана — да чувамо начело *по милости Божјој*.

Кајзер се љути

Ми можемо бити добро са Француском Републиком, али никада присни пријатељи. Ја се увек бојим да честим и дугим бављењем у Француској људи без осећања не приме републиканске идеје."

Ово писмо „брата Вилима" брату „Николици" било је губљење времена. Цар Никола II је примио Савез, који је Александар III склопио, без одушевљења, али са пуним уверењем да је добро учинио. У 1896 Цар и Царица дођоше у Француску; то је била прва посета једне крунисане главе Трећој Републици. Примили су их с одушевљењем. А кад је Феликс Фор 1897 вратио Цару ову посету, Никола II објави да су Француска и Русија „пријатељи и савезници." Идућих година је уговор о Савезу допуњен. Војна Конвенција је ограничена била на трајање Тројнога Савеза. Шта би било, питало се тада, ако би смрћу Фрање Јосифа I Тројни Савез престао? Делкасе је, приликом посете у Русији 1899, допунио Уговор о Савезу са пристанком Царевим. Потврђен је Уговор од 1891, а рок Војној Конвенцији био је исти као и Савезу. У 1912 потписана је и поморска конвенција између Русије и Француске.

Закључење Двојнога Савеза био је догађај највеће важности, не само за Русију и Француску него и за Европу. Кад једна прво- **Два логора**
степена Сила хоће Француску за савезника, , то значи да признаје да се Француска опоравља од својега слома. Размимоилажења у мишљењима о политичким установама и у идејама заборавише се у Француској у задовољству што је добила тако моћног пријатеља, а тајност уговора крепила је надом родољубље да у њему има можда која одредба о Алзасу и Лорену. Русија, којој није требало мислити на подизање угледа, сматрала је овај Савез као добар посао. Њени планови за ширење на Даљем Истоку, па и о сибирским железницама, требали су неограничене капитале, које Француска била готова и расположена да по умерени интерес даје. С европскога становишта нови Савез је значио да је влада Бисмаркова завршена. „Авет коалиција", која је Бисмарка последњих година гонила, почела се показивати. Европа је сада била подељена на

два оружана логора, и пошла правце катастрофи од 1914. Тројни Савез је био јачи од Двојнога, и све донде докле је могао рачунати на Енглеску, Тројни Савез је био сигуран. Али, онога дана кад Енглеска пренесе своју потпору са старије на млађу групу, дипломатски положај се морао променити, а теразије снаге превалило би против Централних Сила.

Литература: Жуте књиге; L'Alliance Franco-Russe; Albin: L' Allemagne et la France; E. de Cyon: Histoire de l'Entente Franco-Russe; Schwertfeger: Zur Europäischen Politik; Die Grosse Politik IV, VI; Freycinet: Souvenirs.

ГЛАВА VI

ВИЛХЕЛМ II

Смрт цара Вилхелма I у марту 1888 у деведесет првој години, као и смрт његова сина Цара Фридриха, три месеца доцније, нису донеле много промена у спољној политици Немачке. Вилхелм II, тада у 30 година, обожавао је свога деда и Гвозденога Канцелара. Осим тога, јавна је тајна била да Вилхелм II није одобравао слободније идеје својих родитеља, а Фридрих је гледао свога сина доста неповољно. Кад је 1886 Бисмарк тражио одобрење од Цара, а на захтев будућења Цара Вилхелма II, да му повери извесне ствари из Министарства Иностраних Дела, **Будући цар** Фридрих је то оштро осудио. „Али, — пише Бисмарку тадањи наследник престола Фридрих 1886, — с обзиром на незрелост и на мало искуство мога старијега сина, као и на његову наклоност ка таштини и надувености, ја морам да изјавим да је доиста *опасно* још сада упућивати га у спољне планове.“ На дан смрти свога деда Вилхелма I, он се пожурио да разувери своје будуће поданике, који су се били узнемирили прилично због његове претеране љубави за војнике и војнички занат. „Ја сам сазнао да се у Немачкој, а нарочито у иностранству, проширио глас по коме се ја приказујем као човек који само о рату мисли. Нека ме Бог сачува од такве злочиначке лудости. Одбијам такве гласове са презрењем.“ Неколико недеља доцније, кад је постао наследник престола, он се објави обожаваоцем Бисмарка. „Царевина је као армија, која је изгубила на ратишту свога команданта, а

околина његова лежи рањена. Али наш заставник, међутим, јесте наш славни Кнез, наш велики Канцелар. Нека нас он води; ми ћемо за њим."

Јуна 15, 1888, умре му отац, и Вилхелм II упути војсци и флоти проглас. „Има дана искушења и туге. Божјом заповеди ја сам дошао на врхове војске, и ја се са дубоким узбуђењем обраћам сам мојој војсци. Ми смо своји." У другом прогласу Вилхелм II уверава морнарицу да је он од најранијега доба пратио њен рад и бринуо за њу. Три дана доцније издао је проглас „Моме Народу", а у својој престоној Беседи умирио је народне заступнике узнемирене што се најпре обратио војсци. „У колико се тиче спољне политике ја сам решен да живим на миру са сваким, и колико је то у мојој руци. Моја љубав према војци неће ме никад завести у искушење да метнем на коцку све благодети мира за нашу земљу. Немачкој не треба нове војничке славе, нити јој треба нових освајања." Савез с Аустријом и Италијом, завршио је он, биће одржан, а своје личне везе са руским царем, он ће учврстити. Немци су се радовали што се Кајзер и Бисмарк добро слажу. Крајем прве године своје владавине Вилхелм II пише своме „драгоме Кнезу" и уверава га да је за њега радост и угодност и сама мисао да стоји уз њега и да се нада у Бога е ће још дуго заједно сурађивати за добро и величину отаџбине.

За време кратке владавине цара Фридриха, Калноки је опоменуо Берлин да би можда било боље да се, према мишљењу аустро-немачких генералштабова, сада удари на Русију, и смањи њена моћ докле не постане опасна. Као наследник Вилхелм II је написао на извештају из Беча *Ја*. Бисмарк је био ужаснут кад је прочитао ово *Ја*, и одмах је написао писмо у коме опомиње и жали „јер ће решење о миру и рату бити ускоро у вашим рукама." Русија се, објашњавао је он, не може никад оборити. Чак се и Француска за четири године после слома подигла, а Русија би после напада и победе била друга Француска. Осим тога, напад на Русију донео би рат на два фронта. Наследник одговори

Бисмаркова опомена

Бисмарку да је он преувеличао значај његовога *Ја*. Ово значи само да се војници и политичари не слажу, и да војници, што им служи за хвалу, имају оправдања. Војнички кругови имају право да скрену пажњу на згодан тренутак; он није никад мислио да политичку власт потчини војничкој контроли; он је увек подржавао помирљиву канцеларову политику. У будуће он ће се уздржавати да ставља политичке забелешке на извештајима.

Стари цар Вилхелм I пред саму смрт шаптао је своме унуку да увек буде у добрим односима са Русијом. И само то што је Вилхелм II почео своје посете дворовима са посетом руском двору, месец дана после ступања на престо, чинило је те се мислило да му је на срцу савет његова претка. Бисмарк му је био спремио једну белешку — упутства наглашавајући да Немачка не треба да смета Русији ни у чему што није од животнога интереса за Аустрију. Немачка не треба да смета Русији у њеним плановима у погледу Црнога Мора, Дарданела и Цариграда. Ако Аустрија хоће да обара те планове она нека за то тражи себи друге савезнике. Немачка не може ратовати на два фронта због питања ко ће бити господар у Цариграду. Са друге стране кајзер не треба ни да нуди нити да тражи од Русије какву год повластицу. „Ми не тражимо ништа, нити се бојимо ње, ми желимо живети у пријатељству са њом." Једном речи, кајзерова посета је требала да буде породичног карактера, а политику треба оставити на страну. Вилхелм II, у друштву свога брата и сина Бисмаркова Херберта, походио је руски двор и тако се владао. Руски цар, па чак и царица Александра (кћи данског краља) били су очарани овом посетом Вилхелма II. У пролеће идуће године Александар III у једној здравици назвао је црногорскога кнеза јединим руским верним пријатељем Русије.

Вилхелм II у Русији

У ово доба и кајзер и његов канцелар слагали су се да треба бити и с Енглеском у ближим односима. Бисмарк је више пута, које са Биконсфилдом које са Солсберијем, говорио о томе, али није никад одре-

шито тражио савез као што је учинио у јануару 1889 преко немачкога посланика у Лондону. „Европски се мир, стоји у упутствима, може најбоље очувати ако би се закључио Савез између Немачке и Енглеске, Обавезујући да се узајамно бране од напада Француске. Тајни уговор осигурао би успех у таквом рату, а објава таквога уговора могла би га спречити. Ни Француска ни Русија не би прекршиле мир кад би знале да би и Енглеска била противу њих.“ Солсбери је затражио да размисли да се посаветује, а 22 марта дао је одговор преко сина Бисмаркова, који се бавио у Лондону због питања о Самоа. Савез би био, казао је Солсбери, благослов за обе земље и за европски мир. Он је говорио са лордом Харингтоном и Калнокијем у влади; они се слажу, али мисле да није тренутак згодан, ако би се савез сад начинио; владине већине би нестало, а влада би ишла с власти. „По несрећи прошло је доба Пита кад је племство владало и кад се могла водити активна политика. Сад је господар демократија и партијска влада, а свака влада зависи од народа“. Солсбери се захваљује на овој понуди и нада се да ће дочекати време када ће је моћи прихватити. „Ствар стоји отворена, нити смо за нити против. То је што данас могу да урадим“.

Покушај с Енглеском

После два три дана Херберт Бисмарк је имао разговор са Џо Чемберленом. „Његово пријатељство према Немачкој није никад било тако отсечно као јуче. Он је ишао тако далеко да је казао да без Немачке нема спаса, и додао је да обе земље треба да чине све да уклоне с пута све оно што доводи до трвења. После Самоа прешао је на Југозападну Африку, која не вреди за Немачку ништа и коју би требала да напусти. Наравно могла би добити накнаду на другој страни. Шта бисте казали кад бисмо вам дали Хелголанд, који Енглеској не треба а Немачкој може бити од користи, макар само и ради угледа? Размену би дочекали лепо, у Доњем дому би имали већину. Ја бих сам ту ствар бранио као своју.“ Немачки посланик је поновио свој разговор са Чемберленом лорду Солсберију, а по упутству Чемберлена, али Солсбери није хтео да говори, одложивши за други пут. Кајзер је био очаран и мислио је да ће о томе потписати уговор кад буде дошао у Енглеску. Бисмарк је одлучио да се ствар остави Енглеској, и тако је судбина Хелголанда решена тек годину дана доцније.

У августу 1889 кајзер први пут посети Енглеску; дошао је у Осборн праћен ескадром, ту му дадоше титулу почасног адмирала британске флоте. Очаран овом почашћу Вилхелм II именова своју бабу, краљицу Викторију, почасним пуковником првога „Драгонскога гардијскога пука“. Кад јој је представљао изасланике официре и војнике из тога пука, кајзер је ословио краљицу: „Срца официра и војника куцају са више поноса при помисли да припадају пуку који има ту част да је „пук Краљице Енглеске“. Занесен срдачним дочеком, поносан својом личном допадљивошћу, кајзер се сав расплину у одговору на здравицу принца од Велса: „Ви сте видели највећу флоту, коју је икад Енглеска имала. Свака земља треба да буде готова за сваку случајност, и ја сам убеђен да ће и велика немачка војска служити чувању мира.“ — „Ја врло високо ценим, одговара на ово кајзер, велику част што сам именован за почасног адмирала флоте. Ја се радујем много што сам био присутан прегледу морнарице, коју сматрам као најсјајнију у свету. Немачка има војску за своје потребе, и ако Велика Британија има у ратној морнарици што њој треба, Европа мора видети да је то најважнији чинилац за одржање мира.“ После једне привидне битке у Алдершоту, кајзер наименова војводу од Кембрића почасним пуковником 28-ог пешадиског пука, као некада Велингтона. „Британске трупе су ме испуниле највећим дивљењем, изјављује кајзер, на Малплакеу и на Ватерлоу пруска и британска крв лиле су се за заједничку ствар.“ Посета је била потпуно успела, она је испунила обе земље најбољим надама. „Нити Енглеска нити Немачка мисле на рат, писао је *Morning Post*, али обе виде, из дана у дан, јасније, да, ако би до рата дошло, оне треба да стоје и падају

Прва посета Енглеској

једна поред друге. Није потребан савез на папиру.“ „Цар је учинио врло добар утисак, писао је тада министар марине Лорд Хамилтон. Он брзо схвата и може да разуме сам све оно што прегледа сам. Он зна напамет читаву књигу о марини. Провео је цео дан у Портсмусу испитујући разна градилишта и разговарајући с официрима.“

Две године после смрти старога цара Вилхелма II, Бисмарк је морао отићи и то више због личних него због политичких узрока. **Бисмарк и цар**

„Он хоће да буде и канцелар, примећује још 1886 Бисмарк. Између њих је још 1888 дошло до трвења; а у 1889 руски цар, приликом једне посете у Берлину, питао је Бисмарка је ли сигуран да ће остати на своме месту. Вилхелм II је веровао да је он и способан и да има право да влада Немачком, а у очима његовим па и Европе, Бисмарк је био по својим способностима некрунисани краљ Немачке. „Видео сам, пише Вилхелм II, да моји министри себе сматрају за Бисмаркове чиновнике.“ Бисмарка су многи мрзели, међу њима и Валдерсе, шеф Главнога генералнога штаба и наследник Молткеа. Они су радили код цара противу њега. Основ њихове борбе је власт; сва друга питања, као обнова антисоцијалистичкога законодавства од 1878, међународни Конгрес рада, опасност од војних појачања на руској граници, била су ситница. „Сва је ствар у томе да ли ће владати Хоенцолерни или Бисмаркова породица. Цар и Бисмарк због тога морадоше се раставити, Бисмарк није могао да се само покорава. И ако су се они 1894 привидно измирили, и цар учинио посету у Фридрихсруе, ипак су један другога грдили да горе бити не може. Кајзер предузе лично владати, и ако то није одговарало ни његовим годинама ни његовоме искуству; он је веровао у себе неограничено. „У Немачкој постоји само један господар и тај сам ја. Ја нећу другога трпети поред себе. Ја видим у народу и у земљи таленат који ми је Бога дао, и дужност ми је да га повећам. Ко хоће да ми помогне добро дошао, ко ми смета скрхаћу га у парам-парчад“. Он је поновио оно што је некад говорио Фридрих Вилхелм IV, да је одговоран само пред Богом и пред својом савешћу. И ако је Вилхелм II био међу немачким владаоцима најспособнији владар после Фридриха Великог, он није био за аутократску улогу. Срећом је његов избор пао на Капривија, другог немачкога канцелара.

Каприви се одликовао у рату 1870, а стари Молтке га је одавно ценио. Он је 1883 именован за шефа Адмиралитета. На томе месту провео је пет година, а затим је постао командант једне армијске области Њега се Вилхелм II сетио кад је решио да буде самодржавни кајзер; Капривија нико није мрзео, њега су сви уважавали као вештога организатора, а далеко је био од сваке политике. Бисмарк га је ценио, а желео је да он буде шеф Главнога генералнога штаба, верујући да има и некога политичкога смисла. „Ја сам се одавно питао ко би могао да ме наследи, каже Бисмарк 1878 после једног дугачког разговора са Капривијем, — тога дана видео сам њега.“ Бисмарк га је, када је бура почела, предлагао као наследника у шефству пруске владе. Кад му је понуђено да буде канцелар изненадио се; али примио се у уверењу да ће га неко предводити. кајзер га је охрабрио: „Ја ћу примити одговорност за послове“. У своме првоме говору у пруској Скупштини Каприви се са безазленошћу исповеда да је његов задатак да врати немачки народ, после великих људи и великих ратова, у обични живот. Каприви је био за тај посао доста добар, и кад се упореде његове погрешке за четири године канцеларства са погрешкама његових наследника на томе месту, он је био добар. „То је после Бисмарка највећи Немац, писао је кајзер Фрањи Јосифу, мени одан, а чврст као стена“. **Нови немачки канцелар**

За 28 година Бисмаркове диктатуре, спољну политику Пруске и Немачке водила је једна воља, једна глава. Он је, као 1866 и 1879 увек могао да, под претњом оставке, уради шта хоће. Али од 1890 немачку политику није водила једна рука, а после одласка Бисмарка та је политика била у несигурним компромисима становишта царева, канцеларовога, маршала фон

Биберштајна, министра иностраних дела и једнога тајанственога човека у немачком министарству иностраних дела, барона Холштајна.

Барон Холштајн

Барон Холштајн почео је своју службу у Петрограду под Бисмарком, пред француско-немачки рат, а после службе у Лондону и у Вашингтону, ступио је у министарство спољних послова. За време опсаде Париза, он је помагао Бисмарку да обори Арниша, Бисмаркова противника. У Берлин се вратио 1876 и верно је служио Бисмарку, кога је неограничено поштовао; будућем кајзеру Бисмарк је скренуо пажњу на Холштајна са напоменом да га се чува. Кад је Бисмарк пао, он је барона Холштајна сматрао као непријатеља, ако не као издајицу, и јавно је жалио што је спољна политика дошла у такве руке. „Холштајн кога десет година није узимао нико озбиљно, сада ради све," писао је Лотар Бухер повереник Бисмарков о јесени после Бисмаркова пада. То није било тачно; он није радио што је хтео. Барон Холштајн није имао удела у најважнијим догађајима првих дана самосталности Вилхелма II.

Један опасан утицај

Барон Холштајн, и ако само референт-саветник у политичком одељењу министарства спољних послова, ипак је вршио највећи утицај у немачкој политици читавих 15 година после смрти Бисмаркове. За њега јавност није ни знала, а једва да се икад са Вилхелмом II сретао, али његова тајанствена радња испуњавала је људе страхом. „Он је непозната количина, пише један његов друг; и ако је јак родољуб има нешто у његовој природи нередовно и нездраво. Он има неке подземне везе и све ради потајно. Он је радо посланике, које је добро гледао, упућивао приватним телеграмима. Он је вукао узицу а лутке су играле." Овако говори о њему и други његов пријатељ Екардштајн: „Њега зову црни калуђер и царевински језуит. То је био најтајанственији човек који је икад радио иза кулиса у Немачкој. Он је често крио извештаје од својих старијих. Тај није могао да гледа ствари онакве какве

су. Што је ствар била простија то је он био више неповерљив. Он би често прекидао преговоре, које би друга страна по његовој жељи примила. Он је желео једну ствар све дотле докле је други нису желели". По европским кабинетима се знало за тајанствени утицај овога човека који је одбио да буде министар иностраних дела кад је Бисмарк постао канцелар. Њега је последњих година Едвард VII звао „паклени сплеткаш", а на њега се тужио кајзер у својим мемоарима.

Русија и Немачка

Први плодови нове политике Вилхелма II виде се у његовој наглој одлуци да не обнавља уговор о реосигурању са Русијом. Крајем 1889 Александар III позва Гирса да види треба ли обнављати овај уговор, и реши да се обнови. Бисмарк је био истога мишљења, тим пре што је од смрти Вилхелма I положај у Немачкој био несигурнији, како у личном тако и у политичком погледу. „Ја ћу радо продужити овај уговор, и то без рока", казивао је Бисмарк. Цар је веровао да Бисмарк мисли на тај начин да се увери да не постоји писан уговор између Русије и Француске. Али Бисмарк оде; кајзер позва рускога посланика да о томе преговарају, ствар се пренесе у Петроград. Немачком посланику у Петрограду би наређено да одбије обнову тајног уговора од 1887. Промене нема, казао је Каприви, али Немачка мора водити провидну политику и не треба јој тајни споразум. Руски цар се изненадио, али му није било неправо. „Ја сам у души задовољан што Немачка прва одбија обнављање уговора, а не жалим нарочито што се наш Споразум окончао," пише Александар III и о Гирсовом извештају. Он је полако прилазио уверењу да треба са Француском. Гирс је говорио немачкоме посланику да се изненађује како је Каприви убедио Кајзера да овако ради и предложио је да се путем нота утврди срдачност у односима. Али Александар III уз помоћ Шувалова остаде при своме: примити ствар, јер би било неприлично да се тражи од Немачке зашто није хтела да обнови уговор. Кад су кајзер и Каприви дошли у августу на маневре у Русију, цар је рекао да Русија неће никад признати Фердинанда за владара Бу-

гарске, и да затварање Дарданела остаје обавезно. Каприви је на то пристао, али кад Гирс затражи и писмени пристанак, Каприви га не хтеде дати. Лични односи два владара били су пријатељски, али Немачка под новим царем пође новим путем; то исто уради и Русија.

Овај догађај изазва оштру свађу откад Бисмарк објави ствар (у хамбуршким „Новостима“ од 26-X-1896), и са жаљењем говораше да је телеграф између Берлина и Петрограда прекинут. Други канцелар царства одговори да је то издаја државних тајни, додајући да је одлука од 1890 била мудра и да није покварила руско- немачке односе. Министар иностраних дела је објашњавао да се од Немачке може тражити и помоћ од Аустрије и благонаклона неутралност од Русије па да одлучи ко је од њих нападач. Бисмарк на ово одговори да се не стиди руско-немачкога уговора који је могао и Тројни савез као целина направити, а чувао га је по жељи рускога цара у тајности. Овај уговор, писао је Бисмарк, спречавао је Русију да се придружи Француској ако нападне Немачку а био је од користи и за Аустрију, јер ако Француска нападне Немачку, Аустрија одмах улази у рат. Руси су мислили да је Каприви ову ствар урадио за то што је веровао да је Вилхелм II био у срдачним односима. Каприви је, међутим, изјављивао да је он радио у доброј намери да ствар упрости, а и из страха да, ако се уговор објави, не изгуби Аустрију. Прави кривац је био Холштајн који је био убеђен да Русија и Француска с обзиром на њихове политичке идеје и установе не могу никад склопити савез. Кајзер је у мемоарима бранио себе тиме што је тврдио да је руско-немачки савез губио од значаја чим га Русија није желела. Како било да било овим је прекинута традиционална политика руско-немачкога пријатељства. Да ли би обнављање овога уговора, као што је тврдио Бисмарк, доиста спречило француско-руско зближење, то није сигурно, али свакојако да га је оно учинило неизбежним.

Бисмаркова сплетка

Убрзо после овога урадио је Вилхелм II нешто друго од мање важности, али ипак непријатно за Бисмарка. Кајзер је био занесен предлогом Чемберлена о уступку Хелголанда за неку накнаду. Хелголанд је пресецао Килски канал те је 1887 имао стратегијску важност. Оно што је Чемберлен предлагао испреде се у заплетену размену црначких земаља. Енглеска и Немачка потписаше 17 јуна 1890 уговор по коме Немачка признаје Енглеској протекторат над Виту и обалу Сомалије, пренесе Уганду у сферу енглескога утицаја, признаде енглески протекторат над Занзибаром, изузев малог дела обале за улаз у насеобину Немачкога источнога афричкога друштва, и, најзад, признаде басен горњега Нила до граница Египта као сферу енглескога утицаја. Енглеска је у накнаду за ово примила да приволи султана од Занзибара да прода обалу Немачкој, која је могла да се прошири до Великих Језера у Африци. Осим тога Немачка је добила узан прилаз до Замбези [Капривијева Чизма] и, најзад, Хелголанд.

Хелголанд и Занзибар

Свака од две стране је тврдила да је, по јевтину цену, прибавила својој земљи крупне користи. Хелголанд није имао стратегијску важност, говорио је Солсбери; на њему није било никакве посаде. На случај рата с Немачком она би га освојила пре него би наша флота и стигла; а, кад бисмо са другима ратовали морали бисмо да шаљемо војску да га чува. Хелголанд је за нас имао више сентименталну вредност. „Наш споразум отклања сваку опасност за сукоб и ојачава добре односе између два народа који и по расположењу, и по интересима и по пореклу имају бити увек добри пријатељи“. За Хелголанд смо сада учврстили Источно царство у Африци, коме је кључ Занзибар. На ово је чувени афрички истраживач Стенли казао: „Ми дадосмо за дугме од панталона читаво одело.“ Па ипак мало је гласова било против овога споразума, 1890 нико није ни сањао да ће бити рата са Немачком, а 1889 у закону о одбрани поморској, циљало се на Француску и Русију. Ако једна влада није видела шта ради правећи уступке немачким поморским тежњама, не треба приговарати јавноме мнењу што није готово ни запазило овај историјски догађај.

Ако је Енглеска, која је невољно дала веће уступке, била слабо нападана, немачки канцелар је имао да издржи озбиљне нападе у штампи и у Рајхстагу. Каприви је у свом првом говору пред Рајхстагом признао да он није одушевљен за колоније, и да на њих гледа хладно, као и Бисмарк Кад су га напали што је жртвовао једно велико царство у Централној Африци, Каприви се бранио овако. Немачка није могла да уступи Занзибар јер никад није ни био немачки. Насеобина Виту није била од вредности. Немачка је у Занзибару добила нешто стварно, ослободила се султановога суверенитета, и сад ће уроћеници њу признати за господара. Бисмарк је казао да Солсбери вреди више него Виту а Енглеска је важнија за Немачку него Занзибар или Источна Африка. Ми смо рекли нашим занесеним колониалцима да се шире према губеру. „Ми се морамо питати колико имамо снаге за колонизовање, колико новаца и људи за то. Немачка има сувише много гвожђа у ватри. Нашто ће јој пуне руке ствари које не може држати. Најгоре би било да нам се дадне цела Африка, јер ми и овако имамо сувише." Пријатељство Енглеске, размена земљишта од мале вредности за дугачку потпуно нему обалу, Хелголанд који је Енглеска могла дати и Француској за сличну колониалну размену — све је то биланс који се мирно може предложити Немачкој на одобрење.

Колониална политика

Кајзер је био још задовољнији него Каприви кад је добивено острво Хелголанд. „Без битке, без једне сузе, говорио је Вилхелм II кад је први пут ступио на острво, ово лепо острво је ушло у моје царство. Њега смо добили слободно уговором закљученим са земљом исте крви. Пијем у здравље славне Господарице којој дугујемо за ово."

Бисмарк је критиковао уговор. Он га не би потписивао да је Немачка чекала да Енглеска затражи њену помоћ кад је нападну Русија и Француска, прошло би се са мање жртава. Хелголанд треба за скупе паре утврђивати, а није ни лако. Бисмарк није био противан у начелу, па га није то тако ни изненадило. „Ја

сам то очекивао", говори Бисмарк Хофману уреднику хамбуршких „Новости", преко којих је Бисмарк објављивао своје ствари. „Кајзер би се увек загрејао при помену Хелголанда. Увек је набурено одобравао да се то одложи". Али, није разумевао нестрпљивост Кајзера; Бисмарк је мислио да је Немачка сигурнија без флоте, флота ће покварити пријатељство с Енглеском. Ако енглеска војска искрца у Немачку, она се може „ухапсити". Вилхелм II је од детињства волео море и занимао се техником ратне морнарице, и сматрао је да је велика морнарица главна за снагу и углед царства; а такву флоту, говорио је он, не може нико замислити докле год буде Хелголанд у туђим рукама. Он није могао бити задовољан са флотом, коју је затекао на дан ступања на престо; немачка флота је била мања не само од енглеске и француске него и од руске и италијанске, а квалитативно је још горе стојала и зато чим је дошао за цара, прва ствар је била да смени шефа адмиралитета Капривија, који је знао само за одбрану обале, и доведе за адмирала грофа Монтса, који је одмах имао да спреми план за четири велика ратна брода.

За време првих седам година владавине Вилхелма II односи између дворова енглескога и немачког били су не само пријатељски него и врло присни. По мишљењу Бисмарка сувише присни. „У место да ми водимо политику да се, на случај нужде, можемо и сами снаћи, без Енглеске и Аустрије; ми водимо политику великих бакшиша, те изгледа као да смо у нужди да тражимо помоћ, а међутим, њима треба више наша помоћ него нама њихова". Кад у марту 1890 будући краљ енглески походи Берлин, кајзер, у униформи британскога адмирала, поново се враћа на своју омиљену тему о братству оружја на Ватерлоу, и изражава наду да ће немачка војска и енглеска флота чувати мир у свету. „Политичка песма, неумесна песма", мрмљао је стари Молтке на ове речи. Али кајзера није бунило шта ће рећи Французи, докле није исказао све своје дивљење за отаџбину своје матере. Кад оде у приватну посету у Енглеску 1891 од једног свраћања у Сити направи се гостом читавога

Англофил Кајзер

народа. После три године оваквога рада Енглези заволе-леше кајзера, и ако му Солсбери није веровао, али кајзер је и даље показивао да воли Енглеску. „Ја сам се увек у овој дивној земљи осећао као код куће, говорио је он у Општинској кући, јер сам унук краљице која ће се увек помињати као карактер и као госпоја велике мудрости. Поред тога, иста крв тече кроз енглеске и немачке вене. Ја ћу увек, уколико то зависи од мене, одржавати историско пријатељство између два народа. Моја жеља је изнад свега одржање мира. Само у миру можемо посветити наше мисли великим проблемима чија решења долазе у најважније дужности нашега времена".

Чврсто стојећи са Тројним савезом и у добром пријатељству са Енглеском, Вилхелм II и Каприви нису хтели сувише трагично схватити посету француске флоте у Кронштату, која је дошла одмах иза кајзерове посете у Енглеској. „Како можемо спречавати да се два народа рукују? пита се Каприви. Ми не бисмо могли спречити посету у Кронштату и нисмо хтели да је спречимо. Да је рат за палац ближе, ја не верујем. Ја нисам пророк. Може доћи рат, и то рат на два фронта. Али никад једна влада не жели да изазива рат; ја сам потпуно уверен да је цар мирољубив". Али, иако није било узрока за страх, склапање руско-француског савеза — кронштатска посета је протумачена тако да треба још обазривији бити за случај напада. И Каприви, у задњем сазиву својега канцеларовања, озаконио је повећање кадра за 18.000 војника, а у новембру је 1892 поднео други закон за повећање војске са 70.000 људи, и тако је скраћен рок службе у војсци од три на две године. Каприви је о овоме закону говорио два сахата и опомињао издалека на Бисмаркове говоре из 1887 и 1888, не само по ширини, него и по начелима и закључцима.

Немачка повећава војску

„Ја не могу рећи да је рат на помолу, почео је Каприви; Немачка живи у добрим односима са свима владама. Нико од њих није ни стварао тешкоће чувању части и достојанства Немачке, а ми, са наше

стране, нисмо ништа тражили што би чинило за остале тешкоће. Вама је речено да смо ми засићени, и да ми не желимо ништа друго до да очувамо Франкфуртски уговор. Кајзер је тачно рекао да је Хелголанд био последњи комад немачки који смо тражили. Добили смо га, и ми више ни за чим не жудимо. Не тражимо више ни француску земљу ни француске поданике. Између нас и Русије не постоји никакво стварно супарништво; а Русија, мислим, не тражи ништа од нас. Цар руски је један од најчвршћих чиниоца мира, и знам да он одобрава моју помирљиву и лојалну политику. С друге стране постоји у широким руским круговима једно нерасположење противу нас, нерасположење јако као елементарна снага. Ми се надамо да ће се умањити, али до сада није било знакова. Русија се стално оружа, и лако се може догодити да и сам цар буде принуђен да ратује. Мени су пребацивали да сам прекинуо везе са Петроградом. Ја то одбијам. Ми смо све предузели да их сачувамо; али ми нисмо ради да струју вадимо из жица које нас везују за Италију и за Аустрију. Нема сумње да су Француска и Русија заједно. То је почело докле ја нисам био на овоме месту. Можда постоји и савез — један француски лист је ту скоро питао „да ли кокетовање или савез?" Ако Француска не зна, ми знати не можемо. Али ако се два пријатеља играју ватром, варнице могу поћи преко нас, те за то наше ватрогасне машине морају бити готове. Ми нећемо напасти никога, али смо готови да дочекамо нападе. Могућан је рат на два фронта. Ми имамо поуздања у Тројни савез, једну од највећих творевина Бисмаркових; али број његових војника је мањи од броја војника који имају Русија и Француска. На случај рата, Немачка би имала да повуче главни терет". Овај говор иако није био узбуњљив и изазивачки, био је по тону озбиљан; али после дугих дебата у зимњем сазиву Закон о војсци би у Рајхстагу од удружених католика, радикала и социјалиста одбачен. Оно што се догодило 1887, догодило се и сада. Нови избори дадоше у Рајхстагу 201 за и 185 против овога Закона; и тако се повећа војска као ни-

кад од 1871. Па и тада војска није била већа него у Француској, а далеко мања од руске војске; новце је нашао тадашњи министар финансија Микел, који је извршио реформу.

Пријатељство с Енглеском је било још увек добро. Сваке године о тркама са једрилицама у Ковсу, Вилхелм II је ишао преко, где га је краљевска породица увек лепо дочекивала. Кад је 1893 долазио војвода од Единбурга у Берлин у походе своме нећаку, овај је опет падао у преувеличавање о флоти Велике Британије. „Британска флота није само модел техничкога савршенства него и њени јунаци, Нелсон и другови, биће звезда водиља за немачке маринске официре и морнаре. Догоди ли се икада да две морнарице ступе у борбу заједно противу истога непријатеља, енглески апел: Енглеска очекује да сваки човек чини своју дужност, одјекнуће у родољубивом срцу немачке морнарице.“ Каприви је био и душом и телом са својим господаром за Енглезе и ако са мање израза, а Хацфелд, кога је Бисмарк означавао као најбољега дипломатскога коња из своје штале, показао се као вешт бранилац политике коју је потпуно одобравао. „Ја се слажем, пише Хацфелду Каприви ускоро после доношења закона о војсци, да је циљ наше политике да постепено уведемо Енглеску у Тројни савез. У свакоме случају треба све избегавати што би могло да поквари добре односе који данас постоје. Ако се стварно одвојимо од Енглеске то ће покварити Тројни савез, а са тим одстранити Италију, те се морамо враћати Русији.“ У последњим месецима исте године постигнути су споразуми о разграничењу предела око Килиманџара, и залеђу Камеруна, а у зиму су и границе Тоголанда тако исто одређене.

Али у 1894 небо се стаде мутити; и од тада енглеско-немачки односи се никад не поправише, нити бише присни као првих година Вилхелмове владавине. Деоба Африке која је доводила 1884—1885 до трвења, па после до измирења и споразума, поче те године да квари оно што је урађено. Западна граница Камеруна је остављена 1893 нерешена, јер је требало радити договорно са

француском. У марту 1894 године Французи се споразумеше са Немцима, те су се њихове насеобине на Нигеру и на Конгу сјединиле, проширише до реке Шари и језеро Чад поста источна граница Камеруну. Велика Британија није била задовољна; остављајући по уговору Немачку да се шири, она није мислила да ће Немачка уступати Француској.

Ускоро дође ред на Енглеску да се жали. У мају 1894 Енглеска и слободна држава Конго закључише да се предео Бахр-ел-Газел на горњем Нилу уступи доживотно краљу Леополду а остало да се призна као сфера утицаја Енглеза. У замену за ово уређење белгијске колоније Конго, Белгија је признала комад афричке територије западно од Тангањике у ширини од 25 километара за железницу и телеграф од Каира до Капа. Бахр-ел-Газел није била енглеска земља; а уступање у Тангањики није било у духу немачко-конголескога уговора од 1884. Французи протестоваше због првог дела споразума а Немци због другога, који би поништен; овај догађај остави рђав утисак и успомену, иако је право било на страни Немачке. Али пријатељство два двора било је сувише јако да га разбије једно колонијално трвење. У јуну те године опет једна нова униформа за кајзера; њега енглеска краљица постави за команданта првога гардијскога пука драгона. „Ја сам сада, рекао је кајзер тада, члан штаба енглеских официра.“

Отварање Килскога канала у јуну 1895 представља, можда, један од најсрећнијих дана владе Вилхелма II. Све Велике силе бише позване да пошљу тамо своју ескадру за свечаности, и на ужас пророка „Свете освете“ послаше своју ескадру и Французи по жељи Русије. Вилхелм II је том приликом био опрезан; он је говорио о каналу као о трговачкоме путу и подвлачио је да је целоме свету потребан мир. „Мора не треба да раздвајају, говорио је цар у Хамбургу, у очи свечаности, она уједињују. Цео свет гледа шта ми радимо. Сви жуде за миром, јер се само у миру може развијати трговина.“ Три дана доцније Вилхелм II је овако поздравио своје

Канал у Килу

многобројне званице. „Ми нисмо радили само за нас. Ми отварамо врата овога канала за саобраћај народа. Ја поздрављам учешће Сила, чији су представници овде међу нама и чије смо величанствене бродове са дивљењем гледали, са толико већим задовољством што у томе видим да они цене наше тежње, које иду за тим да очувају мир.“ У ово време још није било у Немачкој ратне морнарице, и није било разлога сумњати у искреност речи Вилхелма II за општи мир. „Говор је нашао радосна одјека у моме срцу“, каже Александар III; а под Анотом односи између Немачке и Француске били су исто онолико пријатељски колико и пре десет година под Жилом Феријем. Домаћин је за сваку званицу нашао лепу реч; али најтоплије су биле за Велику Британију. „Откад је наша флота почела да живи, говорио је он на једном британском ратном броду, трудили смо се да смо са вама и да у сваком погледу будемо ваши ученици. Историја британске морнарице је нашим маринцима тако исто добро као и вама самима. Ја нисам само адмирал флоте него и унук моћне краљице. Ја вас молим да изручите нашу срдачну захвалност Њеноме Величанству што вас је милостиво послала овамо“.

Одмах после овога свечанога сретања у Килу дође крај енглеско-немачком меденом месецу.

Место Капривија Хоенлое

О јесени 1894 Вилхелм II жртвова аграрцима канцелара Капривија, коме нису могли опростити што је у руско-немачком трговинском уговору 1894 жртвовао пољопривреду градовима, што је смањио царине за земљорадничке производе, што је почео мање заштитну царинску политику, што је поправљао односе са Русијом, јер је Рајхсбанки допуштао да руске папире прима. На место Капривија дошао је Хоенлое, који је желео 1890 да замени Бисмарка. Хоенлоу је било сад 75 година, па и ако је овај бивши шеф баварске владе, посланик у Паризу, гувернер Алзаса и Лорена, био најспособнији за ово место, ипак се овај Немац, јужни католик и слободоуман, није могао прилагодити јункерима из Пруске. Он је лепо изгледао, али је слабо марио за влашћу, и за то је његов утицај био мањи него и једнога његовога и

претходника и наследника. И он је, као и Каприви, примио Бисмарково начело да Немачка не тражи ништа више, и да *светска политика* не вреди ризика. За три године канцеларства Хоенлоева Вилхелм II је био више него икад свој сопствени министар иностраних дела. И баш за ове три године, до доласка Билова за канцелара, немачка политика пође странпутицом. Кад је пао Каприви сахрањена је била Бисмаркова политика, и почела периода агресивне политике.

Месец дана после килских свечаности Вилхелм II дође на трке једрилица у Ковсу; али овога пута личне и политичке несугласице биле су толико велике у дотадањим хармоничним приликама, да је и на ове трке Вилхелм II дошао поново тек после четири године. Његова посета је у прво време била пријатна домаћину; али Вилхелмово сувише слободно понашање и речи, почеше љутити будућега Едварда VII. „Ове трке су за мене биле велико задовољство, жали се наследник енглески, али откако је кајзер узео команду у своје руке, то је којешта, он је у Ковсу господар. Можда идуће године нећу присуствовати.“ Вилхелм II је говорио о своме ујаку (будућем краљу Енглеске) са подсмехом, а једном га је, приликом вечере на броду »Hohenzollern«-у, назвао „старим пауном“. Сви су се чудили овоме кајзеровом понашању.

Манири Вилхелма II

Од веће су важности била разилажења у политици, која су се из дана у дан гомилала. Народи остају пријатељи све донде докле један другоме не ударе на присне тежње, а активност Немачке у Јужној Африци изазвала је у Енглеској неповерење и нерасположење баш као и неспретна политика лорда Дербија и Гренвила пре десет година у Африци. Тада је први пут почела енглеска штампа да хладно дочекује Вилхелма II кад је долазио у посету својој баби по мајци. Кад је »Standard« написао да би кајзер требало да буде попустљивији, и да би требало да позајми мудрости у своје бабе и тиме докаже да заслужује њену пажњу, кајзер је то рђаво примио, па наравно да је између енглеске и немачке штампе настала жучна препирка. У

то време нађе се и нови повод за неслогу. Кад је у јулу поново узео владу Солсбери, он је затекао јерменско питање на коме су се Енглези и Немци размимоилазили. Солсбери није никад био за Турке, а после пропасти цариградске конференције 1876, он је предлагао влади да Енглеска напусти политику чувања Отоманске царевине и приступи политици деобе. Дизраели је назвао тај план „неморалним" и влада га одбаци. Али, Солсберијево искуство са Турцима било је да се они неће никада поправити нити пристати на какве год било реформе; то се нарочито добро видело после Берлинскога конгреса. Јерменски покољ 1894 је Солсберија утврдио у томе уверењу, и он је тада почео помишљати не само да олакша хришћанима у Турској него и на озбиљније мере противу Турака.

Кад је у 1895 Солсбери дошао на владу, Немачка је помагала свога савезника Италију, да изађе из тешкоћа у Абисинији. Солсбери одговори на позив Немачке да ће помагање Италије у Црвеном Мору изазвати француску суревњивост; он је готов да помаже Италији у Арбанији и у Триполису. Немачка одговара да енглески предлог неће помоћи Италији у нужди, а то значи у исто време и деобу Турске, којој је Немачка противна. Поред тога појачали би се односи између Италије и Аустрије због Јадранскога Мора и отворило би се Балканско питање што би довело у питање руско-немачко пријатељство. Солсбери одговори да је по његову мишљењу дошло време да се Силе између себе споразумеју о томе шта траже на случај нестанка Турске, и затражи од Немачке да каже шта она тражи. Немачка одговори да она полаже највећу важност на целокупност Турске, и забрани своме посланику да претреса то питање.

Италија у Африци

Крајем јула Солсбери се распитивао хоће ли Вилхелм II доћи на трке једрилица у Ковсу, јер је желео да са њим говори о Источном питању. И састанак је био одређен за 8 август на »Hohenzollern«-у. Кајзер је био до ситница упознат са претресањем ове ствари у Лондону, и речено му је да ће енглеска влада вероватно учинити предлоге у томе правцу. Како су већ постојала размимоилажења између немачке и енглеске владе, кајзер није много волео тај састанак, на који Солсбери дође, због неког пуког случаја, један сахат доцније што кајзера још више онерасположи. Ако је веровати мемоарима кајзеровим Солсбери је на састанку рекао да Енглеска не може помагати Италију у Црвеном Мору, али може да је помаже у Триполису и у Арбанији. Кајзер је одговорио да ће се Француска противити ширењу у Сев. Африци, да се Италији не може обећавати Арбанија докле је Аустрија члан Тројнога Савеза, и да је он, поред осталога, противан деоби Турске. Солсбери је онда изнео да јерменски покољи значе да је Турска трула и да се не може сачувати од деобе. Кајзер је одговорио да су турска свирепства преувеличана и да се Турска може реформисати. Кајзер и Солсбери су се били разишли потпуно у овоме питању, али да га не би отпустио незадовољна, кајзер предложи да се разговор о томе настави и сутрадан. Солсбери, међутим, да ли није разумео овај позив или је што друго било, врати се сутрадан у Лондон не видевши више цара.

Разговор је оставио најгори утисак и на цара и на Солсберија. Неколико година доцније говорио је Билов о страшном утиску, који су на цара оставили предлози Солсберија, како се из дана у дан ствари погоршавале што је цар био у присниjем пријатељству са Абдул Хамидом. Солсбери се жалио да је Вилхелм II говорећи с њим заборављао да он није какав министар прускога краља него да је шеф енглеске владе. А да би ствар била још гора дошао је један борбени говор приликом годишњице рата код Верта на енглеском броду истога имена. Цело јавно мнење је било мишљења да такве говоре немачки цар треба да сачува за немачку територију. Тада се домаћин и званица први пут раставише са неповерењем и рђавим расположењем.

Непосредни узрок за неслагање Немачке и Енглеске био је разлаз у мишљењу о Турској; али Јужна Африка је већ, пре ове посете у Ковсу, направила неприлике, а сада због ње умало да не дође до раскида односа. Председник Кригер посети 1884 Берлин, где га

Кригер и Вилхелм II

Бисмарк дочека лепо. „Ако је дете болесно, рекао је он, оно тражи око себе помоћ. То дете тражи да кајзер помогне Буре, ако се икад разболи.“ Овај позив није наишао на одзив, јер је уговор, који је Кригер баш пре тога потписао у Лондону, забрањивао савезе са страним државама без одобрења Енглеске; али кад Немачка поста неколико година велика афричка сила, Кригер је мислио да може у Немачкој наћи савезника да се одупре Енглеској. Његова вера била је појачана 1894 када су два немачка ратна брода упућена у залив Делагоа у знак протеста због енглеског уплитања у португалске ствари. „До сада су Немци допуштали, — писао је Кригеров лист, — Енглезима да раде што хоће са нама. Најзад су увидели колико је луда та политика. У име народа у Трансвалу ми им захваљујемо.“ Кад је британска влада говорила Немачкој да смета раду Енглеза у Трансвалу, Немци су одговорили да желе да Делагоа буде отворен залив из привредних разлога и да чувају независност Трансвала.

Приликом рођендана Вилхелма II, немачки консул у Преторији по упутствима из Берлина, одржа један говор и изјави уверење да Кригер зна да има у Немачкој стварнога пријатеља. Немачка Јужна Африка, рекао је он даље, нема другога политичког интереса него тога да подржава Трансвал у његовим напорима да се очува политичка равнотежа у Јужној Африци. Кригер поменувши његову посету у Берлину, похвали немачке усељенике у Трансвалу који, радије него Енглези, поштују законе. „Наша мала република, завршио је он, само је мала међу великима, али ми осећамо ако једна од њих хтедне да нас прегази, други неће то дати.“ Обадва говора су биле политичке демонстрације првостепене важности. Британска влада се жалила што Немачка подржава бунтовнички дух у Трансвалу. Немачка је одговарала да Немачка жели да брани противу сваког напада материалне интересе које је својим средствима створила подижући железнице и развијајући трговачке везе са Трансвалом. Из тога разлога Трансвал треба да се очува као независна држава, а у смислу уговора од 1884, интереси Немачке јесу да се одржи

status quo. Ако Велика Британија хоће да то очува, онда треба да спречи даљи рад Рода и Џемсона, који чине све да Трансвал увуку у британску Јужну Африку. Трансвалска влада се држи тако само зато што енглеска влада не спречава ову њихову акцију. Кад је енглески посланик рекао немачкоме министру иностраних дела да др. Џемсон ради на привредном а не на политичком уједињењу Јужне Африке, онда му је он одговорио: „То је, тако исто противно немачким интересима.“

Трансвал се спрема

У години 1895 Немачка и Енглеска су биле у отвореном сукобу у Јужној Африци; једна је ометала другу. Кригер је тражио од Енглеске да може присадинити земљу између Свазиланда и мора, али га она одби тврдећи да не може бранити британске интересе у Свазиланду ако да такав пристанак. Енглеска окупира сама тај комад и још Аматонгланд, обалу која би могла да послужи Трансвалу као излаз на море. У Делагоа су још увек стајала два немачка ратна брода; залив Делагоа је тога лета био везан новом пругом од Лоренца-Маркеза. У говору, приликом предавања пруге саобраћају, гувернер Капске колоније признавши да Енглеска није мислила никад мешати се у ствари Трансвала, ипак је истицао заједницу јужно-афричких интереса. Говор је изазвао Кригера да одлучно изјави да он тој изјави не придаје никакву важност па настаде жива борба за право Трансвала да закључује уговоре. О јесени стаде се низати жалба за жалбом, тако да је Енглеска морала да уложи оштар протест у Берлину. „Пре два дана, — пише кајзер цару 25 октобра, — енглески посланик опраштајући се за увек са министром иностраних дела, употребио је увредљиве речи о Немачкој говорећи о држању њеноме у Африци; они неће моћи више то трпети, него ће се, пошто се уступкама у Египту измире са Французима, окренути противу нас. Он је био толико мало дипломата да је употребио и реч рат, казавши да Енглеска неће бежати ни од рата противу мене ако се у Африци не покоримо.“

У Трансвалу се очекивао устанак Уитландера противу оштрога режима Кригеровога. У октобру немачка влада извештава британску да се спрема буна, а у очи Божића немачки генерални консул у Преторији телеграфише да незадовољство расте и да је трансвалска влада узнемирена, на што се поручује из Берлина Кригеру да не изазива. У тај дан немачка колонија у Преторији тражи од кајзера заштиту а консул тражи допуштење да позове немачку флоту из залива Делагоа. Сутра дан немачка влада тражи од португалске да јој допусти да се искрцају 50 људи из Делагоа и пређу у Преторију ради заштите немачких поданика. Дотле су трупе д-р Џемсона прешле границу код Мефикинга. Немачка 1 јануара извештава да неће допустити напад на независност Трансвала. Солсбери одговори да признаје да ће упад д-р Џемсона нанети штете европским интересима у Јужној Африци, и да чини све што може да спречи рат противу Трансвала. Истога дана енглески посланик у Берлину изјављује немачкој влади да Енглеска не одобрава упад д-р Џемсона и да је наредила врховноме комесару за Јужну Африку да позове д-р Џемсона натраг. Немачки министар иностраних дела позива француског посланика да претресу питање о томе колико је Француска вољна да сарађује у ограничавању „незаситљивога апетита" Енглеске. „Треба показати Енглеској да не може више рачунати на супарништво француско-немачко и зграбити штогод жели." У исто време он позива Енглеску да се изјасни шта мисли предузимати да измени ово стање; али пре него је ова порука стигла лорду Солсберију д-р Џемсон је са својим ускоцима био с оне стране браве.

Д-р Џемсон упада

Прва вест о томе стигла је 2 јануара а 3 јануара кајзер телеграфише Кригеру: „Ја вам срдачно честитам што сте ви и ваш народ, без апела на помоћ пријатељских сила, успели сами да повратите мир и да очувате независност ваше земље од упада оружаних чета." Кригер одговори: „Изјављујем Вашем Величанству највећу захвалност на честитки; Божјом

Кајзеров телеграм Кригеру

помоћу надамо се да чинимо све да помогнемо нашој републици."

За овај нови експлозив у немачко-британским односима носе одговорност кајзер, канцелар и министар спољних послова, без обзира чија је била мисао. Маршал фон Биберштајн саопшти дописнику „Тајмса" да је телеграм државни акт и да је то лекција Енглеској. Кајзер је предузео одмах мере да обезбеди морнарицу. Кајзер је био љут што се види из писма рускоме цару, писаном пре предаје д-р Џемсона. „Трансвалску републику, пише кајзер, нападоше на најлући начин, и то без знања Енглеске. Ја сам оштро опоменуо Лондон, а у исто време сам отпочео разговоре са Паризом за заједничку одбрану наших пољуљаних интереса, јер су колонисти и Французи и Немци заједнички пришли у помоћ нападнутим Бурима. Ја се надам да ћеш и ти пријатељски промислити, јер је то основа постојећих уговора. Надам се да ће се све довести у ред, али шта било да било ја нећу допустити Енглеској да угуши Трансвал." У својим мемоарима, које је Вилхелм II издао после 1919, он пориче да је овај телеграм одобрио.

„Иза овога телеграма, пише Ревентлов, стојао је читав немачки народ. Сви су одахнули душом: најзад!" Енглеска је покушала завером да прогута малу републику са којом су Немци имали трговачке везе и симпатија. Неке хладније главе, као Хаман, нису одобравали што је у телеграм унет и онај део о готовости Немачке да помогне Трансвал. Тирпиц је осуђивао телеграм, јер је Енглеска јака а Немачка слаба; али и сам Бисмарк, који је увек био за помирљивији него за врећајући тон, приметио је да је онакав телеграм могла послати и сама енглеска влада. У Немачкој су ликовали, у Енглеској су се љутили. „Народ неће никад заборавити овај телеграм, писао је *Morning Post*, и он ће имати у памети увек те речи кад буде одређивао своју политику". Влада одговори на тај телеграм наредбом да се једна летећа ескадра од 6 ратних бродова упути у Делагоа, упућивањем једне флотиле торпедњача у Ламанш, и поруком Бурима да Енглеска неће никад

Енглеска се љути

допустити туђинско мешање у ствари. Немачка је осетила да је отишла даље него што треба. Министар спољних послова је стао објашњавати да кајзер није имао непријатељске намере шаљући телеграм Кригеру, и жалио се на нападе штампе. У Рајхстагу Маршал објашњава да су односи између Немачке и Трансвала засновани на трговинском уговору од 1885 по коме је дато Немачкој право највећма повлашћене државе и слободне трговине немачким поданицима. Енглески покушаји да створи од Јужне Африке једну привредну целину могу оштетити немачке интересе. Немачка не жели да се меша у ствари трансвалске нити да спрема протекторат. Бури су неповерљиви према енглеској политици не због немачкога подбадања него због рада извесних британских поданика. Односи између Немачке и Енглеске нису престајали бити пријатељски, а влада Енглеске је чинила све да спречи упад д-р Џемсона у Трансвал.

Сва објашњења и извињавања била су узалудна, Кригеров телеграм је био највећа Вилхелмова погрешка. Француско-руски савез на коме се почело радити пре доласка Вилхелма II на владу, покренуо је мисао о енглеско-немачком пријатељству. И неколико година је ишло добро; али његово држање 1894 и 1895 је умањавало његову популарност, а телеграм од 3 јануара 1896 поништи све што је било између Енглеске и Немачке.

Трансвал зависан

Енглеска није могла гледати мирно како се руши и поткопава одбрана Трансвала, који није био самостална држава. Кајзеров телеграм је само убрзао решење Енглеске да остане главна сила у Јужној Африци и да мотри и даље Кригера који је не само давио енглеске поданике него је и сплеткарио са једном страном силом. Немачка није била у стању да пружи макакву помоћ Бурима, јер је енглеска флота била господар мора. Немачки министар, Маршал, мислио је правним изразима а не силом, претио је а претњу није могао извршити. Немачка се није могла више умешати у Јужну Африку, а погрешка се светила. Бури су

сматрали Немце за моћне пријатеље и веровали су да ће, на случај да дође до борбе, Немачка дати помоћ. А борба, после упада д-р Џемсона, била је већ ту.

„Упад д-р Џемсона је била једна будалаштина, казивао је Солсбери Немцима, али царев телеграм још већа". Односи енглеско-немачки се исправише доста брзо, Немачка поможе Енглеску у питању о Судану, али Енглези никад не заборавише претњу Немачке у Јужној Африци, а Немци опет остадоше бесни због телеграма кајзеровога. И ако је то тако било, кајзер је непрекидно био противу Енглеске, што се види из његових писама руском цару. „Британска шпекулација у Трансвалу је пропала, пише кајзер 20 фебруара. Они су се рђаво понашали са мном, али то им није погодило; они, са мобилизацијом своје морнарице противу нас, који немамо што да приговоримо, изгледају врло много смешни." Кригерова ствар је ослабила и Тројни савез. У току трансвалске кризе Немачка је узалуд покушавала да покрене савезнике на сурадњу. Италија је одбијајући позив рекла да се неће, ако се Енглеска умеша у случају француско-немачкога рата, сматрати обавезном да уђе и она докле год њена флота не буде толико јака да може одбранити своје обале. Пријатељство с Енглеском, казивао је маркиз Рудини, наследник Криспијев, допуна је Тројнога савеза.

Јапан побеђује Кину

Нису се Немци и Енглези само у Јужној Африци парбили. Кинеско-јапански рат 1895 свршио се уговором о миру (25 април 1895 у Шимоносеки) по коме је побеђени Китај морао уступити Јапану полуострво Лиао-Тунг и Формозу, и платити 30 милиона јена ратне накнаде. Пре закључења овог уговора Немачка је узалуд световала Јапану да не узима Лиао-Тунг; али кад се придружише Немачкој Француска и Русија да би се сачувала равнотежу сила у корист Русије, како је то објашњавао Аното, Јапан остави полуострво и Порт-Артур у замену за већу отштету и за обећање да Лиао-Тунг неће дати другоме. Китај пристаде, даде својим спасиоцима неке уступке, које нису биле довољне. Русија је сматрала да Порт-Артур треба да буде крајња станица сибирске железнице, која се

брзо подизала. Јапанци ће се расплинути, казивао је Лобанов, као кап уља на упијаћој хартији. И ако се могло разумети што Русија није могла трпети Јапан на тврдоме копну — јер је мислила да буде господар у Азији и што Француска помаже свога савезника, али се сваки чудио, у Азији и у Европи, што Немачка помаже своје противнике. Бисмарк је то назвао ударцем у празно. Хоенлое је хтео да поврати добре односе с Русијом, и посетивши цара после овога тројнога корака, уверавао га је да Немачка жели да Русија помаже на Даљем Истоку.

Цар задовољан са резултатима ове комбинације повери канцелару да је он обавестио немачкога цара како не би имао ништа противу тога да Немачка узме на китајскоме земљишту једну станицу за снабдевање угљем. Хоенлое одговори да му је цар у поверењу то саопштио, и додаје да Енглези траже Цусанска острва. „Да, одговорио је цар, они увек траже нешто за себе. Ако други нешто узме, они траже одмах много више.“ То је била цена за помоћ немачку, о чему јавност није ништа знала; али противу руско-немачкога споразума на Далеком Истоку и противу уласка Немачке у Китај, требало је савладати још и непријатељско држање Јапана. „Ми то нећемо заборавити“, говорио је претећи један јапански државник. Све друге државе нису обраћале пажњу на Јапан, а ово царство је пошто је раскинуло феудалне везе у земљи нагло почело расти и јачати. Само је Велика Британија веровала у Јапан, са њим је у јулу 1894 закључила уговор, одрекла се за пет година капитулација, допустила му да слободно увозне царине одређује, и, најзад, одбила да узме икакво учешће у принудним мерама противу Јапана после његове победе над Китајом. И тако се Немачка приближила Француској и Русији које су најгоре стајале с Енглеском, и дошла у исти положај и према Јапану. Овде је Немачка показала много мање мудрости него приликом изашиљања царевог телеграма Кригеру. Тај корак Немачке довео је до енглеско-јапанскога савеза и до односа из 1914.

Немачка одваја Јапан

4 новембра 1897, убише Кинези два немачка мисионара у покрајини Шантунгу, а десет дана доцније искрца се војска у Кјао-Чао и Немачка објави да је од тада то њена земља. После преговора са кинеском владом, кривци су били кажњени, а Немци су добили под вечити закуп Кјао-чау, право да граде железницу и везу са кинеском железничком пругом, и одштету за мисионаре. Немачка је покушала 1895 да добије „станицу за угаљ“ на ушћу реке Јанг-Це. „Нама је потребно парче земље у Источној Азији, објашњавао је Маршал, без тога бисмо били као у ваздуху у погледу нашега плана и привреднога, и поморскога, и политичкога. У области привреде ми морамо имати једна врата у Кини, каква имају Француска у Тонкину, Енглеска у Хонконгу, а Русија на северу“. Немачка трговина је брзо напредовала, и немачки бродови за најнезнатнију поправку морали су ићи или у Хонконг или у Јапан. И тако је Немачка имала једно од најбољих пристаништа у Китају; добру луку, подношљиву климу и угља у близини. У Цингтау се подиже чисто немачки град, који су утврдили за сваки изненадни напад; али он није имао везе са Немачком, те је отуда био на милост и немилост Енглеске; Цингтао је зависио од добре воље Јапана, који кратковиди немачки државници нису умели добити за себе.

Немачка узима Кјао-Чао

И није остало само на томе. Немци се нису задовољили само тиме што су на силу узели Кијао-Чау, него су почели изазивачки радити, и то најпре са царским говорима када се поморска војска искрцала. Под заповедништвом принца Хенрика Прускога послата је у кинеске воде једна ескадра да принуди Китај да прими немачке захтеве. Опраштајући се са њим, Вилхелм II је јавно казао да је његова задаћа да покаже Европљанима у Китају, немачким трговцима, а пре свега самој Кини, да је Немац чврсто забо своју заставу у земљу. „Ако би макар ко покушао да нас изазове или да оспори наша права тамо, онда удрите гвозденом песницом, и, ако Бог да, украсите ваше младо чело ловором који вам неће нико у Немачкој оспора-

вати". На овај поздрав одговорио је принц Хенрик Пруски доста увијено, да је његова жеља „да се у свету зна, сваки који хоће и који неће да чује, јеванђеље Вашег Величанства, миропомазане личности". Немачка влада је уверавала Енглеску да Немачка није имала намеру да учини што непријатно Енглеској, да је Кјао-Чау на северу Китаја и далеко од предела у којима је Енглеска непосредно заинтересована. Енглеска није улагала никакав протест, али је изјавила да ће, на случај да се потраже неке нарочите повластице или да и друге државе потраже нова кинеска пристаништа, бранити своје велике интересе у Китају.

Следујући тајноме споразуму између два цара, Русија је брзо затим урадила што и Немачка. Крајем 1897 китајска влада известила је британско посланство у Пекингу да је дало допуштење руској флоти да презими у Порт-Артуру. У одговор на питање енглеског посланика у Петрограду, руски министар иностраних дела је одговорио бојажљиво да су Китајци понудили гостопримство Русима у Порт-Артуру, пошто је Владивосток залеђен. Слично је речено и јапанској влади, али се додало да је то само привремено за зиму. А кад и два ратна британска брода уђоше у Порт-Артур, руска влада одмах изјави да бављење руске морнарице у Порт-Артуру нема политичкога значаја. Али, неколико дана доцније руска влада извести лондонску да је долазак британских бродова у Порт-Артур направио у Русији врло рђав утисак". Британска влада одговори да Енглеска има право да пушта своје бродове у Порт-Артур — али верује да су ова два брода ушла у Порт-Артур по наређењу из министарства морнарице и да ће вероватно брзо отуда отићи у које друго пристаниште. После некога времена Русија изјави Енглеској да је Китај дао њој „првенствено право" да се може укотвити у Порт-Артуру, и да се присуство британских бродова уопште сматра у Русији као непријатељски акт и свет говори да ће доћи до рата. Солсбери одговори да сада у Порт-Артуру стоји само један ратни брод, да је и он дошао без знања владе, и да ће се удаљити отуда у

најкраћем времену. После два дана енглески брод оде из Порт-Артура, а Русија добија од слабачког Китаја и Порт-Артур и Талијенван са правом да може изградити железнице на полуострву.

Руси окупирају Порт-Артур

Солсбери као и други Енглези, био је наљућен на овај и овакав поступак нарочито с обзиром на оно што је томе претходило. Али, како Енглези нису намеравали да оружјем бране Китај, они су се дохватили пристаништа Вај-хај-Вај као навалне базе да би повратили равнотежу у заливу Печили. „Честитам искрено", писао је кајзер руској цару. Нас двоје ћемо биги будни чувари на улазу у тај залив". Годину дана доцније Немачка је купила Каролинска острва од Шпаније.

Русија не би могла да се дохвати Порт-Артура; то би управо било немогуће, да је није помагала Немачка, која је гурала Русију противу Енглеске на далекоме Истоку. Поред трвења у Африци и у Азији, поред неслагања на Блискоме Истоку дошла су још два нова узрока трзавицама између њих у половини деведесетих година деветнаестога века.

Утакмица у трговини

Немачка индустрија се стаде на све начине, а нарочито много јевтинијим ценама, увлачити у Енглеску. Енглески трговци почеше свом жестином викати на ту утакмицу у њиховој властитој земљи. Лорд Солсбери поче озбиљно говорити о последицама супарништва у коме је Немачка озбиљно добијала терена. Повика на марку „рађенс у Немачкој" нађе свога израза у једноме жестокоме чланку у »Saturday Review« од 4 септембра 1897; у њему је писало да су обе земље свуда по свету супарници, и тврдило се кад би сутрадан Немачка била уништена, да би сваки Енглез био богатији. Нико није хтео веровати да овај часопис није имао никаквога политичкога утицаја, и нико није могао да разувери свет да је Велика Британија непријатељ Немачке из трговачке саревњивости. Немачки адмирал Тирпиц тврдио је увек да није утакмица на мору била узрок непријатељству енглеско-немачком, него трговина; то је променило лице политичке Европе.

Што је Енглеска више хладнела према Немачкој, то је управљачима Немачке било лакше уверити Немце да богата и јака држава мора имати велику морнарицу за одбрану земље, за сигурност трговине, а за потпору немачкој дипломатији. Приликом двадесетпетогодишњице оснивања немачког царства, убрзо после послате депеше председнику Трансвала Кригеру (18 јануара 1896), Вилхелм II одржа један значајан говор. „Немачка царевина је израсла у светску државу. Свугде по свету, и у најзабаченијим крајевима, на хиљаде наших сугрђана раде. Немачка роба, немачка знања, немачка енергија прелази преко мора. Вредност немачке трговачке робе по мору пење се на хиљаде милиона. На вама је озбиљна дужност да ми помогнете да вежем ту већу Немачку што ближе за мајку отаџбину". Ове речи изазваше високу пажњу и многе коментаре. „Ова обзнана друге будуће царевине, — писао је Тајмс, — принуђава нас да се озбиљно запитамо у којем ће пустом делу света бити насељени Немци или како ће и од кога ће га они освојити. У Немачкој се сада говорило само о *светској политици*, о којој се од Бисмарка није чуло. Пангерманска лига коју су 1893 основали Карл Петерс и Хасе и били њени председници, то јавно објави. Неодговорни политичари су тражили да Велика Немачка обухвати све Немце: Швабе из Аустрије, Швајцарце, Фламанце, Холанђане и Луксенбуржане. И ако су питања схватана изгледале нешто као лудовање, и ако су их службени кругови одбијали од себе, ипак је то појачавало нелагодност у Европи, и стварало страховање да се од пресићене Немачке ствара једна агресивна држава.

Немачка на мору

Кад Рајхстаг одбаци један скроман флотни програм у марту 1897, зато што је центрум био против њега, кајзер је и јавно дао израза својој срџби. Приликом педесетогодишњице владавине краљице Енглеске Викторије, принц Хенрик Пруски заступао је Немачку на поморскоме прегледу морнарице у Спајтхеду. Ратна лађа којом је заповедао принц Хенрик изгледала је малена према бродовима других земаља. „Ја озбиљно жалим, — телеграфише том приликом, у месецу јуну, — да не могу да вам дам бољи брод да се пореди са другим сјајним бродовима које ће послати друге државе. То је једна од последица држања оних неродољубивих људи који су спречили да се земља снабде потребним бродовљем. Али, ја се нећу смирити докле не подигнем своју морнарицу на исту висину на којој стоји и моја војска". Другом једном приликом он употребљава ону његову познату претњу: „Трозубац је у нашим рукама". Кајзер, даље, именова за шефа морнарице једнога изванредно способног човека који је био убеђен у величину мисије Немачке у свету и веровао да није мања од сличне мисије Велике Британије. Адмирал фон Тирпиц дигао се из ничега највише захваљујући својем раду на торпедима; на томе га је познао и кајзер пре него је дошао на престо. Њега поставише 1896 за команданта крстареће ескадре на Далеком Истоку и дадоше му задатак да потражи најзгодније пристаниште на кинеској обали за војничку и привредну базу. Пошто је изабрао Цингтау као такву базу, тога најјачег човека после Бисмарка у Немачкој, позваше натраг да доврши дело свога живота.

У јуну (28-ог) 1897, две недеље после именовања Тирпица за адмирала, на место маршала фон Биберштајна дође за министра иностраних дела, Билов. Овај дипломат је почео своју службу у Риму 1874, а наставио је у Петрограду, Бечу и Паризу. Његов шеф Хоенлое, 1879 саопштио је пријатељски да он може постати канцелар и скренуо је на то пажњу Гамбети. Кајзер је казао Билову да је његов задатак да уведе Немачку у царство светске политике и да обезбеди стварање морнарице. Кајзер је у овоме широко образованом и примамљивом човеку, нашао вештога дипломату, сјајног говорника, вештога парламентарца и убеђенога империјалисту. „Времена су прошла, — казао је Билов у свом првоме говору пред Рајхстагом, — кад је Немац остављао ваздух једноме

Нова спољна политика — Weltpolitik

суседу, море другоме, а само небо резервисао за себе". Дванаест пуних година радили су Кајзер, Билов и Тирпиц заједно и у пуној сагласности; и њих су тројица подједнако одговорни за политику која је променила свету лице.

Фон Тирпиц је у новембру 1897 израдио први пут закон о морнарици; то је у ствари био програм; за седам година га је требало извршити. Адмиралитет је говорио Тирпицу да Рајхстаг неће примити никад дугогодишњи програм, а либерали су му саветовали да тражи годишње кредите. Тирпиц ипак реши да или добије програм за градњу бродова или да да оставку. Његови претходници су желели да створе малу морнарицу, таман довољну да бране домаће воде и да заштићују по морима немачку трговину и нападају непријатељску. Он је намеравао да почне с изградњом великих бродова за одбрану трговине кад Немачка добије неколико нових поморских база. Препоручујући Рајхстагу да прими његов предлог он је изјавио да ће Немачка, ако се он прими, престати 1904 да буде „незнатна количина". Хоенлое је бранио поднети предлог „као последицу политичкога развоја Немачке"; ову ствар су бранили и Бисмарк и његова штампа. Тирпиц је нарочито молио за ово кнеза Бисмарка. Стари државник у својој осамдесетој години примио је позив Балинов да обиђе Хамбург, обишао је бродоградилиште и пред једним циновским путничким бродом узвикнуо је: „Изненађен сам и узбуђен сам. Јесте, ново време је дошло, нови свет је ово". Фон Тирпиц је добио помоћ и свих владалаца у федералној држави, Ханзе и универзитета; он је помогао објављивање превода Моханове књиге „Утицај мора на историју". Нови дух у поморству преовладао је ускоро и у читавој Немачкој.

Тирпицов закон су топло поздравили конзервативци и национални либерали, а противу њега радили радикали под Рохтером и социјалисти. Ови последњи су узалуд говорили да Рајхстаг напушта контролу буџета за шест година; центрум је одлучио. У априлу 1898, на трећем читању, Рајхстаг прими закон, и величина флота Немачке уђе у светску политику као чинилац. По томе програму израђено је 12 ратних бродова, 8 оклопница за обалску одбрану, 10 крстарица већих и 23 мањих. Да би се народ васпитавао створена је Поморска лига; она је имала да увери свет о потреби снаге на мору.

У септембру 1898, кајзер је у своме говору у Данцигу, изрекао судбоносне речи:

„Наша будућност лежи на мору".

Литература: W. Goetz: The Willy-Nicky Correspondence; Keiser Wilhelm: Memoirs; Bornhak: Deutsche Geschichte unter K. Wilhelm II; Hemmann: Der Neue Kurs, Deutschlands Auswärtige Politik 1890—1914 von Rewentlow; Rathenau: Der Keiser; Czernin: In the World War; V. Valentine: Deutschland's Aussenpolitik; Bismark: Gedanken und Erinnerungen II; Die Grosse Politik VI; Hammann: Um der Kaiser: Eckardt: Berlin, Wien, Rom; Caprivi: Reden; Hoffmann: Fürst Bismark; Eckardstein: Ten Years at the Court of St. James's; Rosen: Forty Years of Diplomacy; Von Tipritz: Memoirs; Hammann: Vorgeschichte des Welt Krieges; J. Heller: Die Aera Bülow; Tardieu: Le Prince Bülow; Hamel: Aus Bülow's Diplomatischer Werkstatt.

ГЛАВА VII

ЈЕРМЕНСКА И КРИТ

Енглеску и Немачку удаљавала су озбиљна размимоилажења у политици према Турској. Од Канинга, који је бранио независност Грчке, британски државници су унели нешто идеализма у политику. Откад су се догађала зверства у Турској нарочито на Балкану 1875 и 1895 у Малој Азији, они су се руководили чистим хуманизмом.

I

Јерменско питање

Решење Јерменскога питања, додирнутога на Берлинском Конгресу, било је пре зло него добро за Јермене. На овај начин подигла се сумња код Абдул Хамида у њихову верност, а његов један мрачни министар је говорио да је једини пут да се укине Јерменско питање ако се смакну јерменске главе, јер сем Велике Британије нико неће радити на извршењу обећаних реформи. Русија је једина имала снаге за то али не и воље да помогне Енглеску. И зато је турски јавашлук још једном победио; и сам Гледстон је морао 1883 да дигне руке од борбе. Поред нарочитих покоља Јермена, турска влада је онемогућавала живот својим поданицима - Јерменима; и отуда је дошло да су Јермени почели мислити на одбрану и осветy. У 1880 се оснива један комитет у Тифлису, у престоници ђурђијанској, где је живела велика јерменска колонија; одатле се почеше ширити одбори и по западној

Европи. У 1890 створише Енглези једно Јерменско удружење да обавесте јавно мнење о Јерменскоме питању и да помогну прогоњене вође јерменске. Кад је пропала нада да се у Јерменској уведу реформе предвиђене у Берлинскоме Уговору, јерменски народни покрет се више не ограничи на речи; Јермени су неколико пута прибегавали оружју, и ако им је говорено да ће Турци на убиства одговорити покољима. Већина Јермена по градовима и у Јерменској није била задахнута бунтовничким намерама; али страх Абдул Хамида од тајних завера, које тобож помажу странци, па може бити и стране државе, избезумио га је. Он се бојао да не буде као 1875 с оним „зверствима у Бугарској" (којима тадањи британски посланик у Цариграду спори значај и величину), да се Јерменска не одвоји од Отоманске царевине. Многи осумњичени бише похапшени, а у Јерменску се пустише башибозуци оружани новим пушкама и састављени од Курда. Јермени су били као тица на грани, а Јерменска вулкан.

У лето 1894 почеше покољи. Најпре у Сасуну у битлиском округу. Сељаци не хтедоше да плате данак који су Курди брђани тражили нередовно од њих; Курди их почеше палити и паде прва крв. Турске власти послаше арачлије да купе данак, али сељаци изјавише да ће дати порезу тек пошто их заштити власт од Курда. Валија од Битлиса онда прогласи опсадно стање и затражи војску да угуши буну. Низами дођоше и са башибозуцима спалише села и поклаше голоруки народ у Сасунској околици. То је била прва и права кланица.

Лорд Росбери, чим му дођоше прве вести из Цариграда од британскога консула у Вану, нареди посланику у Цариграду да протестује и да тражи од султана истрагу о овим неописивим зверствима и казну над извршиоцима. Султан, уверен да су у Цариграду Силе разједињене одговори Енглезима као уврђен владар, да никаква озбиљна зверства нису почињена при угушивању буне у Сасуну. „Као год што има у другим земљама нихилиста, социјалиста,

Први јерменски покољи

анархиста, који траже повластице и уступке, а које им се не могу дати, тако је и с Јерменима; противу њих су предузете мере". Он је примио истрагу, али није хтео да се извињава. Британском консулу би забрањено да иде на лице места. Муфтија у Мушу и заповедник низама добише од султана одличја.

Кад је било објављено да је комисији задатак да ,истражује злочине јерменских разбојника", британски посланик по наређењу своје владе позва посланике руског и француског да заједнички формално устану против истраге која ће бити обична комендија.

Срамна истрага

Абдул Хамид је сазнао тада да „они задржавају себи пуну слободу рада у овој ствари". Султан попусти и допусти да британски конзул буде у комисији. Британска влада затражи од Сила да се допусти конзулима руском и француском у Ерзеруму, да се придруже комисији. Французи пристадоше под условом да и Абдул Хамид пристане; Руси дадоше свој пристанак, али објаснише да не би желели да се од овога прави политичко питање нити они имају какве скривене намере. Аустрија и Италија присташе, а Немачка одговори да је, и ако је само посредно заинтересована у овој ствари, саветовала султану да постави сам комисију која би задовољила европске силе. Русија, Француска и Енглеска се споразумеше да, у место конзула, пошљу три изасланика. На првој седници ове комисије у јануару 1895, утврдило се да Турци желе да јој онемогуће рад. Сведоци су се бојали да кажу праву истину о држању власти у Битлиском вилајету, а сведоци Турци су износили нарочито фабриковане лажи. Па ипак, комисија је утврдила да се Јермени нису бунили противу владе, и да су редовне трупе (низами) удружени са Курдима починили сва она зверства.

На британској влади је било сада, — јер је она једина искрено радила за Јермене, — да изнесе методе којима би се спречила обнова покоља. Енглески посланик у Цариграду предложи: да се у Јерменској поставе за пет година валије и то само са пристанком Сила; да чиновништво буде мешовито, од хришћана и од муслимана; да у сваком вилајету буде суд од

четири лица, два хришћанина и два муслимана; да се становништво заштити од дахија Курда. Турци су по обичају протестовали и одуговлачили цео овај план. Султан је објашњавао британском посланику да не види потребу за оваква уређења, да се чуди што Енглези нападају једног старога савезника. Он је порицао да Јермени труну по хапсанама несуђени; претио је да ће се покварити добри односи ако се у Енглеској примају за готово лажни извештаји, да његови поданици муслимани неће трпети увреде од Јермена, које по свој прилици заштићује Енглеска. Турски посланик у Лондону је питао британску владу са каквим правом се меша у унутрашње послове Отоманске царевине. На то је добио одговор: са правом које даје Берлински уговор и Кипарски споразум.

Султан постави, даље, једну истражну комисију, да истражи јерменске послове са правом да Енглеска непосредно са њом ради, не дајући никаква права Енглеској. Непрекидна гоњења Јермена у Малој Азији приволеше Француску и Русију да обавесте своје посланике да се придруже енглеском посланику и са њим и на основу његовога предлога, израде један план реформа у Турској. Енглеска је предлагала узалуд да све више чиновнике именује султан са пристанком Великих сила; њен план, који је поднесен 1895 у мају, и који је имао неких четрдесет чланова и обухватао читаву управу, судство и финансије, није се султану никако допадао. Он је тражио времена да га проучи, и обраћао се за помоћ Немачкој, која га је одбила. Како су извештаји о даљим свирепостима у Јерменској стизали из дана у дан, Енглеска позва Силе да траже одговор и обавести Русију да ће она, ако се одговор и даље одлаже, морати да употреби принудне мере.

Русија и Енглеска се не слажу

Промена у руском министарству иностраних дела донела је и промену у држању Русије. Нови министар кнез Лобанов изјавио је да неће од Јерменске да прави што је било од Бугарске. Он се бојао, или бар се чинио као да страхује, да се не побуне сви Јермени, — у границама Русије било је око два милиона Јермена, и за то је на енглески сувише оштар предлог, одговорио да не жели прибегавати принудним мерама. Абдул Хамид је, чим сазнаде за овај одговор, одбацио читав реформни програм. Он је пристао да се могу у службу примати Јермени у већем броју, али је одбио нарочитога комесара, контролни одбор, постављање валија са пристанком Сила, предлог о преуређењу судова, преустројство жандармерије и полиције, одредбе о порезама и финансијама. Кнез Лобанов је објашњавао британској влади да он никад није сматрао предлог за реформе као неку врсту ултиматума Турцима, да неће Русија узимати учешћа у принуди нити ће допустити да се створи један зачетак Јерменске од које би се створила јерменска држава. Енглеска, и ако је остала усамљена, ипак нареди своме посланику да од султана затражи (19 јуна 1895) да у року од 48 сахата одговори шта намерава да ради с реформама у Јерменској. Докле је Русија прегледала овај предлог, влада лорда Росберија падне; чим је она пала, Русија одби свој пристанак.

Солсбери, који је постао министар спољних послова, желео је као и његов претходник да се Јермени ослободе турскога господарства. Он је храбрио Гледстона да у августу нападне жестоко Турску, и извести турску владу, да он одобрава политику лорда Росберија. Кад султан одговори са критиком на пројект за јерменске реформе, онда се британска влада обрати руској и затражи од ње одговор у коликој ће мери помоћи принудну акцију. Лобанов одговори да ће он помоћи Енглеску али само под погодбом да не тражи аутономну Јерменску. На ово Солсбери одговори да Енглеска не тражи друго него само контролу дату Берлинским Уговором. У својој престоној беседи краљица Викторија (15 августа 1895) говори о „ужасима, који су узбунили читав хришћански свет у Европи, а нарочито мој народ". Солсбери, у одговору на ову беседу, а још под свежим утисцима свога састанка са кајзером у Каусу, јавно опомиње Турску: „Покољења за покољењем вичу из разних страна

Турске за помоћ, и ја сам уверен да султан не може жмурити пред вероватношћу да ће Европа једног дана бити сита од тих жалби. Султан ће озбиљно погрешити ако одбије помоћ и савете европских Сила да отклони неред и слабост из свога царства, јер злу судбину његовог царства неће моћи да отклоне ни уговори ни симпатије." На ову претњу султан је остао миран; знао је да је Енглеска усамљена.

Енглеска сама

У септембру месецу Александар III изјављује да му је досадило Јерменско питање. Русија не само да је одбијала принудне мере, него је чак изјавила да неће ни другоме допустити те мере. На изјаве званичне Русије, султан припрети Енглеској да ће се, ако га буду сувише гурали, предати у руке Русије. Одмах затим Абдул Хамид износи други предлог за реформе; по том предлогу све уступке дате раније одузима и уноси да у Јерменској управно чиновништво буде муслиманско.

Русија је пристала да подржава једну средину између британског и турског предлога, али кад је стекла уверење да Енглеска неће ни аутономију Јерменске ни принудне мере. Султан није хтео примити контролу европских Сила, те зато Солсбери предложи мешовиту контролу од три Европљана, Русија уз помоћ Француске, остави султану да бира или то или члан који му је предат још у мају. Абдул Хамид, прими оно што је боље: реформни предлог на папиру, а не присуство Европљана, и у октобру 1895 издаде ираду о томе. На хартији султан је попустио на свима линијама, али за њим су следовали догађаји гори него пре годину дана. У Јерменској почеше покољи какви се нису видели вековима. На дан 30 септембра буде у Цариграду нападнута једна група Јермена која је пошла да преда жалбу турској влади. За покољем у Цариграду дођоше покољи у Трапезунту, у Ерзеруму, Битлису, Харгуту, Дијарбекиру, Сивасу, Ајнтабу, Марошу; међу њима најстрашнији је био онај у Урфи; три хиљаде душа,

Велики јерменски покољ

људи, жена и деце, бише спаљени у зборници. Страни конзули утврдише да су сви ови покољи били озбиљно припремани, да је покољ увек уз помоћ гомиле извођен, којој се обично придруживала војска; да су власти саме или подстицале покоље, или су мирно гледале како се они врше да ниједном странцу није било ништа. Султан је тобож примио предлог Сила за реформе у Јерменској, али је испод руке употребио источњачке методе за решење Јерменскога питања. Русија одбијајући да прими принудне мере противу Турске, потписала је смртну пресуду хиљадама хришћана, ради којих је 1877 ишла у рат противу Турака.

Докле је двадесет и пет хиљада Јермена издисало од мача, пожара, воде, на мукама, од глади, од мучења, од мраза, Енглези су протестовали у Цариграду. Сад Црвени Султан одговарао је на то да су јерменски бунтовници и европски заштита хришћана раздражили муслимане. Јермени су дали повод за покоље, а турска влада ће учинити све да се васпостави ред. Овај догађај послужи султану као повод да одложи објављивање реформа у Јерменској, а Абдул Хамид позва Енглезе да саветују Јерменце да се умире и „да му се допусти да изведе реформе, — које се не могу извршити докле се не поврати ред". Европске Силе упутише своје морнарице кроз Дарданеле, за заштиту својих поданика. Лобанов изјави да би доиста султану требало дати времена да поврати ред, а мишљаше „да би се требало у овом тренутку што мање мешати у турске ствари". А Голуховски, који тек што беше заменио Калнокија, изјави цинично да тадашње стање ствари не захтева никакву пажњу за предлог о принудним мерама како је то британска влада тражила. Приликом годишњег свечаног ручка у Општинској кући, 9 новембра 1891, лорд Солсбери изјави да од реформа у Турској нема ништа, али понови своју опомену султану; Абдул Хамид био је господар ситуације и мирно је изводио своју намеру и крвави план без икакве запреке. Узалуд су у Цариграду покушавали да склоне хришћанске посланике на акцију,

хришћани су били 1895 разједињени и равнодушни, а Јермени, даровити и мирни људи, платише то. По неким градовима било је револуционарних организација, али су њих Јермени избегавали, јер су били ненаоружани, а знали су каква је њихова слабост ако се побуне.

Крајем 1895 настаде у покољима затишје, али нико није то употребио да спречи нове покоље. Руси објавише да „ништа ново није уништило веру у добру вољу султанову, који је радио што је боље могао. Било би добро да га Силе помогну у тешкој дужности око увођења реформа, да му даду времена да уведе реформе, да му се подигне углед и важност у очима његових поданика". Страшљиви Голуховски, који је признавао да је султан могао кад је хтео да пресече покоље, није желео да подева Источно питање. Немачке се није тада много тицало шта ће бити са хришћанима поданицима султановим. Француска је ишла уз свога савезника, а Италија, и ако мало осетљива, није рачунала ни мало. Сједињене Америчке Државе и ако су као и Енглеска делиле симпатије и одвратност са њом, помажући је, ипак као Сила која није била потписница Берлинскога Уговора, морале су остати по страни. Солсбери је стајао сам, као и његов претходник; имајући пред очима увек сабласт европскога рата, он је могао само да опомиње и протестује. У првом сазиву Доњега дома 1896 Краљица Викторија прочита своју престону беседу са напоменом да је султан примио главне реформе, али са жаљењем утврђује да се „један део Турака узбунио фанатички и произвео покоље који су у Енглеској изазвали најозбиљнију осуду", и обећава да ће објавити депеше и извештаје о томе.

Јерменски револуционари су успаване хришћане хтели продрмусати, и зато су обавестили посланства у Цариграду да ће правити изгреде и нереде докле не дође до реформа и докле не престану покољи. И тако 26 августа 1896 једна чета упадне у Отоманску банку у Галати, ту се затвори, у нади да ће пробудити Европу. Ове бунтовнике спасе руско

посланство; драгоман амбасаде у Цариграду Максимов, све их укрца на један брод — али то даде султану повода да поново приреди хајку на омрзнуте ћауре. Чим је Порта сазнала за улазак Јермена у Отоманску банку, она наоружа Курде и цариградске бескућнике тојагама и ножевима. Чим су бонтовници прешли на лађу, настаде за два дана по Цариграду покољ хришћана. Другога дана британско посланство извести султана да ће искрцати војску са бродова, а и остала посланства упутише султану ноту у томе духу. Ова турска Вартоломејска ноћ, у којој је 6—7000 Јермена било поклано и потучено усред бела дана а на очи европских посланика, узбунише Европу више него јерменски покољ у Малој Азији. Тада је цео свет веровао да ће европска флота ући у Цариград и смакнути са престола султана. Али, све се свршило на томе што на султанов рођендан амбасадори решише да не осветле своје домове.

Цариградски покољ

Енглеско јавно мнење је било бесно, не само што су Турци починили онолико зла, него зато што је британска држава била немоћна. Читаве песме су биле певане. Стари Гледстон се појави из своје повучености и у 87 години у Ливерпулу на збору на коме осуди „Великога убицу", затражи да се одмах опозове британски посланик из Цариграда, а турски посланик протера из Лондона. Кад је зло било свршено, шест посланика Великих сила упутише Порти заједничку ноту, они су навели доказе да је цела ствар удешена званично и вршена под контролом власти, тражећи да се учини истрага и да се кривци казне. Порта је, наравно, одбила тврдњу да су покољи извршени са знањем службених кругова, установила је нарочити суд да суди свима који су у покољу били умешани; суд је казнио Јермене а кривце пустио на слободу. Покољ у Цариграду изазвао је метеже кроз целу Малу Азију; напади се поновише али за њима и одмазда. Сваки Јерменин који се противио султановој крвавој политици служио је Абдул Хамиду као нов извор да изиграва Велике силе. Месец дана после крвавога покоља на обалама Цариграда, султан одговара силама да његови поданици

Јермени уживају више права и слободе него њихови поданици; Јермени неће реформе него хоће аутономију, а он не може на то никад пристати нити ће силе то допустити. На крају ове ноте султан их позива да протерају јерменске агитаторе из својих земаља. Овакво безобзирно поступање баш као и она крвава вечерња по Турској, није могло да покрене и сложи силе. Руски цар, на састанку са Хоенлоем у Бреслави казује овоме да је Енглеска крива за цео покрет и додаје да он, и ако воли Енглеску и Енглезе, не верује њиховој политици. Солсбери се гнушао турских свирепстава онолико колико и Гледстон али није смео да изазива још већу катастрофу: светски рат. Лорд Росбери, вођ либерала, на јавноме збору у Ливерпулу придружи се Солсберијевој политици и одрече се вођства у либералној странци. „Ја сам готов да се борим из све снаге противу усамљене акције на Истоку. Гледстон говори да је европски рат фантазија. Ја верујем да то није фантазија. Ја верујем да постоји одређено и одлучно решење ако не свих а оно бар већине Сила да противстану свакој усамљеној акцији Енглеске. Усамљена акција значи европски рат. Заједничка акција Сила је једини начин којим се може решавати Источно питање."

Осамнаест година после Берлинскога конгреса уверили су Солсберија и већину његових суграђана да су, помажући Турску противу Русије, „сецовали на рђавога коња". Турска се није преустројила, а Силе нити су саме хтеле нити су допустиле Великој Британији да предузме дужности којих су се саме одрицале. Енглески протести у Цариграду наљутише султана, а претње је са презрењем примао. Нити Енглеска поможе Јермене нити задржа свој утицај у Америци. Русија није, опет, 1894—1896 више волела Турке него 1877—1878; она је окренула очи Даљем Истоку и није хтела више да пролива крв за још једну незахвалну нацију. Русија није, исто тако, желела да се Турска препорађа путем реформа које би је начиниле јачим противником доцнијим амбицијама Русије. Русија је могла бити задовољна што је могла да баци сву кривицу на Енглеску, да врати жао за срамоту. Кад је Александар II хтео да ослободи хришћане испод Турске, лорд Биконфилд је то спречио; а кад су Солсбери, други делегат и главни саветник Биконсфилдов то хтели учинити, онда је Русија то спречила. Енглеско-руско супарништво које је датирало још из Кримскога рата појачавало се стално, Јермени бише жртва тога супарништва као што су хришћани у Маћедонији то били, — док се ово не претвори у велико светско супарништво. Абдул Хамид је видео да може радити шта хоће у својој кући, а губећи британско пријатељство он је нашао добру накнаду примајући пружену руку Вилхелма II.

Енглеско признање

II

Абдул Хамид је ликовао што је победио Енглеску. Организовани покољи престадоше, али режим насиља настави се и даље кроз читаву Отоманску царевину и поред протеста султанових поданика. Солсбери је, уз помоћ Русије, ипак нешто успео; успео је да колико толико поправи европски углед, израдивши аутономију на Криту.

Критско питање

Крит је после уговора у Халепу живео на миру под управом грчких гувернера; али 1889 тамо се позавадише „напредњаци" и „назадњаци". И кад „напредњаци" добише на изборима велику већину, и поизбациваше „назадњаке" из свих чиновничких, онда назадњачки посланици да би наудили својим противницима, изнесоше питање о уједињењу Крита са Грчком. Трикуписова влада у Атини се старала да угуши ту акцију; али реч „присаједињење" распали стару расну мржњу између хришћана и Турака. Султан, под чијим је суверенством било острво Крит, посла одмах свога комесара на Крит али ни новац ни претње овога пута не помогоше. Многа села бише попаљена, многи људи побивени, муслимани побегоше у приморске вароши, а хришћанско становништво потражи прибежишта у Грчкој, у Атини. Турци послаше нешто војске на Крит, а грчка влада потражи, узалуд, интервенцију Великих

сила, а нарочито Енглеске. Нови царски ферман обнови Халепски уговор, објави образовање нове жандармерије за главне покрајине, и постављење чиновника који говоре турски. Побуна је угушена, три гувернера муслимана једно за другим измењаше се на управи, а скупштина се више не саста.

У 1894 подиже се нова буна која 1895 би угушена. За гувернера би постављен један хришћанин; то изазва протест Турака; после хришћанина гувернера поста Турчин гувернером. Запетост је тако владала годину дана; и крајем маја 1896 избија сукоб по улицама у главном критском граду Канеји. Солсбери узе на себе да ради оно што му је пре седам година предлагала грчка влада; он изнесе захтеве хришћана пред Европске Силе. Захваљујући нарочитом заузимању Енглеске, Турска пристаде да се у будуће за гувернера Крита бира хришћанин на пет година и са пристанком Великих сила. Две трећине чиновника на Криту биће хришћани. Скупштина се имала бирати на две године и састати се у року од пола године. Неколико европских официра требао је да преуреди жандармерију, а неколико европских правника судство. На хартији је то било све лепо, али је недостајало воље да се то и изведе. Султан изабра хришћанина за гувернера; али његов претходник муслиман оста на Криту као главни командант трупа са неограниченом влашћу, а одлагање преустројства жандармерије изазвало је сумњу. Муслимани нису хтели никакве реформе, па у почетку фебруара 1897 избише опет нереди у Канеји. Један део хришћанскога кварта у Канеји запалише Турци, и грађански рат обухвати читаво острво. Хришћани прогласише уједињење са Грчком, а два дана доцније принц Ђорђе, други син краља Ђорђа, пожури са грчком флотилом да спречи искрцавање турских трупа. Грчка влада једном нотом обавести Велике силе да је она то урадила из бојазни да се на Криту не догоди какав покољ. Крићани су желели уједињење са Грчком и то је у истини било једино решење Критског питања. Неколико дана доцније пуковник Васос искрца 1500 војника западно од Канеје у намери да окупира Крит у име краља Грчке. Васос упути народу проглас обећавајући мир и законитост. Мудри Трикупис је умро, а дошао бујни Делианис на власт. Краљ Ђорђе, знајући како се на Балкану лако губе престоли, морао је попустити своме узбудљивом народу.

Грчка интервенција

Велике силе, чији су ратни бродови били у критским водама, изненађене и збуњене овим грчким ударом, наредише својој флоти да окупира Канеју. Голуховски предложи да се око Крита направи кордон, а да се остави хришћанима и Турцима да оружјем реше свој сукоб не допуштајући ни с једне стране макакву помоћ. Солсбери је био противу тога средства узајамног истребљавања. Принц Ђорђе се повинова позиву Сила и повуче своју морнарицу, али пуковник Васос нападне Турке и узме им једно утврђење. Кад су га адмирали европске флоте опоменули да не дира у Канеју и оне градове које су они окупирали, Васос одговори да је он послат да окупира Крит и да ће он ту заповест и извршити. Европска морнарица морала је најпре ватром из топова да спречи напад на турске трупе. А, кад, и поред обећања да ће Крит добити аутономију ако се грчка флота и војска повуку с острва, то не би остварено, европски бродови блокираше Крит и бомбардоваше побуњенике из Суда-залива.

Како султан није могао слати војску на Крит, он нареди мобилизацију трупа на грчкој граници. Европске су силе биле сложне да треба спречити рат, али се нису слагале у другоме. Немачка и Аустрија су тражиле да се са Крита уклони најпре пуковник Васос и грчке трупе, а Енглеска је тражила да се пре свега одлучи о судбини Крита, па онда повлачење трупа. Русија је такође била сметња; Лобанов је умро, а грчка краљица Олга беше члан царскога дома (ћерка Александра III). У марту (2 марта 1897) су упућене две ноте, једна Грчкој, друга Турској. У првој се извештава Грчка да се Крит не може присајединити Грчкој, али ће Крит бити потпуно аутономан. Наравно, грчке трупе и лађе морају бити повучене у року од шест дана са Крита или ће их Силе отуда избацити. Нотом упућеном султану,

Турска се обавештава да мора дати пуну аутономију Крита а обећава се да се неће присајединити Грчкој. Султан је ноту одмах примио, али Грци одбише да повуку војску са Крита. Они предложише да на Криту њихова војска остане као зачетак жандармерије. Енглези, и ако су били за то, не пристадоше. Атињани су били одушевљени што се одбило предложено враћање трупа; али Силе се наљутише, и, свака од њих посла по шест стотина војника на Крит, који би врло строго блокиран. Адмирали објавише народу да су Силе неопозивно сложне да заједмче пуну аутономију и позваше их да предаду оружје. Крићани су хтели присаједињење а не аутономију, те проглас адмирала не имаде никаква дејства.

Грчко-турски рат

Докле су се ствари на Криту овако развијале, Грчка и Турска су гомилале војску на граници Тесалије. Султан, и ако је желео да казни Грке, није хтео рат, јер је знао да неће добити територијално ништа. Грци, међутим, како нису ратовали са Турцима још од ратова за ослобођење, неограничено су веровали у своју војску и морнарицу. Краљ Ђорђе, још у некуруку странац у Грчкој, није могао да не попусти повицима које је дизала Народна одбрана. Једна депеша од стотинак либерала, упућена краљу, и један Гледстонов памфлет у коме се охрабрује грчко „чудесно храбро држање", охрабрише Грке у уверењу да могу очекивати енглеску помоћ. Са стране поче пристизати новац, у Грчку дође чета Гарибалдијеваца за борбу. Као год 1886 што само плануше грчке пушке на граници, тако и сад. Европске силе, 5 априла 1897, опомену̂ше и Грчку и Турску, да ће, ко први почне, бити одговоран, а да, макар како се свршио рат, нико неће добити ништа. Грци су били и глуви и слепи; после три дана од ове опомене, чете упадоше у Епир и у Маћедонију. Чете су биле брзо претеране преко границе, а 17 априла султан објави рат. Одговорност је, рекао је он, на Грцима. Рат је доиста Грчка спремила, али њен крајњи повод и узрок лежали су у рђавоме режиму на Криту, грчкоме острву и по вери, и по језику и по политичким тежњама.

Трикупис је 1891 предлагао Србији и Бугарској да заједнички устану противу Турака и да, затим, поделе Маћедонију. Овај план је бугарски председник владе Стамбулов издао Турцима, те због тога о таквоме послу није се могло неколико година што предузимати. Грчка сада учини нови предлог Бугарској, а за њену помоћ понуди деобу Маћедоније и једно пристаниште на Беломе Мору. Бугарска није пристала; и зато султан, обећавајући Београду и Софији школе и владичанска места, а поткрепљен нотом аустро-руском бугарској и српској влади да не улазе у грчко-турски сукоб, није имао страха. Њему је био отворен пут да Грчку понизи како је сама тражила. Грчка морнарица није ништа учинила, и ако је била надмоћнија од турске, а сувоземна војска није, тако исто, за месец дана ништа постигла. За један дан после прогласа рата Етем паша пређе у тесалијску равницу. Грцима овлада паника, и у Атини гомила пође на двор, кад сазнаде да војска бежи од Ларисе. Делианис даје оставку, а престо тада спасе Ралис. Побеђене грчке трупе скупише се у Фарсали, а код Велестина, Смоленски, једини грчки генерал који се у рату одликовао, одбија и спречава напредовање турске војске. Али, то је кратко трајало, јер 4 маја Етем паша потисну грчку војску са читаве линије од Волоса до Фарсале. Престолонаследник Константин се повлачи испред Турака на јаке положаје у Домокосу, али га Етем паша без тешкоћа 17 маја одбаци. Сад је пут за Атину био слободан, те Атињанима овлада опет паника. Два дана доцније настаде у Епиру и у Тесалији примирје.

Европа интервенише

Грчку су спасле од пропасти Силе. Ралис чим је добио власт одмах је известио Силе да ће се грчке трупе са Крита повући и да би био задовољан ако се Силе умешају у грчко-турски спор. Солсбери је чекао згоду да ради на примирју. Све Силе на то пристадоше; Немачка је тражила да се Грчка обвеже да пристаје на аутономију Крита. Остале Силе нису на то много полагале, али како је Вилхелм II то понова тражио, Грчка мораде попустити. Грчка је попустила 10 маја,

а два дана доцније европске Силе обавестише султана да је Грчка овластила њих да преговарају, да ће трупе напустити Крит, да пристаје на аутономију Крита; Силе затражише да се турске трупе даље не мичу. Енглеска је обавестила свога посланика у Цариграду да никако не пристане на то да Турци задрже као залогу за ратну отштету какав био део грчке територије; о исправци стратегијској на граници може се говорити, али о окупацији не. Турци као нападнути затражише Тесалију и огромну ратну накнаду. Турски захтеви су чак и кајзера Вилхелма II изненадили својом величином. Султана обавестише да он, сем исправке граница и умерене ратне одштете нема више ништа очекивати. Овога пута су све Силе биле сложне, и оне наредише да се даља непријатељства прекину. У децембру (4-XII-1897) потписан је био грчко-турски мир по коме су Грци имали, под контролом једне међународне комисије, да плате Турској четири милиона турских лира ратне отштете. Граница је била исправљена али је свега једно грчко село било предано Турцима. Захваљујући Енглеској и Русији, Грчка је из ове своје пустоловине изашла са врло мало штете. Овакво стање је било много обесхрабрило пријатеље хришћана на Истоку. „Прво, 100.000 покланих Јермена, — жалио се Гледстон — без изгледа да им може когод помоћи ако се понове покољи. Друго, Турска је јача него од Кримског рата. Треће, Грчка слабија него икад од како је постала краљевина. Четврто, све то зато што су Силе мрзеле и неверовале једна другој".

Решење Критскога питања није ишло ни даље лако; неколико месеца је тражен гувернер за Крит. Француска предложи једног бившег председника Швајцарског Савеза, али овај то одбија. Аустрија је предлагала неког луксембуршкога официра, али га не примише сви. Русија је предлагала два Турчина и црногорскога кнежевића Мирка. Солсбери није хтео Турчина, а Мирка није хтео његов рођак принц Никола; и онда крајем исте године Русија предложи грчкога принца Ђорђа; ову кандидатуру помогоше Енглези са много задовољства. Француска и Италија прихватише предлог, али Немачка и Аустрија не хтедоше. Кајзер изјави да ће човек који је водио торпедњаче на Крит, радити на сједињењу Крита Грчкој, а и Србија и Бугарска, као 1885-6, могу тражити компензације. Аустрија је опет рекла да пошто Турска предлог неће примити, то га не треба ни правити. После неколико недеља узалудних преговора, кајзер изјави да ће изаћи из европскога концерта, а његов министар Билов објасни зашто Немачка „оставља на сто флауту". .Немачка нема интереса у Средоземноме Мору, а друге Силе могу поставити кога хоће за гувернера Крита. За Немачком пође и Аустрија. Па ипак се концерат одржа, и ако је султан непрекидно остајао против принца Ђорђа.

На Криту су се, међутим, ствари и даље настављале. Чим су отишле грчке трупе, британски консул затражи да се са Крита удаљи и турска војска; Крићани хришћани пристају на аутономију, али да се турска војска склони са Крита. Султан је, опет, тражио да појача турске гарнизоне; али Силе не дадоше пристанак и на предлог Енглеске издадоше наредбу да спрече свако ново искрцавање турских трупа. Кад Немачка и Аустрија повукоше своје трупе, остале четири европске Силе, на захтев адмирала, појачаше број својих трупа који није био већи од 2500 људи. Силе поделише поморске градове на четири сектора; Канеју су заједнички држали. Сукоби између хришћана с острва и Турака из приморских градова настављали су се; адмирали су извештавали своје владе да ће доћи до сукоба са турским гарнизонима, ако султан и даље држи трупе на Криту.

Требало је да муслимани из Кандије нападну Енглезе, да убију њих педесеторицу и енглескога вицеконсула па да се Критско питање реши. Овај напад пређе и на друге хришћане у Кандији где су муслимани били у већини; њих стотина плати главом. Енглески адмирал пресече дипломатски чвор; он бомбардова Кандију, и пошље ултиматум гувернеру да упаљи гарнизон и да разоружа муслимане. Европски концерт се одмах успостави. Енглеска посла појачања, а петроградски кабинет доби обавештење да ће Енглеска ра-

дити и сама ако се не придруже друге силе. Русија пристане на предлог да се тражи уклањање трупа са Крита, а Силе примише Солсберијев предлог да свака из свога сектора изгони турску војску ако се она сама не удали. Заједничком нотом од 5 октобра 1897 Силе позваше сулатана да уклони из Крита и војску и чиновнике и да преда острво Русији, Енглеској, Италији и Француској, које ће му гарантовати сувереност и безбедност како Турака тако и муслимана на Криту. Рок је био месец дана за потпуну евакуацију; ако се ништа не уради онда ће доћи друге мере. Султан је покушавао да задржи војску бар по утврђеним местима, али кад то није успело, онда је почела сеоба турских гарнизона. Адмирал Ноел 5 новембра узе управу над Критом, а турски командант буде отпраћен до пристаништа у Кандији. Турска застава остаде само на градићу на једном острвцету у Суди, као знак прошлога господарства и тадање немоћи Турака.

Кајзер је био увређен што се овако поступало са Турцима. Своју срџбу изражава у писму руском цару. „Ти знаш зашто сам положио моју флауту. Зато што сам осећао и видео да извесна сила све нас употребљава да извлачимо кестење из ватре и да преко нас узме Крит и Суда-залив, а ја не бих желео бити у друштву те силе која се брине о благостању тих сиротих драгих Крићана. Последњи догађаји утврђују ту моју сумњу; та сила значи несрећу и насиље. Они хоће да изгоне земљовласнике, а земљу да дадну њиховим кметима, хришћанима, који су се противу муслимана побунили. Критско питање је у ствари једно разбојништво. Каквога је дејства тај акт имао међу муслиманима, то ти ни замислити не можеш. Силе су на Криту играле будаласту и врло опасну игру. Сети се да смо се ја и ти у Петерхофу сложили да су мухамеданци у нашој игри на случај каквога рата са извесном силом једна јака карта. Ако се и ти поведеш за другим силама на Криту, дејство ће бити страшно и на твоје поданике мухамеданце и за Турску. Зато те преклињем спасавај султана из ове тешке ситуације и решавај Критско питање тако како би га он могао примити.

Кад су четири адмирала узела управу Крита у

своје руке, онда руски цар, — на кога писмо кајзерово није оставило утиска, — предложи за гувернера опет грчкога принца Ђорђа, тврдећи да Крићани неће другога него њега. У новембру представници четири гарантне силе предложише за три године под сизеренством султановим достојанство високога комесара на Криту. У исто време требала је да се састане Народна скупштина, створи самостална влада и нова жандармерија. Свака од четири Силе обећа по 40.000 енглеских фуната за први корак у самосталну управу. Принц Ђорђе се искрца 21 децембра а адмирали оставише Крит; стране трупе остадоше, али принц је био једина одговорна власт на Криту. Многи богатији муслимани одселише се у Турску из страха од хришћана, али мир се најзад спуштао над Критом. Један мешовити одбор састави устав, а 1899 се састаде прва Народна скупштина на независноме Криту. Принц постави савет петорице од којих је један био муслиман. Крит, осим по имену, постаде потпуно независна хришћанска држава. Приликом пописа становништва 1900 утврдило се да је Турака на Криту свега једна деветина. И застава и поштанске марке и ситан новац били су крићански. По истеку првог мандата изабраше принца Ђорђа по други пут; и за првих пет година његове владавине Крит је корачао напред. Али 1905 године и принц и народ додијаше један другоме. Опозиција, на челу са Венизелосом, који је био један од петорице саветника оде у гору. Принц је 1906 дао оставку, а његов отац кога силе позваше да избере новога гувернера, предложи А. Заимиса бившег председника владе. У 1908 Силе повукоше војску са Крита. Сваки је осећао да ће при првоме сукобу хришћана и Турака, Крит бити присаједињен Грчкој.

Принц Ђорђе на Криту

III

Приликом догађаја у Јерменској и на Криту, Силе су се умешале у њих; њихово мешање је показало да Силе нису сложне. У јерменским стварима Русија и Енглеска нису биле заједно; у Критскоме питању

Силе нису сложне

оне су сарађивале; али у оба случаја Енглеска и Немачка нису биле сложне. Европски концерт је био сачуван, али његова читава машинерија је шкрипала, а Велика Британија изађе из своје борбе са Турском од 1894—1898 слабија него што је у њу ушла. Јер, докле су њени односи са Двојним савезом били хладни, дотле се њено пријатељство са Тројним савезом измицало. Аустрија и Русија све јаче подижу своју свађу на Балкану; а Немачка постаје признати заштитник Турака. Само Немачка остаје пријатељ, а Италија изађе из своје абисинске пустоловине потпуно обесхрабрена и слаба.

Смрт Александра III крајем 1894 и његова канцелара Гирса у почетку 1895, рашчистиле су пут за ревизију политике која је Бугарску створила од захвалнога љубимца љутим противником на Блиском Истоку. Кнезу Лобанову, новоме министру иностраних дела, чинило се царево држање будаласто. Жеља за измирењем била је већа; Фердинанду, сујетном и славољубивоме владару, бејаше се досадила непрекидна улога другога реда поред Стамбулова. Фердинанд 1894 замени Стамбулова русофилом Стоиловом а идуће године у лето политички противници убише Стамбулова усред Софије. Фердинанд, који се бејаше оженио принцезом Лујзом од Парме 1893, чим је у 1894 добио сина, дао се на посао да обезбеђује престо својој династији. Он се окренуо Петрограду и најпре је послао у Петроград нарочиту мисију да положи венац на гроб Александра III, цара ослободиоца. Затим је саопштио 1896 цару да ће његов првенац бити крштен као православни; цар се прими да буде кум на крштењу и похвали Фердинанда за ово његово родољубиво решење. У модерној историји ово крштење је био догађај. Принцеза Лујза је постала кнегиња бугарска под условом да се деца рођена из брака морају васпитати у духу католичке вере. Кад Фердинанд прекрши дату реч, кнегиња Лујза напусти Софију. Папа је Фердинанда због овога казнио, наредивши да мора сваки пут кад хоће да се причести, добити нарочито допуштење; у Бечу су га сматрали као вероломника. „Запад ме је искључио из

цркве, говорио је он високим тоном у Народном собрању, али источна зора обасјала је моју династију и осветљава нашу будућност". Цена је била скупа, али и награда велика. Русија је признала заблуделога сина; признадоше га и друге Силе а Султан га наименова гувернером Источне Румелије. После овога Фердинанд зареди посетама по европским престоницама; и сви га примише сем Фрање Јосифа. Фердинанд се тада одвоји од Аустрије и био је уз Русију све до 1913 када је закључен Букурешки уговор на штету Бугарске. А кад 19000 Румунија и Бугарска дођоше скоро до оружанога сукоба те Аустрија и Румунија закључише савез, Русија закључи 1902 војну конвенцију са Бугарском. Дваестпетогодишњица ослобођења се прослави на Шипки на најсвечанији начин. Кнез Лобанов, много јачи државник него његов председник Гирс, добро је играо. Русија је поново вратила свој утицај на Балкану.

Руси и Цариград

Измирење са Русијом у Енглеској нико није рђаво схватио; али руски државници су хтели нешто друго. Неслагање Енглеске и Русије у Јерменском питању било је само један облик њихова светскога супарништва. Лобанов је сањао о некој европској коалицији против Енглеске, са намером да Русија добије Цариград, Француска Египат, а Италија Гибралтар. Лобанов умре а са њим и његов сан, али ипак остаде жеља да се осујети енглеска политика против Турске. Енглезима нико није веровао да они воде неку чисто човечанску политику; од цара па на ниже веровали су сви да је Енглеска изазвала буну у Јерменској само да нашкоди Русији. Кнез Ухтомски је тада објашњавао у својим новинама да Енглеска хоће Јерменску да би обезбедила себи пут за Индију и Средоземно Море. Па зашто не би Русија ухватила ову прилику, коју пружају сами Енглези, да реши питање Дарданела.

Русија и Дарданели

Руски посланик у Цариграду, Нелидов, последњих месеца 1896 пише својој влади у Петроград да је дошло време да се обезбеди Русији право пролаза кроз мореузе. Његово је мишљење да треба султану обе-

ћати територијалну целокупност а добити право пролаза ратне морнарице из Црнога Мора кроз Дарданеле у Средоземно. Да би се султан приволео на ту меру, Нелидов предлаже да Руси поседну азијску и европску обалу Босфора. Цар се сложио са тим и позвао је Нелидова у Петроград. Командант ескадре из Одесе добио је наредбу да походи Цариград и да успут проучи утврђења на Босфору. Нелидов је изложио у једном меморандуму збрку у Турској и врење које се осећа после покоља Јермена. Јермени спремају, изгледало је њему, нову заверу иза које ће доћи нови покољи. Лако се може догодити да султан буде оборен и да се војска побуни. Јермени, после тога, могу дићи устанак. Европа би се онда умешала и изводила би реформе које би довеле у опасност безбедност Русије у Црноме Мору и њене везе са Средоземним Морем. Што је стање у Турској чвршће то је за Русију положај гори. И зато је боље предухитрити Силе па заузети војском горњи Босфор и обезбедити везу са Средоземним Морем. Овај удар треба брзо и решити и извршити. Бродови и војска морају бити готови да на први знак пођу, кад Нелидов буде послао за то нарочито шифровани телеграм у Севастопољ. Пре него би руски бродови дошли у Босфор, Нелидов би тражио допуштење да Русија заузме све висове под условом да заједнчи Турској њене интересе. У истоме часу требало би позвати и друге Силе да уђу у Дарданеле ако хоће, а ако хтедну онда би руска средоземна ескрадра пошла са њима. Резултат од овога удара имао би бити стална окупација Босфора и неутрализација Дарданела, који би били отворени за пролаз свима ратним бродовима Великих Сила. Русија би се бранила да је ово морала чинити да би обезбедила своје поданике. Ниједна Сила, — завршавао је Нелидов своја излагања, — не би силом могла да противстане окупацији Босфора или подизању руског Гибралтара на северноме крају Босфора. Кад се то све сврши, Русија би могла мирно да учествује у каквој европској конференцији за решење Турскога питања. Овај смели план није био извршен. Сви су га били одобрили сем министра финансија Витеа, коме је требао дужи и непромењени мир да среди финансије; одобрио га је и цар. Нелидов је пошао у Цариград са одобрењем да изда наредбу кад нађе за потребно. Па ипак, у последњем часу Вите и бивши царев учитељ Побједоносцев успели су да одврате цара од извршења овога плана.

Између Русије и Аустрије везе су биле прекинуте још од Пловдивскога преврата; али смрт Александра III, признање Фердинанда, сагласност у погледу Јерменске, као и други чиниоци, васпоставише опет везе. У лето 1896 цар Никола II посети бечкога ћесара, а у пролеће 1897 би посета враћена. У 1897 су се министри руски и аустроугарски сагласили на споразум, за који су добили пристанак својих господара. Голуховски је по повратку из Русије саопштио аустријскоме посланику у Петрограду, садржину аустриско-руског споразума. Тај споразум је у овоме:

Аустриско-руски споразум

„Конференција, држана у Зимскоме дворцу, утврдила је заједничку линију акције која, — водећи рачуна о безбедности и животним интересима обе царевине, а отклањајући опасност од опаснога супарништва за европски мир коју ровита земља на Балкану спрема, — допушта да мирније посматрамо заплете који могу настати. Сложивши се о потреби да се одржи садање стање све дотле докле прилике то допуштају, граф Муравјев и ја са задовољством бележимо да не постоји начелна разлика која би спречила споразум за догађаје који могу брзо настати противу наше воље.

1° „Утврђено је на случај да одржање садањега стања постане немогуће, Аустрија и Русија отклањају унапред идеју освајања на Балканскоме Полуострву, и одлучују да прибаве поштовање тога начела и од других сила".

2° „Исто тако утврђено је да је питање о Цариграду и о прибрежју његовоме, као и о Дарданелима, чисто европско питање, и да према томе оно не може бити предмет одвојенога спо-

разумевања. Граф Муравјев изјављује да, далеко од сваке жеље за променом садањега стања ствари, Русија полаже на пуно одржање Уговора који њу потпуно задовољавају — забрањујући затварањем Дарданела улаз туђим ратним бродовима у Црно Море".

3° „С друге стране, стварање новога стања ствари на Балкану, изван Цариграда и Мореуза, служиће за стварање нарочитога споразума између Аустрије и Русије, које су се сагласиле да сарађују на следећи начин:

а) „Посед Босне и Херцеговине и Новопазарског Санџака не могу бити предмет ни за какву дискусију, и Аустрија задржава себи право, кад нађе да је време згодно, да окупацију и гарнизонирање (у Санџаку) претвори у анексију.

б) „Територија између Јањине и Скадарскога Језера, са довољним проширењем ка истоку, образоваће једну независну државу под именом Кнежевина Арбанија".

в) „Остала расположива земља биће предмет за једнаку деобу између разних балканских држава, о чему ће Русија и Аустрија дати реч. При расматрању оправданих интереса ових држава, обе државе су одлучиле да одрже начело равнотеже, и, по потреби исправкама граница како би се искључило свако фаворизовање ма које од балканских држава".

г) „Сложивши се о томе да наше две владе немају другога циља на Балкану него одржање и мирно развијање балканских државица, споразумели смо се да у будућности у томе погледу радимо сагласно и да избегавамо све што би могло изазивати трзавице и неповерење".

Неколико дана после овога акта од 8 маја 1897, руски министар иностраних дела пише руском посланику у Бечу да одобрава у начелу ову линију аустро-руске политике. Али, овако још додаје: „Берлински Уговор даје право Аустрији да окупира Босну

Русија незадовољна

и Херцеговину. Анексија тих двају покрајина покренуће једно много шире питање о коме ће се морати нарочито, у своје време и на своме месту, расправљати. И у погледу Новопазарскога Санџака требало би му добро обележити границе, јер његове границе нису никад биле јасно одређене. Па и формирање кнежевине Арбаније и равноправна подела целокупне територије међу разним балканским државама додирује питања будућности о којој је данас прерано још и врло тешко решавати. Ја верујем да ће гроф Голуховски видети, и поред неких разлика у тумачењу које сам био дужан скренути вам пажњу, савршену сагласност наших погледа на ствари". Овај споразум од 1897 служио је као основица аустро-руске политике на Балкану до 1908, а тада ју је брутално Ерентал покварио.

Докле је Русија ометала реформе у Јерменској, а подржавати их на Криту, дотле се Немачка, радећи против једног и другога, полако укопавала у Цариграду. Кајзер је био неосетљив као и Бисмарк за страдања хришћана под Турском; али он је напустио велико и стално Бисмарково начело „оставити Русији одрешене руке на Блиском Истоку". У истоме часу када је почео градити велику флоту он је гурао Истоку и постао надмоћан утицајем у Цариграду. Кајзер је на то имао права; али оба ова корака његова створила су му по једног великог противника. Кајзеров план је стварао коалицију која ће једног дана срушити горду зграду Немачкога царства.

Немачка у Цариграду

Докле је западна Европа тражила осуду Великога Крвопије, Вилхелм II је јавно стискао његову крваву руку. Он му шаље своју слику; он излази из концерта кад виде да ће се Силе погодити за Крит. Он шаље у Цариград за посланика Маршала фон Биберштајна, вешта и одлучна као и сам кајзер, да добије поверење Турака и да од Турске направи политичку и економску предстражу Тројнога савеза. Ово је био спремао не само немачки генерал фон дер Голц него и немачки капитал. И ако је од Кримскога рата Енглеска имала велики и једини утицај, у Турској, ипак

је мало железничких пруга подигнуто у Малој Азији. И тек кад је 1888 Цариград био везан за Европу железницом, почело се мислити на железницу кроз Малу Азију. Многи Немци, а међу њима Лист и Молтке сањали су пола века о утицају Немачке у Азијској Турској. У замену за један зајам једна група финансијера, нарочито Немаца, а у њој и „Дајче Банк", добише повластицу за 99 година да управљају железничком пругом од Хајдер-Паше (на малоазијској страни Цариграда) до Исница (106 км), пругу која је била изграђена енглеским капиталом. Осим тога ова немачка група је била овлашћена да доврши грађење до Ангоре; она је добила нарочите гарантије прихода по километру и првенствено право даљега подизања железница. У 1892 железница је допрла до Ангоре, у 1893 ова иста група у накнаду за нови зајам добија повластицу за градњу пруге од Ески-шера (са половине горње пруге) до Коње. И она је 1896 била готова. Утицај Немачке у Цариграду утврђен је једном хучном и парадном шетњом кајзеровом у Палестину и у Сирију, и посетом султану у Цариграду 1898. Царски хаџија је о јесени те године изговорио у Јерусалиму и у Витлејему побожне беседе, али главни предмет његовога хаџилука био је Цариград и учвршћивање немачкога уплива међу мухамеданцима, којима је Вилхелм II наменио важну улогу у великосветској политичкој драми. „Турска је још жива, — пише Вилхелм II Николи II, — она није умирући човек". „Упамет се од муслимана ако дирате у њихову народну част или у Калифу". Све то није ништа било према познатој беседи у Дамаску: „Нека знају султан и три стотине милиона муслимана расурених по свету, да ће немачки цар бити увек њихов пријатељ".

Вилхелм II заштитник Ислама

А кад се вратио кући са хаџилука, он је држао пред општинским одборницима који су га дочекали овакав говор: „Где год дођемо, на свима морима, у свима земљама и градовима, немачко име је поштовано као никад до сада. Надам се да ће тако и одсад

бити, и да ће наше путовање помоћи да се отворе нова поља на којима ће немачка предузимљивост и снага развити своју активност. Мој пут је допунио племенито дело општега мира". Хаџилук Вилхелма II је био доиста беспримеран успех. Немачка је стекла поверење Абдул Хамида, а идуће године једно немачко друштво доби у начелу право да може градити железницу из срца Мале Азије до жарких обала Персијског Залива. Турска је за себе нашла пријатеља у најјачој Сили у Европи, у Немачкој, која је била противу деобе Турске; султан је имао сада моралне потпоре да може противстати нежељеном притиску из Лондона и Петрограда.

Литература: Bryce: Transcaucasia and Ararat; Whates: The Third Salisbury Administration; Crispi: Memoirs; Cook: Lord Rosebery's Policy; Ritter von Sax: Geschichte der Marchtverfalls der Turkei. Djemal: Memories of a Turkish Statesman; Hoenlohe: Denkwürdigkeiten II; W. Miller: The Ottoman Empire; Bérard: Les Affaires de Crète; Les Documents Secrets des Archives du Ministère des Affaires Etrangères de Russie; Pribram: Secret Treaties, I.

ГЛАВА VIII

ФАШОДА

У ово време затегнутости која је све више расла између Берлина и Лондона, није ни мало попуштало у запетим односима између Енглеске и Француске. Стање које је настало потписивањем познате Конвенције Дрaмонд-Волф трајало је неких пет година пре тога чина и десет година после њега. У деведесетим годинама прошлога века не само спор Египта него и друге ствари су појачавале запетост. Енглеска и Француска су улетеле у захукталу велико-светску политику. Енглеској као господару мора било је лакше у овој трци. Али и Француска, склопивши савез са Русијом, осетила се јача, и за губитак Алзаса и Лорена тражила је накнаду у колониалној политици. Африка је била главно поприште борбе, али било је и на другим странама света борбе међу дипломатима.

Међу другим ситнијим спорним питањима било је и питање Нових Хебрида. Француска је, као господар Нове Каледоније, гледала жудним оком на хебридска острва, али су тако исто на њих гледале и верске и трговачке мисије Аустралазије. У 1886 изјави да ће их узети, обећавајући да неће слати више у Тихи Океан робијаше и да ће штитити све хришћанске мисије. Противу заузимања Хебрида изјаснили су се Нови Зеланд, Нови Јужни Велс, а нарочито колонија Викторија, и зато енглеска влада одговори да не може на то пристати. Француска пређе преко тога одговора, упути два ратника из Нове Каледаније са двеста војника и топовима; они заузму острва, утврде два положаја и ударе француску заставу. Кад је лорд Солсбери тражио

обавештења, париска влада одговори да ова експедиција нема политичко значење, да је послата да заштити француске поданике, и да њу влада није званично одобрила. Лорда Солсберија ова објашњења нису много умирила, те и он нареди једну малу експедицију да бди над Француском, како не би дошло до свршеног чина. На Новим Хебридима се установи нека мешовита комисија за заштиту колониста; овај двојни систем контроле је био на штету и белих и црних становника ових острва. Тек после двадесет година се уредише ствари.

Француска је заузела Тунис по пристанку В. Британије; због овога је у Италији живело незадовољство; а пред крај осамдесетих година прошлога века поче се говорити да Француска утврђује Бизерту. Француска је 1889 уверавала и Енглеску и Италију да неће утврђивати пристаниште у Бизерти. Шеф италианске владе 1890 саопштава Енглезима да је Бизерта утврђена и да ће та нова поморска база пореметити равнотежу у Средоземноме Мору. Криспи је због тога позвао Енглеску да уложе протест. Солсбери одговара да је он добио обавештења да радови у Бизерти немају војнички значај. Месец дана доцније Криспи добија од свога консула из Туниса извештај да је бој од Туниса пристао да се после његове смрти угаси његова династија. Криспи се сад жалио Берлину. „Ми ћемо изгубити нашу слободу у Средоземноме Мору, а Италија ће бити изложена сталној опасности. Ако се ово не може спречити, пријатељске силе треба заједнички да траже да се Италији дадне у свакоме случају задовољавајућа гарантија. На случај каквога рата ако Француска узме Тунис то ће бити од велике важности, а Бизерта ће бити опасност за Сицилију. Ако Немачка ово не спречи онда Тројни савез за Италију неће имати вредност. Нека Берлин опомене Париз да уговор са бејом од Туниса од 9 јула, ако се изврши, може довести до рата. Ако се ништа не уради, Француска може узети и Триполис.“ Каприви је на овај протест покушао да сазна да ли би Беч и Лондон на овај италијански предлог пристали, па на случај да Француска узме Тунис, да бар осигура за Италију Триполис.

Нови Хебриди—Тунис

Француска је порицала какав било офансивни савез, и лорд Солсбери је био готов да прими то, али Криспи се враћа на то питање и пише лорду Солсберију да није могућно спречити да Тунис узме Француска, а ако се не спречи. Французи ће узети и Триполис. Ако Италија буде држала у рукама Триполис онда ни утврђења у Бизерти неће бити више никаква опасност ни за Италију ни за Велику Британију. „То је за Италију спасење, а за Велику Британију надмоћност у Средоземноме Мору. Лорд Солсбери је био прилично збуњен овим Криспијевим писмом и саопштио је Италији одмах да ће Италија бити принуђена онога дана кад се промени тадање стање у Средоземноме Мору да окупира Триполис, ако се не жели да Француска од Средоземнога Мора не направи своје језеро. Али време није још дошло за то. Нека г. Криспи причека. Ја не верујем да постоји онај уговор од 9 јула“. „Турска ће огласити рат Италији, ако Италија узме Триполис, а Русија ће поробити Турску кад дође време да је брани. Напад на Триполис биће миг за распад Турске. То ће доћи доцније; данас јавно мнење у В. Британији није припремљено. Италија неће ништа изгубити ако причека. На крају ће Италија добити Триполис; али ловац не пуца пре него му дивљач не дође под пушку. Ја ћу позвати Француску да не мења status quo у Тунису. Тунис је намењен њој, али не за дуго време. Велика Британија и Италија не могу да допусте да Триполис постигне иста судбина као и Тунис; али треба стрпљења. Ако Италија окупира Триполис у време мира, њој ће се пребацити да је отворила Источно питање“. Криспи није успео да му се Солсбери придружи да заједнички опомене Француску да они неће допустити да се протекторат над Тунисом преобрази у анексију. И ако се са службене стране порицао уговор од 9 јула, он је постојао; Бизерта је постала утврђење. Кад је Криспи пао 1891, у Италији се нико више није француској политици противио.

Криспи и Француска

Утврђења у Бизерти

Анексија Бурме 1885 начинила је од Сијама једну „федер-државу“ између западне границе британских насеобина и француске Индо-Кине. Овај догађај је направио велике неприлике и довео је до озбиљнога сукоба око деобе сфера Велике Британије и Француске у овом делу Азије. Французи су 1889 чинили Енглезима предлог о деоби али нису добили одговор. После три године Французи поново покрећу ово питање и нуде Меконг за деону границу. Енглези примају овај предлог као озбиљан, али министар за Индију не даје одмах одговор. „Како смо још далеко од Меконга, одговара лорд Солсбери, то министар за Индију питање не сматра као хитно“. Да су Енглези онда прихватили овај француски предлог, добили би боље услове, него што су примили доцније. Лорда Солсберија замени лорд Росбери; влада лорда Росберија, у мало не доведе до рата са Француском.

Спор није дошао због питања енглеско-француских граница него због Сијама; Сијам није хтео дати задовољења Француској због неких њених захтева. Лорд Росбери је признавао да **Око Сијама** су француски захтеви оправдани; он је опоминьао Сијам да ове захтеве испуни, али лорд Солсбери је пратио пажљиво шта Французи раде и намеравају; он се плашио да Француска не прави сметње британској трговини у Сијаму и да не запоседне северни Сијам и тиме постане сусед Енглеске у Бурми. Француска у априлу 1893 учини на Сијам озбиљну пресију, Енглези пошљу у Бангкок један ратни брод да бди над оним што ће се догодити. Кад Француска припрети блокадом ако се не испуне њени захтеви из ултиматума, лорд Росбери пошље и други ратни брод у ушће Менама, опомене сијамску владу да попусти али нареди да и трећи брод буде у приправности за Сијам. Лорд Росбери обавести владу у Паризу да је наредио посланику у Бангкоку да на сијамску владу дејствује да на пријатељски начин реши свој спор са Француском. Али, је у исто време наредио да се ратна морнарица нађе у близини како би могла да заштити енглеске трговачке интересе, јер може лако доћи до буне кад

француска морнарица прође Сијаму“. До 12 јула 1893 стојао је један британски ратни брод под престоницом, а два друга на обали; под Бангкоком стајала је једна француска топовњача, а кад је лорд Росбери сазнао да су Французи ушли са још два ратна брода у Бангкок, он нареди да за њима пођу одмах две ратне лађе. После две недеље Французи упуте сијамској влади ултиматум, објаве блокаду, а пријатељским бродовима оставе рок од три дана да се уклоне из Бангкока.

Кад је ово француска флота урадила, британски министар ратне морнарице нареди да један брод буде готов да се повуче из Бангкока. Лорд Росбери, међутим, одговори да се британски брод „Линет“ не повлачи никако, а британском посланику у Паризу нареди да објасни влади француској да је немогуће оставити британске поданике на милост и немилост једној гомили источњака. Француска влада објасни лорду Дафрину да ће се блокада укинути и да француски адмирал није тражио од заповедника британскога ратнога брода да се уклони него да промени место. Сијамска влада 1 августа 1893 прими француски ултиматум, а 3 августа укинута је и блокада. Криза је била кратка и оштра, и лорд Росбери умало те није дотерао до рата. У овоме случају није било никаквих супротних интереса у Сијаму ради којих је требало да се сукобе Француска и Велика Британија; **Политика лорда Росберија** да француска влада није брзо попустила, топови би загрмели и рат би био ту. Лорда Росберија су неки хвалили, други кудили због овога. Хвалили су га што је очувао углед Велике Британије, а кудили што је могао због ситнице да изазове рат. После овога обе владе су приступиле преговорима око „федер провинције“; Велика Британија је желела да задржи предео између Бурме и Индо-Кине. Француска је опет желела да Енглеска не прелази реку Меконг; Енглези су одбили предлог Француза. Енглези су почетком 1895 окупирали покрајину коју су тражили, а тек у јануару 1896 утврђене су границе те „федер-државе“. Критичари су оптуживали британску владу да је граница повучена

на штету Велике Британије. Како било да било, овим је закључено даље сукобљавање ова два народа на Далеком Истоку.

Трвења француско-британска у Тихоме Океану и на Далеком Истоку била су ситница према борби на Нилу, у Нилској долини. У Енглеској је било либерала, чак и оних из деведесетих година који су искрено желели да се повуку из Мисира, а и у Француској је било политичара, као Ж. Клемансо, који су били противу растурања онога што је требало чувати за повраћај Алзаса и Лорена. Јавно мнење је, међутим, било противу оваквих људи. Гледстон у своме чувеноме говору од 2 октобра 1891, познатом под именом „Њукаслски програм", изразио је наду да ће Солсбери предузети кораке да Енглеску ослободи тешке и заплетене окупације Мисира, али Гледстон је изразио у исти мах и страх да ће Солсбери то питање оставити своме наследнику. Кад је Гледстон, неколико месеца доцније дошао на власт, ни помена није било о напуштању окупираног Мисира. И доиста, кад кедив Абас постави за шефа владе једнога англофоба, онда то лорд Солсбери забрани и опомене кедива да британска влада у тако важним питањима, као што је промена владе у Мисиру, тражи да буде питана. Кедив је морао попустити, а француска влада уложи протест што се тако брутално поступа у Мисиру. Као одговор на жељу младога кедива Абаса за независношћу послата су појачања енглеским трупама по мисирским градовима.

Енглеска у Мисиру

Тек што се био свршио овај спор у Каиру, дошао је други много озбиљнији на другоме крају Нила. „Британско источно-африканско друштво" које је узело на себе да управља Угандом која је била дошла 1890 под контролу Велике Британије, изјави да не може даље администрирати, јер су јој недовољна новчана средства. У лето 1892 оно се реши да отпусти главнога администратора. Лорд Солсбери није хтео да остави Уганду без управе и тиме ослаби положај у Уганди, земљи преко које се најлакше улази у долину Нила. Лорд Солсбери је желео да без одлагања узме управу над Угандом и изгради жељезницу од обале. Гледстонова влада у томе погледу није била сагласна. „Ти несрећни мисионари, говорио је Гледстон, вуку нас у средину Африке". „Наши терети су превелики. Сувише много света имамо". После једне анкете влада Гледстонова откупи од Источнога африканскога друштва Уганду, заведе 1894 своју администрацију, а у јулу 1895, неколико дана пре него што ће пасти, објави да ће цео простор између Уганде и мора бити под протекторатом и да ће се преко њега у најкраћем времену подићи железница.

Немачка је као што знамо протестовала у мају 1894 противу овога, али противу овога највећма се диже Француска. Почетком јуна воће колониалне групе интерпелишу владу. Одговор министра иностраних дела је показао како су ствар узимали озбиљно у Француској. Само султан, говорио је Аното, могао је располагати са Суданом. Потписујући уговор, Конго је повредио сам своју неутралност. Уговор англо-конголески је пореметио равнотежу и у Африци и у свету и он је противан и интересима и правима Француске. Немачка је успела да се из овога уговора избаце одредбе које се односе на њене интересе. Што се тиче Француске, тај уговор је за њу без вредности. У случају потребе, Француска мора одговорити на окупацију окупацијом. Кад агенти државе Конго могу да узму Бар-ел-Газел, могу и агенти других држава да улазе у исте пределе. „Командант Горње Убанге добио је наредбу да се одмах врати на своје место и он ће отпутовати из Француске одмах. Први део његове мисије већ је стигао. Ако Скупштина одобри кредите њему ће се послати појачања. Шеф мисије је добио упутства и потребна средства да обезбеди одбрану и очува наше интересе. После ове озбиљне декларације — која је претходила познатој мисији Маршановој — француска Народна скупштина једногласно донесе једну јасну резолуцију: „Француска, ослањајући се на то што је англо-конголески уговор у очигледној супротности са Берлинским актом и

Уговор између Енглеске и Конга

што прети целокупности отоманске царевине, сматра тај уговор као противан закону и неважећи". Овом говору Анотоа следовао је протест у Лондону и у Брислу.

Британска јавност се узбунила због догађаја у Француској, али британска влада је остала присебна и отпочела је пријатељску размену мисли у Паризу. Француска влада учини један преглед овога уговора, изнесе опет своје разлоге пред енглески кабинет које је Аното изнео пред Скупштином са следећим објашњењем: „Нарочити положај државе Конго према Француској мора јој препоручивати највећу обазривост у уговорима за које мисли да може закључивати, иначе она ризикује да Француска поставља неке захтеве; и као сила потписница Берлинскога акта и других уговора и као сусед њен, она има интереса и право протектората који се не може уништити никаквим уговором у коме и Француска није учесник". Енглеска влада, закључује ово објашњење, није досада дала никакав разложан одговор на француске преговоре чију је оправданост британски посланик у Паризу углавном признао. Енглеска је пријатељски надовезала разговоре. Она је на горњу ствар одговорила да су султан и кедив у праву, али да нису у стању да бране право на Горњи Нил; да се Париски уговор којим се признаје целокупност Отоманске царевине не односи на њене афричке поседе у Мисиру, јер су доцније присаједињени Турској, а британска влада је готова да узме у оцену све озбиљне турске захтеве. На приговор да је држава Конго злоупотребила своју неутралност, она је одговорила да у Берлинском акту не стоји нигде да неутрална држава не може проширивати своје територије и да границе Конга нису никада биле уписане ни у каквоме међународном уговору. И поред тога усиљенога одговора британска влада откаже Леополду Белгискоме Уговор и више се није на њега враћала.

Англо-конголески уговор се укида

На сам дан овога одговора, 14 августа, Француска и држава Конго потписаше уговор по коме Конго узима обавезу да не окупира предео који му је уступила Велика Британија и признаје право Француској на басен Горње Убанге. Сад се Француска реши да приступи проучавању долине Горње Убанге и да се ту привремено учврсти. Она је то могла да ради отворено, али њени односи са Великом Британијом то нису допуштали. Откад је добила десну обалу реке Убанге после преговора 1885—1887, она је окренула очи на Горњи Нил, јер су извори утока реке Конго били блиски изворима Нила. А кад Белгија и поред уговора пређе четврту линију и утврђене положаје на Горњој Убанги, и пође у басен Нила те покуша да спречи продирање Француза на север и на исток, Француска одобри 1892 један мали кредит за појачање француских положаја на Горњој Убанги и за везивање телеграфом за обалу и за саобраћај на обали. У мају 1893 требала је да пође војна мисија под пуковником Монтејом, али се зауставила. Белгија, међутим, без обзира на француске протесте ишла је напред под претпоставком да је бољи „врабац у руци, него голуб на грани". Јавно мнење у Француској се узбуни због англо-конголескога уговора, и пуковник Монтеј пође у Горњу Убангу. Али, докле се он бавио на путу, Французи и Белгијанци су били потписали један уговор о истој ствари, те је Монтеј био упућен на другу страну. За управника у Горњој Убанги буде одређен пуковник Лиотар са наредбом да прошири утицај француски у Бар-ел-Газелу па даље до Нила. Пуковник Лиотар је био без великих средстава, те није могао много да уради; он је свега неколико позиција учврстио.

Велика Британија је пустила да пропадне енглеско-белгиски уговор о Конгу, али је наставила разговоре о деоби сфера утицаја на Горњему Нилу како је предвиђено у енглеско-немачкој конвенцији од 1890. Француска је примила преговоре и разговоре о свима питањима у Средњој Африци. Разговори су вођени у Паризу; почели су их Аното и британски посланик уз сарадњу стручњака

Енглеско-француски преговори о Африци

за колониална питања. У многим питањима дошло је до споразума, али око граница Сиера Леоне не; због тога су прекинути разговори. О овим разговорима није објављено много, као ни о ономе што је било углављено, те се не може с извесном сигурношћу да говори; али, главно је да је између Енглеза и Француза од тада настала права трка око предела Горњега Нила. Та трка око овога афричкога предела довела је до познатога оштрога сукоба око Фашоде.

Француска колониална политика имала је приличног успеха; почетком 1895 требала је француска влада да предузме неке мере на Нилу и да спречи даља продирања Енглеза. Велико-британски министар иностраних дела Сер Едвард Грej је 28 марта 1895 дао изјаву да ће енглеска политика остати као и досада и трајати све донде докле Француска не прими захтеве Енглеске од пре девет година. „Говори се о неким експедицијама у разним пределима Африке, али ми немамо разлога желети да и једна француска мисија има упутства да уђе или да покуша да уђе у долину Нила. Идем и даље и кажем да, после свега што сам објаснио о нашим захтевима на које имамо право било по уговорима, или по захтевима за које ми мислимо да Мисир има права у долини Нила, а Француска добро зна и наше захтеве и наше гледиште, — ја не могу да верујем гласовима о неким кретањима експедиција, јер улаз француских мисионара у те територије са тајним упуствима, била би не само једна и неодржива и неочекивана чињеница него и непријатељски акт, и француска влада треба да зна да ће то Енглеска и сматрати у том смислу".

Ова изјава Сер Едварда Греја изазвала је срџбу и изненађење у француским службеним круговима. Пре свега мисија Монтејова је била отклоњена одавно и упућена на Ајвори Обалу, а нових одлука није било за какву мисију у долину Горњега Нила. Затим, Енглези опоминју Французе да не иду у покрајине које су у ствари посед цариградских султана, а у њима Француска има онолико права колико и Енглеска или колико и сваки други. Најзад Енглеска прети ратом за једну ствар на коју нема права по уговорима. Докле су преговори о овоме били у току, француски амбасадор у Лондону жалио се да Енглези неће ни да чују да им когод спори њихова права на територије о којима се разговара. Сер Едвард Грej је на то одговорао да ће се Велика Британија, напротив жалити ако би каква експедиција, докле су разговори у току, ушла у ту територију, и тражио је да добије уверење од Француске да су гласови о томе празни. Француски посланик у Лондону је на то одговарао да о каквој експедицији у области Горњега Нила нема вести, и да жали што изјава представља окупацију читаве области Горњега Нила. Њему су одговорили да се поновно утврђивање енглеских захтева о сфери утицаја у поречју Нила — захтеви који су Француској били добро познати — не може сматрати као окупација. Влада Велике Британије је, уз то, уверавала француску владу ако Мисир морадне окупирати понова Судан, да ће јој признати право на њега.

Енглези прете

Изгледа да је шеф владе хтео да ублажи речи својих потчињених, те је казао шефу француске мисије у Енглеској да је изјава помоћника министрова мање свечана него изјава министра или председника министарскога савета; да се британски захтев може по вољи примити или одбацити; и тако је питање остало отворено. Судан кад се једном поново врати Мисиру, он ће са Мисиром делити судбину. „Ја гледам на крај наше окупације кад неће бити више кости око које ћемо се гложити. Добар споразум између Велике Британије и Француске вреди више него све то. Ово што је Кимберли говорио потврђено је и писмено; Кемберли је поправио Греја, и тиме признао Француској право на против-захтеве, а признао је тако исто да привремена окупација Мисира не даје само Енглеској права.

Судан

У Сенату 5 априла Аното је говорио о томе. Судан и Екваториалну Африку је окупирао Махдија, али и Судан и тај део Африке припадају султану и ке-

диву. У овоме часу тамо нема ниједнога Европљанина. енглеско-немачки споразум од 1890 признао је Енглеској као сферу утицаја десну обалу Нила колико се она простире у границама Мисира, а за леву обалу није постављена граница; Француска је протестовала. Докле се простиру енглески захтеви није никад ни приближно опредељено. Аното је налазио да је боље да не даје јавно какву год изјаву која би у ствари била изјава само једне стране, а могла би да омете наставак разговора о истој ствари. Кад човек помисли на онај огромни простор о коме се говори и на недостатак обавештења о ономе шта се тамо сад догађа, онда би можда боље било, говорио је француски министар иностраних дела, да се разграничење сфера утицаја изврши на хартији, па онда прође даљему уређењу овог спорнога питања. „Кад се бране неоспорна права, заснована на сигурним документима, ја бих сматрао као непријатељско поступање ако би се прикључила дискусија пре него би се у ужем кругу она претресала. Између две Силе које једна другу поштују и чији су односи били увек куртоазни не може бити речи о каквој претњи или нападу кад су у питању овако замршени проблеми за које се могу наћи толика решења. Нико не може гледати на та прва разграничења, скицирана на неизрађеним картама, као на границе какве постоје између држава у Европи. Нико, тако исто, нема права да спречава предузимљивост храбрих људи који су кренули да испитују те земље. А кад дође време да се коначно реши судбина оних земаља, ја рачунам да ће, чувајући права султана и кедива и дајући свакоме оно што је радом заслужио, две велике Силе бити у стању да дођу до једнога споразума који ће измирити њихове обостране интересе и задовољити њихова стремљења за цивилизационим напретком". Француска је учтиво одбила да призна Енглезима теорију „Нил за Енглезе", и наставила је своју политику у Екваторској Африци по начелу њених истраживача „ко пре девојци онога девојка".

У томе је дошла и јака влада конзервативаца, која отвори најкритичнији положај у француско-енглеским односима какав је само у доба Наполеона I постојао. Више није било речи о евакуисању Мисира; влада Солсберијева шта више спрема план за поновно освајање Судана. Енглези су покушали још једанпут да добију пристанак Француске у часу Кригерове депеше и очигледног непријатељства Немачке. Солсбери јави француској влади да је Британија решена да угуши махдистички покрет, и да због тога намерава да шаље војску у Донголу. Солс- **Донгола**
беријева намера је била да овај део нубиске области Нила не прелази без договора са француском. Француска влада није дала свој пристанак и ако је њен министар Бертло био за то; Бертло је напустио владу Леона Буржоа, а ова је почела да се носи с Енглезима.

Један догађај у средњој Африци даје повода Енглезима да у марту 1896 предузму ову експедицију у Донголу. Италија тражећи отштету за Тунис окупирала је Масаву на Црвеном Мору, где је кедив одавно имао свој гарнизон, који је услед Махдиста био усамљен. Енглези су мислили да искористе овај повод Италије да пође даље у Абисинију. Италијани су, иако опрезно, наступајући дубље у абисинска брда, најзад, били потучени код Донгалија. По уговору од 1889 Италија је сматрала Абисинију за италијански протекторат; на основу Учиалског уговора она је себи допуштала да заступа Абисинију и дипломатски. Менелик, владалац Абисиније је сматрао да италијански владар не може заступати Абисинију и њега. Енглези и Италијани тада направе један уговор за деобу сфера интереса на овој страни Африке; Касала дође у сферу британску, а Италија буде овлашћена да из војничких разлога окупира. Абисија је, по томе споразуму дошла у сферу италијанских интереса, а Француска, која је сада била у тарифскоме рату с Италијом, Абисинију је сматрала као неку залогу противу Велике Британије и Италије.

Абисинскоме владару није било у вољи већ раније (1890) што је Италија радила противу њега, об-

јављујући протекторат над обалом у Сомали и водећи сплетке са његовим противницима. Менелику је било, нарочито, неправо што је Италија желела да наметне свој протекторат над Абисинијом. У 1896 долази до сукоба. Под генералом Баратиери Италијани доводе у Абисинију 30.000 војника. Мемелик предлаже и поред тога што није морао, мир на овој основи: Италијани да напусте окупационе територије и ревизију Учиалскога уговора о протекторату. Баратери одбије све то и пређе у офансиву, и нападне Абисинце код Адове. Ту Италијани буду потучени; изгубили су око 7000 људи, и да су их Абисинци потерали они би побили свих 30.000 војника. Баратиери се повуче у Масоваху, Криспија збаце са владе, Учиалски уговор се поништи, а непромишљени или заведени Италијани „да освајају и завладају у Абисинији" прекинуше за дуго са својом завојевачком политиком.

Италија у Абисинији

Докле су Италијани били изгоњени из Абисиније, дотле су дервиши опколили Касалу. Мисирска влада се нашла пред оваквим стањем: италијански гарнизон је био у Касали пред погибијом, дервиши су претили са берберске стране; одашиљање војске је изгледало неизбежно. У Доњем дому влада Солсберијева објави 16 марта да ће се један експедициони корпус кренути од Вади Халфа ка Донголи. Ова експедиција, рекао је владин представник, иде у помоћ италијанској посади у Касалу са задатком да одвуче непријатеља од Касале и спасе Мисир од велике погибије. Ово објављивање у Доњем дому изазва живо претресање питања. Представник Лабушер је изјавио своје задовољство што су Италијани потучени у Абисинији у коју су без права ушли и протестује противу уласка у акцију која ће Енглеску везати читаво једно столеће за Мисир. Шеф опозиције Харкурт осуди ову експедицију као опасну и као ону која ће одвести Енглезе до Картума. На предлог да се влада осуди за ову политику Џо Чемберлен одговори да је влада морала послати војску због италијанске пропасти и због

бунтовничког покрета међу дервишима. „Евакуација Мисира се може извршити, одговорио је даље Чемберлен на предлог Џ. Морлеја, тек пошто се поврате све изгубљене покрајине". А Балфур допуни ову дискусију са сличним аргументима: „Стање у Мисиру се не може сматрати дотле за задовољавајуће докле се не поврати Судан".

Солсберијева влада, и ако није јавно речено, хтела је да наступајући ка Донголи почне са освајањем целога Судана и да одложи евакуацију Мисира за неодређено време. Тако су у осталом протумачили у Француској чији је шеф владе Буржоа опоменуо енглеску владу предочавајући јој опасност и озбиљност такве једне експедиције у Судану. Та је опомена изречена у априлу пред Народном скупштином: „Ми не можемо остати равнодушни за последице једнога предузећа које је смишљено са намером да се на неодређено време одложи испуњење обавеза. Ми морамо очувати европски карактер египатскога питања". Француска и Русија су покушавали у томе погледу да отворе питање Мисирско, али су покушаји били узалудни. Чак ни њихово одбијање да гласају за кредите за експедицију у међународној контролној комисији у Мисиру, није пореметило Енглезе. Немци, признавши споразумом од 1890 Великој Британији сферу интереса у Горњем Нилу, гласали су у Каиру за експедицију. Француски притежаоци мисирских обвезница се обрате мешовитим судовима за забрану издатка од 500.000 енглеских фуната: ови судови донесу одлуку да се из монополске управе не могу дизати ови новци. Енглези се опорежу између себе и нађу потребне новце и у септембру Донгола паде у њихове руке после две очајне битке у којима су се мисирске трупе показале добро. Солсбери после тога изјави да је ствар упола готова, јер Картум не може остати стално у рукама дервиша.

Француска влада кад је видела да њени протести о акцији не помажу много, окрене и сама да ради што и Енглези. Абисинија се позове на разговор, а

једној француској војничкој мисији повери се наставак рада поверенога раније пуковнику Монтеју. Маршан добије наредбу да свој план приведе у дело. Његов план је био да иде кроз Горњу Убангу до Нила; Французи треба да дођу тамо пре Енгleза. Ова француска одлука није по форми супроћавала енглеску експедицију у Донголи, али је стајала у непосредној опреци са ранијом декларацијом Сер Едварда Греја. Ову декларацију Француска није никад признала за вредећу, али је морала рачунати са њом кад је министар колонија доносио одлуку о Маршановој експедицији у области Нила.

Маршанова мисија

У томе часу, када је ова експедиција била готова, у Француској је дошло до нове владе; на место владе Леона Буржоа дошао је, 29 априла 1896, Мелинов кабинет. Нови министар иностраних дела Аното је сматрао да се ишло с овим сувише брзо, па је, и ако убеђени присталица француске колониалне политике, хтео да ограничи велики ризик при овоме послу. Опрезност је била препоручљива и зато што је Тројни савез одобравао енглеску експедицију у Донголи. Аното упути своје посланике у Петрограду, Цариграду и у Абисинији да буду на опрези, а пошље упутства гувернеру Горње Убанге под чијом је влашћу био Маршан. „Мисија Маршанова није војничка мисија — њен задатак није да осваја. Политика што сте је ви спроводили две године, а чија круна треба да буде наше настањивање на Нилу, мора бити строго извршивана". Аното је мислио да се приближи Лондону враћањем на политику мирнога продирања. Али све је то било узалуд; поврашан је био мир између Француске и Велике Британије. Аното није имао ни снаге ни жеље да напусти опасан пут. Обележавати Маршанову мисију као неку врсту приватне експедиције, а не војничке, могло је за кратко време само примирити, ослабити затегнуте односе, али Маршан је носио француску заставу и наду Француза. Тешко је било не видети под тим скривеним називом супроћавање енглеској политици у Африци.

Овој затегнутости додаје се нов повод да буде јача; то је анексија Мадагаскара. Између Енгleза и Француза се водила дипломатска борба око овога афричкога острва. Године 1885 потписан је уговор који начини Мадагаскар француским протекторатом; Француска контролише његову спољну политику, она има свога резидента, она је пуни господар залива Диего Суарез и све прикључујуће околине. Краљица је остала владар и господар унутрашње политике. Велика Британија је пристајала на све то у замену за концесије у Занзибару, и ако мадагаскарска влада није признавала Французима права што су их упражњавали. Такво стање је трајало од 1890 до 1894; ове последње године Французи упуте ултиматум влади Мадагаскара да одмах призна власт Француза. Влада Мадагаскара не призна све француске захтеве, и зато га Французи почну војском освајати. У септембру 1896 Мадагаскар је анектиран после постепеног освајања. Генерал Галијени који је освајао Мадагаскар постаје први гувернер. Велика Британија пристаје мрзовољно на укидање капитулација; али кад Французи високим царинама искључе њихову трговину, онда то пооштри односе између Лондона и Париза.

Француска анектира Мадагаскар

Година 1897 је прошла на миру, а тек је у 1898 спор прасnуо. Оно што се радило 1897 довело је до тога. Француска и Русија незадовољне својим успехом у питању утрошка сувишка монополских прихода у Мисиру на војничку експедицију у Донголи, протестовале су у Каиру што је Мисир без њихова пристанка примао новце од Енгleза за експедицију у Донголи. Овај корак је изазвао ново незадовољство у Лондону, где се сматрао као нека врста покушаја да се енглеској влади диктира шта има да ради. Министар финансија у Доњем дому изјави: „Мисир не може бити све дотле у миру докле једна непријатељска сила држи долину Нила до Картума". Енглеска не мисли да изађе из Мисира због тешкоћа и сметња. И доиста она је наставила свој рад, подигла је железницу кроз пустињу јужно од Донголе и напунила магацине за велику екс-

педицију до Картума. Француска и руска штампа су викале, али владе су ћутале и у Паризу и у Петрограду.

Француска је ипак желела да поправи свој дипломатски положај. Аното, који је одржавао добре односе са Немачком, као и Жил Фери пре њега, имао је 1897 разговор са немачким канцеларом Хоенлое-ом у Паризу, а убрзо затим је и питање граница у Тоголанду срећено између Немаца и Француза. После тога Француска и Енглеска уређују границу Туниса давањем неких ситних концесија за енглеску трговину у Тунису. Аното побољшава односе с Италијом. После пораза код Адове и после пада франкофоба Криспија, франкофил Рудини признаје француски лопожај у Тунису, одрекавши се капитулација и закључивши тарифски рат трговинским уговором од 1898 године.

Италија и Француска

Докле су Киченер и Маршан полако ишли са севера и запада ка горњему Нилу, Солсбери отклања извор за опасност по британске планове. Он упути нарочиту комисију у Абисинију да приволе абисинскога Менелика да се држи неутрално докле енглеска војска оперише. Ова мисија је имала успеха; маја 1897 склопи се уговор између Менелика и владе енглеске којим се обезбеђује неутралност Абисиније за време операција противу Халифе и добија обећање да неће допуштати да се преко његове територије преноси оружје за Махдисте „који су непријатељи Абисиније". Ово је био доиста успех, јер су Французи и Руси дотле држали Менелика у рукама, а после победе над Италианима Менелик се био прилично осилио. Енглези су у замену извршили неке исправке граница у Сомалиланду. Енглези су одложили, пошто униште Махдија и његове дервише, да разговарају о границама, управо о разграничавању сфера утицаја између Абисиније и англо-мисирске тежње на северу и на западу. У исто време нареди Лондон да северно од Уганде пођу у сретање енглеска војна мисија англо-мисирским трупама кад дође време да оне наступају јужно од Картума. Поред овога наређено је да се поставе утврђене страже дуж Белога Нила. Оба ова задатка нису могла бити извршена.

Доњи Нигер као и Горњи Нил давно су привлачили пажњу Француза; у тим странама, које представљају залеђе британских колонија на афричким обалама, радили су Французи. И ако је постојала и радила нека енглеско-француска комисија за те спорове у Африци, Французи су терали напред. То је за Енглезе било врло тешко. Досадило им се било водити помирљиву политику. Чемберлен их је на једном банкету у Општинском дому, оштро нападао: „... Ми не можемо допустити да се наша најелементарнија права газе. У пределе, које сматрамо као нашу својину упали су. То ми не можемо даље трпети, војна снага је већ на граници спремљена па било повољно или неповољно решење у спору донето". После неколико месеца мешовита комисија за Нигер почела је опет разговоре у Паризу, а у томе међувремену Аното приступи непосредним и ближим разговорима с Енглезима. Французи су предлагали да се разговори прошире на леву обалу Нигера тражећи да добију северну и источну обалу језера Чада; за то су нудили уступке за пловидбу на Нигеру и још неке друге. Енглези нису на то пристајали; али су желели да се уставе само на оном што их непосредно занима, тврдећи да за њих важи још увек стара Грејева декларација од 1890 године. „Кад се друго сврши, онда неће бити тешкоћа. Али британска влада мора да потсети Француску да ово што она тражи може да отвори питање територија на Нилу, а Енглеска не може допустити ниједној европској сили да заузме ма један део нилске долине". Овај говор Енглеза није могао задовољити Французе; то је значило да се опомињу Французи на раније опомене из Лондона; то је значило да мисија Маршанова не сме даље са Чада. Француска влада зато одговори да она на то не може примити, не само зато што ће то ометати рад комисије за Нигер, него зато што она остаје на истоме као и раније у погледу Горњега Нила. Другим речима и Ен-

Западни афрички проблем

глеска и Француска сматрале су и даље да су за њих обе животни интереси да сваки остане са својим тежњама у погледу Горњега Нила; Енглези да је то њихова сфера и својина, а Французи да им је ова долина потребна за рад њиних даљих насеобина у Африци.

Мешовита комисија је наставила свој рад преко зиме 1898 на основи „ко држи земљу тај има право". Енглези су били непопустљиви, готово претећи. „Ми хоћемо мир, али не по сваку цену. Ми нисмо ни речи рекли о Мадагаскару, јер су наши интереси тамо били незнатни; али ми то исто не можемо рећи о Источној Африци", говорио је јавно у Брадфорду Лорд Селборн, државни подсекретар за колоније. Слична реч се чула и у Доњем дому од стране владине. У томе тренутку Енглези су у мешовитој комисији признали Французима све што су тражили: уједињење Сенегала, Нигера и Слоноовску Обалу. За четири месеца одреди се сфера утицаја између Енглеске и Француске од Сенегала до Нилскога базена. Споразум је уредио читаво гранично питање у западној Африци, и Француска није том приликом много изгубила; у Скупштини, међутим, ствар није прошла, јер неки Французи „тражише више".

Решење афричкога спора

Питање о долини Нила је остало отворено; Анато је био желео да то питање реши пре него дође до сукоба. Енглеске трупе под Киченером приближавале су се, после освојења Бербера, ка Калифи. Французи под Маршаном су већ били на вратима Фашоде. У томе тренутку је у Француској пала влада Мелинова; Анотоа је заменио Делкасе који је донекле знао цело афричко питање бивши раније министар колонија. Маршанова мисија је стигла почетком јула 1898 у Фашоду, а за то се сазнало тек два месеца доцније. Енглеска је била спремала напад на Картум за септембар; они су мислили да шаљу неку велику војску у јужне области, сем флотиле на Плавом и Белом Нилу. Упутства су гласила: Ако експедиција наиђе на Абисинце да их не напада; да се са малим снагама иде до Фашоде; да се, ако се наиђе на абисинске или

Фашода

француске власти, ничим не призна право њихово на посед тих земаља око Нила.

Англо-мисирске трупе тачно 1 септембра нападну на Омдурман, а септембра 1898 почиње борба на нож. Дервишке храбре трупе су биле разбијене, Енглези пођоше ка Омдурману; по подне је Киченер ушао унутра и ако је десно крило његових трупа било попустило. Надмоћност оружја и броја војника учини своје; Енглези су претрпели незнатне губитке, а Махдисте поред престонице Калифе изгубише преко 20.000 људи. Одмах за тим Киченер је ушао у Картум, где је 1885 пострадао од Махдиста, и у знак победе уништи Махдијев гроб.

Делкасе упути одмах честитку енглеској влади за ову победу и „ако се две владе не слажу у питању Мисира". Французи су мислили да ће флотила ићи на југ и доћи у додир са капетаном Маршаном. Маршан је добио наредбу да се јавља свуда као цивилизатор-мисионар без права да одлучује о питањима права; пошто су та питања долазила у надлежност Француске и Енглеске, Делкасе се надао да ће енглески официри имати наредбу да не изазивају никакве сукобе. Делкасе је још веровао да ће се све моћи расправити на пријатељски начин, путем отворене и искрене дискусије. Делкасе се преварио. На таква његова разлагања добио је одговор да све оне покрајине које зависе од Калифе припадају по праву освојења Енглеској и Мисиру. „То питање не може бити узимано у претресање, а што се тиче других територијалних питања о томе се може разговарати". Делкасеу се учинило да речи „покрајине што зависе од Калифе" изгледају неодређене, а да он тачно зна докле се оне простиру.

Докле су они разговарали, дотле је Киченер добио вест да капетан Маршан јури у Фашоду, на пет стотина миља од Картума. Киченер пође око 10 септембра бродом са пет монитора, артиљеријом и двеста војника. После осам дана он је стигао до под Фашоду и писмено известио шефа европске експедиције о победи у Омдурману и о његову скору доласку. Ка-

петан Маршан му одговори једном топлом честитком и извести га да је он окупирао један део Бар-ел-Газела и предео Шилук на левој обали Нигера до Фашоде, „да је разбио напад дервиша 25 августа на реку, и да је са неким локалним поглавицом племенским закључио уговор по коме се лева обала Нила у пределу Шилук оставља под заштиту Француске; протекторат има да одобри Француска". „Ја вам желим добродошлицу на горњи Нил и бићу срећан да вас у Фашоди поздравим у име Француске".

Кичинер и Маршан

Сирдар Кичинер и капетан Маршан су се срели у Фашоди. Ствар се одмах окренула наопако за Маршана. После неколико речи добродошлице Кичинер је одмах у име Енглеске протестовао што је Маршан истакао француску заставу на земљишту кедива, што он сматра као очигледну повреду права Велике Британије и Мисира. Кичинер позва Маршана да преда власт у руке англо-мисирским чиновницима, упозорујући га да је у њега јача снага него у Маршана који је имао осам официра и сто двадесет војника. Кичинер му је понудио да га одведе где хоће на монитору. Капетан Маршан одбије одговоривши да се он не може повући нити скинути заставу без наредбе и зато тражи да се ствар преда Паризу, који ће наредити његово повлачење из Фашоде. И тако су у Фашоди биле две заставе; француска се лепршала где ју је истакао Маршан, а мисирска на стотину метара даље. Кичинер и писмено саопшти Маршану оно што му је усмено говорио против окупације ма кога дела долине Нила додавши да је мисирска влада узела управу над Фашодом и да је влада енглеска именовала команданта Фашоде.

Сукоб се заоштрава

Између француске владе и енглеског представника у Паризу вођен је, међутим, у очи састанка Кичинера и Маршана озбиљан разговор. Делкасе, француски министар иностраних дела је питао посланика да ли Енглеска и даље одржава своје становиште да Маршан нема права да буде у Фашоди. Одговор је био: Француска зна да ће сваки упад у долину Нила Велика

Британија сматрати као непријатељски акт. Делкасе је на то рекао: да Француска није никада признала Горњи Нил у сферу британскога интереса и увек је протестовала против тога. Бар-ел-Газел био је увек изван сфере мисирскога утицаја, и Француска има исто толико права на Фашоду колико Енглеска на Картум. Једино мандат цариградскога сутлана могао би да оправдава овакве захтеве Енглеске. Растанак је био озбиљан, јер је британски посланик опраштајући се рекао да је ствар озбиљна, пошто британска влада не мисли попуштати; она не тражи кавге, али је буни корак који влада француске није требала да предузме. Делкасе је уверавао опет енглескога посланика да цео кабинет жели добре односе с Енглеском; ако то исто жели и Енглеска онда нема опасности.

После овога дошла је седница француске владе која је тражила од Маршана извештај и молила владу у Лондону да се преко Каира добави тај извештај, како би се донела одлука. Делкасе је тражећи ту услугу од Енглеске, дао одговор и на њено питање што неће опозвати Маршана докле не добије од њега извештај из Фашоде. Солсбери је пристао на ово, али је скренуо пажњу Французима да одуговлачити значи отежавати ствар. „Јавно мнење постаје нестрпљиво тражећи да зна на чему је ствар, а утишало би се ако би се објавило да ће се Маршан одмах повући из Фашоде". Три дана после овога одговора, Енглези одговоре да не могу напустити Фашоду без претходног разговора и без извесних услова, мислећи на разграничење француске колоније Конго и Горњу Убангу. Енглези почну разговоре о том.

Французи не попуштају

Јавно мнење у обема земљама се све јаче узбуњивало. Кад Французи то помињу Енглезима, они одговарају да је тако и код њих и понављају да су права Енглеске на долину Нила постављена још 1890, па 1894, 1895 и 1897. Французи траже, ради умирења свога јавног мнења, да обе владе објаве да су преговори у току и да ће Француској припасти добар део леве обале Нила. После некога времена Делкасе тражи излаз на

Нил за трговину покрајине Убанги и једно пристаниште на пловноме делу Бар-ел-Газел. „Француска полаже право у тим крајевима, јер је од некога времена војнички посела извесне тачке, а то представља неоспорно право". По мишљењу Енглеза Маршан је требао да се повуче на водомеђу између Убанге и приточице Нила; Французи су одговарали да је ту вододелницу тешко одредити и предлагали су да се разграничење изврши на територији између Језера Чада и реке Нила. Енглези су тражили још предлоге у одређеноме смислу. Французи су видели да им ваља напустити Фашоду, али су одуговлачењем преговора хтели да спасу образ. Енглези су тражили да се Маршан удали без услова из Фашоде.

Енглеска јавност је почела губити стрпљење, и није одобравала рад Солсберијев у томе питању. Јавност сад устаје противу Француске и њених фраза као и лорд Росбери који на једном збору у Епсому објављује да је стање озбиљно. „И поред тога што је речено да ће сваки акт бити сматран као непријатељски акт, тај акт је намерно учињен. Иза политике владине стоји читав уједињени народ. Влада која би попустила или се показала млака, не би трајала ни недељу дана. Народ ће ићи и помоћи владу свом снагом. И са друге стране Канала Ламанша је ствар озбиљна; тамо се поставља питање заставе. Ја одајем част застави; али застава је ствар која се даје савити и носити. Заставу могу носити и неодговорни људи, а ја се донекле надам да у овоме нашем случају застава није и застава државе француске, него застава једнога приватнога експлоратора и да за собом нема сву републику, г. Делкасе се досада показао помирљив. Ја се надам да ће се тај догађај изравнати мирним путем, али треба да се зна да ту не може бити никаква попуштања у праву Мисира. С Енглеском су последњих година сувише много поступали као са „незнатном количином". Нека други народи знају да се срдачност у односима мора заснивати на узајамноме поштовању права, територија и застава." За говором лорда Росберија дошао је говор министра финансија Хикс Бича. „То би била једна велика несрећа да се после осамдесет година мира, време за које је требало да ишчиле непријатељска осећања, поремете пријатељска

расположења. Има горих невоља него рат, и ми не треба да клонемо па ма шта дошло." Стари Чемберлен говори о сазиву резерве, о мерама предострожности; „њих не треба сматрати као претњу, али ми морамо повратити сву територију коју смо по скупу цену ослободили од нереда и злога режима." Јавност Енглеске је постојала све гора; заглушиван је глас о „законитим амбицијама Француске", а све више чувен глас „Дели Мела", глас грубога шовинизма. Опијени победом код Омдурмана и нестрпљиви одуговлачењем ствари, новинари су све оштрији били и гонили на најгоре. Французи су осећали да је рат на прагу и спремали су се за најгоре.

Кад је дошао Маршанов извештај преко Каира, Французи се ипак нису одлучили да уступе. Тек кад је Енглеска припретила, Французи 4 новембра 1898 саопштавају лорду Солсберију да ће Фашода бити напуштена. Енглези су били весели кад су објавили крај фашодске кризе. „Биће пуне руке посла, али је узрок за опасни сукоб уклоњен, можемо себи честитати", говорио је Солсбери. Капетан Маршан напусти Фашоду, али се не хтеде враћати преко Мисира него преко Абисиније. Француска је била унижена, јер је морала напустити Фашоду под претњом рата. Маршанова мисија је имала за задатак да Француска добије једну добру залогу при преговорима за разграничења на Нилу и на Нигеру. Игра је била опасна и да су преговори вођени пре победе код Обдурмана, Солсбери је увек попустљив кад се тицало Далеког Истока, али кад се тицало долине Нила он је био чврст, и Французи су криви што нису водили рачуна о озбиљним опоменама из Лондона. Француска је имала већ једнога непријатеља, те није могла имати два. Свађати се са Енглеском значило би помагати Немачкој и уништити наду у доцнији повраћај рајнских покрајина. „Сукоб би тражио жртве несразмерно велике према предмету који се имао постићи, говорио је Делкасе у Скупштини. Француска флота је била слаба и њен непријатељ је могао узети да је хтео цело наше колониално царство." Делкасе је живо настао

Одлука Француске

да сада побере пријатељство Велике Британије кад није могао добити од њенога попуштања. Делкасе је хтео срдачни споразум с Енглеском и мислио је остати на месту докле га не постигне. Он је погодио; доћи ће до њега, али тек 1904 и кроз велике тешкоће.

Неки од Енглеза захтевали су да се одмах установи протекторат над Суданом али влада је одбила да га огласи ако буде то потребно. Положај Велике Британије се изменио у Мисиру а историја ће рећи како ће се развијати. Положај Судана одређен је једном енглеско-мисирском конвенцијом од 19 јануара 1899. По тој конвенцији у Судану су створене две заставе британска и мисирска; сем у Суакину, врховна војна и цивилна власт је предата једном гувернеру кога је имао постављати кедив по пристанку британске владе; до даљег наређења Суданом је имала да управља војничка власт; свуда ће, осем у Суакину, судити мешовити судови; трговина робљем је забрањена; продаја ватреног оружја и алкохола такође је строго забрањена. Судан је био слободан од међународних послова, јер је Мисир увек био предмет сукоба између Сила и над Суданом би владао један добар деспот.

Годину дана доцније и остатак Калифине војске био је уништен митраљезима у Кордофану, а и сам Калиф радије је умро, него што би се предао. Нови режим је Солсбери без увијања овако обележио у Доњему дому; „Судан је наш из два разлога: један је тај што је Судан саставни део Мисира, а други је старији и простији, јер је право освајача. У првоме акту што сам га саопштио влади француској ја сам наше захтеве засновао на праву освајања; мислим да је то била кориснија, простија и здравија основа од ових двају."

Око Судана

Французи су на основу тога изводили закључак кад је Енглезима то била основа за улаз у Судан, онда су требали то право признати и капетану Маршану; „ако је право освајања добро за њих зашто би се морали ратом расправљати захтеви наши". Двојни суверенитет над Суданом у ствари је британски осем у имену; енглеско-мисирски уговор правно не вреди,

јер је кедиву по ферману од 1892 забрањено да отуђи земљу или да даје концесије. На овакво разлагање све су силе биле глуве, Француска је пуцала у ветар. Спор око овога био је завршен али препирка се наставила кроз листове с обе стране Ламанша. Чак је и са службене британске стране дошло до речи то нерасположење. „Француска је, рекла је та страна, искључивши британску трговину са Мадагаскара прекршила реч. француска је и у питању лова око Њуфундланда показала ненаклоњену политику трудећи се да са што мање користи за себе, данесе што више штете Британији. Француска је у то време добила у Персиском заливу од султана од Муската једно пристаниште, а Велика Британија га нагнала да га преобрати у станицу за угаљ.

Французи су поставили сад за посланика у Лондону новога човека Пола Камбона, који ће измирити две државе и довести до савеза. После попуштања Француске, Енглези су готови да разговарају. Сад се француски положај на Нигеру и у Конгу побољшао. Сад су Французи добили бољи положај на језеру Чаду него што су га имали раније; 1890 Солсбери је био за једну утврђену линију између обостраних сфера утицаја, али је Делкасе то одбио, јер није желео да на тај начин призна надмоћ Енглеза у Мисиру и у Судану и право на покрајине које им нису припадале. Делкасе је дао другу форму: „Француска се обвезује да не узима ни територије ни пружа свој утицај источно а Велика Британија западно од споразумне линије." Ова линија је била вододелница реке Нила и Конга; Вадан би припадао Французима а Дарфур, Барел-Газел и Кордофан Великој Британији. Ове покрајине су биле слободне трговинске зоне па је Француска на тај начин добила приступ на Нил. И ако је долина Нила улазила у сферу Велике Британије, Француска није признала права Велике Британије на Мисир. Велика Британија није стварно ништа жртвовала, она је признала Француској право на проширење из Западне Африке кроз Сахару у уну-

Француско енглеско измирење

трашњост Африке. И ако су се њене наде за Судан изјаловиле, она је имала добити много више него Велика Британија у Африци. Француски посланик Камбон је журио да искористи добро расположење Солсбериј а. Између Француске и Енглеске је било још ствари што је требало на пријатељски начин уредити. Кад му је понудио те разговоре, Солсбери је климнуо главом и осмехнуо се: „Ја верујем и г. Делкасеу и вашој садањој влади, али кроз неколико месеца ће влада одступити и њени наследници радиће обрнуто од овога што ви радите. Не, да причекамо мало."

Француско царство у Африци

Требало је чекати још неколико година; у томе размаку, од четири године, многи су се непредвиђени догађаји десили.

Литература: Lémonon: L' Europe et la Politique Britannique Schefer: D' une guere à l' autre; Rambaud: La France Coloniale; Crispi: Memoirs; Billot: La France et l' Italie; Hanotaux: Fachoda, Les Affaires de Madagascar; Француска службена издања: Affaires du Haut Nile et du Bahr-el-ghazal.

ГЛАВА IX

БУРСКИ РАТ

Опасна затегнутост између Велике Британије и Двојног споразума због сукоба интереса и стремљења у Азији и у Африци — сукоби који су имали свој врхунац у Порт-Артуру и у Фашоди, — навела је британске државнике да се окрену Немачкој са којом су живели у добрим односима. Енглези нису заборавили ни заборављали Кригеров телеграм. Али, после кајзеровог телеграма Немачка није више покушавала да се меша у Јужну Африку; чврста потпора што ју је добијала Енглеска, за време њеног спора са Француском и Русијом, од Тројнога споразума и кајзеров телеграм поводом победе код Атбара примљени су добро. Ово попуштање давало је повода да се пређе на зближење са Немачком, и преобраћање зближења у савез.

Немци и Енглези

У ово доба шеф владе је био Солсбери, али најјачи члан конзервативне владе био је Џ. Чемберлен, а његова неуморна радљивост 1895 године простирала се и преко граница његовога министарства колонија. Чемберлен није био задовољан са Солсберијевом попустљивошћу у питању Далекога Истока. Његово нерасположење је делио и војвода од Девоншајра, који се жалио да га представници памучне индустрије из Ланкашајра бомбардују писмима и страхом да ће изгубити тржишта у Китају. Крајем фебруара 1898 уреди се један састанак између Чемберлена и немачкога амбасадора. Састанака је било више; на њима су претресани односи између Енглеза и Немаца у свима међународним

питањима и за многе могућности. Чемберлен предложи савез; немачки амбасадор радо прихвата, али његова влада не пристане. Главни изговор је био што у партиском систему управе какав је у Енглеској владао, нема јемства трајности таквога једног савеза. Чемберлен одговори да ће Доњи дом одобрити такав један споразум, а Билов одговара да је савез једна опрека за добре руско-немачке односе. На томе неко време застану разговори. Чемберлен је мислио да су Руси сазнавши за разговоре и кварили ствар; зато се он и немачки амбасадор фон Холцфелд договоре да пошљу првога секретара фон Екартштајна непосредно кајзеру у Хамбург. Кајзер најпре одобри становиште немачкога амбасадора у Лондону, а после недељу дана одустане од свога пристанка, јер се сложио са својим министром Биловом. Чемберлен је био човек који се није дао лако завести или одбити; пред својим бирачима ће он говорити: „О начину каквим су Руси узели Порт-Артур, и о томе да су за недељу дана дали и погазили обећања, овде се може рећи: ко са ђаволом тикве сади, о главу ће му се лупати. У будућности ми морамо имати борбе са Русијом у Китају и у Авганистану. Али, шта да се ради кад смо усамљени! Неко нам каже: па добро што се не нагодите са Русијом; за споразум треба двојица. Што Русија тражи, дати не можемо; а дати јој ма шта, неће бити задовољна. Па и кад би се нека нагодба удесила, ко ће нам јамац бити да ће је испунити!“ Чемберлен је хтео да каже: Идемо са Немачком.

Кајзер Вилхелм II о савезу са Енглеском

Чемберлен је ово говорио 13 маја 1898 а две недеље доцније кајзер пише цару Николи II једно приватно писмо. „Сасвим изненада стављен сам пред озбиљну одлуку која је од животнога значаја за моју земљу, а она има тако далек значај да јој последице догледати не могу. Традиције наше две династије, признати мораш, чувао сам досада лојално... Почетком априла енглеска штампа је немилосрдно нападала и постоји као што видиш, једно привремено затишје. То је и нас овамо зачудило и узалуд смо тражили разјашњења. Приватно сам се обавестио и сазнао сам да је сама краљица Викторија преко некога свога пријатеља поручила новинама да прекину са том неплеменитом и лажном игром. Ово сазнање је навело на мисао да се нешто догодило. Око Ускрса један чувени политичар из своје сопствене побуде послао је по мога посланика и без речи му понудио савез с Енглеском. Граф Хацфелд је био зачуђен и одговорио му је да му изгледа то немогућно после свега онога што се догодило од 1895 између две земље. Одговор је био савез се нуди и озбиљно и добронамерно. Мој посланик је одговорио да ће саопштити целу ствар у Лондон, али сумња да би и један британски парламенат могао да одобри такав уговор о савезу, јер је Енглеска досада говорила свима и свакоме да она неће никад правити какав год било савез са макојом европском континенталном силом. Ова понуда је обновљена после Ускрса опет, али је по мојој наредби одговорено потпуно неодређено. Ја се надам да је овим ствар завршена. Али, ако би се понуда поновила и по трећи пут и то на несумљив начин и ако би се томе још оставио кратак рок за одговор и ставиле у изглед користи које би имале велику важност за будућност моје земље, ја морам по дужности према земљи да размислим пре него одговорим; ја се ево отворено и искрено обраћам теби, драги пријатељу и рођаче, да те обавестим, пошто је то, осећам, питање живота или смрти. Ми смо истога мишљења, ми хоћемо мир, и ми смо њега до сада очували. Шта је циљ овоме савезу разумећем кад ти кажем да нуде савез са Тројним споразумом па и са Јапаном и Америком са којима су разговори започети. Какви су изгледи за нас ако примимо или одбијемо, то ћеш ти прорачунати сам. И, ето, ја као своме староме и искреноме пријатељу пишем и питам те шта ми ти дајеш и шта мислиш да радиш ако одбијем. Пре него донесем коначну одлуку и пошљем мој одговор о овој тешкој ствари, ја морам знати тачно и јасно, па зато и ваш предлог мора бити јасан и без задње намере, како бих могао да проценим у мојој мисли пред Богом и урадим што је најбоље за мир моје отаџбине и света. Ти се не мораш бојати за

твога савезника, у свему што ти будеш предложио, он (Француска) ће имати по твојој жељи своје место."

На ово писмо је Вилхелм II добио одговор да је и њему, Николи II, Енглеска „завијено" предлагала савез са намером да уништи Двојин савез.

Никола II и Вилхелм II

После тога он је добио Порт-Артур, споразумео се са Јапаном о Кореји, и ступио у најбоље односе са Сједињеним државама. Немачка може да рачуна на пријатељство Русије, али кајзер мора сам да оцени и реши како треба да прими британску понуду. Писмо рускога цара само утврди Билова и Холштајна у одлуци да отклоне савез и да раде одвојено. Али, врата су била отворена те је у јуну 1898 Солсбери поново се Хацфелдом претресао приближавање у таквој форми како не би изазивала Русију. У овоме погледу није се ишло много напред, јер кајзер и његови саветници сматрали су да је добро чувати добро расположење рускога двора. „Откако сам ти писао у мају, пише Вилхелм II цару Николи 18 августа 1898, Енглеска је отварала исте разговоре. Она покушава тврдоглаво да нађе једну континенталну војску која би се тукла за њене интересе. Ја мислим да неће лако наћи такву војску, бар не моју. Њихова је најновија намера да одвоје Француску од тебе."

Између Лондона и Берлина

Енглези се нису много љутили на овакве одговоре из Берлина, а и како би кад нису поднели никакве одређене предлоге. Сарадње је могло бити и без савеза; у томе часу било је широко поље на коме су државе могле да раде и да једне другоме не кваре послове. Такво поље је била Африка ако би се Немачка одрекла својих стремљења у Јужној Африци где је Британска царевина имала изгледа да се прошири. Немачка је предложила једну комбинацију, наиме да се Енглеска и Немачка договоре да Португалију, кад поново затражи зајам, упуте тако да се место француске обрате њима. Ове две би дале нови зајам Португалској да исплати старији, али да добију као залогу њене колоније у Африци. Тајним уговором од 1898 оне су их поделиле на две сфере утицаја; Великој Британији

би дошле Северна Ангола, Јужни Мозамбик, Мадера, Азорска Острва и Зеленопредгорска Острва, а Немачкој: Јужна Ангола и Северни Мозамбик. Деоба би се извршила на случај да се Португалија реши да прода колоније. Крајем 1898 пуштен је у јавност глас да је споразум постигнут. Немачка је, говорио је Чемберлен, опасни супарник, али извесне ствари се могу постићи и без савеза. „Ми можемо, говорио је фон Билов, сарађивати а да не нанесемо никакве повреде нашим другим међународним односима." Овај тајни португалски уговор остаде мртво слово на хартији, јер се потугалска некако провуче без финансиске пропасти. Солсберију се овај тајни уговор није много допадао, те је радо прихватио предлог португалске владе да се обнови стари уговор о узајамном ненападању и потписа о томе 1899 Виндсорски уговор. На тај начин су се уклонили ранији неспоразуми (од 1890) кад је В. Британија слала ултиматум Португалској да не сме силазити и ширити се у Јужну Африку. Солсбери о овоме није известио Немце; неколико година доцније саопштен им је тајни уговор, потписан у Видсору 1899. Немцима је речено да овај уговор не квари ништа њихов споразум од 1898.

Други корак за сарадњу био је учињен кад је чувени Сесил Родес дошао у лето 1899 у Берлин. Преко пријатеља Родес се састане са кајзером. Родесу је тај састанак добро дошао, јер је желео да се изради једна железница од Каира до Капа у Јужној Африци. После освојења Судана проширила се Родезија толико да је остало још мало па да се уреди пут договорно са Конгом или са Немачком. прошао он источно или западно од језера Тангањаке. За градњу железнице било је далеко теже финансиски него за трансафричку телеграфску линију; за ову је Родес имао новаца али не и пристанак страних држава. Сесил Родес је рачунао на немачку Источну Африку откад је укинут енглеско-конголески Уговор од 1894. Родес је преговарао и разговарао са својима, са белгиским краљем Леополдом I, са Немцима, са Вилхелмом II.

Разговор Сесила Родеса са овим последњим почео је врло пријатељски; после разговора са кајзером цар

је дао наредбу да се допусти Родесу да пролази са радницима слободно кроз немачку Африку. Споразум није био готов, требало га је свршити о јесени 1899, телеграфска линија је допуштена кроз немачке колоније, али под условом кад се буде железница правила да не мимоиђе немачку Источну Африку. Родес је узео на себе да, ако Немачка не буде могла финансирати ту жељезницу, уради то сам. Родес је изашао до кајзера са мишљењем да је и велики и далековид човек, а обећао је да ће у Африци радити са немачким колонијама. Кад је доцније умро, у његовом завештању је нађен овај додатак: кајзер може изабрати сваке године известан број питомаца за Оксфорд којима је стипендије оставио Родес. Утицај овога великога Африканца има се захвалити што је кајзер за време Бугарскога рата био миран и наклоњен Енглезима.

Даљи енглеско-немачки споразум у Африци

Докле се разговарало о португалским колонијама све је ишло добро; али кад је дошао ред на разговоре о Самоанским стварима, почиње се заплитати. Чувени шеф политичкога одељења у немачкоме министарству иностраних дела Холштајн мрзео је Солсбериј; чинило му се да Солсбери чини све што може да унизи Немачку и да је својом ђаволском безазленошћу уплете у какву невољу. Немачки посланик у Лондону није се слагао са Холштајном у погледу Солсберија и његове политике, али није могао издржати „сецања" из Берлина. Холштајнова политика је довела дотле да се ова два лица, Солсбери и Хацфелд недељама нису виђали. Тројна управа на Самои није била добра; Северна Америка и В. Британија су имали за то једно, а Немачка друго решење. Солсберију се досадило што му се са незваничне стране претило, из чега се дало разумети да је Холштајн говорио како ће се прекинути дипломатске везе ако се у најкраћем времену не реши питање Самоа. Солсбери одбије да води даље разговоре са напереним пиштољем у руци. „Ја сваки дан очекујем ултиматум, шалио се Солсбери, али, ето, досад није још дошао. Немачка ће ову прилику пропустити, а она је првостепена, да се о-

слободи на леп начин и Самоа и других својих колонија које су сувише скупе за Немачку. На тај начин ми бисмо се споразумели са Француском на основи колониалних компензација." Хацфелд се обрати фон Екарштајну, бив. секретару немачкога посланства у Лондону, да се састане са Чемберленом. Овај направи покушај и успе да Немачка дадне пристанак да Самоа припадне В. Британији а да Немачкој уступи Соломунска острва и један део Златне Обале у Африци. И Холштајн прими ово решење, али не пристане на то адмирал фон Тирпиц, а уз њега ни фон Билов ни кајзер. Положај се измени сасвим кад букне Бурски рат; положај Немачке бива јачи као преговарача; Немачка добије Саваји и Уполу у накнаду за Соломонска Острва; северна Америка добија острво Тутуилу а британска застава се уклони из Самоанскога архипелага.

Хашка конференција 1899

Докле су се В. Британија и Немачка парбиле око једне групе острва, дотле су водеће државе спремиле у Хагу једну конференцију на позив Николе II да претресају питање о смањењу оружања. Ова акција руског цара био је добро примљена у Енглеској; уредник познатога енглеског часописа »Review of Review« Стед водио је праву кампању за идеју цара Николе, коме је, казивало се тада, дао прву идеју пољски банкар Блок предавши цару један мемоар у коме су биле изложене идеје о будућности рата. Доцније се открило да су цареве пацифистичке мисли за Конференцију мира у Хагу, држану 1899, имале сасвим други повод. Још почетком 1898 Куропаткин, руски министар војске, поднео је цару један мемоар у коме је изложио да су Француска и Немачка преоружале своју војску новим топовима и да Русија не може дуго остати на челу са својом артиљеријом. Такав је и случај с Аустро-Угарском; и како би требало огромних сума за преоружање онда би добро било да се не купују нови топови и направи о томе споразум са бечком владом. Руски министар финансија граф Вите одговори да Аустро-Угарска може мислити да је Русија банкротирала или да хоће да утроши новац на неке скривене

циљеве; предлог би, поред тога, оштетио кредит Русије. Боље би било за све кад би све Велике Силе пристале да редуцирају своје оружање. Никола II усвоји овај предлог, и то је суштина његова у ноти упућеној за I Конференцију мира у Хагу. У августу 1899 граф Муравјев је предао свима страним представницима у Петрограду овај предлог царев у копији.

На царев позив одазваше се све државе којима је упућен, и у Хагу 18 маја 1899 се састаде Конференција у којој су представљене све државе па и Сједињене Америчке државе и Јапан. Није много требало па да се види да оно ради чега је Конференција сазвата не може бити. Кад Русија предложи да се за пет година не повећава оружање и буџет на војску, Немци устају са објашњењем да Немачка није преоптерећена у издацима и да неће ни да улази у претресање питања о редукцији или о обустављању даљега разоружања. Ова немачка изјава зададе један подмукао удар и Конференцији и очувању европскога мира; повећавање војних снага на суву и на мору појачавало је и опасност сваке државе од њених суседа, и увећавало је затегнутост у којој су живели и радили владари и министри, дипломати и финансијери, парламенти и штампа. Немачки браниоци су објашњавали да не могу да отступе, ни одвоје ни један делић одбранбене војне снаге поред нађуђене Француске и поред словенскога колоса. Било би врло тешко да се царев предлог преобрати у бројна стања; можда би се показало и немогућно; главно да због држања Немачке није ствар ни покушана. Немачка је, међутим, ову своју одлуку донела не зато што је имала оправдања у страху за безбедност својих граница него зато што је исповедала са највећом жестином да је национално довољно јака и моћна. Сам позив да му се мако стави над главом и да контролише његову војску и ратну морнарицу, кајзер је сматрао као највећу и богомрску увреду његова суверенитета. Конференција се морала задовољити једном анемичном одлуком, управо жељом: „Добро би било, а и у интересу је, материалном и моралном, човечанства, да се издаци на оружање

Немачка не пристаје

смање". Хашка конференција је довршила ипак извесне послове, међу којима и онај да се у рату човечније поступа, и ако је Велика Британија одбила да за време рата призна приватнима својину на мору, а Немачка и Сједињене Америчке државе то тражиле. Захваљујући Енглезима, опет, створен је у Хагу први суд, Стални међународни арбитражни суд.

Хашки протокол је потписан 29 јула, али га нису потписале све силе, већ само двадесет шест од двадесет осам учесница. Оружање је расло, а у октобру 1899 В. Британија је у рату са Бурима. Овај рат и узроци немају везе са модерном Европом; али он је дубоко утицао на европску политику. Кад је рат у Јужној Африци почео, В. Британија се налазила у „сјајној усамљености", ако не и у опасној усамљености. Русија и Француска су изгледале непоправљиво противне њој; Немачка је била мање непријатељска, али једва пријатељ; Сједињене Државе Америке, и ако је држање Енглеске у рату са Шпанијом било прилично изгладило догађаје у Венецуели, стојале су далеко од европских сукоба; Јапан се није још био определио за Лондон против Петрограда; Аустро-Угарска и Италија нису учествориле у светској политици утакмице између Енглеске, Француске, Русије и Немачке. Рат је ово стање још више пооштрио. Свет је знао мало и није много водио рачуна о жалбама Ујтлендера у Трансвалу, који су и поред тужби и жалби на енглеске власти, постајали све богатији. Упад Џонсонов није био заборављен, а енглеска немарност да до дна испита одговорност и казни Родеса, потврдише сумњу да су високи и финансиски кругови намеравали да укину независност бурскога савеза република. Чемберлен је многи народ тада својим оштрим језиком онерасположио; а само то што је питање о Трансвалу било у рукама највећа британскога империалисте показало је да свет не мисли добро Енглезима и зато је Европљанима бурски ултиматум, послат из престонице Трансвала, Преторије, изгледао обична ствар, обичан одговор на шиљање енглеских

Енглеска у рату

трупа из Енглеске и Индије. А кад се видело да нерегуларне бурске трупе туку британску војску, у Европи настаде одушевљење; напори две бурске републике у одбрани њихове независности противу једне моћне државе, предмет су најјаче пажње; победама њиховим свуда се клицало. Непријатељскоме оку Енглеска је личила на неку аждају што је пола света прождерала, па хоће да прогута ове две сељачке републике у којима има неизмерно рудног блага. Европска штампа, изузев један два листа, била је на страни Бура; а од владара једини глас, и то „глас вапијућега у пустињи", за Енглеску дао је Фрања Јосиф, рекавши на једном дипломатском пријему британском посланику у Бечу: У овоме рату ја сам на страни Енглеске.

Велика Британија губи

Сагласност осталих насеобина британских са владом у Енглеској у овој ствари, утврђивала је да постоји солидарност између метрополе и њих, али то није било у стању да поправи ону вику и нападе у Европи. Први корак у светској политици после почетка овога рата био је да се обнове везе између Берлина и Лондона. Рано у лето ове 1899 године кајзер после четири године од последњега бављења у Лондону, поверљивим путем покушава да направи посету. Едуард VII, тада још наследник престола, одговара да он не би имао ништа противу тога, али под условом да „његов нећак, кајзер" не држи бомбасте говоре за време докле буде у Лондону. После овога стара краљица Викторија позива кајзера у Енглеску за јесен. Кајзер је говорио да неће доћи ако питање Самоа не буде решено. Питање Самоа је расправљано на помирљив начин у Лондону. Посету је тражио кајзер, али домаћини су били на већој невољи него гост. Британка империја сматрала је да је највиши њен интерес да бурски сељаци, на имању и на ратишту добро знају да им немачка помоћ неће бити дата, и да су гласови о некој европској коалицији која ће се умешати у сукоб у корист Бура, један пусти сан.

На дан 9 новембра 1899, на свечаној вечери у Општинском дому — којој присуствују влада, дипломати

свих држава и виђени политичари сваке године, председник владе је држао говор и казао да су односи Велике Британије са Немачком добри како само може бити. Десет дана доцније дошли су кајзер и царица у Енглеску. Посета је потпуно успела. Будући Едвард VII и Вилхелм II били су међусобно врло задовољни. Њихов састанак је значио више него измирење после познатога кајзеровога телеграма Кригеру. У пратњи цареној био је и фон Билов. Владари и министри су између себе говорили о високој политици. Ранији разговори из 1898 и из 1899 били су већ припремили земљиште. Чемберлен је раније стављао на знање да ће он ићи на споразум у Париз и у Петроград ако се не постигне савез са Немцима. У Берлину то нису веровали, али немачки посланик у Лондону видевши ствар боље, помагао је разговоре енглеско-немачке. Између Чемберлена и кајзера вођени су о истој ствари разговори; разговори су били повољни. „Ја сам имао са кајзером два дуга разговора", писао је после ове посете Чемберлен, и они су ме утврдити у уверењу да је кајзер ушао дубоко у европске ствари. И Билов је на мене оставио велики утисак. Он ми је нагласио жељу да нешто кажем о заједничким интересима Уједињених Америчких Држава, Немачке и Енглеске. Отуда мој јучерањи (30 новембра 1899) говор у Лестеру.

Вилхелм II у Енглеској

Говор Чемберленов је одјекнуо у читавом свету. Чемберлен је био најјача личност у Великој Британији, па зато су у почетку рата са Трансвалом очи Европе биле уперене на Чемберлена. У томе говору он се најпре дотакао европске штампе, која у својој злоупотребљавајућој слободи не штеди ни неприкосновену личност краљице. „Ови напади на Њено Величанство изазвали су опрадано гнушање а оно може имати озбиљне последице ако наши суседи не промене своје држање." Ове речи у биле упућене Француској, а друге, одмах затим, пријатељству Сједињених Држава Северне Америке. „Али, има још нешто више што је сваки далековидни енглески политичар морао желети, а то

Покушај енглеско-немачког савеза

је да Енглеска не може стално остати усамљена у Европи; и ја мислим да су, у часу када је та мисао створена, сви мислили на савез између Немачке и Енглеске. Ми смо имали међусобних спорова, неспоразума, свађа, али у корену ствари лежала је снага што нас је на крају ипак доводила до сагласности. Који наши интереси стоје у опреци са немачким интересима? Ја могу предвиђати више ствари што задају бриге европским државницима, али у њима је енглески интерес један и исти, и ако би се споразум с Америком, о чему сам већ говорио, проширио на Немачку, он би више него макакве оружане комбинације очувао светски мир. У суштини карактер тевтонске расе мало се разликује од карактера англо-саксонске расе. Ако је уједињење између Енглеске и Америке моћан чинилац за питање светскога мира, нови тројни савез између тевтонске расе и две гране англо-саксонске расе био би још моћнији чинилац за будућност света. Ја сам употребио реч савез, али свеједно је да ли постоји савез састављен у обичају уговора на хартији или споразум који постоји у духовима државника држава које помињем. Споразум је можда бољи него савез."

Ц. Чемберленови напори

И ако је овај Чемберленов говор одобраван од Немаца, он није нашао одјека у Немачкој. Јавно мнење у Немачкој је било за Буре; и Чемберленово наговештавање савеза у часу када је „вук стао прождирати овцу", одбацивано је са огорчењем. Ларма је тако велика била да је савитљиви Билов, који је чекао да постане државни канцелар, није могао издржати; Билов, уосталом, није није никад био у души за савез са Великом Британијом. Билов је у Рајхстагу о томе говорио, и успео да задовољи и одржи поверење Немаца; тај говор је наљутио Чемберлена, који се није никад шалио, ни речима играо. „Ја нећу да кажем ни речи о начину на који ме је Билов изобличио" — писао је Чемберлен саветнику немачке амбасаде у Лондону после Биловљева говора у Рајхстагу

— али бесцињно је продужити даље разговоре за савез. Да ли ће се моћи наставити после свршетка Бурскога рата, који је подигао политичку прашину, то ћемо видети. Ја жалим искрено што ваши напори остају узалудни. Све је ишло тако лепо, а Солсбери је био наклоњен и са нама". Чемберлен је остао на томе и кад му је Билов послао поверљиво објашњење „да је морао онако говорити, јер му је положај био тежак, али да он остаје на своме мишљењу о савезу." Међутим, и наступајући догађаји смањивали су изгледе за зближење енглеско-немачко.

У октобру (18-X-1899), недељу дана после бурског ултиматума, кајзер је, приликом спуштања једног новог брода у Хамбургу покушао да тргне свој народ — који је био глув на његове раније говоре. „Ми морамо жудно тражити јаку морнарицу. Хамбург добро осећа апсолутну потребу јаке морнарице за заштиту наших интереса у свету и како је неопходно да нашу ратну морнарицу повећамо. Остварење те тежње иде врло споро у нашој отаџбини чије се снаге троше у партиским борбама. Са дубоким жаљењем сам посматрао како се слабо интересовање и пажња показују за велико питање од светскога значаја. Да се нису одбијали кредити за појачавање морнарице, — на што сам ја толико пута указивао, откако сам дошао на престо и ако су ме нападали и подсмевали ми се, — како би данас ствари друкчије стајале и како би се друкчије могли трговински и прекоморски интереси Немачке развијати! Моја нада да ће Немци осетити то, још није ишчезла. Љубав према отаџбини је у њиховим срцима још увек јака. Зграда што су је градили мој отац, мој дед и њихови велики палатини, у истини је величанствена. Она стоји ту у пуном сјају, та царевина за којом су наши очеви жудили, о којој су наши песници певали". Ту је крајње време да се кајзер жали на недостатак интересовања његових поданика, за најмилију му жељу подићи немачку морнарицу. Кајзер је намеравао да поднесе нови план за изградњу бродова, јер су га догађаји око Филипина, у Фашоди, у Трансвалу, прилично забринули. „Не-

мачки цар је хтео да каже како је Немачка изложена опасности да изгуби своје колоније, а можда још нешто горе, да погуби своју трговину и трговинску флоту. Флота из 1898 је била довољна да чува немачке обале, али не и моћна за какву акцију у даљину. Поморски програм ће вероватно бити примљен, јер су ови догађаји не само цара, него и Немце јако забринули", пише белгиски посланик својој влади у Брисел.

Рајхстаг је требало лечити, каже адмирал Фон Тирпиц у својим мемоарима; он је дао први лек 1898, и како је лек успешан, он је решио да даде и другу дозу 1899, па онда 1901 и трећу. Финансиска средства нису била довољна; требало је да се сваке године сагради исти број бродова; лекције са Кубом, са Манилом, са Фашодом помогле су. Министар спољних послова слагао се са адмиралом, те је почетком децембра позвао Рајхстаг да размисли добро о опасностима тога времена. „Ми морамо бити готови да нас не изненаде ни на суву ни на мору. Ми морамо имати толико јаку флоту да спречимо напад ма од које Силе он долазио. Бура може свакога часа доћи. Догађаји од 1898 показали су да је закон о морнарици био мудар. Све Силе повећавају своје ратно бродовље. Ако и ми добро не повећавамо наше, ми нећемо моћи одржати наше место поред Енглеске, Француске, Русије и Америке. Нама завиде и политички и економски. Не сме се вратити политичко-привредна анемија; политички се не можемо више понижавати. У идућем веку немачки народ биће или чекић или наковањ". Откако је нестало гвозденога канцелара овакве се речи нису слушале у Рајхстагу.

Немачка морнарица

Неколико дана после овога говора фон Билова у Рајхстагу, ова немачка теза је добила потпоре. Трговачки брод „Бундесрат" буде, поред друга два, приведен у Дурбан због кријӯмчарења оружја на источној афричкој обали. Нота, коју је поводом тога енглескоме председнику владе била предата била је врло оштра; Солсбери се зачудио њеној

Немци подржавају владу

оштрини. Немци су, чинило се изгубили главу, јер су радили као да ће да прекину дипломатске односе с Енглеском. У часу када је чиновник амбасаде у Лондону предао објашњење берлинској влади да је добио уверавања „да се неће више такви догађаји поновити", он је сазнао да долази један немачки адмирал са ултиматумом у Лондон, ултиматумом са 48 сахата рока. Солсбери, и поред тога, није био нерасположен. Он изјави да није још добио службени извештај о роби на „Бундесрату", али му се чини изван сумње да није носио кријӯмчарену робу. „Неће се чекати за решење кријӯмчарскога суда него ће се наредити да се „Бундесрат" пусти и плати отштета, и даје се обећање да се тако што више не понови". Билов је зато у јануару 1900 могао да каже јавно да се Енглеска извинила, платила отштету и дала обећање да се ствар више неће поновити. Енглеска се лепо извукла, и ако је Билов у Рајстагу рекао нешто што није било пријатно: „Немачка има право да се отварају четворе очи кад се са њом ради". Ипак догађај са три брода на источној афричкој обали није остављао неку нарочиту жаоку; владе су и даље биле у добрим односима, а и оба двора. Кајзер се у то време први јавио будућем краљу Велике Британије Едварду кад се срећно спасао од хица атентаторовога у Брислу. Ако су између владалаца и влада због „Бундесрата" односи овако стајали, тако није било и са Немцима. Узапћивање три немачка брода оставило је дубок и трајан утисак на њих. Овај догађај је имао више утицаја него сва пропаганда што су је за повећање ратне морнарице правили кајзер, адмирал фон Тирпиц и Лига; тада су Немци осетили шта значи бити на мору немоћан. Кад су прве вести дошле о томе Билов је казао: „То је рђав ветар који никоме добра не доноси", фон Тирпиц је рекао да треба дати енглескоме маринском официру што је бродове узаптио орден. „Канцелар је наредио да се донесе шампањско вино — каже кајзер у својим мемоарима — и ми смо пили у здравље британске флоте која нам је тако лепо помогла" да прође закон о повећању ратне морнарице.

Време је дошло да се поднесе други закон о новоме програму за изграђивање ратних бродова. „Дуго смо се двоумили да ли да унесемо у образложење закона мисао о опасности што прети од Енглеске" — каже у својим успоменама фон Тирпиц. Ја сам претпостављао да је најбоље да се та ствар не уноси у закон, али тражити што смо намеравали није се могло, а да не кажемо прави разлог". Немачка мора имати тако јаку флоту да рат, ма и са најјачом поморском силом, не сме стављати на пробу њену надмоћност. Нови програм је предвиђао удвојени број ратних бродова што је Немачка имала по програму од 1898; за шеснаест година требало је да се изграде тридесет и четири нова брода; у свему немачка морнарница је требала да има тридесет и осам линијских бродова. Обалски бродови из првога програма су требали бити избачени, а нових четрнаест великих крстарица место десет, и тридесет осам малих крстарица место двадесет три, требало је изградити. Број торпиљера је требало повећати на осамдесет. У новом закону годишње буџетске позиције биле су тако удешене да су излазиле изван контроле Рајхстага и давале могућности да се граде већи и скупљи топови ратнога бродовља.

Немачка гради флоту

Овај други закон за градњу ратне морнарице наишао је у Рајхстагу на мању опозицију него први закон; центрум је помагао да не пропадне, а национални либерали су од тада почели заступати потребу за што већу ратну морнарицу. Социалисти су се једини дизали противу нових издатака на морнарицу. Од грађанских странака једини је Рихтер нападао закон. Па и он је видео да је то узалуд; Рихтер је слушао објашњење Биловљево о потреби јаке флоте за одбрану трговине и индустрије Немачке, али је био сувише стар да одобри такав пут ка светској политици Немачке. Кајзер је „пливао од радости што се његови напори крунишу успехом". Он је, приликом спуштања у море једнога од ратних бродова, говорио: „За величину Немачке море је неопходно потребно; океан

показује да се на њему и изнад њега не може донети никаква велика одлука без немачкога кајзера". Кајзер је био отворен, а фон Билов је говорећи о томе био умерен, и покушавао је да умири европско јавно мнење. „Нема ниједнога примера у нашој политици да нам покаже да смо били неумерени, говорио је фон Билов на трећем читању закона о повећању ратне флоте. Пустоловине и нападање су далеко од нас. Ми нећемо да нас држе по страни или да нас претекну други. Ми тражимо безбедност да се можемо у миру развијати политички и економски". Интерес, част и достојанство, рећи ће далеко доцније канцелар фон Билов, нагнали су Немачку да у међународној политици добије исту самосталност као и у европској политици.

Велика Британија усамљена

Усамљеност Велике Британије и наклоњеност читаве Европе сељачким републикама у Јужној Африци, довели су природно до гласова да ће доћи или до посредовања или до мешања у енглеско-бурски рат. Руски министар иностраних дела после свога одмора у Бијарицу, свратио је у Париз при повратку у Русију; ту је са француском владом расправљао (октобра 1899) о општем положају у Европи. Неки Великој Британији ненаклоњени листови, још докле се граф Муравјев бавио у Паризу, писали су да ће се Русија умешати у енглеско-бурски спор, и да постоји руско-француски савез противу Енглеске. Шта се управо разговарало у Паризу, то се није знало до ситница, али се дознало да је у Немачку слат један агент француске владе да сазна да ли би Немачка пристала на интервенцију. Немачки министар иностраних дела фон Билов није примио овога агента француског министарства иностраних дела, који је покушавао, поред првога посла, да увери британскога посланика у Берлину да је Немачка дала прву идеју о интервенцији. Овај покушај је пропао, Немци су на време поверљиво известили лондонску владу. Француско јавно мнење је било расположено тако да је желело показати на све начине своју наклоњеност двема земљорадничким независним државама у Трансвалу, али не може се

веровати да је и француска влада имала непријатељске намере. Председник Лубе и шеф владе Валдек-Русо, две најразумније главе у Француској тога доба, гледале су да умире земљу тада сву потресену афером капетана Драјфуса, а министар спољних послова Делкасе, и ако није волео Енглеску, знао је да Француска не може без пристанка Енглеске проширивати своје колониално царство. Ако је било каквих руских предлога о интервенцији, Делкасе их је, тек што се вратио из Петрограда, просто морао одбити.

После посете графа Муравјова у Паризу, дошла је посета руског цара кајзеру у Потсдаму, где је Никола II са супругом, Алисом од Хесена, био примљен. У Потсдаму није било речи о посредовању, а сутра дан по одласку руског цара, кајзер је са фон Биловом пошао у Лондон. Ништа у томе правцу није предузимано све до прве победе Бура над Енглезима и до онога догађаја са узапћеном лађом „Бундесратом", шта је запалило немачко јавно мнење. Крајем фебруара 1900 после разговора руске владе са француском, руски посланик у Берлину пита немачку владу да ли хоће да се придружи Русији и Француској за заједнички корак у Лондону да би се повратио мир. Немачка одговара преко свога посланика у Петрограду да се не намерава излагати заплетима све дотле докле се Француска држи непријатељски против ње. Немачка је том приликом хтела да сазна да ли би Русија и Француска направиле са њом уговор о узајамној гарантији европских територија. Овај покушај, по својем облику невин произвео је очекивани ако не и жељени одговор; Француска није могла бити преварена да, усвојивши предлог Немачке, призна Франкфуртски уговор. Немачки секретар посланства у Лондону давао је о овоме податке влади лондонској преко пријатеља. Русија је уверавала лондонски кабинет да Немачка потстиче Париз и Петроград да се заједнички умешају у ствар Бура. Енглези нису поклањали пажње овоме методу рада и ћутећки су примали све врсте достава о не-

Русија предлаже интервенцију

мачкој иницијативи. Ствар је стајала до октобра 1901 ; тада је руски отправник послова предао меморандум влади Немачке тражећи од ње да се изјасни о посредовању у енглеско-бурском рату. Немци одговоре да су они готови да помогну окончање рата, али мисле да би заједничка акција личила на претњу, те би „боље било да заједничку улогу узме на себе само једна сила, сама Русија." Руси се нису надали другоме одговору.

Немци одбацују посредовање

Неколико година доцније кајзер ће у своме разговору са дописником „Дели Телеграфа", објављеном у овом листу, тражити за себе славу да је осујетио француско-руски покушај за мешање у енглеско-бурски сукоб; кајзер је спречио интервенцију али зато што је тражио признање Алзаса и Лорена као саставних делова Немачке. Да су нешто Французи пристали на гарантни уговор што су га Немци нудили, није сигурно да би Немачка одбила интервенцију и да ли би та интервенција била пријатељска или непријатељска. Париски »Le Temps«, кад је откривена ова ствар, је писао да је интервенција имала бити пријатељска а не у намери да унизи Енглеску. Немци као и Французи, да су њихове владе предузимале некакве оштре мере, сигурно би били задовољни; али чим су кајзер и фон Билов више пута одбијали да се са народом солидаришу у његовим осећањима за Буре, може се рећи да Немачка није хтела да омета енглеску војничку акцију. Вилхелм II у својим мемоарима записује да му је краљица Викторија топло захвалила што није пристао да са Русијом и Француском праве притисак на њу. „Никад нам ни на ум није долазила мисао да интервенишемо, говорио је фон Билов у Рајхстагу, а ниједна сила није мислила на друго него на пријатељско посредовање. Силе које су академски расправљале питање о посредовању, увек су одбијале и помисао да присиљавају Енглеску на мир." Далеко после свог пада, фон Билов је говорио да је немачки интерес био да Немачка буде неутрална. „Да смо нашом акцијом у Европи успели да спречавамо Енглеску у њеној политици у Трансвалу, наши међусобни од-

носи били би за дуг низ година затровани. Дотадање енглеско пасивно држање према међународној политици нове Немачке преобратило би се у активно непријатељство. Чак и да је изгубила битку у Трансвалу, Енглеска би угушила нашу снагу на мору у самоме зачетку."

Никола II и бурски рат

Никола II, једним својим писмом краљу Едварду, писаном после другога покушаја Русије у Берлину, показује да предлог за интервенцију није имао ни у једном тренутку узнемирујући карактер. „Опрости што ти пишем о једном врло деликатном послу — пише цар руски у мају 1901 — о коме већ месецима мислим; савест ми налаже да говорим отворено. То је о Јужно - африканскоме рату, и оно што хоћу да кажем долази од твога љубећег те рођака. Ти се сећаш, наравно, како је јавност у Европи оштро устала противу Енглеске кад је тај рат објављен. Тако је било и у Русији. Примао сам адресе, писма, телеграме на гомиле; у свима су тражили да се умешам макар и силом. Моје начело је не мешати се у туђе послове кад се они не односе на моју земљу. И поред свега тога то је морално мене притискивало. Тако је тужно мислити да хришћани ратују једни противу других. Колико је само хиљада младих енглеских јунака пало тамо. Зар ваше добро срце не каже да треба престати са тим крвопролићем? Такав један акт поздравио би цео свет са радошћу". На такве речи не би се, наравно, нико могао наћи увређен. После саветовања са својом владом и њеним шефом, краљ Едвард одговара Николи II, да крај рату није далеко, а кад се ред и мир поврате, трансвалске земље ће у пуној мери уживати мир и добру управу какву је Енглеска давала свима народима који су долазили под њену управу. Кад је кајзер поновио краљу Едварду VII опомену што у је дао краљици Викторији, а та је да се спрема француско-руска коалиција за напад на Енглеску, и додао да само његов лични утицај може противстати бури, британска влада није ово саопштење узела за озбиљно.

Какве год и да су биле тајне намере кајзерове за време овога рата, мора се признати да је његова акција била стално пријатељска. Он је у своме историском разговору објављеном у лондонскоме „Дели Телеграфу" тврдио да је у најтежим часовима за Енглеску израдио један ратни план са својим генералима, и да га је послао својој баби, краљици Викторији. Ову тврдњу је побио његов канцелар фон Билов, факат који му кајзер никад није опростио, тврдећи да таквог плана није било него само читавих серија војничких афоризама. Ма како било, и ови афоризми су били само доказ добре воље. Други је још јачи; кајзер је одбио да прими Кригера кад је побегао из Преторије у Европу, и ако га је Делкасе примио. Кад је Кригер дошао у Келн њему су саопштили да га кајзер не може примити; у Келну су Кригера са таквим одушевљењем примили да је био решио да дође у Берлин, верујући да Вилхелм II може дотле променити мишљење. Али му пошљу једнога министра да га спречи по сваку цену. Кад су фон Билову у Рајхстагу пребацивали овај акт, нови канцелар, наследник кнеза Хоенлоа, одговорио је да та посета не би била корисна ни за Немачку ни за Кригера. Делкасе га примио, али није ништа предузимао. „Ми волимо Буре као и други народи, али ми се руководити не можемо осећањима. Овде није потребно да се каже на којој је страни право. Ми смо готови да на темељу узајамног поштовања и пуне равноправности, живимо у миру и у пријатељству с Енглеском. Ми нисмо зато да изигравамо Дон Кихота или да обарамо енглеске ветрењаче". Билов је чинио све да спречи бурски рат, он је опомињао Кригера преко холандске владе и у мају и у јуну и у августу 1899, да попусти, рекао му је да ће се узалуд обраћати Немачкој, и саветовао му је да тражи америчко посредништво.

Кригер у Европи

У Великој Британији било је повољно примљено што кајзер није примио председника Кригера; ово расположење је појачано држањем Вилхел-

ма II поводом смрти краљице Викторије. Чим је сазнао да је смрт њена близу, он се укрцао на брод и преко Осборна дошао у Енглеску два дана пред њену смрт. Његов тактични начин да изрази своја осећања направио је у краљевској породици и међу Енглезима дубок утисак; сви су ценили овај корак, јер да је он слушао расположење свога народа, он би овом приликом остао код куће. За време овога свога двонедељнога бављења, Вилхелм II је одликовао дотадањег команданта трупа у Јужној Африци лорда Робертса орденом Црног Орла. Многи су са задовољством гледали његове срдачне односе са краљем Едуардом; кронпринцу, који је пратио Вилхелма II, дато је одличје Подвезице. Вилхелм II је готово популаран; на пролазу са својим ујаком у колима поздрављају га Енглези: „Хвала вам, кајзеру", што изазива ову рефлексију Едварда VII: „Тако сви мисле; они неће заборавити никад ваш долазак". Белгиски посланик у Лондону пише влади: „Долазак је преобразио јавно мнење. Ова промена је почела још 1899, али енглеске симпатије се нису проширили и на Немце, који су оштро осуђивали кајзера што је дао онако високо одликовање лорду Робертсу, који је баш тада био замењен Киченером у команди над енглеским трупама у Трансвалу. Енглези гледају у Немцима опаснога противника у трговини. Посета је имала добро дејство само у односима између два двора; она није много изменила расположења једнога народа према другом".

Смрт краљице Викторије

Пријатељско држање немачке владе било је од нарочите важности, јер никад није за владе Вилхелма II утицај Немачке тако високо стајао, у поређењу са другим Силама, него тада. Доказ је и то што су сви изабрали грофа Валдерсеа за главнокомандујућега европских трупа у Кини ради угушивања боксерске буне уперене противу странаца у Кини. Русија је желела да се њој, као Сили која шаље највише трупа у Китај, дадне заповедништво ове међународне експедиције; Велика Британија

Боксерска буна у Китају

и Јапан су се противили томе зато што би то појачало положај Русије на Далеком Истоку. Русија је била против тога, опет да војску воде било британски било јапански генерали. Кајзер се користи том приликом и успе. Он позове Солсберија да он предложи немачког генерала за главнокомандујућега; Солсбери се двоумио, кајзер онда замоли Николу II, али и Никола II одбије ствар. Кајзер је горео од жеље да Валдерсеа стави на чело експедиције противу Кине, да објави како је руски цар оставио њему да наименује команданта. Руски министар иностраних дела Ламсдорф је хтео да исправи овакво тврђење кајзерово, али цар му нареди да не предузима ништа. Валдерсе је постао главнокомандујући пре на силу него по одобрењу Сила; али свет није знао шта се иза кулиса радило, и зато је тумачио, као Вилхелм II, то јест да је избор Валдерсеа одликовање Немачке за њен велики положај међу Силама. Овај дипломатски успех Немачке био је замрачен говором Вилхелма II трупама које су полазиле за Китај, препоручујући им да раде као Атила и не воде заробљенике; ова наредба војсци, и ако је Вилхелм II могао бити раздражен због убиства немачкога посланика у Пекингу, приличила је више каквом азијатском владаоцу него једном хришћанском владару у почетку XX века.

Немачке и енглеске трупе су организовале одбрану посланства у Пекингу, а затим и одбрану са севера противу напада на територијалне и трговачке интересе Кине. Овом приликом закључен је један уговор по коме се оставља цела долина реке Јангце отворена за трговину свих држава, а гарантује се целокупност Китаја. Ако каква страна Сила тражи неке територије, потписници овога уговора морају се споразумети шта ће радити. Обвеза Немачке је била да брани *status quo* противу Русије у долини реке Јангце, те зато Енглеска није тражила неке нарочите повластице у њој. Русија је примила и сама начело целокупности Кине и дала је обећање да ће евакуисати Манџурију. Немачка је мислила да је искључила Манџурију из

Јангцекијански уговор

горњега уговора европских Сила, што је значило попуштање Солсберија.

Тако су ствари стајале у очи смрти краљице Викторије. Чемберлен, видећи да се Француска и Русија држе више непријатељски него икад, вратио се на своју стару идеју, на предлог о енглеско-немачком Савезу. Чемберлен обнови своје разговоре са старим немачким посредником по тој ствари, бароном Екартштајном. Време за сјајну усамљеност је прошло, говорио је Џозеф Чемберлен. Енглеска је готова да решава отворена питања, нарочито о Мароку и о Далеком Истоку, са једном или са другом групом европских Сила. Влада би то радије учинила са Немачком, али, ако то не иде, она ће, макар и по цену највећих жртава, то постићи са Двојним савезом. Билов је желео да се кајзер не меша у овакве врсте разговора како се и сам не би морао мешати у њих. Али, кад дође извештај од барона Екартштајна, кајзер ступи у доста ближе разговоре са лордом Ленсдауном. Кајзер је овим створио бољу атмосферу за разговор, ако није баш створио савез.

У часу кад су овакви разговори вођени у Берлину и на имању војводе од Девоншајра у Енглеској, догоди се једна неприлика. Докле је кајзер још био у Енглеској на сахрани бабе му краљице Викторије, дође у Лондон вест да Русија утврђује Тјенчин. Лорд Ленсдаун предложи заједнички енглеско-немачки протест на основу уговора од 1900; немачка влада није признавала применљивост Јангцекианскога уговора, али кајзер је хтео да се прими овај енглески предлог. „Не могу ја непрекидно да се клатим између Петрограда и Лондона па да поред две столице треснем о леђину", говорио је кајзер своме посланику у Лондону. Тумачење уговора добија још оштрији карактер кад Јапан извести Енглеску да Русија гони Китај да ратификује један тајни уговор постигнут између руског пуномоћника на Далеком Истоку Алексејева и једнога кинескога генерала; тајни уговор је био штетан по европске интересе у Северној Кини. Јапан је предлагао да се учини једна иста декларација у Пекингу и тиме ојача владина могућност да одбије ратификацију. Кад је лорд Ленсдаун тражио од немачке владе мишљење о томе, фон Билов је одговорио да се Јангцекијански уговор не односи на Манџурију, а готов је да опомене Кину да не вређа територијалне или финансиске интересе трећих Сила. Лорду Ленсдауну је било довољно ово последње обећање, па се није дотицао тумачења уговора. Разлика у тумачењу уговора је, међутим, изашла на јавност доцније. „Текст је јасан, говори 15 марта 1901 у Рајхстагу Билов, он се не односи на Манџурију, ми смо приликом преговора то јасно рекли. Шта се догађа у Манџурији, то је нама свеједно. Тамо Немачка нема стварних права. Ми се бринемо о правима Немачке у Кини, ми остављамо Енглеској да она гледа сама своје интересе". Немачка не мисли да буде громобран. Државни подсекретар лорд Кренборн одговори фон Билову, да уговор обухвата и северни Китај. Изгледа да су у Јангцекијанском уговору биле унете најпре речи „граница Кине на северу јесте 38-ми степен ширине", али је доцније, на захтев Немачке, место њих унесен текст „где оне могу упражњавати свој утицај". Овај текст је унет да се не би направило разочарање да је Манџурија изречно избачена из уговора. Спор око текста се продужио и завршио, али су стране, и немачка и енглеска, биле љуте.

Неспоразум око Манџурије

Лорд Ленсдаун, и ако су Немци одбили да сарађују са Енглезима противу руских претензија у Манџурији, предлагао је њима један „одбранбени споразум", уверен да би већи део владе на њега пристао. Ако влада прими, а Немачка се повољно изјави за такав споразум, он је готов да учини и службени предлог. Реч „одбранбени споразум" је заменила реч савез, јер моћна и невидљива сила у немачком министарству спољних послова Холштајн, није трпео реч „савез". Немци одговоре предлогом за један енглеско-јапанско-немачки пакт о гарантовању целокупности и отворе-

них врата у Кини. Немци, нешто доцније, предлажу шири програм. Барон Холштајн је мислио: Кад већ Велика Британија стоји као гарант за Немачку, зашто не би Велика Британија ушла у Тројни савез и привела њему и Јапан? Могло би се разговарати о томе у Бечу. Недељу дана после првога разговора, 25 марта, већ су на хартији главне тачке биле стављене. Casus foederis је био ако би једна од држава у споразуму била нападнута. Предвиђен је савез са Јапаном у погледу Далекога Истока. Лорд Ленсдаун је желео најпре да очисти терен са Немачком, па онда друге ствари.

Око енглеско-немачког савеза

И овога пута као и 1898 и 1899 лондонски рад су ометали из Берлина. Кајзер је веровао да Енглеска хоће да употреби немачки мач против Русије. Валдерсе се вратио из Китаја с уверењем да Енглеска хоће да употреби Немачку против Русије, и саветује кајзеру да што пре повуче из Кине трупе и одмах установи царине као јемство за накнаду штета које су Кинези направили Немцима. Немци брзо пошљу свога човека у Лондон и затраже накнаду штета за поданике Немачке у Јужној Африци и право на царинске тражбине у Китају. Лондон је обећао отштету за све поданике кад се сврши рат у Трансвалу, али није пристао на предлог о царинама у Китају. Кајзер је тим поводом написао Едварду VII писмо у коме је његове министре погрдним именима називао. „Ви знате, говорио је краљ Едвард барону Екартштајну да су Велика Британија и Немачка природни савезници, али ми не можемо следовати кајзеру у његовим јарећим скоковима. Сем тога, наши министри, а нарочито Солсбери, гледају и на њега и на Билова са неповерењем. Ја сам покушао да то неповерење сузбијем, али свему има краја. Исто тако, оно што ради и како прети ваш »Flottenverein« не може много допринети да се поверење одржи". И поред тога неспоразума ипак су разговори ишли даље. Солсбери је био готов на савез са Немачком. Лорд Ленсдаун предложи да се најпре претресу поједина питања пре него се приђе склапању Савеза.

На ово барон Холштајн је одговорио да Енглеска треба прво да обећа помоћ не само ако Немачку нападну Русија и Француска, него и онда ако Немачка морадне да помаже нападнутога свога савезника. Кад је лорд Ленсдаун тражио и писмен предлог, није га добио.

„Ако су у Берлину тако кратковиди, говорио је стари Чемберлен, онда нема помоћи." Преговори се прекинуше; нова прилика је дошла кад се јавила у Лондону мароканска мисија. Французи су хтели узети Мароко. Енглези пошљу поруку Немцима да заједничким радом спрече Французе да прошире протекторат над Мароком. Могло би се почети једним енглеско-немачким трговинским уговором са Мароком после претходнога споразума између Немачке и Енглеске о деоби повластица у Мароку; заједнички би се предузимале све трговинске, финансиске и политичке мере. На овај предлог није из Берлина добивен никакав одговор. Барон Екарштајн је имао готов план према ранијим разговорима са Чемберленом, Родесом и војводом од Девоншајра (1898, 1899, 1900); по томе плану Енглеска је требала да добије Тангер и средоземноморску обалу изван шпанске зоне, а Немачка да добије станице за угаљ на Атланском Океану; доцније би обе поделиле Мароко.

Одуговлачење онемогућава неки чвршћи споразум. Нови министар иностраних дела Рихтхофен се у новембру 1901 жали да барон Холштајн не зна шта хоће, а да је Билов био противу савеза. Барон Холштајн је објашњавао да се с Енглезима не може ништа учинити докле је немачки непријатељ лорд Солсбери на челу владе у Енглеској. Биће да овоме беху други а не личи разлози. Немци су веровали, пре свега, да ће их савез с Енглеском увлачити у свађе енглеско-руске у Азији. Затим, бурски рат је толико намрзнуо Енглезе међу Немцима да владе нису смеле пред толиком непопуларношћу Енглеза, да се излажу опасности домаћега нерасположења; у Немачкој готово није било листа који није Енглезе нападао врло оштро. Барон Холштајн да би умањио ударац желео је да разговоре о савезу пренесе у Беч, да Енглеску

са Јапаном уведе у Тројни савез пре него да склапа одвојени енглеско-немачки засебни пакт. То су биле без сумње велике опасности, али постојале су и веће него ова о пакту са Великом Британијом. Барон Холштајн, слепи вођ слепих, мислио је да никад Русија и Француска не могу ићи у Европи заједно; кад је Чемберлен говорио да ће се Енглеска споразумети са Двојним савезом, говорили су да Чемберлен „плаши". Посета краља Едварда VII у Паризу две године доцније, отворила је очи слепима у берлинском министарству иностраних дела.

Народи у Великој Британији и у Немачкој нису знали да су се водили разговори и да су разговори пропали; они су слушали „ораторско мачевање" између фон Билова и Џозефа Чемберлена.

Немачка војска

Кан се пакосни напади почеше односити на држање и поступање енглеских трупа у Трансвалу, Чемберлен ће јавно 25 октобра 1901 проговорити да се „ми нећемо никад сравнити с оним који нас данас оптужују за свирепост; оно што су они починили у Пољској, на Кавказу, у Босни, у Тонкингу и у рату 1870 године, не да се ни сравнити". Овај говор Чемберленов подигао је праву буру; један говорник у Рајхстагу је изјавио „ко вређа немачку војску, вређа немачки народ". Фон Билов је знао да је ове што је писано о зверствима „енглеских најамника" гола приповетка, али је морао да одговара на навађивања, и да узалуд тражи извињење енглеске владе. Задовољавао се одговором: „Немачка војска стоји сувише високо, а њен грб је сувише светао да би га могли укаљати нелојална суђења. Ми можемо рећи са Фридрихом Великим кад је нападао њега и пруску војску: „Оставимо га самога, не узбуђујмо се; он гађа у гранит". На ово је ускоро Чемберлен одговорио охоло: „Ја не желим да дајем лекције страним државницима, нити да их примам".

Четири године су се повлачили ови разговори; било је јасно да је један енглеско-немачки савез немогућан. Чемберлен се окреће сад другој комбинацији. На једном дипломатском обеду који је давао Едвард

VII, Немци су приметили да Чемберлен живо разговара са француским амбасадором, познатим П. Камбоном; њихово фино ухо чуло је речи: „Мароко" и „Мисир". После разговора са Камбоном Чемберлен се окреће барону Екарштајну са прекором што га фон Билов и по други пут напада у Рајхстагу. „Доста је таквога начина поступања, више не може бити речи о сарадњи са Немачком". И то није све; кад су се гости разишли, Едвард VII дозива пред себе овога Немца и упућује му неколико речи. Напади у немачкој штампи и говор немачкога канцелара фон Билова подигли су толику срџбу да није, бар за дуго времена, ни мислити на разговоре о сурадњи. „Више него икад ми ћемо се одазвати позиву Француске да будемо заједно у свима колониалним питањима." Барон Екартштајн је овај разговор доставио фон Билову и кајзеру. Ова двојица једва да су ценили њихов прави значај. Екартштајн приликом посете Едварду VII у Хајбери у јесен 1902 утврдио је да је краљ још увек љут. „Сваки разговор са Берлином, рекао му је он, био је рђав посао." Екартштајн га пита да ли доиста намерава да се сложи са Русијом и са Француском, и добија одговор: „Још не; али може доћи". Дискусија око Марока није била још уродила плодом; Мароканско питање је било везано са питањем Гибралтара.

Приликом разговора између Берлина и Лондона 1901 било је речи и о Јапану као новоме члану савеза; Берлин је био одбио; и зато Лондон и Токио прећоше на разговор да направе двојни савез. И Јапан и Енглеска су осећали осамљеност; али старији државници нису се слагали на који начин да се помогну. Међу Јапанцима једни су мислили да би најбоље било један отворен разговор са Русима; кнез Ито је тога ради ишао у Петроград и није успеха имао. Други, већи део Јапанаца су мислили да се са Русијом не може постићи никакав споразум и да зато треба правити савез са њеним супарником. Разговори вођени у Лондону завршени су 1902 савезом јапанско-британским. Овим уговором, чије је трајање одређено на пет година, обе земље признају самосталност Китаја и Кореје; али се овлашћују

да могу, ради заштите својих нарочитих интереса, ући с војском ако би их напала нека друга Сила или ако би настали унутрашњи нереди. На случај да једна од њих због тога уђе у рат, друга се обвезује да буде потпуно неутрална. А ако би једна од њих дошла у сукоб са двема силама, онда друга страна ће јој доћи у помоћ. Енглеско-јапански савез је био добро примљен и у Јапану и у Енглеској, и ако је било опомена да је ствар за обе државе рискантна. Овим савезом Јапана са Енглеском створен је Јапану положај какав ниједна источна држава дотле није имала. Поред тога Јапан је, ако буде дошло до рата са Русијом, имао само једног непријатеља пред собом. Велика Британија је овим савезом добила мање, јер Јапан није хтео да пристане да се обвезе из уговора прошире и на Индију. Мала добит није била ипак, јер је Јапан био добро оружана снага на Далеком Истоку. Обе државе су биле довољне да бране своје политичке и трговинске интересе нарочито од Русије, која је постајала све већа опасност на истоку. Овим савезом је у угледу добила Велика Британија, јер није више била усамљена у свету.

Енглеско-јапански савез

Бурски рат се свршио у јуну 1902. Бурске републике су се предале. Тада се могло рачунати да се нешто може поново покушати између Лондона и Берлина. Лорд Робертс и министар војске долазе на маневре у Немачку на кајзеров позив; Вилхелм II је у ово време одбио да прими бурске генерале који су ходали по Европи да купе прилоге за упропашћене Буре; кајзер је пристао да их прими ако му их представи енглески амбасадор у Берлину, а то су генерали одбили. У новембру кајзер долази у Енглеску у посету своме ујаку за рођендан, и краљ Едуард позове на састанак са кајзером свога првога министра А. Ц. Балфура, Чемберлена и лорда Ленсдауна. После овога Балфур је на уобичајеном ручку у Гилдхолу у Лондону говорио да су „фантастичне вести" по листовима о састанку у Сандригаму. Ово оповргавање је брзо демантовано, јер су се Немци и Енглези оружјем у руци умешали у венецуелске ствари.

Почетком XX века председник републике Венецуеле Кастро био је диктатор; као такав безобзирно је поступао са својим и са туђим побуњеним поданицима. Лорд Ленсдаун је чинио све да поправи ово стање ствари па кад су била исцрпена сва средства он је онда одлучио да изврши блокаду. Енглеска позива Немачку да у овој ствари заједнички раде, и, како је Немачка имала исте интересе као и Енглеска, она пристане на заједнички рад. Кастро је био позван да се врати на поштовање међународнога права, а кад није послушао позив, Енглези и Немци му упуте ултиматум 7 децембра 1903, заробе венецуеланске бродове и блокирану обалу. Кастро после краткога отпора предложи арбитражни суд у Хагу, што се усвоји. Енглеско-немачка сурадња је била хармонична, али британско јавно мнење примало је ову сарадњу неповољно, министри су морали да од овога народнога нерасположења себе бране. То држање једнога дела енглеске јавности изазвало је незадовољство у Немачкој. „Ми смо сурађивали — казао је фон Билов у Рајхстагу, у пуном споразуму и сасвим лојално". „Ово нерасположење једнога дела енглеске штампе може се објаснити само оним што је још остало од жестоких напада континенталне штампе за време бурскога рата. Радујем се што могу казати да се ништа није изменило у односима — јануара 1903 — између два монарха и два кабинета који су у староме пријатељскоме расположењу."

Венецуелски догађај

Тек што се завршила венецуелска афера, кад искрсну пред британски кабинет питање багдадске железнице у вези са Немцима. У 1902 багдадска железничка компанија добила је повластицу да сагради железничку пругу од Коње до Персискога Залива; компанији је зајемчена по километру новчана потпора, али како није гарантија била јасно одређена као ни крајња тачка, ова повластица се сматрала више као неки пројекат. Коначни уговор је потписан 5 марта 1903, са проширењем изградње од Коње до Басре преко Адане, Мосула и Багдада, с ограницима до Алепа, Урфе,

Багдадска железница

Каникина и других градова северно и јужно од главне линије. У овој повластици предвиђено је право Компаније да, дуж пруге, лево и десно по 20 км у ширину, може експлоатисати свако рудно благо, подизати пристаништа у Багдаду и у Басри и слободно бродити рекама за службу железнице. Ово је био краљевски поклон, и требала је пуна добра воља Енглеске да се оствари. Чемберлен је раније кајзеру говорио да би и Енглеска радо учествовала у томе послу у Малој Азији. Али кад су Енглези сазнали да и Французи учествују, онда се они повукоше. Георг фон Сименс, оснивач »Deutsche Bank«, није у своме личноме покушају у Лондону у томе погледу успео.

После потписа уговора чују се гласови да у овоме послу учествују и Енглези; Балфур објављује да влада проучава предлог. Немци су предлагали да британски капитал и контрола буду равни са свима другим силама учесницама, да В. Британија одобри повишење турских царина, да се индиска пошта преноси том железницом и да она допусти Компанији да изађе или на Ковајт или негде у близини. Учествовали Енглези или не, говорио је Балфур, железница ће се градити. Немачки и француски финансијери су се већ споразумели, а на Енглезима је да се одлуче да ли ће најкраћи пут за Идију бити у рукама странаца; да ли ће бити крајња тачка ове железнице Ковајт или нека друга област нашега утицаја; да ли ће нова железница бити од користи ако се уложи и енглески капитал. „Ја мислим да би та велика међународна артерија пре требала да буде у рукама трију сила него у рукама две или само једне силе. У нашем је интересу да земље које ми не можемо да узмемо не буду узете од других.“ Овај говор Балфуров изазва оштру борбу противу сарађивања; у априлу (23. IV.-903) Балфур саопшти Доњем дому да је одбијена сарадња у градњи багдадске железнице. Енглеска влада је желела да цела железничка пруга буде међународна, да свака сила има раван део учешћа у њој, као и равно право контроле и управе. — Немачки предлог није давао довољно гарантије да ће пуна равноправност бити сачувана, и онда се није лондонска влада

могла одазвати жељи Немачке. Ову одлуку су поздравили конзервативци; одлакнуло им је што су избегли из загрљаја једне силе чија су стремљења почела да задају страх; пријатељи енглеско-немачкога споразума жалили су овај догађај, јер се јаз неповерења између две државе све дубље проширавао.

За багдадском железницом, која је дала повода оштрој кампањи и у Француској којој су отварали очи о значењу линије Хамбург-Берлин-Багдад Андре Шерадам и другови, дошла је на то за решавање друга спорна ствар. Канада, енглеска насеобина, дала је 1897 Енглеској једну преференциалну тарифу са 33/3% за увоз робе из Енглеске. Белгија и Немачка су уложиле протест против овога сматрајући да су изгубиле право из Уговора од 1862 и 1865 када им је призната одредба највећега повлашћења. Солсбери је одговорио отказујући уговоре, и предложи нови уговор за трговину између насеобина и Енглеске. По немачким законима генерална или виша царинска тарифа аутоматски ступа на снагу чим један трговински уговор престане важити; а 1898 Немачка да добије време за преговоре продужила је још за годину дана поступак највећега повлашћења за Британију и за Канаду. Ствар се продужавала до краја 1903. У марту 1903 Лорд Ленсдаун пита Берлин шта ће да ради после 31 децембра. Барон Рихтхофен одговара да би Немачка продужила ствар и даље али под погодбом да се, нарочито у Јужној Африци као и у Канади, не праве сметње, иначе јавно мнење у Немачкој неће прихватити продужење поступка по нарочитој одредби највећега повлашћења. Енглези скрену пажњу Немцима да ће то значити царински рат, а такве мере ће нашкодити обема државама. Енглески амбасадор није остављао у сумњи Немце да ће на сваку њихову меру Енглези одговарати контра-мером. Докле се разговарало о томе, дошла је једна нова чињеница: Канада донесе закон да се на увоз робе има повећати царина још за 10% више него обично из оне земље која протестује противу увоза из Канаде. Немци су опет тражили

Даљи енглеско-немачки споразуми

објашњења и у Лондону добили одговор да ће Канада тако поступати противу Немачке докле год Немачка не врати клаузулу највећега повлашћења. У спору око овога није се ишло даље; све стране су имале интерес да се стане на том; Енглеска због своје трговине, а Немачка због увоза робе у Канаду, који је све више растао. Али, овај сукоб, међутим повећао је већ прилично нагомилано рђаво расположење између Енглеске и Немачке, и упућивао је велико-британске државнике на политику са Француском.

Литература: — Eckardstein: Erinnerungen I, II; Dillon: The Eclipse of Russia; J. B. Scott: The Hague Peace Conference; Zorn: Die Beiden Haager Friedens Konferenzen; Bülow: Reden I; Schnertfeger: Zur Europäischen Politik I; Naumann: Zur Vorgeschichte des Weltkrieges; Bourgeois et Pagès: Origines et Responsabilité de la Grande Guerre; Wilhelm II: Memoirs.

ГЛАВА X

ЕНГЛЕСКО-ФРАНЦУСКИ СПОРАЗУМ

I

Што су односи између Немачке и Енглеске бивали хладнији, управо из дана у дан гори, то је почео дувати топлији ветар између Француске и Енглеске. Мисао о зближењу између њих јавила се 1898, у доба кад је Делкасе дошао за министра иностраних дела. У почетку англофоб, као и сви други француски државници изузевши Клемансоа, Делкасе се одмах изјасни, у јуну 1898, за обнову срдачних односа. Напуштање Фашоде рашчистило је поље за ново опредељивање и олакшало Француској проширавати колониално царство и чување наде да јој се врате Алзас и Лорен. Рђаво расположење што су га створиле Фашода и Драјфусова („шпијунска афера“) ствар, као и бурски рат било је велика сметња. Пионири тога приближавања били су неуморни, нису губили наде ни штедели напоре. Први покушај је био 1900 кад је требало да трговачка комора лондонска направи посету француској. Обе владе, енглеска и француска, одобре овај чин; посета је била успешна; а онда Енглези нагрнуше на изложбу у Париз. И ако је после тога председник бурски Кригер посетио Париз, семе је било добро посејано; новине француске су престале доносити ругобне слике краљице Викторије. За време бурскога рата ствари су стајале у месту; али ступање на престо Едварда VII и одлазак Солсберија с управе обележавају ново доба.

Енглеско-француско приближавање

У пролеће 1903 краљ Едвард VII долази у Париз, први пут после три године. Едвард VII је сам желео ову посету. „Ја сам известио о томе моју владу", прича П. Камбон, „а енглески амбасадор у Паризу лорд Монсон је био изненађен кад су га у француском министарству иностраних дела питали како његов краљ жели да буде примљен у Паризу. Лорд Монсон отправи то питање у Лондон и добије одговор од краља да он жели да „дочек буде што званичнији, што више по-части, то боље". Краљ је дошао; кад је коњица силазила низ Елисејска Поља било је некога устезања, неке неизвесности међу светом. Француски националисти су претили да ће га извиждати; али краљ је ипак дочекан како треба. Народ га је поздрављао ако не с одушевљењем, а оно са поштовањем, па онда са симпатијама. Пролаз је био отворен.

Едвард VII у Паризу-Лубе у Лондону

Едвардов говор је задобио Французе; енглески краљ је умео да унесе једну личну ноту, у своме говору, реткост у говорима владалаца. „Једва је потребно да вам кажем са каквим се задовољством налазим поново у Паризу, у који сам, као што знате, долазио често и увек са већим задовољством, и за који ме везују везе учвршћене толиким срећним и неизгладивим успоменама. Дневи непријатељстава између две земље су, ја сам сигуран, срећно свршени. Ја не знам две земље чија благостања зависе толико једно од другог. Бивало је још неспоразума и разлога за неслагање у прошлости, али сад је све то прошло и заборављено. Пријатељство наше две земље јесте моја стална брига, и ја рачунам на све вас који уживате француско гостопримство у њиховој сјајној престоници да ћете ми помоћи да постигнем тај циљ" Краљу су дали државни банкет у Јелисејској палати, ишао је на реви војске у Венсану и на трке у Лоншану. Ова посета је отклонила оно оштро удаљавање двеју земаља што га је Фашода проузроковала.

Три месеца после ове посете, председник Француске републике Лубе одлази службено у Лондон и одседа у Сен-Џемском двору. „Ја се надам, говори Едвард VII Лубеу, са неуобичајеном топлином за овакве свечане прилике, да ће вас срдачност са којом сте примљени данас, уверити о верноме пријатељству, боље рећи о љубави коју моја земља осећа за Француску". И председника општине лондонске здравица је била толико исто срдачна. Лубеова посета је била очевидно успела; Едвард VII одговарајући на Лубеов поздрав при одласку, телеграфише: „Моја најјача жеља јесте да зближење између двеју земаља буде трајно." Први рад после ових посета била је једна енглеско-француска конвенција за спорове правнога карактера, а нарочито за тумачење постојећих конвенција. По овој конвенцији сви спорови који не засецају у животне интересе нити у част страна уговорница, а не могу се дипломатским путем решавати, предавали су се Сталном међународном суду у Хагу а на основу чл. 16 Хашке конвенције. Ова енглеско-француска конвенција отклонила је многобројне дневне тешкоће и догађајчиће чије се последице нису никад могле предвидети.

Делкасе је пратио Лубеа у Лондон, и тамо са лордом Лонсдауном претресао нов положај. Започети разговори у Лондону трајали су осам месеца; с обзиром на широко поље за претресање спорних ствари било је успеха. Крајем 1903 граф Лансдорф доноси царево писмо из Петрограда у коме изражава своје задовољство због приближавања Француске и Велике Британије. „Непосредно порекло енглеско-француског споразума је углавном било у положају у Мисиру. Мисирске финансије су биле сјајне; Мисир још није могао да узима и троши на себе сувишке прихода, него их је давао имаоцима обвезница; требало је и то мењати. А Французи су, поред тога желели да рашчисте свој положај у Мароку. Мароко је од 1727, после смрти Муле Исмаила, султана мароканскога, био у сталноме нереду; Французи као господари Алжира имали су потребу да у Мароку буде мира. У години 1845 је углавноме утврђена алжирско-мароканска граница, а 1877 Мула Хасан тражи једну сталну војничку мисију за организацију војске. Године 1880 састаје се европска конференција у Мадриду, тада је Бисмарк обавестио

Француску да Немачка не тражи ништа у Мароку и да ће на Мадридској конференцији немачки делегат саобразити своје држање францускоме. На овој конференцији ограничена је надлежност страних консула над уроћеницима, а све силе су добиле „клаузулу највећега повлашћења".

Окупација Туниса на источној и Гамбије на јужној страни давало је повода многим Французима да зажеле да заокругле своје афричко царство или целим тим делом Марока. Напуштање Фашоде сматрано је као право на отштету у Мароку. После Муле Хасана дошао је 1900 године на престо његов тринаестогодишњи син Абдул Азис за султана. Овај симпатични и интелигентни султан трошио је много на модернизовање Марока уживајући и сам у свему што је у Европи окусио. Он је испразнио државне касе и, наравно, онезадовољио своје конзервативне странке. Французи су имали, како пише у њиховој „жутој књизи" многих неприлика на нерегулисаној граници према Мароку одакле су упадала дивљачки разна гранична племена у Алжир и наносила велике штете. Мароканци су приликом крунисања Едварда VII у Лондону били опомену ти да пазе шта раде, јер ће Француска, ако се наставе нереди на граници, да брани своје интересе. Сличну опомену су добили и у Берлину где су се жалили на Французе. Јула 20 године 1901 Мароко и Французи се споразумеше те Французи писмено утврдише са Мароком извесне измене у Уговору од 1845; по тому споразуму обе државе су требале да заједнички контролишу границе. Једна мароканска комисија бива установљена да овај споразум спроведе у дело, а Делкасе извести султана да од њега зависи хоће ли Француска чувати његов суверенитет. Доцније би утврђена нова конвенција у Алжиру; по тој новој угодби Французи су дали неке упуте мароканским трупама како ће чувати границу према Алжиру и дали су неки мали зајам. У 1903 се ипак диже буна противу султана. А Французи су настављали „мирно продирање" у Мароко; само за овај рад требала је још добра воља њених такмаца у Мароку. Делкасе је 1900 добио благонаклону неутралност Италије давши јој пристанак за рад у Триполису. Делкасе је нудио Италији деобу Марока, ако се status quo покаже неодржљив. Споразум је постигнут у новембру 1902, по коме Италија је требала да добије северни део заједно са Тангером и Фезом, а на југу је имала право да проширује сферу утицаја. У часу кад је требало овај споразум потписати пао је кабинет Сагастин, а нова Сивелина влада из страха од Енглеске није смела да потпише уговор иако је он био и сувише добар за Италију. Делкасе се обрне онда Енглезима.

Француска и Мароко

Мисир и Мароко давали су све што треба да се постигне споразум; али нису постојала само та два поља за споразумевање; било их је и на другим деловима света. Велика Британија је, тако, желела да се рашчисти питање у Њуфундланду, а Француска је опет тражила неке мање ствари у Западној Африци. Други спорови су мањи били; а кад дође руско-јапански рат, требало је да се ове ствари реше. Најважнији споразум је потписан 8 априла 1904; овај се тицао Мисира и Марока. Француска је изјавила да неће сметати енглеској акцији у Мисиру не тражећи ни да се одреди рок окупацији у Мисиру, нити другим путем. Сличну обвезу је примила В. Британија за Мароко у погледу акције Француске у њему. Слободна трговина је допуштена у обема земљама за период од тридесет година. Даље су забрањена утврђења на мароканској обали према Гибралтару, Француској се оставља да се споразуме са Италијом о Мароку а обе земље су обећале једна другој дипломатску помоћ ради извршења њиховога споразума. Кедивова ирада, придодата енглеско-француском споразуму регулисавала је питање мисирскога дуга, по коме је мисирска влада могла да све вишкове прихода троши чим исплати интерес и друге обвезе. Каса мисирскога дуга је и даље остајала, али је мисирској влади стављено одмах на располагање пет и по милиона мисирских фуната. Слобода финансиска за Мисир била је накнађена утврђеним правним положајем Суецкога Канала за време рата а по жељи Француске.

После овога питања решено је и питање риболова у Њуфундландским водама. Спор је почео још од Утрехтског уговора (1713). Овај уговор давао је Њуфундланд у својину Енглезима али и Французима право да лове и суше рибу на т.зв. француској обали. Тумачење ових права давало је повода за многобројне спорове и опасна трвења. Француска се сад одрекла повластица што јој је давао Утрехтски уговор и други уговори после њега, задржавајући право да лови сву врсту риба за време сезоне и то само у водама т. зв. француске обале. Француски рибари су имали право улазити у свако пристаниште на тој обали и тражити заклона под истим погодбама под којим и Њуфундланђани, али су морали потчињавати се прописима о риболову. Сви рибари који су имали какво год имање инсталацији на овој француској обали добили су накнаду у новцу. На овај начин право искрцавања — оно је давало највише прилика за спорове — укинуто је, и тиме уклоњен најчешћи повод за трвења. У накнаду за напуштање овога права добила је Француска три концесије у Западној Африци. Прва је исправка границе, утврђене 1898, између британске Гамбије и Сенегамбије дајући право Француској прилаза у пловни део реке, друга је острва Лос; ова острва, која су господарила престоницом француске Гвинеје, Конарки, дата су Французима. Трећа концесија је исправка граница између енглеске и француске Нигерије, и олакшање прилаза Французима путем из Нигерије до језера Чада како не би морали заобилазити и преко енглеске територије ићи. Француска је добила око 25000 квадратних км. територије и свој пут из Нигерије до језера Чада. Поред овога Французи и Енглези су направили неку погодбу у односу на Сијам, на Мадагаскар и на Хебридска Острва. Обе странке су се обвезале да се уздржавају од оружане интервенције у басену реке Манама. Француска је признавала као енглеску сферу утицаја све сијамске покрајине на западу од те неутралне зоне и од Сијамског Залива и Малајског полуострва и прибрежних острва. Енглеска је

овом декларацијом опет признавала као француску сферу утицаја на истоку и југоистоку од ове зоне. У погледу Мадагаскара Енглези су повукли свој протест од 1896 што су чинили кад су Французи анексију Мадагаскара извршили. У односу на Хебриде до 1906 када је утврђена над њима енглеско-француска сусвојина, предати су спорови око земље и права суђења урођеницима једној мешовитој комисији.

Енглеско-француски споразуми

Овај низ споразума није имао само унутрашњу вредност, него је чинио један добар део плана за побољшање односа између две земље. Нерасположење и неповерење уступили су место пријатељству. „И то може дати влади наду да изгладивши старе спорове узајамним уступкама, признавајући остварено свачије право и тежње, може створити нешто што ће допринети одржању међународне добре воље и очувати општи мир.“ После споразума о Мисиру, питање мисирско је престало да буде међународно питање. Споразуми са Француском су примљени са радошћу у Енглеској; једини протест чуо се од лорда Росберија.

Обе владе, објашњавао је Делкасе у „Жутој књизи“ признале су да морални и материални интереси налажу пријатељска решења. У Њуфундланду Француска је напустила повластице које је било тешко одржати а ни у коме погледу не беху корисне; очувала је право рибарења у њуфундландским водама према „француској обали“. У Западној Африци британске концесије су повелике. Исправљена је граница Нигар—Чад, а кључ од престонице Француске Гвинеје је у француским рукама. „Мароко под нашим утицајем биће извор снаге за наше северно-афричко царство. Да је у рукама неке стране силе, из Марока би увек претила опасност овом северном делу царства афричкога. Време је дошло да се одлучи ко ће имати пресудан утицај у Мароку. Садање стање се може држати ако га неко држи и поправља. Не треба много говорити о важности обећања Енглеске да неће нама у томе сметати. Ми ћемо допунити наше цивилизаторско дело ако се покажемо искрени пријатељи Мароканаца, јер смо и највећма заинтересовани и за

напредовање Марока. То ће ојачати добро моћ Француске не умањујући ничија стечена права, а доцније ће бити свима од користи". Жртва у Мисиру није велика. Политички статут се неће променити; свакако, јемство за заштиту финансиских интереса добивено је. Француска је приступила извршењу Суецке конвенције од 1888.

Измирењу енглеско-француском претходило је измирење француско-италијанско. После француско-енглеског споразума у марту 1899 о обостраним сферама утицаја у северној Африци, италијанска влада тражи и добија објашњење од париске, а Висконти Веноста последњи претставник Кавурове школе, тада министар спољних послова Италије, иде и даље. У децембру 1900 влада Француске обавештава министра иностраних дела Италије и с обзиром на пријатељске односе између Француске и Италије, и у уверењу да ће „објашњење повести побољшавању њиховом", да енглеско-француска конвенција из марта 1899 оставља триполиски вилајет ван сфера утицаја и Француска неће прекидати саобраћај караванима. У замену за ово Италијани дају изјаву Француској да признају права што их Француска полаже на Мароко као најближа земља Алжиру, али француска акција у Мароку не штети интересе Италије као средоземноморске силе; и да ће Италија на случај промене политичкога или територијалног стања у Мароку резервисати себи право да се рашири у Триполису.

Двадесетогодишња свађа је отклоњена на уобичајени начин: признањем сфера утицаја у земљама туђих народа. Текст италијанско-француског уговора о Триполису држан је у тајности, јер је Триполитанија била турска област. Посета италијанске ескадре у Тулону у пролеће 1901 показала је свету да постоји зближење између Италије и Француске. Како је у 1902 требало обновити Тројни савез, сем разговора између кабинета у Бечу, у Берлину и у Риму, вођени су разговори између Рима и Париза. Италијани су дали објашњење Французима да се текст Тројног савеза неће скоро ништа мењати,

Француско-италијанско измирење

и да од тога Французи могу бити потпуно мирни. Италијани су желели доиста да учине неке измене у тексту, али Немци нису пристајали никако (Билов и Принети у Венецији). Али и да су изменили, Италијани не би могли саопштити измењени текст, и зато су Французи претпостављали да се непосредно споразумевају с Италијом. „У обновљеном тексту Тројнога савеза, телеграфише Принети Делкасеу у Париз, нема ничега ни посредно ни непосредно агресивног према Француској; ништа нас не веже да у ма каквој прилици узмемо учешћа у нападу противу ње, никакве одредбе што би угрожавале њену безбедност и мир. Никакви ни протокол ни додатак уговору о Тројном савезу, о чему се у последње време толико говорило, којима би се изменио његов одбранбени карактер и добио некакав агресивни карактер противу Француске, нису додати уговору." Садржина овога телеграма је у главним цртама саопштена француској Народној скупштини и партијама. Делкасе је у име владе изразио дубоку захвалност Италији за овај „високо лојални доказ политике мира". Централне силе су у овој изјави у Скупштини гледале неке подземне сплетке; али ни француско-италијански разговори ни споразуми нису ни у чему дирали у уговор о Тројном савезу, који није наморавао Италију да сарађује у нападу на Француску. Фон Билов је том приликом казао „да у срећноме браку муж не замера жени ако направи један екстратур у валцеру." Јуна 28 године 1902 Тројни савез је обновљен, Италија је једном ногом стајала у Тројном а другом у Двојном савезу, а ово је омогућило Италијино држање на конференцији у Алгсирасу и доцније; граф Монте, немачки амбасадор у Риму прорекао је још тада да ова неверна савезница, ако Немачка нападне Француску, неће одржати своје обвезе.

После разговора између Италије и Француске 1 новембра 1902 између влада је, у облику измењаних писама, постигнут споразум. Обе државе се обвезују да буду неутралне не само за случај да буду посредно или непосредно нападнуте, него и у случају да једна страна „непосредно изазвана, буде сама принуђена да, у одбрану своје части или безбедности, при-

бегне објави рата.“ У томе случају обе стране се обвезују да претходно обавесте једна другу како би свака од њих могла да процени постоји ли или не посредно изазивање. Обе државе, даље, једна другу уверавају да из тога неће потецати никаква војна обвеза. Овај споразум је остајао тајан, али посета Лубеа краљу Виктору у 1904 — прва посета шефа једне католичке државе откако је пала папска држава — објавила је свету да су се две католичке сестре-државе измириле.

II

Француска, чим је добила пристанак за рад у Мароку, почне најживље радити на преуређењу Марока. Делкасе упућује свога претставника у Фезу да изјави султану да се Француска јавља као пријатељ. Она хоће да подиже његов углед. **Французи у Мароку** „Ја сам уверен, говори султану француски посланик, да и ви сами увиђате потребу преуређења, што ће повећати углед влади а у чему Француска хоће да помогне.“ Као прва помоћ то је зајам од двадесет два милиона франака на залогу царинских прихода; овај зајам је објављен одмах свима силама. Одвођење једнога Американина Пердикариса од стране Реисулија у ово доба олакшало је „мирно продирање“ и показало потребу чврсте руке. Крајем 1904 Французи одлуче да поднесу султану потпун план за преуређење Марока. Према томе плану француски посланик, Србима познати Сен-Рене Тајандије, имао је за задаћу у Фезу да учврсти везу поверења и сарадње између владе француске и мароканске. Француска је дала најпре зајам и официре за преуређење мароканске војске. Прва потреба за Мароко јесте да се у њему поврати ред и поредак, те ће официри помоћи да се уреди полиција. После тога долази градња путева и телеграфа, зашто ће Државна банка бити од помоћи. Сен-Рене Тајандије, дошавши у Фез у фебруару, јавља Делкасеу да је султан сматрао већи део реформа као практичне, а друге као оне о којима треба да се дискутује са Магзеном. О томе почеше доиста разговори;

али пре него је дошло до каквог било споразума умеша се Немачка.

Немци су најпре гледали на енглеско-француски споразум пријатељски. Први пут на пријему код Делкасеа 23 марта 1904, немачки амбасадор кнез Радолин пита Делкасеа: Је ли тачно **Немачка и Мароко** да су Енглеска и Француска потписале или су у очи потписа једног уговора. „Нити једно нити друго, одговорио му је Делкасе, али обе владе од извеснога времена воде разговоре да на пријатељски начин изравнају све своје спорне ствари. Споразум се показивао као могућан и вероватно ће се постићи.“ „Говори се да је реч о Њуфундландскоме риболову“. — „Говорили смо о томе“. — „А и Мароко?“ — Јесте. Ви знате наше мишљење о тој ствари. Ми желимо да се у Мароку очува политички и територијални status quo; али се мора, ако устраје, поправити. Учестани напади у прошлој години дали су нам повода да се можемо умешати. Лањске године ми се нисмо умешали, али то из дана у дан бива теже. Морали смо да повећамо и ојачамо број војске по цену новчаних жртава. Султан је признао нашу помоћ; то се мора наставити; али помоћ мора бити таква да од ње обе стране имају користи, јер безбедност је први услов за трговину. Није потребно казати да ће слобода трговине бити чувана потпуно.“ — „Шпанија?“ — „Ми ћемо поштовати њене интересе и праве тежње.“ Одговори Делкасеови су „изгледали кнезу Радолину и природни и разумни.“ Кад је 18 априла потписан споразум између Енглеза и Француза, Делкасе упути посланика у Берлину да берлинској влади саопшти да су владе британска и француска у оцену узимали искључиво интересе њихове две земље без штете по ма коју другу силу. Споразум је познат целоме свету, те зато и не даје немачкој влади препис.

Службено тумачење овога уговора било је повољно. „Немачки трговински интереси не долазе у опасност, а већа стабилност у Мароку користиће свима“, писао је »Norddeutsche Allgemeine Zeitung«. И остали важнији листови су то исто тврдили. Немамо се чега

плашити, писао је професор Шиман, докле год Француска не скрене са пута помирљивога продирања и докле су отворена врата одступања. „Ми немамо разлога — говори фон Билов — да мислимо да је споразум наперен противу неке друге силе. То изгледа нови покушај да се отклони један велики број спорова на миран начин. Ми ништа немамо са нашега гледишта да томе приговоримо. У питању Марока, што чини срце споразума, нас интересује само привредна страна његова. Ми имамо тамо привредних интереса и ми ћемо њих да штитимо. А ми немамо основа за страх да ће ти интереси бити или пренебрегнути или поремећени." Два дана после ове изјаве фон Билов је, при закључењу дебате, морао да нападне пангерманисте у Рајхстагу. Ревентлов је казао да је уговор, а нарочито одредбе о Мароку, примљен у Немачкој са стидом и са запрепашћењем, зато што ми не смемо да допустимо да у Мароку има друга Сила више утицаја од нас. То значи да и ми треба да тражимо један комад Марока. „Ако нам се то одбије, треба ли да за то ратујемо? Ревентлов на то не одговара." Пангерманисти и нису могли друкчије радити него Билова напасти. „Мароко је немачки домен, с обзиром на наше становништво које све више расте и на потребу за поморску базу", писао је националистички Rheinische-Westfälische Zeitung« 11 априла 1904. Ако Немачка не постави своје захтеве, повући ће се празних руку при деоби света. Зар немачки Михл да не добије ништа. Време је дошло да Немачка добије Мароко од Атласа до мора." На пангерманском конгресу доноси се резолуција, 3 јуна 1904, да унижена Немачка треба да тражи атлантску обалу у Мароку. Вилхелм II извести Едварда VII приликом његове посете у Килу да га Мароко није никада интересовао.

Сама вест да Француска намерава почети низ реформа у Мароку, била је знак да Берлин окрене лист. Кад се у јануару 1905 пронео глас да ће некаква мароканска мисија поћи у Берлин, немачки посланик у Мадриду је говорио да би то изасланство, ако протестује противу шпанско-француског споразума, било добро виђено у Берлину. Месец дана доцније француско по-

сланство у Тангеру јавља у Париз непријатну вест о држању Немачке. „После енглеско-француског споразума очекивали смо да ће доћи француско-шпански споразум пре него се створи за нас нова ситуација. А пошто је сад све свршено видимо да се све од нас у тајности радило. Канцелар ми је рекао — говори немачки представник — да немачка влада није ништа знала о свима споразумима о Мароку, и он себе не сматра обвезним ни у коме погледу." Делкасе упути свога посланика у Берлину да, жалећи се на овакво држање фон Килмана у Тангеру, опомене немачку владу да је он још у марту прошле године обавестио кнеза Радолина и да је, сем Русије, само још Немачка била обавештена о енглеско-француском споразуму; да се није чула никаква представка или приговор, и да је Немачка била обавештена о француско-шпанском уговору пре него је објављен. Немачки подсекретар одговори француском посланику да му није познато шта је Килман говорио је у Тангеру, али у погледу уговора и енглеско-француског и француско-шпанског, Немачка не сматра себе ничим обвезним.

Барон Холштајн предложи кајзеру да иде у Тангер, а то одобри и фон Билов. Немачка је тражила трговачки равноправни поступак и султанову независност. Саопштавајући ово својој влади из Берлина француски посланик мисли да би добро било да се дадне једна изјава о интересима Немачке у Мароку које ова два уговора дају њој; иначе може доћи до непријатнога изненађења за Француску. Он је има оправо; службени лист је дао једну претњу да се француски разговори у Фезу не поклапају са политиком чувања status quo-а у Мароку.

Фон Билов о Мароку

„Пре годину дана, говориће фон Билов у Рајхстагу 29 марта 1905, — кајзер је казао Алфонсу XIII да Немачка не тражи територијално ништа у Мароку. Није, међутим, корисно да се кајзеровој посети у Тангеру приписују себичне намере наперене против целокупности или независности Марока. Нико ко не тежи агресивним циљевима не мора страховати од ове посете. Ми у Мароку као и у Кини, имамо трговач-

ких интереса да чувамо отворена врата.“ Поред овога канцеларовога говора, кајзер је упутио један позив Русвелту претседнику Сједињених Америчких Држава (6 марта 1905) да заједнички позову мароканскога султана да реформише управу и да му, ако се одзове позиву, пруже обећање да ће га потпомоћи против сваке државе која би хтела да заузме Мароко и затвори тржишта у Мароку за остали свет; ако Шпанија окупира Тангер а Француска залеђе Тангера, онда ће оне бити господари путева за Блиски и за Далеки Исток. Председник Русвелт одби да се меша у ствари у којој су амерички интереси незнатни; Рузвелт се, поред тога, изјави пријатељски за Немачку и исказа веру да је политика Немачке за мир.

Кајзер, који је попустио настојавању кнеза Билова да учини ову политичку демонстрацију, искрца се 31 марта у Тангеру гд еје допловио на свом личном броду. Том приликом је без претходне спреме говорио Немцима — колонистима ово: Ја сам срећан што могу да поздравим одане пионире немачке индустрије и трговине који ме помажу у моме послу да чувам интересе отаџбине у једној слободној земљи. Царевина има велике и све веће интересе у Мароку. Трговина се може развијати ако све државе имају подједнака права под суверенством султановим и ако се поштује целокупност Марока. Моја посета значи ту независност.“ Ове мисли су развијене доцније у говору држаном султанову стрицу и пуномоћнику. „Моја посета доказује моју одлучност да урадим све што је у мојој снази да сачувам интересе Немачке у Мароку. Сматрајући султана као потпуно слободна, ја желим да са њим претресем начин на који се то може постићи. Што се тиче реформа које султан намерава да уведе у Мароку мени се чини да би требало да поступа са великом опрезношћу водећи рачуна о верским осећањима народа како не би био поремећен јавни поредак.“ Овако је говорио кајзер, тврдили су Немци, а Французи су опет имали обавештења да је Вилхелм II почео свој говор: „Ја чиним данас посету султану као независноме владару. Ја

Тангерска демонстрација

се надам да ће Мароко под његовим суверенством остати слободан и приступачан за мирну утакмицу свију народа, без монопола и без анексије, у политици апсолутне једнакости.“ У Француској и у Енглеској тада се мислило да је Немачка, користећи се победом Јапанаца над Русијом, хтела да нешто узме Француској. Пангерманске новине су отворено признале намере кајзерове, али то није био главни разлог за овакав рад Немачке. Француска је штампа говорила о Мароку као другоме Тунису, а Немачка је опет мислила ако не учини ништа да ће Мароко бити на њене очи прогутан. Тајни уговори о Мароку са француском мисијом у Фезу оправдавали су страх Немачке.

Између Енглеза и Француза потписан је у Лондону 8 априла 1904 један уговор, по коме су обе владе дале обвезу да ће, на случај да морају променити политику по сили прилика у Мисиру и у Мароку (тј. анектирати) обавезе у погледу слободне трговине, слободнога пролаза кроз Суец и забране утврђивања Гибралтара остати непромењене. Обе владе су обећале једна другој да ће се противити укидању капитулација, ако једна од њих у Мароку или у Мисиру хтедне да их збрише. Средоземна обала од Мелиле до реке Себу, остао султан њен господар или не, долази и у сферу утицаја Шпаније и њоме ће Шпанија управљати; Шпанија се са своје стране обвезује да ће чувати слободу трговине, да неће утврђивати Гибралтарски мореуз нити отуђивати ма и један део њен. После енглеско-француског споразума дошао је и потпис Шпаније „која се чврсто обвезује да чува интегритет мароканске државе под суверенитетом султановим.“ Овај нови уговор је очевидно значио као циљ деобу Марока. Садржину уговора су знали многи, а међу првима и Немачка. Немачка је чим је сазнала за одредбе брзо морала радити, ако је хтела да се мароканско тржиште за њу не затвори.

Тајни уговори

Делкасе је учинио велику погрешку што није купио пристанак Немачке. Делкасе је добио Италију признајући јој право на Триполис, Велику Британију при-

знајући јој положај у Мисиру, Шпанију дајући јој изгледа за исправку северне обале. „Са невероватним слепилом француска влада се са свима споразумела сем с оним који је најважнији и од кога јој је требало страховати," пише Рене Миле у књизи о спољној политици Француске. И ако је Тангерска кајзерова демонстрација била одговор на ове споразуме, она је била огромна погрешка; њена последица је била да се ограничена обвеза окрене у општи енглеско-француски споразум. После Тангера долази посета енглеске ескадре француској у Бресту, а после посета француске ескадре енглеској у Порсмуту, објављује се посета Едварда VII у Паризу на путу за Марсељ где треба да се састане са краљицом.

После Тангера кајзер поче дуж француске границе држати двосмислене говоре. „Ја се надам да ће се мир очувати, говорио је он 27 априла 1905 у Карлсруеу. Ја се надам да ће догађаји што се спремају очувати будну пажњу нашега народа и ојачати његову снагу. Надам се да ћемо бити сложни ако дође до потребе да се умешамо у светске послове." Сличне овоме, држао је он говоре и у Мајнцу и Сарбрику. Тангерска демонстрација је била први чин драме, а позив на европску конференцију други. Канцелар фон Билов упути 11 априла једну телеграфску окружницу; у тој депеши правдајући своје држање и рад шаље позив на конференцију потписница Мадридскога уговора. Мароканси уговор, жалио се он, није био саопштен Немачкој ни усмено ни писмено. Немачка се није мицала докле је уговор поштовао status quo, а нада се да ће Француска тражити мишљење Сила потписница ако буде хтела да мења њихова права. „Потребно је било радити кад је мароканска влада питала Немачку да ли Француска у Мароку ради као пуномоћник Великих сила, и кад су новине објавиле да ће Тунис служити као модел." Конференција је најбоље решење пошто Немачка не тражи нарочите повластице одвојеним споразумима осталих Сила.

Французи су, међутим, живо радили да султана Азиса придобију за своје предлоге. У априлу 1905 султан је пристао да се мароканске трупе организују по француском моделу у Тангеру, Рабату, Казабланки и

Ужди. То је било готово почетком априла, а 28 маја Абдул Азис одбаци, потстрекнут од Немаца, француске предлоге. Французи су говорили ако ствар дође до конференције, то значи позвати самога владара под туторство и да ради што је годинама радио. Абдул Азис одговора да ће француске предлоге примити само ако их одобре Силе и позва све силе потписнице уговора од 1880 на конференцију у Тангер.

Делкасе, кога су подржавали Русија, Енглеска, а Аустро-Угарска обећавала бити на страни већине, радио је свим силама противу конференције. Делкасе је у влади био усамљен; његови другови министри су страховали од Немачке. Немци пошљу кнеза Донерсмарка у Париз који је шефу владе говорио као и новинама: „Ви и не сањате о озбиљности догађаја што се спремају, ја сам дошао да вам то кажем. Кајзер и Немци су расрђени што се њихови напори за куртоазне односе ометају и што се води политика усамљивања Немачке. Је ли то лична политика г. Делкасеа или читаве Француске? Ако мислите да је ваш министар завео земљу на један опасан пут, онда покажите да се не слажете са њим, одвајајући се од њега, а пре свега окрените своју спољну политику другим путем. Кајзер не жели рат, али ако будете тучени, исцедиће вас до последње капи крви." Почеше кружити гласови, у овој загушљивој атмосфери, о неком ултиматуму Немачке, о неспреми у војсци, и да је Абдул Азис одбацио француске предлоге. Никад француско-немачки односи нису били овако запети од времена генрала Буланжеа. Јуна 6 исте године држана је министарска седница под председништвом Лубеа; на тој седници сем Лубеа сви други министри се изјаснише против Делкасеова држања. Делкасе је говорио друговима да Француска не може ићи без понижења на конференцију; ако се боје, он их уверава да ће Велика Британија мобилизовати ратну морнарицу и искрцати 100.000 људи у Шлезвиг Холштајну. Шеф владе одговори да би примити енглеску понуду значило рат и да мора бити ове конференције. Делкасе их је опомињао да ће попустљивост охрабрити

Немачка прети

Немце у насртљивости, а кад није то помогло, он се повуче и даде оставку.

Делкасе није имао никакав енглески предлог или понуду за помоћ, како је говорио у министарском савету. Делкасе је тражио помоћ за случај рата са Немачком али је није добио. Лорд Ленсдаун је објашњавао амбасадорима Француске и Немачке „да енглеско јавно мнење које је у театралноме путовању у Тангер гледало један непријатељски акт према Великој Британији и према Француској, неће остати равнодушно и може тражити ако (Немачка) нападне Француску и интервенцију. Ова опомена лорда Ленсдауна против напада, врло је различна од свечаног обећања за рат. Делкасе се преварио у тумачењу британскога службенога држања зато што су нека висока лица у Енглеској говорила своја лична мишљења.

Енглеска и тангерска демонстрација

Рувије замени Делкасе-а и одмах објашњава немачком посланику да он не воли конференцију, али ако је прими онда се мора постићи неки претходни споразум. А ако се то постигне онда конференција није потребна. Ми немамо интереса да дирамо у суверенитет или целокупност Марока, али ми треба да имамо реда и закона на нашој граници која је дуга 1200 км. Изгледа да ви хоћете да спречавате сваки наш предлог, а ми не можемо примити конференцију на којој би се то имало догодити. Морамо најпре знати како Немачка гледа на реформе.“ Фон Билов је поступао највише под притиском из Цариграда где је немачки амбасадор Маршал радио да задобије цео исламски свет за помоћ мароканскоме султану. И зато је фон Билов одговорио да ће Немачка разговарати тек пошто Француска пристане на конференцију; ова ће моћи омогућити Мароко да задовољи праведне захтеве Француске, који ће добити одобрење Европе. Реорганизација војске и полиције биће изведена на основу мандата, а мандат би могла Француска имати на алжирској граници а у унутрашњости, нарочито на Атлантском океану, мандат би поверен био другим Силама. Финансиске реформе морају доћи

под међународни утицај; а Мароканска банка би прешла под контролу свих Сила. Рувије покуша поново да се ослободи конференције. „Наши предлози Абдул Азису нису оно што ви мислите, говори Рувије немачкоме посланику у Берлину; ми нисмо покушавали да узмемо контролу над спољашњим и унутрашњим стварима у Мароку, нити смо мислили на некакав режим као у Тунису. Ни напамет нам није падало да дирамо у какве год било обвезе мароканске државе у односу према немачкој трговини. Ако се прими наш предлог све ће се државе користити њиме. Свака конференција без одређенога споразума изгледа нам опасна и бесцињна. Али, је коначно нећемо одбити.“ У истини било је опасности да се прими, јер је фон Билов разговарајући са француским послаником у Берлину, и ако учтиво, претио: „Не треба то рђаво, врло рђаво питање да се дуго повлачи, не треба ићи дуго путем дуж којега има дубоких јаркова, па чак и провалија.“ Толико настојавање фон Билова је учинило дубок утисак на његова саговедника — Француза, који тражи од Рувија да при одлуци води о томе рачуна. „Ако Француска прими предлог о конференцији, немачка дипломатија ће, казао је фон Билов, имати држање које ће Француску задовољити.“

Фон Билов је, сутрадан после овога разговора, упутио Француској једну ноту. Немачка прима на повољно знање изјаву Француске да не жели контролу над Мароком, тим пре што је мароканска влада тумачила француске предлоге друкчије. Ако би Француска сама решавала овај проблем, она би по сили прилика принуђена била да дође онамо куда каже да не жели. Француски предлози о уређењу војске и финансија, како их је Мароко саопштио Немачкој, озбиљно би оштетили његову сувереност, и ишли би више у прилог Француске него у прилог других сила. Такав изузетан положај једне Силе у супротности је са чл. 17 Мадридскога уговора, а тај члан даје свима силама потписницама право највећма повлашћене државе, и то, по немачкоме мишљењу, не само у области привредних односа. Конференција је потребна не да се задовољи са-

мољубље Немачке или да се одбрани достојанство Француске, него да се изађе из рђавога положаја.

Кајзер претњама и аргументима врши притисак на Француску, али позива у помоћ и Русвелта. „Рувије који се лично показује пријатељски расположен према Немачкој — писао је кајзер 11 јуна 1905 председнику Сједињених Америчких Држава — посредним путем је саопштио Немцима да је Енглеска правила формални предлог Француској за један нападни и одбранбени савез противу Немачке. За сада водећи људи у Француској противе се таквоме савезу, јер се још надају некоме задовољавајућем споразуму са Немачком. Посредно је Немачкој стављено до знања да Француска жли да јој дадне један део Марока под именом сфере утицаја а већи део да задржи за себе; али Немачка то не може примити. Мој народ је сигуран да би Енглеска данас и оружјем помогла Француску противу Немачке не због Марока, него због политике на Далеком Истоку. Велика Британија је одавно тражила да се реши ствар на конференцији. Ја сам сигуран да ћете ви хтети дати на знање у Лондону и у Паризу да сматрате конференцију као најзадовољавајући пут да се Мароканско питање реши мирним путем. Ако нисте вољни то учинити, ваш утицај може да спречи Енглеску да се умеша у какав француско-немачки рат, изазван агресивном политиком Француске.“ Русвелт је доцније писао: „Учинило ми се да је рат на прагу, узео сам ствар у руке и покушао преко посланика француског и немачкога да привремено ствар учврстим. Француској сам приказао опасност од рата и слабу помоћ од Енглеске, тврдећи да конференција не може донети никакве неправедне одлуке за интересе Француске. Ја не бих примио позив пре него Француска да пристанак; али ако га примим, ја бих, укаже ли се потреба устао противу Немачке чим бих видео да она тражи нешто неправедно и незгодно. Јуна 23 Француска је пристала.“ Кад је добио француски пристанак, Русвелт се окреће Немцима са речима да нико неће ни разумети ни опростити рат под таквим слабим изговором. „Ја сам онда замолио кајзера да буде задовољан са том победом; ако се потегне питање о појединостима, то би било онда права несрећа.“ Русвелт је ствар водио тако да су му обе стране биле захвалне; ово његово посредовање без ларме и вике било је важније од његовог театралног посредовања у руско-јапанском рату.

Америка и Мароко

Прве недеље јула 1905 између шефа француске владе и немачкога посланика измењане су декларације, у којима су услови да Француска прима конференцију а Немачка формално пристаје да неће спорити енглеско-француски споразум од 1904. „Француска, убеђена да се неће радити ништа што би повредило легитимне интересе Француске или њена права што их има по уговорима, а у хармонији са суверенитетом о самосталношћу султана, са целокупношћу Марока, с привредном равноправношћу, са коришћу полицискиx и финансиских реформа по међународном споразуму, са признањем стања створенога на алжирској граници и специјалних интереса Француске за одржање реда, прима позив.“ За Француском прима позив и Енглеска. Рувије предаје 1 августа план за реформе у полицији, у финансијама, у јавним радовима у Мароку, а 26 Немци примају овај програм. Разговори о појединостима се наставише у Паризу помирљиво и без „побеђенога и победиоца“ најзад се у септембру потписа споразум о конференцији. Прилично је допринео и руско-немачки уговор, потписан на препад у Бјерке, да се брзо овај споразум постигне. Сем на граници алжирској, полиција је имала бити у Мароку међународна. Државна банка је имала давати кредите за полицију, војску и јавне радове. Мароко није могао давати ниједну грану државне управе каквој туђој сили, а за јавне радове су биле одређене јавне лицитације без обзира на народност лицитаната. Конференција је имала бити у Алгесирасу, а обе мисије, француска и немачка, имале су напустити Фез.

Претходни француско-немачки споразум

У половини децембра, Рувије саопштавајући скупштини да је султан примио програм и место конференције, изјављује да је задовољан радом. Француска права

на граници Немачка је признала, каже он; о њима се на конференцији неће говорити, те зато се са поверењем може гледати на конференцију у Алгесирасу. Рувије је покушао у два маха да купи немачки пристанак нудећи извесне територијалне користи, али Немачка је желела да се начелно задовољи и да унизи Француску. Докле је Рувије овакве наде имао, дотле је фон Билов друкчије са трибине у Рајхстагу говорио. „Тројни савез одржаће мир и status quo у Европи. У томе је порекло и циљ савеза. Данас Немачка мора бити јака и у случају потребе стајати и без својих савезника. У средњем веку најбогатији манастири имали су најдебље зидове.“ Фон Билов је бранио своју политику као политику очувања привредне равноправности у једној независној држави. „Немачка права не може поништити енглеско-француски уговор; Мадридски уговор даје Немачкој право највећма повлашћене државе, те зато Немачка има права да је питају за сваку промену у Мароку. Ако би неко казао да наши трговински уговори нису довољно велики да оправдавају озбиљне кораке, ја ћу му одговорити да није ситница кад су у питању права и наш престиж. Ја се много надам да ће се питање наших права и уговора енглеско-француског свршити у хармонији, и ја говорим помирљиво кад кажем да немамо разлога да верујемо да је он уперен противу нас. Моје наде да ће друга страна, пре него ће приступити извршењу својих планова у Мароку, није се испунила. Наш час је дошао онда кад је Француска послала једну мисију у Мароко са реформним програмом који би имао да од Марока створи други Тунис. Овај покушај је отворено вређао наша права стечена уговором од 1880 и претио нашим привредним интересима. Да смо ћутке прешли преко тога и упустили наше привредне интеерсе у Мароку, онда би могли и други и у другим питањима већег значаја да раде као ово Французи. Тужба да хоћемо да нападнемо Француску или да је присилимо да стане уз нас противу Енглеске, јесте бесмислица. Ја примам пуну одговорност за пут (кајзеров) у Тангер, пут који Бебел зове изазивачким, али пут

Немачки интереси

је био користан да цео свет види међународни значај питања. *Cet animal est très méchant: quand on l'attaque il se défend*«.

Либерална влада Кемпбела Банермана која је заменила почетком децембра 1905 владу Балфурову дала је одмах на знање јасно своје становиште. „Ја желим да изречно кажем да примам политику *срдачнога споразума*. Важнији од свакога садањега пријатељскога уговора јесте право пријатељство између два народа, и један од објеката наше политике јесте тај, да се тај дух пријатељства одржи неокрњен. Што се тиче Русије, за тај велики народ ми имамо само добра осећања. Што се тиче Немачке ја не видим разлога за отуђивање једнога народа од другога, и ми поздрављамо неслужбене демонстрације пријатељства које су ту скоро приређене између два народа. Са другим државама Европе наши односи су пријатељски како само може бити. Наши односи са Јапаном су довољно познати свету из уговора, а са Сједињеним Америчким Државама везани смо најчвршћим везама расе, традиције и другарства. Положај је повољан, дакле, и ја верујем да га неће никакви догађаји изменити. Наша спољна политика ће ометати сваки напад и пустоловину и биће надахнута жељом да буде у најбољим односима са свима народима.“

Енглеско држање

Неколико дана доцније изашао је у „Тајмсу“ један чланак од сарадника за ратне ствари (Ремингтона) о непријатељству Немачке противу Француске; завршетак је чланка био претња Берлину да један рат може изазвати нерасположење и онде где се он не нада. Француска је била узнемирена и због држања Немачке и због неизвесности с Енглеком. Ово даје прилику да француски посланик у Лондону извештава енглеску владу да Француска стрепи од напада Немачке и хтела би да зна да ли би се на случај неизазваног напада Британија придружила Француској да напад одбије. Ако јесте онда би требало да врхови војнички започну разговоре за кооперацију у северној Француској

за случај напада. Сер Едвард Грej одговара да он не може ниједној страној сили обећати докле не добије пуну срдачну помоћ јавнога мнења ако се појави потреба. „Ја сам казао, по моме мишљењу, ако у питању Марока силом зарате на Француску, да ће јавно мнење у Енглеској бити сложно да се материална помоћ пружи њој. Ја нисам дао обећање али сам изразио то мишљење за време кризе и пред француским и пред немачким амбасадором. Ја нити сам обећавао нити претио. То су Французи одобрили; они су ми тада рекли, и мислим са разлогом, ово: Ако ви верујете у могућност да јавно мнење у В. Британији, ако се изненада криза јави, вас овласти да оружјем помогнете француску одбрану, ви нећете то моћи баш и да желите ако се пре тога не разговоре два главна генерална штаба. Ту је било право. Ја сам се сложио и одобрио те разговоре, али сам јасно нагласио да све што војници између себе утврде неће везивати ниједну од две владе или умањити у коме било погледу њихову слободу у доношењу одлука кад томе дође време. Ја сам узео на себе одговорност без одлуке владе. Седницу није било могуће сазвати, а требало је дати један одговор. Питао сам шефа владе, министра војске и министра финансија; они су ми сви одобрили, давши на знање да влада има слободне руке ако наступи криза. Официри сувоземне војске и ратне морнарице почеше разговоре који су се наставили све до 1914. У исто време је британски војни изасланик почео необвезне разговоре са начелником белгискога генералнога штаба у Брислу.

Конференција је почела у Алгесирасу 16 јануара 1906 и на њој је учествовало са Мароком 13 држава, а председавао је војвода од Алмодовара.

Алгесирас

Председник је дошао с тим да су територијална целокупност и суверенство мароканскога султана ван дискусије и да је начело слободне трговине примљено за све. „Кажите нам шта желите и за сваку тачку ми ћемо вас подржавати без резерве и устезања, рекао је тада француском амбасадору Камбону краљ Едвард. Два главна питања о по-

лицији и о државној банци била су изнесена у фебруару. Немачка је одбила предлог Француске да јој се дадне мандат за полицију у Мароку; одбила је, такође, предлог за француско-шпанску полицију, а предлагала је да се полиција повери каквој неутралној држави или да султан изабере коју хоће страну државу. Французи и Шпанци одбију овај предлог; питање о државној банци је, тако исто, дошло у ћорсокак. Сваки час се очекивало растурање конференције, али иза ње су радиле помирљиве силе. Русвелт је, тако, у половини фебруара окренуо лице Берлину и водио поверљиве разговоре са кајзером у корист Француза. Русвелт је био да се дадне мандат за полицију Шпанцима и Французима; кајзер је приговарао да ће се на тај начин сва жандармерија ставити у руке ова два народа. Јесте, одговарао му је Русвелт, али ће они бити одговорни свима силама. Фон Билов је тада осетио први пут да барон Холштајн води ствари, тако како би дошло до рата и зато узе послове у руке сам. Поред Русвелта је и мустро-угарска радила да се мирно сврши цео посао: она је предложила да се Француској да организација полиције у четири мароканска слободна пристаништа, Шпанији у три, а Швајцарској или Холандској у једноме. Русвелт није примао овај аустро-угарски предлог, и најзад дође предлог да се мандат да Французима и Шпанцима за полицију а да главни инспектор буде један Швајцарац. Крајем марта сви приме овај предлог а почетком априла конференција се растури, пошто се потписа Алгесираски акт 7 априла 1906.

По томе акту од две до две хиљаде и петстотина полицајаца требало је распоредити у осам пристаништа, а шпански и француски официри са тридесет до четрдесет подофицира требало је да буду инструктори. Главни инспектор имао је стално становати у Тангеру. Државна мароканска банка, емисиона банка, била је и главна државна благајна; она је влади могла давати кредит до милион динара, отварала кредите за полицију и јавне радове. Све силе потписнице акта имале су право да уложе раван део капитала у Државну мароканску банку; банчин капитал је био од петнаест

до двадесет милиона франака. Поред управнога одбора и гувернера које је постављала мароканска влада, имале су своје цензоре Француска, Енглеска, Немачка и Шпанија, — делегате државних емисионих банака, — чија је дужност била да врше надзор да ли се све извршује у духу Акта и да дају годишње извештаје. Јавна служба није смела бити у служби приватних интеерса, а странци су могли куповати земљу и зидати на читавој територији Марока. На алжирско-мароканској граници, Французи и Мароканци су заједнички извршивали одредбе уговора у погледу царина и продаје оружја, а Шпанци и Мароканци с уимали сличну задаћу у Рифу. Према акту све дотадање конвенције између страна потписница и Марока остале су у важности, за случај да буду у супротности са актом одредбе овога последњи су закон. Сједињене Америчке Државе нису примиле обвезу да ће ако се потреба укаже и силом помоћи да се не изврше. Британска влада је тражила да се ограничи слободна продаја алкохолних пића, и одлучено је да се то остави дипломатскоме телу у Тангеру да реши а конференција је предлог препоручила. Конференција је кроз уста енглескога делегата, доцнијега британскога посланика у Русији сер Артура Николсона, прихватила жељу да се постепено укине ропство, трговина робљем, и да се систем мароканских тамница измени. Мароканци су протестовали што се претресају питања која нису у програму конференције.

Алгесираска конференција је била један продужени двобој између Немачке и Француске. Ову последњу су отворено помагале Русија, В. Британија, Шпанија и иза кулиса Сједињене Државе Америке. Немачка и ако је бранила начело међународне одговорности, а то јој је диктирао сопствени интерес, ипак су је једва помагали њени савезници. Аустрија није желела да се свађа са Француском, а Италија је већ имала свој споразум о Триполису. Па ипак битка је била равнога са равним. Ако је Француска добила мандат за организацију полиције са Шпанијом, Немачка је добила признање да је мароканско питање међународно. Владе Немачке и Француске су изјављивале да су задовољне

Спор се наставља

решењем конференције. Специална права и интереси Француске били су очувани повластицама које не лишавају Французе плодова досадањих напора нити квари изгледе за будућност, говорио је Буржоа пред скупштином, приказујући инспекторат над полицијом у Мароку као споредну ствар. „Русија се показала, завршио је он непомућено чврст, а Енглеска, наш исто тако веран пријатељ, подржавала је Француску".

Немачки националисти су оштро нападали политику фон Билова у Мароканском питању: Алгесирас је наша изгубљена битка; претило се ратом, а није се хтео рат. Вилхелм II је био као и влада његова, задовољан; он је аустроугарском заједничкоме министру иностраних дела телеграфисао, захваљујући грофу Голуховском што се показао „сјајан помоћник на двобојноме пољу" и обећавајући да може рачунати на његову помоћ у сличној прилици. Фон Билов је сматрао да је Алгесираски акт задовољавајући за обе стране а користан за цивилизовани свет. Немачка није желела да иде у рат због Марока, јер није тамо имала непосредних интереса нити политичких намера; за Немачку је питање престижа био да се без ње крње или мењају уговорна права.

Заокрштање или обезбеђење

И Немачка и Француска су биле задовољне са резултатима конференције која је личила на онај размак између две утакмице; главни резултат је био да се учврсте боље енглеско-француски односи, и ако су Немци у Алгесирасу чинили све да их раставе. Фон Билов је имао добре карте, али је играо рђаво. Од тада је настало оно што су Немци звали заокружавање, а Енглези обезбеђивање у спољним односима.

Литература: G. H. Stuart: French Foreign Policy 1808—1914; Reynald: La Diplomatie Française L' Oeuvre de Delcassé; A. Tardieu: La France et les Alliances; Millet: Notre Politique Extérieure 1898—1905; Pinon: France et Allemagne; Barclay's: Anglo-French Reminiscences; Livre Jaune: Affaires du Maroc 1901—5; Maura: La question du Maroc au point de vue Espagnol; Pinon: L' Empire de la Mediterranée; Немачка Бела књига Maroko; Wilhelm II: Memoirs; Valentin: Deutschlands Aussenpolitik; Mévil: De la Paix de Francfort à la Conférence d' Algéciras; Repington: The First World War I; Haldane: Before the war; Bishop: Theodore Roosevelt I.

ГЛАВА XI

ЕНГЛЕСКО-РУСКИ СПОРАЗУМ

Докле су француски и енглески државници сахрањивали своје старе спорове, између Русије и Велике Британије спорови су и даље трајали. Енглеско-немачки уговор од 1900, и савез енглеско-јапански од 1904 су јасно говорили да Енглези са неповерењем гледају на руску политику на Далеком Истоку; енглески интереси у Индији нагонили су Енглезе да у стопу иду за руским радом у Средњој Азији. Руси су били одбацили Солсберијев план о интересима у Азији. Русија је имала утицаја у Персији, и ширила га све више; Енглеска је опет радила да политичко-економски утицај Русије сузбије у Техерану; видно је било да су Руси и Енглези у Персији два супарника. Вице краљ Индије лорд Керзон у једном одговору на владино питање за мишљење о положају у Средњој Азији 21 септембра 1899 каже ово: „Откако је персиски шах направио прву посету Европи Персија је ушла у европску политику. Персија је земља која мора привући на себе пажњу Европе нешто својом слабошћу, али више опет својим унутрашњим, иако занемареним изворима снаге. Све се јаче осећа притисак Русије на Персију и на Авганистан, а персиски залив привлачи пажњу и других сила, често наших противника. За сада је наш интерес да бранимо наше већ утврђене интересе од других. Ми немамо намере да мењамо политички став све дотле докле он може бити одржан; и зато би требало што пре донети одлуку за акцију, јер ако ми ништа не предузмемо може се догодити, а има повода за страховање, да се

Енглези и Руси у Персији

и иначе слаба равнотежа поремети на нашу штету. Наступање Русије кроз пусте пределе који чине природну границу између западне и источне Персије, влада Индије гледа са нелагодним осећањем; Русијина обећања да ће поштовати интересе и независност Персије нису довољна да очувају ни персиске ни британске интересе од штетних утицаја".

Персиски залив

За сигурност Индије и престиж В. Британије било је важније очувати Енглеској положај у Персиском Заливу где је Источну индиско друштво имало једну фабрику још од 1763 а Енглеска једнога политичкога резидента од 1812. У Персиском Заливу су Енглези очистили море од гусара, уништили трговину робљем, очистили залив од рђе и куге, направили га трговачким. Поглавице из тих страна своје племенске спорове су решавали пред енглеским резидентом, и нису имали никакве везе са другим страним државама него са Енглезима. Енглези су држали протекторат над Бахрином и повлашћени положај са Ковајтом. И поред свега тога, руски агенти-официри, експлоататори, лекари, куголози и други, преплавили су Персиски Залив докле је трајао бурски рат. Кад се овај рат свршио Велика Британија је имала слободу акције. У мају 1903 лорд Ленсдаун је овако обележио политику Енглеске у томе делу света. „Прво, ми ћемо заштићавати и снажити британску трговину у Персиском Заливу. Друго, ми нећемо спречавати легитимну трговину других. Треће, ми ћемо сматрати установљавање какве поморске базе или подизање туђега утврђенога пристаништа у Персиском Заливу као врло озбиљну претњу за британске интересе и тиме ћемо стати на супрот свима силама. Ми не претимо никоме, јер не видимо опасности. Овој изјави министровој следовао је други акт демонстрација са флотом у новембру 1903 у Персиском Заливу. Ова појава британске флоте у Заливу подигла је углед В. Британије не само у очима оних који су гледали како плови него је била то опомена и за моћне чиниоце у Техерану, Петрограду и Берлину. Ратна морнарица и глас вице-краља Индије су објавили одлучност В. Британије да брани свој положај у Персиском Заливу ако га ко оспори или нападне.

Индија и Тибет

Енглеска се имала борити противу наступања Русије не само у Манџурији и у Персији, него на високоравни Тибета, у коме је влада цркве под паучинастим сизеренством Китаја учинила све напоре да затвори пут улазу у Тибет са југа. „Ми се вртимо у круг. Ако се обратимо Тибету — тако лорд Керзон јавља својој влади — влада Далај Ламе или не одговара или нас упућује на китајскога представника. Ако се обратимо овоме последњему, он нам се извињава да није у стању да примора Тибет на ово или на оно". Оваква прорачуната изазивања била су у ово време појачана вешћу да је Никола II примио некаквога сибирскога будисту Дорџијева, који је пропутовао Тибет и радио да стави Тибет под протекторат Русије, како би Тибет био залога Русије у њеној борби противу Велике Британије. Кад и трећи покушај пропадне да се ступи у везу са Далај Ламом, лорд Керзон предложи да се ударе граничне белеге на месту где је Тибет прешао границу, па ако тибетска власт почупа белеге онда да се нареди војсци да окупира Чумби долину. Лондонски кабинет одобри предлог лорда Керзона, и британски чиновници из Сикема оду на лице места, издаду наредбе Тибећанима да напусте територију коју су бесправно захватили. У јануару 1903 лорд Керзон предлаже да се пошље једна експедиција против престонице Ласе. То је било више него једно гранично парничење, или питање побољшања трговине; то је било питање даљих односа Енглеске са Тибетом и питање докле Енглеска може другој сили да допусти утицај у Тибету. Русија није имала непосредну границу са Тибетом, а Тибет ју је имао само са Непалом, са Китајем и с Индијом. Кад је руски посланик протестовао, енглеска влада је одговорила, ако се једна нецивилизована земља граничи са једном цивилизованом земљом, да онда мора ова последња показати локалну надмоћ, али да Енглеска нема никакве намере да угрози независност Тибета.

После овога пошла је Јангхасбандова експедиција крајем 1904, прешла границу и ушла у Ласу 3 августа одакле је Далај Лама побегао. После месец дана Тибет је потписао уговор с Енглеском с обавезама да поштује уговор од 1890, да подиже граничне белеге, да отвори на три места пијаце и да им обезбеди прилазе, да поруши сва утврђења на путу за Ласу, и најзад да неће ни дати, ни продати, ни у закуп дати ни под каквим било видом уступити каквој трећој сили део своје територије без пристанка Енглеске. Тибет се обвезује да не допусти ниједној трећој сили мешање у његове унутрашње послове, да неће примати никаквога странога представника, да никоме неће дати какву било концесију за градњу железница, путева, телеграфа, за експлоатисање рудника или какве год било друге повластице ако их не дадне и В. Британији; да неће наплаћивати од страних поданика никакве данке, порезе, таксе. Тибет је платио ратну одштету од 500.000 енглеских фуната у ратама за 75 година што се претворило у окупацију долине Чумби за 75 година. На овај услов лондонски кабинет није пристао; он је тражио да се плати трибут у три године, и наредио да се повуку трупе из Јангхасбандове мисије, јер је обећао да се неће мешати у тибетске ствари нити ударати на његову независност В. Британија је постигла што је хтела: показала снагу, исправила границу како је хтела, добила саобраћај и отворила трговини пут. Лорд Керзон је спречио у Тибету руски протекторат.

Овим је уговором у Ласи обезбеђена северна граница али је требало мислити сад и на северозападни део. Балфур говорећи о одбрани царства 11. маја 1905, рекао је и ово. Русија напредује брзо ка Авганистану, ка коме се гради железница стратегискога карактера. Рат није био у изгледу, али ове чињенице мењају положај. Индија се не може изненада и нападом узети. Рат на северо-западној граници био би само проблем транспортовања и снабдевања. Ми не смемо допустити ма шта што би олакшало транспорте. Сваки покушај да се гради железница у Авганистану у вези са

Русија и Авганистан

руским стратегиским железницама мора се сматрати као акт непосреднога напада на нас. „Ја немам, међутим, ни најситнијега основа за веровање да ће Русија такву железницу градити. Ако то ипак уради, то би био најозбиљнији ударац нашем Индиском царству. Докле год ми тврдимо одлучно да се железница у Авганистану може радити само у рату, ми ћемо имати нашу границу у Индији сигурну. Али ако из слепила или кукавичлука ми допустимо да се Авганистан полако присвоји, ако се допусти да дуж границе зазвижди стратегиска железница, онда ћемо морати држати много већу војску.“

Трвења у Китају, у Персији, у Тибету, у Авганистану појачавала су затегнутост између Велике Британије и Русије; јапански рат са Русијом довео је био скоро до прекида. Француска по уговору о Двојноме савезу није имала никакве обавезе за Далеки исток, али у току рата може се и благонаклона неутралност претворити у отворено непријатељство. Енглеско јавно мнење је отворено било на страни Јапана, а влада В. Британије држала се строге неутралности, па ипак је морала ускоро да демантује гласове да је Јапану допуштено да се користи енглеском базом у Вајх-Хај-Вај. Едвард VII је, приликом посете тазбини у Данској, рекао руском посланику у Данској, А. Извољском, да нови уговор даје наде да се слични споразум направи и са Русијом. У Петроград је послат сер Чарлс Харбинџ са наредбом да поправи односе. Тешкоће ће бити да се постигне у свима тачкама споразум али мора се покушати. Извољски се опет жалио да је Енглеско-јапански уговор охрабрио војничку партију у Јапану. Ови разговори у Копенхагену имали су повољног дејства после рата јапанско-рускога. Извољски је убрзо постао министар спољних послова, и ако за време рата ствар се није с места могла помакнути. Никола II је био одлучно још против Енглеза, љутио га је енглеско-јапански савез, заштићавање изгнаника из Русије и све већи утицај Јевреја у Русији.

Рат који је тражио колико ратних бродова толико војника, морао је потаћи питање пролаза кроз

Мореузе. Крајем 1902 кад Русија доби од султана дозволу да четири ратна брода прођу кроз Дарданеле, Енглеска је уложила протест и претила да ће на случај рата и њени ратни бродови проћи истим путем. За време руско-јапанскога рата, у почетку рата, руска црноморска флота је стојала у миру; али у јулу, две крстарице из добровољачке флоте, створене за време кризе у Пенџдеху, прођоше кроз мореузе под трговачком заставом, и јавише се у Црвеном мору као ратни бродови и почеше заустављати енглеске и немачке бродове. Они су претресли брод *Малаку* и ако је овај давао уверење да носи оружје за енглеску флоту у Хон-Конгу и да носи трговачку робу за Јокохаму. Руски командант је тражио да *Малака* покаже ову робу, а како се роба није без штете по бродску равнотежу могла показати, он нареди да се врати натраг у Суец, а одатле у Либаву, руско пристаниште. У исто време буду узапћени енглески брод *Ардова* који је носио експлозиве америчке владе за Манилу, и брод *Формоза*.

Руско-енглеско немировање

Руско ратно бродовље још је и могло да крijумчарску робу у неутралним бродовима прегледа, али камуфлиране крстарице нису имале то право. Кајзер телеграфише цару и каже му да оваква повреда међународнога права изазива нерасположење, изненађење и гнушање у Немачкој; Никола II одговори да се то више неће догодити. Британски посланик уложи одлучан протест тражећи да се *Малака* одмах пусти, 1) јер руски бродови нису имали право да врше преметачину а 2) муниција на *Малаки* је носила енглески државни грб. Одговор је био помирљив. *Малака* неће ићи пред суд, а слични случајеви се неће више догађати; али по форми ће се њен товар прегледати у једном неутралном пристаништу. Енглеска с обзиром да се добровољна флота сматра као ратна морнарица, нареди ескадри да иде у Александрију, а одавде се пошље у Суец једна крстарица са наредбом да се нађе поред *Ардове*. Докле се ово догађало око Суеца, дотле руска морнарица потопи брод *Најт командер*, који је носио америчку робу из Њу-Јорка до Јокохаме, под

изговором да је на њему крijумчарена роба и да се не могу одвајати нарочита одељења да га отпрате до каквог пристаништа. Русија је наредила да узапћивање бродова не могу вршити бродови добровољачки и повукла их је из Црвенога Мора. Осим тога Русија одобри Енглезима да могу спречити два брода *Смоленск* и *Петерсбург* да врше у јужно-афричким водама преглед и хватање бродова, јер на то нису били овлашћени. Они су остали у Занзибару.

Охрабрен од кајзера, Никола II покушава да се користи својом црноморском флотом. „Шебеко ме је известио о вашој намери да пошљете црноморску флоту са балтичком и питао ме за мишљење. Ја признајем да сам одавно очекивао да ћете то радити. То је здрав војнички план и он ће обезбедити победу. Султан се неће томе никако противити, то обојица знамо. Кад буду напољу, сви ћемо примити свршени чин. Ја не сумњам да ће то одобрити и сама Енглеска, и ако штампа може кипети и беснети, а можда се и њихова ескадра мицати.“ И поред овога мишљења упућена је само балтиска морнарица на Далеки Исток; Енглези би се, вероватно силом, овоме одупрли.

Балтичка флота крену из Балтика у извесном узбуђењу јер је добила од некога лажнога извештача вест да се на излазу кроз Белт већ налазе јапански разорачи. Опасност није била од јапанских бродова него од опасних спрудова у пролазу Великога Белта; требало је избећи да ратни бродови не ударе на њих. Адмиралу Рождественском су се при излазу привиђали свуда непријатељски бродови, па је гађао лево и десно неке норвешке бродове, а затим и неке шведске бродове, и тако изгуби, ударивши на спруд, *Камчатку*. У тој ноћној забуни Рождественски отвори пальбу на неких тридесет рибарских бродова који су долазили из Хула на Догер Банк.

Догађај у Хулу

Ова „неописана увреда“, како је казао лорд Росбери за хулску забуну, покупи енглеску флоту у домаће воде из Европе. Владе руска и енглеска нису губиле главу, а Никола II пошље телеграм да у недо-

статку извештаја он цео несрећни догађај објашњава као пуки неспоразум, те искрено жали погубљене животе, и чим се цела ствар објасни, он ће дати пуно задовољење онима који су штету претрпели. Енглеска влада је објавила после овога да су Руси били у непознатим водама, и ако су знали да на Догер Банку има рибара; руска влада је изјавила одмах своје жаљење, цар је обећао накнаде, сведоци ће се зауставити, истрагу ће водити међународна комисија, а кривци суђени и кажњени, руске власти ће издати наредбе да се слични догађаји не понове. Крајем новембра ствар је била у реду, јер се умешао Делкасе као посредник. Међународна комисија за два меесца сврши посао. Руси су били криви. Бродови рибарски су били мирни. *Камчатки* су се привиђали неки јапански бродови; паљба неоправдана, јер су Руси били у заблуди.

Енглеска влада срећом није знала како је руски цар у овим тешким данима био љут и колика му је жеља била да направи савез са Немачком. Кајзер је храбрио Николу II „да Русија мора добити, и да „Кореја мора бити и биће руска"; берлинске симпатије су олакшале Русима да повуку трупе из Пољске. Аустријанци су обећали да неће бранити јужну границу ако се Русија држи неутрално на случај да је нападне Италија. Русија је платила Немачкој ове услуге давши један повољан уговор трговински; али, с Јапаном није било лако борити се. Због ове помоћи лорд Ленсдаун обавести у половини августа Немачку да ће, ако Јапан ступи у рат са Немачком због прекршаја неутралности, Енглеска бити уз њега. „Од некога времена, телеграфише Вилхелм II Николи II, енглеска штампа прети Немачкој да она не сме ни по коју цену да снабдева угљем руску морнарицу кад изађе на поље. Није немогуће да влада јапанска и енглеска заједнички упуте протесте против снабдевања угљем и захтева да престане ово снабдевање. Они намеравају тиме да спрече твоју флоту да изађе из Балтичког Мора. Ова нова опасност је наша заједничка. Русија и Немачка треба да опомену овога ради своју савезницу на њене дужности. Изван сумње је да ће Француска чинити своју дужност. И ако је

Делкасе англофил и биће бесан, ипак ће знати да енглеска флота неће спасти Париз. Једна силна комбинација три велике континенталне Силе дала би англосаксонској групи времена да размисли да ли треба да нападне или не. Пре него почнеш радити, гради нове ратне бродове. Они ће бити сјајни помагачи при преговорима за мир. Наше приватне фирме примиће са задовољством тај посао. Жалим догађај у Северном Мору". На ово руски цар одговори: „Сазнао си прве појединости за догађај у Северноме Мору из телеграма мога адмирала. То, наравно, из основа мења положај. Ја немам речи којима би изразио своје гнушање према држању Енглеске. Ја се потпуно с тобом слажем у осуди њенога држања у погледу снабдевања угљем наших ратних бродова; она на свој начин тумачи неутралност. Последње је време да се учини томе крај. Једини начин је, како ви кажете, да се Немачка, Русија и Француска удруже и униште енглеску и јапанску насртљивост. Да ли не би ти могао да направиш један план таквога уговора, па да пошљеш. чим га нас два примимо. Француска је обавезна да следује своме савезнику. Та комбинација ми је често пролазила кроз главу; она би значила мир и сигурност за свет." Кајзер хита с одговором: „Најбоља захвалност за твој телеграм. Послаћу вечерас писмо и нацрт уговора који тражиш. Из приватних извора чујем да су рибари у Хулу признали да су видели између својих бродова туђе ратне бродове. Дакле овде је било изиграних."

Предлог Николе II

„Ја сам, пише истога вечера кајзер цару, саопштио канцелару и ми смо спремили нацрт три члана тајнога уговора који си тражио. Нека буде како кажеш, да стојимо један уз другога. Наравно, савез ће бити чисто одбранбен противу европскога нападача, једног или више њих, у облику гарантнога узајамнога уговора. Главно је да се Америка не осети погођена нашим споразумом. Што се тиче Француске, обојица знамо да радикали и антихришћанске партије нагињу Енглеској; оне јесу најјаче али ће се противити рату, јер какав победилац-генерал значио би уништење републике тих

бедника грађана. Уверење да Француска мисли остати неутрална и да можда чак помогне Енглеску дипломатски, даје енглеској политици ову необичну сигурност. То нечувено стање ствари промениће се на боље чим Француска буде принуђена да се изјасни за Петроград или за Лондон. Ако стојимо ти и ја раме уз раме, Француска мора отворено прићи нама. То ће учинити крај овом насиљу створеном т. зв. прекршајима неутралности. Кад то буде готово, ја се надам да ћу одржати мир, а ти ћеш имати одрешене руке према Јапану. Пре него будемо позвали Француску онај догађај у Северном Мору, који си ти срећно пребацио на Хашки суд, мора бити уређен. Нико ништа о њему не зна, па ни моје Министарство иностраних дела. Посао је моје и Биловљево дело лично.“ Нацрт је био овакав:

Вилхелм II прави Русији предлог

„Њихова Величанства у жељи да локализују рат, сагласила су се на следеће одредбе одбранбеног Савеза:

I. Ако једну нападне нека европска сила, њен савезник ће је помоћи. Оба савезника, на случај потребе, радиће заједнички да подсете Француску на њене обавезе по Француско-руском уговору.

II. Неће се закључивати засебни мир.

III. У обећану помоћ долази и случај кад дела, као што је снабдевање угљем једне ратујуће стране, дају повода, после рата, на жалбе треће Силе за тобожње повреде права неутралних.“

Никола II је вратио нацрт додавши један члан којим се кајзер обвезује да брани оно што би цар у рату добио. „Ако бих примио тај члан, одговара кајзер, онда ће свет рећи да смо, у место да закључимо одбранбени савез, створили регистровано удружење за анексионе циљеве, у које би ушли и неки тајни услови за Немачку. Боље би било да се просто каже да се неће допустити да се Русији одузму плодови победе.“ „Изванредно би било да расхладимо британску безобзирност кад бисмо правили неке војничке демонстрације на персиско-афганској граници, где мисле да ти ниси

у стању да се с војском појавиш за време рата. Ако твоје трупе нису довољне да изврше стварни напад на Индију, оне би биле добре за Персију која нема војску; а притисак из Персије на Индију имао би јако расхлађујуће дејство на загрејане главе у Лондону. Мени су говорили да се они једино плаше од тога, и да је страх од уласка руских трупа у Индију из Туркестана и у Афганистан из Персије, једини разлог што су пре три недеље ћутали британски топови у Гибралтару и са ратне морнарице енглеске. Ако се сложиш са поправљеним текстом нацрта, могли бисмо га одмах потписати. Нека Бог помогне да нађемо прави пут да се спрече ужаси рата и нека благослови наше планове.“

Између два цара

Цар потврђује пријем овога нацрта 23 новембра 1904 и мисли да би било добро да Французи виде нацрт пре него се потпише. Кајзер се жури: „Моје је чврсто уверење да би било опасно обавестити Француску пре него нас двоје будемо потписали уговор. Само онда кад Француска буде потпуно сигурна да смо нас двоје везани да се узајамно помажемо, може одвести Француску да држи у шкрипцу Енглеску из страха да Француска напусти досадање држање. Чим Француска сазна да се пројектује један руско-немачки уговор, она ће одмах то саопштити својем пријатељу у Лондону, ако не већ и тајном савезнику. Резултат тога био би несумњиво да би Енглеска и Јапан напали Немачку у Европи и у Азији. Њихова надмоћ у ратној морнарици брзо би уништила моју малу морнарицу. Ако се раније известе Французи, катастрофа је неизбежна. Боље би онда било да се уопште уздржимо од свакога уговора.“

Почетком децембра зауставе један немачки брод у Кардифу, под сумњом да је натоварен угаљ одређен за руску ратну морнарицу; то је повод да кајзер опет навађује на цара. „Британска влада мисли да је ово згодан тренутак за акцију против снабдевања твоје флоте угљем. Под изговором да јој је дужност да буде строго неутрална, Енглеска је забранила немачким

бродовима Хамбуршко-америчке пловидбе да напусте британска пристаништа. Мој страх да ће до тога доћи, збистинио се и ја морам решити шта да радим. Није ми намера да те журим да потпишеш уговор; верујем да ћеш и сам видети да ја морам имати сигурно јемство да ме нећеш оставити без помоћи на случај ако ми Енглеска и Јапан огласе рат зато што снабдевам угљем твоју флоту. Ако би ти било у немогућности да ми даш то јемство и да са мном лојално раме уз раме стојиш у рату, ја онда са жаљењем морам рећи да морам одмах забранити немачким паробродима да носе угаљ за твоју морнарицу.“ У децембру (11 децембра) Русија писмено обећава да ће пружити помоћ, а Немачка да снабдева угљем руску флоту. Кад паде Порт Артур (1 јануара 1905), опасност за руску флоту што је путовала од Мадагаскара постаје већа, те кајзер понуди Русији да прода своје угљарице. Балин, директор Хамбуршко-америчке пловидбе буде одређен за посредника, али од политичкога уговора не би ништа за неколико месеца.

Чим је пао Порт Артур, Русвелт узалуд саветује Русију да прави мир; после победе код Цушиме Јапан сам и тајно моли Русвелта да позове ратујуће стране да се мире. Цар то прими у начелу; 8 јуна Русвелт позва Енглеску да позове Јапан на мирење. Енглези одбише. Па ипак у септембру после тешкоћа би у Портсмуту потписан уговор.

И ако је лондонска влада одбила да чини притисак на Јапан, она је предузела нешто што је помогло да се Јапан задовољи мањим, него што је најпре мислио. Јапан је добио нов савезни уговор са Енглеском, уговор на десет година. Јапану је призната Кореја а Енглези су одговорили да се нови савез тиче одбране интереса у Индији што у ранијем уговору није било. Интервенција је имала бити сада од вредности за обе стране. И ако је Енглеска уверавала Русију да нови Уговор не обезбеђује само њена права, руска влада је одговарала да у Русији сви, од цара па до доле, верују и сматрају да је нови уговор наперен противу Русије. Енглези су одговорили да се нови савез тиче одбрана

индиске целокупности и да је чисто одбранбенога карактера. Али ова уверавања нису царево мишљење ни мало променила, јер је он убрзо закључио Уговор са Немачком.

Уговор у Бјерку

Јула 19 кајзер телеграфише цару из једнога пристаништа из Шведске, у којој је био гост шведскога краља, „да не може да прође кроз финландски залив а да га не поздрави и пошље најбоље жеље. „Ако би ти чинило задовољство да ме видиш, ја сам увек на твоме расположењу.“ Цар је одговорио да ће бити „очаран“ и означи Бјерке као место за састанак, на који 23 јула дођоше царске јахте. Кајзер је овај долазак означио као „свраћање једног обичног туристе, без церемонија“; цар је ту ствар тако и схватио и дошао му са Бјерке до Виборга. На томе неполитичком састанку ипак су два владара решили, на случај да Британци нападну Балтик, да обе државе окупирају Данску за време рата. Кајзер онда извуче свој нацрт уговора и склони цара да га на кајзеровој јахти „Хоенцолерн“ потпише, 24 јула 1905. Кајзер је тражио да уговор премапотпишу још и два присутна сведока, фон Чиршки, доцније немачки посланик у Бечу и адмирал Бирилев. Бирилев чак није ни прочитао уговор који је имао четири члана: „I Ако ма која европска држава нападне једну од страна уговорница друга ће притећи у помоћ свом снагом. II. Ниједна страна неће закључити одвојени мир. III. Уговор ће ступити на снагу после закључена мира са Јапаном, а може се отклонити на годину дана раније. IV. Русија ће саопштити уговор Француској и позвати је да га потпише.“

Кајзер се вратио у Немачку очаран својим вештим успехом. „Савез ће бити од велике користи Русији а, поред тога, повратиће мир у главама народа и поверење у европски мир; охрабриће, притом, финансиске кругове из иностранства да улажу своје капитале у предузећа Русије. У времена која ће доћи може савезу приступити чак и Јапан. Савез ће расхладити енглеско самопоуздање и безобзирност. Уговор у Бјерке је нови темељац у европској по-

литици и окреће нови лист у светској историји, која ће бити нова глава мира и добре воље међу великим Силама на континенту. Чим се сазна за ново груписање Холандска, Данска, Белгија, Норвешка и Шведска прићи ће новоме средишту. Оне ће се окретати у кругу великога блока сила Русије, Немачке, Француске, Аустрије, Италије". У томе часу као да се испунила давнашња кајзерова жеља да Енглеску притесни на исто место.

Месец дана доцније кајзер позове у госте шефа руске владе грофа Витеа у Роминтен и показује му, по претходном одобрењу рускога цара, уговор из Бјерке. „Кад ми је кајзер саопштио садржину тога уговора, упитао ме да ли сам задовољан, а ја у својој безазлености рекох да ми је сад срце пуно". „Ако Француска приђе овоме савезу ја нећу бити сувише тврд у Мароку". „Вите је, писао је кајзер, чврст бранилац руско-немачко-француског савеза и био је врло пријатно изненађен кад сам му испричао шта смо нас два свршили у Бјерке. Континентални блок, уз помоћ Америке, једино је средство да се препречи пут да Џон Бул сматра цео свет као приватну својину из које исцеђује и последњу корист пошто је сплеткама и лажима без краја остали део света цивилизованога ставио у службу његових интереса. Сада пошто је мир свршен (кајзерово писмо је од 26 септембра 1905) мислим и да је време да наредимо нашим амбасадорима на страним дворовима да у свима питањима опште политике раде заједно. Заједнички рад за заједничку ствар оставиће свет под утиском да смо ми сада ближи један другоме, па онда да полако припремамо ваше савезнике Французе за нову оријентацију њихове политике кад уђу у наш савез".

Докле је кајзер сањао о Двојноме и Тројноме савезу чији би он био вођ, дотле је цар Никола II био на муци због тајнога уговора. Грофу Ланздорфу се чинило да је нешто обрукан по повратку из Бјерке. А кад му је цар показао уговор после портсмутскога мира, Ландсдорф није могао веровати својим очима и ушима. Одмах су известили Николу Николајевића и министра војске као и начелника главнога генералнога штаба. Кад

се Вите вратио из Роминтена од кајзера, он је на првоме састанку честитао цару на постигнутом споразуму са кајзером. Цар Никола II задовољан то саопштава своме министру иностраних дела, али кад је Ланздорф показао текст уговора Витеу — граф Вите није видео текст код кајзера — узвикнуо је: „Па зар цар не зна да има савезни уговор са Француском!" Граф Ланздорф иако слаб човек знао је да се овај уговор мора отказати ако се неће да Француска **Цар се каје** или откаже савез са Русијом или буде под немачким утицајем. Цар је о тешкоћама известио кајзера, а овај му шаље охрабривања. „Наш савез није у супротности са руско-француским савезом који је нерадо гледан у Немачкој. Са друге стране, обвезе Русије према Француској вреде само онолико колико Француска то заслужује својим владањем. Она је тебе оставила на цедилу за све време овога рата, а Немачка ти је помагала свима средствима у колико то нису сметали уговори о неутралности. Русија је нама морално обвезна. Слажем се са вама да ће требати времена, рада и пријатељства да Француску приведемо себи. Наши мароканski послови су регулисани, атмосфера је сада чистија. Уговор је врло добра основа за даље грађење. Ми смо сложили наше руке и потписали смо пред Богом а он је услишао наше жеље. Што је потписано, потписано је; Бог нам је сведок".

Положај Ламсдорфа и Витеа је био појачан одговором рускога амбасадора у Паризу, који на наредбу да извиди шта мисли Француска, одговори да је то узалуд, јер Француска неће у савез са Немачком нити ће признати стање створено 1871. Граф Вите тада пише у Берлин да савезни уговор нема обвезе, на што добије од фон Билова одговор: „Што је потписано то је потписано." У октобру, а према мишљењу графа Витеа, тада председника руске владе, цар редовним дипломатским путем шаље писмо кајзеру а нареди рускоме посланику да каже да уговор не може ступити на снагу докле се не споразумеју Немачка, Русија и Француска, јер је сад немогуће добити пристанак Француске а уговор је у супротности са Двојним савезом. Кајзер није никако

пристајао да је све свршено с овим. „Канцелар, коме сам прочитао део твога писма, тако пише он Николи II. 28 новембра, — каже ми да један чисто одбранбени савез не може да супроћава савез са Француском. Јер, кад би тако било, онда би значило да је Русија дужна да подржава Француску и у случају да ова нападне Немачку. Ако је тај савез овакав као што је овај наш, чисто одбранбени, онда нема супротности међу њима". Кајзер је видео да је уговор мртав кад је прочитао објављена упутства рускоме изасланику за конференцију у Алгесирасу. Русија се одвојила од немачкога вођства. И тако је овај измамљени и брзо отказани уговор у Бјерку био увод у нову руску политику.

Отказ уговора и нов правац Русије

Тек што је овај уговор отказан, руски цар започиње разговоре са британским послаником у Петрограду о спорним питањима између В. Британије и Русије. Сер Едвард Грај јавно говори 25 октобра 1905 да основи раздвојености два велика народа леже у прошлости, те да је време да се узајамно поверење појача. Приликом реконструкције владе у новембру 1905, на банкету лорда мера лондонскога шеф владе говори о добрим расположењима Енглеске за руски народ. На конференцији у Алгесирасу се указа нова прилика за зближавање и измену мисли. Прва ознака била је у томе што је руска влада, када је Порта окупирала Табах као одговор на окупацију Мисира, саопштила у Цариграду да ће подржавати Британију.

Руски зајам

Реформе које је почео Столипин у 1905, и отварање Думе у мају 1906, примљене су с отвореним допадањем. Али, владе су могле држати Думу у рукама докле су могле добијати зајмове из иностранства; после јапанскога рата требала је велика сума да се финансиска криза поправи. Француска није могла дати ни паре докле се не сврши мароканска криза, а Поенкаре је опет говорио да се зајам може добити ако Дума одобри зајам. После потписа уговора закљученога у Алгесирасу, руска влада закључи зајам 3. априла 1906. То је био

највећи иностранн зајам у модерној историји народа. Тим зајмом — пише гроф Вите — Русија је чувала златно важење, и подигла се од последица једнога рђаво смишљенога рата и од једне озбиљне буне. Овај зајам је омогућио влади да противстане свакој тешкоћи тога времена". Немци у знак освете за пропаст онога уговора у Бјерке, забране учешће Немаца у уписивању зајма. Енглези, напротив, узеше први пут после кримскога рата уписивати овај руски зајам. Уписивање је имало значаја што су писали противу њега и у Лондону и у Паризу и у Петрограду. У Паризу Клемансо у „Ороri" опомиње Французе да не дају новац те тиме обезбеђују цару победу над својим поданицима. Опозициони листови у Петрограду воде борбу против зајма пре него се Дума састала. Дума је била сазвана 9 маја а 22 јула је била распуштена. Лондонски „Тајмс", тада још противник Русије, пише противу овога самовласнога распуштања Думе, и оправдава пријатеље уставобранитеље што се боре противу нових зајмова. „Тајмсу" је изгледало „да је аутократска влада добила под лажним изговором велики зајам. Али, и то не може вечито трајати. Не могу вечито они држати под стегом очајни народ." Кад су прве вести о распуштању Думе дошле у Лондон, шеф либералне владе је у своме говору у Доњем дому опоменуо руску владу и дао народу наде на боље: „Једна се Дума отегла друга се протегла".

Ствар зближавања је, међутим, напредовала; а када на место грофа Ламсдорфа дође А. Извољски, ствари кренуше право у Тројни споразум. „Русија ће сад новим путем, говорио је барон Ерентал кад је чуо да је Извољски министар, он ће је водити Енглезима". У мају 1907 лондонски „Тајмс" доноси вест да ће се ускоро потписати неки енглеско-руски уговор. „Уговора нема, каже енглески министар иностраних дела, али морам рећи да у обема земљама расте жеља да се дође до пријатељскога споразума за питање обостраних интереса. Та тежња је руководила обе владе да у више прилика заједно раде. Такву тежњу ми ћемо храбрити, и ако се она настави, она ће донети собом ре-

шења многих питања и ојачаће пријатељске односе између две државе."

Први почетак је фебруара 1907. Руски министарски савет дискутује енглески предлог о деоби сфера утицаја у Персији. До тога времена јавно мнење у Русији није одобравало ту политику, службено мишљење у Русији је било да Персија мора доћи у целости под утицај Русије и да Русија мора полако правити трансперсиску жељезницу до каквога утврђенога пристаништа у Персиском Заливу. Догађаји су показали да је тај план неизводљив и да треба све чинити да се избегне сукоб с Енглезима. Најбољи начин јесте да се поделе сфере утицаја. Извољски је разлажући нову политику приказао чврсту везу између тога решења и багдадске железнице. Споразум с Енглеском може довести до жељених резултата ако се не би томе успротивила Немачка, коју би приближавање довело у забуну. Извољски је уверио Берлин да Русија неће предузети никакве обвезе пре него се са Немачком споразуме ако би се тицале немачких интереса. Споразум са Немачком је потребан. Русија је до сада чинила све да отклони багдадску железницу, али министри треба да одлуче хоће ли да измене ту политику. Коковцев, министар финансија био је за споразум са Немачком, али примедбе за багдадску железницу остају непромењене. Он не би био зато да се стварају такмаци Русији за извоз њеног жита, а железнице ка персиској граници довешће у опасност руски положај у северној Персији. Немачка и Енглеска би могли ући лако у сферу рускога привреднога утицаја. Кад се мора примити багдадска железница онда нека буде, али треба добити накнаде на другоме месту. Остали министри и начелник Главнога генералнога штаба решише да се више не може супроћавати садања политика и да треба тражити накнаде.

Русија и багдадска железница

Угодба о багдадској железници је постигнута тек 1910, али дотле су енглеско-руска споразумевања напредовала из дана у дан. У августу 1907 потписана је једна конвенција. Ранија декларација лорда Солсбериј да је Енглеска на Блиском Истоку „сецовала на рђавога коња" изгладила је препреке у Европи, а руско-јапански рат страховања на Далеком Истоку. Конвенција је отклонила узроке историскога супарништва.

Први споразум је био најважнији, тицао се Персије. „Влада Велике Британије и Русије — гласио је увод — пошто су се узајамно обвезале да поштују целокупност и независност Персије а искрено желећи чување поретка у Персији и мирно развијање, као и сталност у једнаким користима за трговину и индустрију свих других народа, сматрајући да свака од њих има из географских и привредних разлога нарочитог интереса да се очува ред и мир у извесним граничним покрајинама Персије, или у суседству с једне стране руске границе а с друге стране границе Авганистана и Белуџистана, у намери да се отклоне сви узроци каквога сукоба између интереса В. Британије и Русије у горе поменутим покрајинама, споразумеле су се како следује:

I Велика Британија се обвезује да не тражи никакве концесије политичке или привредне природе изнад линије Каср-и—Ширин пролазећи кроз Багдад, укључујући ту Испахан и Језд и завршавајући се у једној тачци на персиској граници онде где се секу авганистанска и руска граница, и да не омета захтеве сличне руске у томе крају. II Русија се обвезује да не тражи никакве концесије изнад линије која почиње од авганске границе преко а укључујући њих, Газик, Бирџанд, Керман, а свршава се у Бундер Абасу, и да се не противи енглеским концесијама у томе крају. III Русија и Енглеска се обвезују да се не противе, без претходнога споразума, никаквој концесији ако би је руски или британски поданици тражили у „пределу између линија означених у I и II члану конференције." Овај уговор је значио да је Персија подељена на две сфере утицаја, једна већа руска, друга мања енглеска а неутрална зона је поље за равноправни рад. Персијски Залив није улазио у конвенцију, јер како су Енглези тврдили, он није био ни на руској ни на индиској граници; он је само саставни, и то делимично, део персиске земље. Осим тога, у ову конвенцију није могао ући што у њему постоје нарочити британски интереси које Велика Бри-

Персиски Залив

танија више од сто година штити. Британска влада је дајући овакву изјаву нарочито подвукла тај њен нарочити интерес у Персиском Заливу дајући обећања да она неће спречавати у њему ни туђу трговину и ако жели да одржи status quo.

У погледу Авганистана Велика Британија је изјавила да не намерава да мења политичко стање у њему нити да се меша у његове унутрашње ствари нити сама, нити светујући Авганистан да предузима какве мере против Русије. Русија са своје стране признаје Авганистан као земљу изван сфере њеног утицаја и обвезује се да се у погледу Авганистана споразумева у свему са британском владом.

Што се тиче Тибета владе енглеска и руска обвезале су се да поштују његову независност и да се не мешају у његове унутрашње ствари.

Овај енглеско-руски споразум био је свакојако примљен Русији. Граф Вите га је назвао победом британске дипломатије, која је онемогућила Русију да анектира Персију. У Лондону је лорд Керзон једва што добро казао за уговор који је обележавао као најважнији међу уговорима што је В. Британија закључила за последњих педесет година. Концепција је добра, али извршење уговора несигурно. Сумњиво је решење у односу на Авганистан, рђаво у Тибету а још горе у Персији. Лорд Ленсдаун критиковао је неке појединости али је изражавао наду да ће Руси лојално све извршити. Лорд Керзон је говорио о Русији као непријатељу на кога треба добро мотрити, а опозиција је, готово сва, била готова да Русију сматра као пријатеља.

Али, и 1907 као и 1904, Енглеска добила је што може више и по што нижу цену за дане прилике. Енглеска није ништа више дала, казивао је Сер Едвард Грај што већ у напред није било изгубљено. Биланс је пословно говорећи био за Енглеску повољан. Карактер трансакције је био обележен изјавом лорда Киченера команданта војске у Индији који је на питање владе може ли бранити Персију, одговорио да може одговарати само за јужно-источну Персију. Тражено је оно

што се бранити може. Од највеће је важности да у будуће Русија не може дуже грозити Индији. Теориски говорећи Енглеска је пустила свој повлашћени положај не само на југу него и у Персиском Заливу у коме је положај Енглеске био сто година непромењено чврст. Русија то није у уговору изречно рекла. За Авганистан обвезе не вреде, јер емир није дао пристанак.

Енглеско-руска конвенција је била подложна критици као пословна ствар, али политички успех је био изван дискусије. Русија је уз савез са Француском додала нову снагу њеноме угледу као Велике Силе, а В. Британија је уз Француску добила још и потпору Русије за сваки случај противу немачке опасности која је све више расла. За овим су дошла уклањања појединих месних трвења као и после споразума са Француском — чисто дипломатском сурадњом. Енглеско-француски споразум проширио се у Тројни споразум који је сад стајао према Тројном савезу на европској шаховској табли. Узалуд је фон Билов покушао да умири Немце и да умањи значај овога историскога чина. „Наслањајући се на осигурања ми пазимо без икаква страха на крај разговора, говорио је он 30 априла 1897. Може се рећи да ја узимам енглеско-руски споразум сувише мирно. Ја га узимам за оно што је — покушај да се уклоне тешкоће које сам донео кући бавећи се на страни; супарништво између кита и слона није вечито. Да смо окружени тешкоћама и опасностима нико боље не зна од мене. То је последица нашега истакнутога положаја. Не треба се узбуњивати због споразума који нас непосредно не дирају. Ми не можемо живети од непријатељства других народа. Оставимо другима слободу кретања коју тражимо за себе.“ Опозицији, међутим овај споразум је изгледао већи удар него енглеско-француски споразум од 1904. *Einkreisung* је више него икад на дневном реду.

Немци према Енглеско-руском споразуму

Измирењу Русије и Велике Британије је следовало још једно зближавање. 9 јуна 1907 Француска и Јапан признају територијалну целокупност Китаја са равноправношћу трговине. Месец дана доцније Јапан и Ру-

сија потписују сличан уговор о *status quo* у Китају с тим да га бране свим помирљивим средствима. После овога Јапан и Русија утврђују споразум о риболову, о трговини, и о пловидби, као и о манџурским железницама. Затегнутост настала после руско-јапанскога рата, попустила је. Непријатељи В. Британије и Јапан с једне, Русија и Француска с друге стране постају пријатељи. Русија се не плаши на Далеком Истоку те може да се сва посвети далеко опаснијој игри европске политике.

Литература: L. Fraser: India under lord Curzon; V. Chirol: The Middle Eastern Question; Енглеска плава књига: Tibet; C. Philipson, N. Buxton: The Question of the Bosphorus and Dardanelles; Szilassy: Der Untergang der Donau-Monarchie; Izvolsky, Witte: Memoirs; Siebert: Diplomatische Aktenstücke; Troubetzkoi: Russland als Grossmacht.

ГЛАВА XII

БЛИСКИ ИСТОК

I

Стална рђава управа у Маћедонији охрабрила је околне хришћанске државе да оружаном пропагандом и организованим покољима спремају будућност за себе на Балкану. Турска позива у јуну 1902 Силе да растуре маћедонски комитет; Русија и Аустрија које су од 1897 предузеле заједнички рад известе султана да он први треба да почне. Абдул-Хамид обећа реформе за Маћедонију и постави за генералнога инспектора Хилми-пашу, да их он примени. Реформни програм је био сасвим недовољан, те је 1903 Лорд Ленсдаун израдио свој реформни програм. „По нашем мишљењу положај становништва у Маћедонији је готово неиздржљив. Наименовање једнога или више хришћана у Анкетној комисији у Цариграду и у Комитету за инспекцију у Маћедонији, било би корисно; али није доста само правити анкете. Ми тражимо да се поставе европски инспектори за судство и за финансије, а европски официри за реорганизирање полиције и жандармерије. Докле год нема новаца за плате, реформе су неизводљиве.“ После овога Аустрија и Русија предају енглеској влади један нацрт за реформе који су израдили графови Ламсдорф и Голуховски, и моле да их Енглеска помогне. Главни инспектор је требао бити неопозив за извесно време сем по пристанку Сила. Страни официри су имали да изврше реорганизацију жандармерије и полиције, а жандарми би били и муслимани и хришћани.

Зулуми у Маћедонији

Порта је имала да примора Арбанасе да престану са зулумима у Старој Србији противу Срба. Султан је требао да помилује све политичке кривце осуђене за политичка дела за последње три године у три вилајета (косовски, битољски, солунски). За сваки од три вилајета требало је направити буџет, приходи би се уносили у Отоманску банку (која је била под контролом Европе), и у првом реду трошили би се на управу у вилајетима. Десетак се имао укинути.

Лорд Ленсдаун је примио овај нацрт, препоручио га је Абдул Хамиду, али је задржао себи право да уноси нове измене у току рада. Султан је примио „фебруарски програм" реформа у целини, и узео на себе да га примени на целу европску Турску. Да се не би султан изговарао да му се смета, Лансдорф је сишао до Београда и до Софије тражећи од владе српске и бугарске да прекину са четничким акцијама у Турској. Бугарска влада распусти мађедонски комитет у Бугарској, а преко својих трговачких заступника (конзуларних у ствари) опомене вође бугарскога покрета ако дигну буну да им кнежевина неће доћи у помоћ.

И ако је султан обећао у начелу нацрт реформа у Мађедонији а Бугарска се показала готова да растури револуционаре, на Балкану није било ведрије; у јулу 1903, плане буна у Мађедонији. Побуњеници нису могли издржати борбу са редовном војском, а 31 августа Бугарска се обраћа Силама. Аустрија и Русија заједнички упуте опомену и у Цариград и у Софију да се ниједној помоћи неће, ако не приме њихов реформни програм. Лорд Ленсдаун овога пута одговори да је време да се примене оштрије мере и он ће их предложити. Крајем септембра 1903 буна је била престала, и лорд Ленсдаун упути свој предлог у Беч где су већ Лансдорф и Голуховски спремали нов реформни план. Овај енглески план је био да се постави за Мађедонију или гувернер хришћанин, нити са Балкана нити из великих држава, или гувернер муслиман са два цивилна агента по избору аустро-руском. Европски официри су требали да реорганизују

Реформни програм

жандармерију. Турска је имала да повуче војску са бугарске границе, а Аустрија и Русија су гарантовале Порти да Бугарска неће слати војску на границу нити чете преко границе у Турску. Свака сила ће послати по шест официра да прате трупе.

Овај програм је био у сагласности са аустро-руским програмом, који су израдили аустриски и руски министри спољних послова у Мирцштегу где су се састали Фрања Јосиф I и Никола II да претресу ситуацију на Балкану.

Мирцштешки програм

24 октобра 1903 посланици Русије и Аустро-Угарске подносе британској влади мирцштешки реформни програм за Мађедонију:

1. „Цивилни агенти Аустрије и Русије ће бити уз генералнога инспектора, скретати пажњу његове на потребе хришћанскога становништва и на незаконити рад локалних власти, надгледати увођење реформа и подносити о свему извештаје својим владама.

2. Један иностран генерал са иностраним официрима биће наименован за жандармерију, која ће Мађедонију поделити у секторе за надзор, обучавање и организацију.

3. После умирења Мађедоније Турска ће променити границе административних јединица, са старањем да се боље групишу народности.

4. Администрација и судство морају бити преуређени, а хришћани бити примани у службу.

5. Мешовите комисије са подједнаким бројем хришћана и муслимана, истражиће сва почињена злочина дела за време садањих нереда.

6. Турска ће накнадити хришћанима-избеглицама отштету, и подићи ће куће, цркве и школе које су Турци порушили. Новац за накнаду делиће оштећенима одбори у којима ће заседавати виђени хришћани под контролом цивилних агената.

7. Цео једногодишњи приход од пореза неће се скупљати од сељана попаљених села.

8. Турска мора предузети фебруарске реформе и Мирцштегски програм без одлагања.

9. Нередовна војска (башибозук) се има одмах растурити".

После једне претње од стране Аустрије и Русије, Мирцштешки програм је примљен у начелу. Цивилни агенти Хилми паши бише именовани, ди Ђорђис постављен за команданта маћедонске жандармерије са двадесет и пет официра. Маћедонија бива подељена на зоне. Аустрија добија Скопље, Италија Битољ, Русија Солун, Енглеска Драму. Немачка добија управу жандармериске школе у Солуну. Турска и Бугарска се споразумеше те није имало нове буне. „Осећа се на свима странама да почиње ново доба", писао је аустриски цивилни агенат Милер својој влади. Али генерални консул енглески Гревс пише својој влади да има некога бољитка, да је бољитак привремен, али да неће трајати ако финансије и правосуђе не буду промењени, јер се методи турски нису променили.

Лорд Ленсдаун није никако веровао у Мирцштешки програм, па је у једној депеши од 11 јануара 1905 изнео друге мере за реформу Маћедоније. Сем уређења жандармерије друго се није ништа урадило, па и у њој сувише је мало европских официра. Потреба за новцем је велика, а новац се може имати ако се смањи војска у Турској. Велика Британија је до сада гледала са миром како се две силе, Русија и Аустрија муче; пошто Турска стално и успешно спречава реформну акцију, то је Енглеска решила да позове све силе да заједнички раде на томе. Први захтев је био да се смањи број трупа у Маћедонији и око ње на величину довољну за чување унутрашњега поретка, Бугарска би имала то исто да уради, а поред тога још и да спречи образовање чета на бугарској територији. Ако се Порта приклони, све силе би јемчиле да Бугарска неће окупирати турску територију. Други захтев Енглеске био је да се направи једна комисија представника сила — које би их именовале — а ова би под председништвом генералнога инспектора имала управну и извршну снагу. Трећи захтев је био да се десе-

Енглески реформни програм

так преобрати у новчане порезе од које би се одређена сума плаћала из свакога вилајета Порти, а остатак трошио на локалне потребе. Генерални инспектор, могао би, уз европску комисију, да располаже трупама.

У то време су Аустрија и Русија поднели предлог за финансиске реформе по коме би сви приходи по вилајетима пролазили кроз вилајетске филијале Отоманске банке, а оне би их распоређивале под контролом генералнога инспектора и његова два цивилна помоћника. Ако су приходи недовољни за извођење реформа у вилајетима и за накнаду штете за пострадале хришћане од буна 1903, онда Аустро-Угарска и Русија пристају да се подигне царина од 8% на 10%. Турска поднесе контра предлог за финансиску контролу у којој је европска контрола искључена. Енглеска одбија да прими обадва предлога. Она није пристајала на повишење царина пре него се не претресе питање о редукцији војске; редукцијом ове смањио би се и уклонио дефицит; осим тога Енглези нису пристајали да приходи иду Отоманској банци која није била за тај посао, него једном нарочитом телу које је овлашћено да извиди реформе у Маћедонији. Русија и Аустрија пристадоше да и друге силе поставе своје представнике који би уз цивилне агенте помагали у контроли над финансијама. Овај предлог се прими; све силе поставе финансиске стручњаке да помажу цивилним агентима главнога инспектора за Маћедонију у послу око финансирања у њој. Султан не хтеде да пристане на ово, те зато лорд Ленсдаун предложи силама да се флотом сила принуди на ову меру. У томе циљу је упућена једна нота у новембру 1905 у којој се тражи: а) продужење мандата Хилми-паше главнога инспектора, цивилних агената и реформне жандармерије за још две године, б) и нову уредбу о финансиским комисијама састављеним од главнога инспектора, два цивилна агента и представника Енглеске, Француске, Немачке, Италије. Европска ратна морнарица, изузевши немачку, дође пред Митилену, окупира царину и пошту; после те демонстрације султан попусти.

Нова влада у Енглеској мислила је да се Европа уморила од напора у Турској па се решила да се неко време задовољи улогом онога који бди. Реформна жандармерија је добијала код мађедонскога становништва поверење; са финансијама је ишло боље. У априлу 1907 Енглеска пристаје да се повисе царине од 8% на 10% у Турској са роком од јула исте године, али тражи да се предузму енергичне мере да се четовање по Мађедонији пресече. „Грчке чете су корен целога проблема", каже он рускоме посланику у Бенкендорфу. Под притиском Енглеске, Аустрија и Русија чине заједнички корак у Атини, Београду и у Софији, у септембру 1907. Чете се једним делом туку између себе зато што се рђаво тумачи чл. III Мирцштешкога Уговора; али, казано је у представци владама грчкој, бугарској и српској, прегруписавање по народностима неће се вршити по активности чета, него по status quo ante. Владе Бугарске, Грчке, Србије сад знају на чему су и зато треба да повуку чете и да их не помажу. Ову представку су прихватиле и помогле друге силе, али владе атинска, београдска и софиска нису примиле да је чл. III Мирцштешкога, аустро-рускога споразума узрок четовања. Од свега није добивено ништа, а султан се ускоро показао тврдоглав и непопустљив као никад дотле. Кад су му силе затражиле да продужи рок трајања европскога мандата за реформе у Мађедонији за седам година, за колико је време повећана царина у Турској, султан затражи да цивилни агенти и финансиски делегати и официри жандармерије морају постати турски чиновници. После великога напора и дугога времена султан је најзад одобрио да мандат траје до 1914 год.

Грчке чете

И поред свих напора сила, ствари у Мађедонији су ишле све горе. И зато Енглеска крајем 1907 поново започиње акцију. Ми морамо, говори она великим силама чинити на Порти представку што она троши сувише на војску у Мађедонији; трошкови су неразмерни према услугама што их редовна војска даје за безбедност грађана, и да је много боље за уништавање чета да се повећа жандармерија и створе летеће жандармериске колоне и да се дадне извршна власт официрима командантима. Нека се сведе број турских трупа, па ће се од те уштеде створити кредит за организацију ове жандармерије". Али, нико није прихватао овај предлог. Аустрија и Русија одбију енглески предлог под изговором да ће султан то без разговора одбити. Немачка је рекла Сер Едварду Грељу да су његови предлози непрактични. А Италија одговара да треба најпре тражити испуњење ранијих обвеза па онда ићи даље.

У Мађедонији не иде боље

Докле су одговори сила на овај енглески предлог полако путовали у Лондон, Аустрија задаје ударац и иначе маломе угледу европскога концерта. Барон Ерентал, који је наследио 1906 мекога графа Голуховскога на Балплацу, и као аустро-угарски посланик у Петрограду био за обнову Тројецарскога савеза, крајем јануара 1908 објављује да је добио од султана повластицу да гради железницу кроз Новопазарски Санџак и веже босанске железнице са турским код Митровице. По члану XV Берлинскога уговора, Аустро-Угарска је имала право да гради војничке и саобраћајне путеве кроз Санџак; и нико није овоме доброме дипломати могао замерити да је прекорачио одредбе Берлинскога уговора и ако није у њима било помена о железници.

Железница кроз Санџак

Објављујући ово барон Ерентал је тврдио да је Аустро-Угарска верно својој традиционалној политици тражила ову повластицу не да територијално што узима него да створи други пут до Солуна, пошто се царинским ратом показало да Србија може да затвори Аустрији пут до Јегејскога Мора. Немачки канцелар говори пријатељски о овоме предлогу „и ако ми нисмо дали нити когод тражио од нас пристанак". А Титони говори то исто: „Ја сам био извештен о овој намери, али право не би могао спорити. Ту нема опасности за европски концерт или мир, ако све силе

сматрају железнице као дејство за реформе у Маћедонији". Русија је примила ствар друкчије; Извољски са горчином говори о повреди духа аустро-руског споразума постигнутога 1897 и 1903. Кооперација Аустро-Угарске и Русије, одређена је 1897 овим је чином збрисана; њу није могао барон Ерентал повратити више у живот, и ако је доцније примао руске предлоге о јадранској железници, која би везивала Румунију на Дунаву код Прахова са арбанаским пристаништем Св. Јован Медуански на Јадранскоме Мору, а преко Србије.

Срџба Извољскога била је не због маћедонскога сељака него више због саревњивости Русије на утицај и углед Аустро-Угарске на Балкану. Велика Британија је жалила што је, у часу када су се реформе требале појачати, једна од водећих сила у тој реформној акцији умањила могућност извођења реформа, можда је и уништила, што је за себе извлачила корист у часу када се спремао план за реформу судства. „Наше држање, говори Сер Едвард Грej 28 фебруара 1908, у питању санџачке железнице јесте благонаклоно неутрално. Али, предлог је несумњиво дао повода да се озбиљно о њему разговара. Да се изабере овај тренутак и добију нарочите повластице од султана, мора изазвати извесно страховање што појединачно једна велика сила гледа своје личне интересе. Ја ћу јако сажаљевати ако се такав утисак учврсти, јер бих желео да се међу силама сачува слога (концерт) за маћедонске реформе". „Расправљајући маћедонско питање човек није никад далеко и од Турскога питања, а ово је више пута доводило до Европскога рата. Докле постоји европски концерт можемо имати некога јемства да ово питање неће довести до рата". Сер Едвард Грej је поновио своје предлоге што их је у зиму правио, али је сад предлог имао и додатак. „Турски гувернер Маћедоније треба да буде постављен за један одређени број година, па и његове способности и вредности морају ценити силе; он мора имати слободне руке и сигуран

Енглеска осуђује Аустро-Угарску

положај, и само тако Маћедонско питање може бити решено. Мирцштешки програм неће поправити положај".

Аустрија је сама подигла ово питање, јер кад је издала маћедонске реформе, Сер Едвард Грej, мислећи на њих озбиљно, покренуо га је. Аустриска штампа на челу са *Framdenblat*-ом устала је противу независности гувернера, јер Турска неће без силе да дадне пристанак, али предлог Сер Едварда Греја није боље прошао и у другим престоницама сем у Бечу. Зато он пошаље свима силама једну озбиљну представку. Русија је прва поздравила енглески корак, и ако је она после онога бечкога изненаднога удара имала права да сада сама нешто ради. Извољски је у начелу примио предлог о гувернеру Маћедоније, али је признао да га неће једнодушно примити ни силе ни султан. Али, исто се може помоћи ако се непокретним начини генерални инспектор за известан број година без пристанка сила. Енглези се овим одговором задовољили те сложе да се Хилми-паши да ранг везира за известан број година и да се може сменити само по пристанку сила. Нешто се могло учинити за ствар само у ближој енглеско-руској сарадњи. Да би се ова могла развијати даље, краљ Едвард VII прими позив руског цара да дође у Ревал у посету.

Ова посета је била прва што ју је један британски владалац учинио Русији. Зато се дигла велика вика и на дому и у Европи. Социалисти у Доњем дому напали су оштро Сер Едварда Греја, а овај је топло бранио. Посету је краљ одавно дуговао. Краљ није видео цара седам година, а цар је долазио као гост краљице Викторије у Балморал. „Време је дошло да се овај догађај није даље могао одлагати без повреде доброга реда кад су обе земље у пријатељству. Можете ви поцепати конвенцију, али онда ће разговори о реформама у Маћедонији бити узалудни". И 10 јуна 1907 краљ Едвард са краљицом, у пратњи адмирала, генерала и свога секретара долазе у Ревал. „Ја сам уверен, рекао је Никола II, да ће овај наш састанак ојачати многе и снажне везе што везују наше

Састанак у Ревалу 1907

две династије, и донеће срећне резултате доведавши наше државе у ближе везе и осигуравши светски мир. Прошле године су решена неколика питања од велике важности по Русију и Енглеску. Ја сам уверен да ће Ваше Величанство оценити као и ја сам вредност ових споразума, који, и ако ограничени, могу да подигну узајамно поверење и добру вољу између две земље". „Ја могу само срдачно одобрити речи Вашега Величанства о скоро закљученој конвенцији", одговори Едвард VII. „Ја верујем да ће она служити да ојача везе што везују наша два народа, и сигуран сам да ће довести до повољнога решења извесних крупнијих ствари у будуће. Ја сам уверен да ће то у многоме помоћи да се очува светски мир". Извољски и Сер Чарлс Харфилц су објавили саопштење после посете да су у пуној сагласности у свима тачкама.

Ова обострана уверавања потстрекавају нагађања; и далеки циљеви су приписивани глумцима у драми. Кнез Билов показао је своју стрепњу тражећи обавештења; Извољски га је уверио да „ни јавни ни тајни уговори између Енглеске и Русије, којима би се ишло противу немачких интереса, не постоје". Слична умиривања дата су и Бечу. Да је састанак у Ревалу унео страх у највише кругове види се по говору кајзерову официрима у Деберицу. „Чини се да желе да нас окруже и да нас изазивају. Морамо бити спремни да их дочекамо. Немац се није никад боље борио него кад је имао да се брани сам са свих страна". Неколико дана доцније њега су на тркама и на мору у Хамбургу дочекали са неописаним одушевљењем и са песмом „Стража на Рајни". „Кад се запитам шта значи то одушевљење, наша стара песма се чује. И онда разумем. Господо, хвала вам, ја сам вас разумео. Ви пружате руку човеку који чврсто греде својим путем, и који зна да има иза себе некога који разуме и који ће га помоћи". Немци нису имали право што су састанку у Ревалу давали значај завере противу њихове безбедности и благостања, али су погодили да је Ревал јаче везао Енглеску и Русију.

Немачка страхује

Ревалска посета је нарочито претресана међу тајним удружењима младотурским, у Турској и ван ње. Младотурци су одавно ковали планове да добију републику и устав. Откако је 1905 Европа почела стварати озбиљне планове да реформише европску Турску, младотурски покрет у области отоманске царевине постаје независан од младотурскога комитета у Паризу; кроз читаву европску и азиску Турску створи се мрежа завереничких одбора са средиштем у Солуну. Анархија у Маћедонији је достигла врхунац, силе су требале да се умешају; младотурци су и сами признавали да треба реформисати Турску, али су желели да то раде Турци. По младотурскоме плану требало је побунити војску; за овај план је била одређена III армија у Маћедонији. Јилдиски двор је имао обавештења да се завера спрема, и у марту 1908 Абдул Хамид шаље једну комисију да похвата конце завери. Младотурски комитет онда реши да буну изведе у септембру; састанак у Ревалу пожури комитет „Јединство и напредак" да убрза буну. И 3 јула 1908 Нијази бој први подигне црвено барјаче у Ресну и оде у шуму, а за њим брзо пође и Енвер-бој. Три дана доцније официри из битољскога гарнизона беже у гору, где им притекоше масе добровољаца из Маћедоније и из Арбаније. Нијази-бој уђе 22 јула као победилац у Битољ, а 23 јула објави устав од 1876 (Митхад-пашин устав). Сутра дан младотурци упућују Абдул Хамиду ултиматум: „Или се покорити или ми идемо на Станбул". Султан признаје устав, а у подне га главни инспектор Хилми-паша објављује са конака у Солуну. Револуција је поздрављена у читавој царевини. Чета нестаје као под неком чаролијом, хришћани и Турци се братимише по улицама, штампа је слободно писала, буле откриваху лица, и после дугих страдања грађани отоманске царевине уђоше у период бољега живота. Тога лета нестаде из Маћедоније цела реформна машинерија.

Младотурска револуција

II

Европа је са хвалом говорила о младотурској револуцији кад тишину европских кабинета проломи проглас Фрање Јосифа којим објављује да анектира Босну и Херцеговину, на основу тога што не може дати устав овим провинцијама без анексије, и да напушта Новопазарски Санџак. По уговору о Тројецарскоме савезу од 1881 Аустро-Угарска је добила право да анектира Босну и Херцеговину кад буде сматрала за потребно. Калноки се није користио овом одредбом. После обнове савеза 1884 десно се Пловдивски преврат и Русија је гледала да не изазива даље заплете с Аустро-Угарском. Од 1887 до 1897 ствар је ћутала. Покушај цара Фрање Јосифа I да приликом враћене посете Николе II у Бечу 1897, понови питање о анексији, добио је леден одговор да питање анексије треба да се проучи кад дође време. Калајев наследник Буријан је отворено говорио о анексији, а долазак једне русофилске династије у Србију на место аустрофилске 1903 унео је нову опасност за јужнословенске покрајине Хабсбуршке монархије.

Анексија Босне

Барон Ерентал је добио концесију за новопазарску санџачку железницу без претходнога саветовања са Русијом, али није мислио да изврши анексију без претходнога споразума са њом. Санџачка железница је наљутила Извољскога, улила неповерење, а у Думи су га Миљуков и други критичари потакли да поврати свој углед. Прво време Извољски се показао врло хладан према Аустрији, али у априлу 1908 он упућује један мемоар у Беч са жељом да се обнови споразум између Русије и Аустро-Угарске. Аустрија би требала да прими руски предлог о железници Дунав—Јадранско Море, јер би Србија изашла на море кроз Арбанију. Ерентал одговара да јадранска железница треба да иде кроз Босну. Извољски, не питајући за савет ни Енглеску ни Француску упути опет један меморандум Ренталу 2 јула 1908 у коме прима санџачку железницу и показује готовост, ако се покаже неодржив

status quo на Балкану, да разговара о променама на Балкану, па и о анексији Босне, Херцеговине и Санџака у замену за отварање Мореуза за руске ратне бродове. Извољскова сугестија да би Аустрија могла анектовати Босну и Херцеговину пријатно је изненадила Ерентала, па онда пошто је дао условни пристанак реши се да у најкраћем времену изврши анексију. Извољски је показао пут а младотурска револуција тренутак за анексију. Кад се јавну револуција Ерентал ће рећи својој госпи: „Ја морам сад узети на себе одијум па да свршим оно чега су се моји претходници од Андрашија до сад плашили". Он је одговорио: Ако Русија хоће да допусти да Дарданелима прођу и румунски и бугарски бродови као и руски, ако заједчи да Цариград неће напасти руска флота, испразниће Санџак, одрећи ће се права над Црном Гором. После седнице Крунскога савета, држане 19 августа 1908, Ерентал је добио начелни пристанак Немачке и Италије, а Извољски саопшти то Србији преко њенога министра иностраних послова Миловановића.

Докле се Извољски бавио у Карлсбаду граф Берхтолд, аустроугарски амбасадор у Петрограду, позове Извољскога на састанак са баро-ном Ренталом у Бухлаву у Моравској. На томе састанку, 15 септембра, требало је споразумети се о свему. Шта се између њих, Извољскога и Ерентала разговарало, доконало и утврдило немогућно је знати; њихов разговор је био без сведока, а никакво писмено није остављено о томе; после анексије и Ерентал и Извољски, сваки за себе, приказивао је ствар друкчије. Главне линије, међутим, су ту. Ерентал је примио план Извољскога за сазив конференције која би одобрила промене. Извољски је доцније тврдио да је Ренталу скретао пажњу на незаконитост његова поступка а обећао је да се неће противити Ренталовим плановима; Ерентал је цару Фрањи Јосифу писао истога вечера после састанка да му је Извољски обећао благонаклони став. Овако је тврдио и граф Берхтолд коме су, каже он, оба државника причала ствар. Друга супротност у тврд-

Састанак у Бухлави

ћењу била је озбиљнија. По Еренталовy извештају цару Фрањи Јосифу, он је саопштио Извољскоме да ће се анексија извршити може бити још у почетку октобра пре него се састану аустроугарске делегације. Извољски је тражио да буде у половини октобра, кад он буде у Петрограду. Ерентал му је као одговорио да би то одлагање било мало практично, али је обећао да ће га на време обавестити. После анексије Извољски је говорио да је обманут, али кад га је граф Берхтолд опоменуо на разговоре у Бухлави признао је да је помињан почетак октобра као датум анексије. У осталом, Извољски је погрешио што није, како је обећао, послао, после Бухлаве, протокол састанка од 15 октобра 1908.

Извољски је после лечења у Карловим Варима кренуо на тенане преко Алпа да обиђе све престонице и претресе питања отварања Дарданела с Италијом, са Француском и са Великом Британијом. Ерентал, међутим, из Бухлаве право долази у Беч и даје се на посао. Руски медвед, каже Ерентал барону Шену, из Вилхелм-штрасе, мумлаће али неће уједести. Туска ће сигурно протествовати; зато се Ерентал обратио Бугарској да њу добије за свој план. И тако 23 септембра Фердинанд долази у походе у Пешту цару, који га је примио са краљевским почастима. „Ерентал није казао краљу Бугарске ни шта се с Извољским договорио ни да ће скоро извршити анексију, кажу Еренталови биографи, и нису разговарали о заједничкој акцији". Фердинанд у свакоме случају је добио уверење да Аустрија неће правити примедбе ако би он прогласио независност Бугарске; али датум, као ни у Бухлави није утврђен. За овом посетом следовала је друга у Бечу, неслужбено, и ту је био други разговор између Ерентала и краља. Штрајк на Источним железницама за којим је следовало насилно одузимање железница од стране Бугара, султаново одбијање да дадне место бугарском дипломатскоме агенту при некој дворској свечаности, убрзали су ствар и Бугарска прогласи своју независност у Трнову 5 октобра 1908.

Саучесништво Бугара

Првога октобра Кевенхилер, аустро-угарски посланик у Паризу, и његови другови посланици у Италији, Великој Британији и Немачкој добили су аутографска писма Фрање Јосифа I са наредбом да их сваки преда 5 октобра надлежним владама. Извољскога, кад је 3 октобра дошао у Париз, нашло је писмо барона Ерентала од 30 септембра с извештајем да ће се анексија извршити 7 октобра. Како је председник Француске републике Фалијер морао оставити 5 октобра Париз и поћи у Рамбује, он прими 3 октобра графа Кевенхилера у три часа после подне који му предаје лично писмо аустрискога цара. „Ово писмо, каже Фалијер, садржи објаву анексије Босне и Херцеговине. Добро, а шта је са прогласом бугарске независности?" — „Све је урађено, одговори брзо и индискретно посланик, Бугарска ће извршити проглашење дан раније од нас". На тај начин је превремено објављено свету у Паризу, место једновремено и у одређени дан у свима престоницама Европе. Граф Кевенхилер извести министра иностраних дела г. Пишона да су Русија, Немачка и Италија дали пристанак за анексију. И због тога је анексија објављена 6 октобра 1908 место 7 октобра.

Откривање аустро-бугарског тајног договора

Шеф француске владе Клемансо је био више љут на Извољскога, што Извољски није претходно разговарао са савезником, него на Ерентала, који је повредио Берлински уговор. Француско јавно мнење се није много узбуђивало. „Анексија није много измењивала европски поредак, ствар је озбиљна али не смртоносна", писао је Аното у својој књизи „Политика равнотеже." У Русији и у Србији, где јавно мнење није знало за претходне разговоре, анексија је изазвала запрепашћење. Извољски је говорио српскоме претставнику у Паризу да не може разумети зашто се Србија толико буни, кад ништа изгубила није, добија помоћ Русије. Руски посланик у Бечу говори слично посланику Србије Симићу „да је повраћај Санџака довољна накнада за Србију, сад је затворен пут силажењу Аустрије ка Солуну, а отворене су наде да Србија добије тај пут. У

јавности је Извољски друкчије говорио. Он је изјављивао да је Ерентал радио без његова знања а у намери да поврати пољуљани углед Извољски се одлучио да изведе Аустро-Угарску пред суд Европе надајући се да ће моћи, у часу кад суд ратификује анексију, добити као накнаду слободан пролаз за руске бродове кроз Дарданеле. У нади да ће за те планове добити Енглеску он крене из Париза у Лондон 9 октобра, али, и у Лондону је наишао на разочарање, и ту је чуо прекоре, заслужене, што је крио своје планове од својих пријатеља.

Кад је граф Менсдорф, аустро-угарски посланик у Енглеској, предавао писмо аустриског ћесара краљу Едварду VII, краљ је без околишавања изразио своје негодовање посланику због овога чина. У своме одговору ћесару краљ Едвард је то казао, и потсетио је свога високога „брата" на његову свечану обвезу из 1871. Сер Едвард Грај изјавио је да свака промена Берлинскога уговора треба да буде одобрена од другога европскога конгреса, као што је Русија морала да свој отказ из Парискога уговора о Црноме Мору ратификује пред Лондонским конгресом 1871 на коме је донесена ова одредба: „Ниједна Сила не може сама себе ослободити обвеза примљених уговором нити мењати њене одредбе без пристанка страна уговорница." Посланици Русије, Француске и Енглеске у Цариграду по налогу њихових влада изјавили су Порти да све измене у Берлинскоме уговору морају добити пристанак свих потписница Сила. Енглеска пошље у Бело Море — турске воде једну ескадру као знак симпатија и подржавања Турске. Руска и енглеска влада објављују 13 октобра саопштење да ће тражити европску конференцију. Извољски је добио прву тачку из својих планова; али за другу, за накнаду Русији, добио је негативан одговор. Енглези су одговорили да нису знали ништа о ономе што се радило противу Берлинскога уговора, па сад, кад је Аустро-Угарску оптужио јавно да га је прекршила, откуд може потпомагати руски предлог за даље повреде турскога суверенитета.

Извољски у Енглеској

Сер Едвард Грај је отворено казао Извољском да питање Мореуза не покреће на конференцији, али му је дао писмено уверавање да он гледа повољно на његове захтеве, које привремено одбија да помаже. Фон Билов извештава 13 октобра британску владу да Аустрија не прима конференцију а Немачка ће је у томе помагати. Барон Ерентал 22 октобра изјављује пред делегацијама да би примио конференцију ако би њен програм био уређен и утврђен како он жели, и ако конференција само одобри а не дискутује анексију.

Трећи члан Тројнога савеза није био задовољан, ни мало задовољан током догађаја; краљ Италије назва анексију ударом ножем у Берлински уговор. Јавно мнење скочи, почеше демонстрације пред аустро-угарским посланством у Риму, а у Народној скупштини, жестоко нападне Аустро-Угарску у присуству самога посланика, бивши шеф владе Фортис. „Једна једина сила са којом Италија може доћи у сукоб то је, на жалост, наш савезник. Влада мора тражити од народа нове жртве да прилагоди наше војне снаге потребама садањега стања. Босна је материални добитак, а Италија из кризе излази празних шака". Фортису је Ђолити честитао на овоме говору пошто је видео расположење скупштине. Титонију, министру иностраних дела, није било лако, и он је у начелу одобрио анексију. „Ја сам знао да ће доћи, рекао је он, али да ће Ерентал овако брзо то урадити, било је изненађење. Уговор о тројном савезу предвиђа накнаде за Италију на случај промене *status quo-a* у Арбанији и у Маћедонији; својевољно напуштање Санџака било је од велике важности, јер отклања свако страховање од напредовања Аустрије ка Солуну. Конференција за ратификацију измена у Берлинскоме уговору је потребна, али се не може добити злоупотребом Аустрије.

Анексија је била удар за В. Британију и за народ у Русији и Италији и ако за њихове владе не, али то је био силан ударац за Србију и за Црну Гору, које почеше да се спремају на војску. „Србија, казивао је српски министар спољних послова Др. Милован Миловановић бечким новинама, осећа прави физички

Одјек у Србији

бол.“ Србија се никада није помирила са контролом Аустрије над Босном. Краљ Милан је једном рекао да је он једини Србин који је заборавио окупацију Босне. Од доласка на власт краља Петра у Србији се стекло дубоко уверење да ће се југословенске области уз помоћ Русије, моћи одвојити од Аустро-Угарске. У 1905 години аустро-српски односи постају затегнути, јер Аустро-Угарска објави царински рат 1905 Србији као одговор на српско-бугарску царинску унију. „Свињски рат“ је запалио читав народ, а одговор на царински рат је био велика поруџбина топова у Француској у фабрици Крезо. Др. Миловановић је видео да се анексија не може покварити, па се онда крене на пут по Европи да испослује ако може бити, аутономију Босне и Херцеговине под гарантијом Сила, и једно пристаниште на Јадранскоме Мору као утеху за Србију. У Лондону су му обећали да ће територијалну накнаду Србије помагати све дотле докле и Русија то тражи. У Петрограду су топлије дочекали престолонаследника Ђорђа и Пашића. „Цар је, реферише Пашић, изјавио велике симпатије за Србију, али саветује да се мирно владамо, наша ствар је праведна али наша спрема слаба. Босанско-херцеговачко питање се може само ратом решити. Аустро-Угарске неће пристати ни на аутономију ни на какве територијалне накнаде. Русија неће признати анексију. Аустрија неће напасти Србију, али не треба изазивати.“ И поред ових умерених савета, српско јавно мнење остаје ратоборно; Србија узалуд позива у помоћ Турску. Евакуација Новопазарскога Санџака је ублажила понуду, а Велики Везир Ћамил-паша изјављује да, иако неће признати анексију и ако је бојкот аустро-мађарске робе показао расположење Турака, мора одбити сарадњу са Србијом.

Јесен прође и цела зима у узаврелости због анексије, али ниједна држава није хтела или није смела да Аустрију ратом позове на ред. Београдско праскање подиже у Бечу велику срџбу и ратоборни начелник Аустро-угарскога Главнога генералштаба Конрад фон Хецендорф, који је дубоко уверен био да ће Аустрија, ако једнога по једнога непријатеља не истуче, наћи све не-

пријатеље једнога дана у савезу противу себе, предлагао је неколико пута журно да се Србија примерно казни. Немачка ће се, каже он, држати исправно, од Италије нема страха, Русија је слаба, Француска је равнодушна, а Енглеска мирољубива. „Ваш Сер Едвард Грај хоће мир“, говорио је неким Енглезима барон Ерентал. А кад су му рекли да не треба потцењивати енглески утицај, Ерентал је одговорио: „А шта нам Енглеска може шкодити?“ Ово самопоуздање је црпео Ерентал у говорима немачкога канцелара и Извољскога пред крај 1908. Фон Билов је говорио одајући хвалу Младотурцима, али одсудно тврдећи да ће подржавати Аустро-Мађарску. „Цео цивилизовани свет гледа на њих са поштовањем и наклоношћу. Говори се да смо ми њихови противници, јер смо били добро са старим режимом. Ми се не мешамо у унутрашње послове страних земаља. Ми желимо само једно: да видимо Турску ојачану политички и привредно. Ми нисмо ни узели ни тражили ни парче турске земље. Ми не желимо да играмо главну улогу у босанској игри. О анексији нам је казано кад и Италији, кад и Русији, али не и кад ће она бити. Аустрија мора сама да расправља своје битне интересе и поступа како зна. Ми нећемо ни часа двоумити да пружимо сву своју помоћ, и ја сам Извољскоме казао да у погледу конференције ми стојимо нераздвојни са нашим савезником“. Извољски је неколико пута одлагао свој говор у Думи, и, најзад га је држао 24 децембра 1908; тон је био низак, признавао је да је ствар изгубљена. „Ја сам скрхан, тужио се Извољски Берхтолду. Наша слобода акције у Босанском питању упетљана је уговорима од тридесет година. Протестовати без намера да се улази у битку, била би лудост. Једино што треба радити, тражити европску конференцију после претходнога споразума са Силама; то не може бити увредљиво за Аустро-Угарску.“ Овакве речи Извољскога Ерентал је тумачио да су последице претње „да ће он објавити њихове разговоре ако Извољски не престане говорити да Ерентал

Немачка уз Аустро-Угарску

Извољски се извињава

није џентлемен.“ У нову годину, 1909, улазило се већ са идејом да од конференције неће бити ништа. Аустрија је била одбила да изиђе на конференцију без претходнога споразума са Силама и без уверења да се неће претресати анексија; а ако би се њен акт раније одстранио онда не види разлог зашто би се сазивала европска конференција. У осталом, овде је требало решити три проблема: аустро-турски односе, бугарско-турски заплет, и аустро-српски спор. Сва три проблема требала су да буду решена пре Ускрса 1909.

Барон Ерентал је говорио да је његово нетражено повлачење из Санџака довољна накнада за паучинаста права турска над Босном и над Херцеговином; али једно због озбиљног бојкота аустро-угарске робе, а друго да се отресе једнога противника, Ерентал је морао наћи излаз. Нашао је на тај начин што је Турској исплатио $2^1/_2$ милиона турских лира за изгубљена царска добра у анектираним покрајинама. Овај излаз Сер Едвард Грej је назвао „прво ведро небо“. Ситуација се поправила још више кад су и Бугари платили пет милиона лира део у Источним железницама; Русија је узела на себе да то уреди, смањивши своја потраживања за ратну штету од 1878.

По мишљењу барона Ерентала кад је султан примио акт анексије онда друге државе мање заинтересоване треба, тим пре, да признаду анексију; Србија није била тога мишљења, и Тројни споразум је покушао да Србији направи мост за повлачење. Србијин одговор на корак Сила није задовољио ни аустриску ни енглеску владу; и зато су барон Ерентал и енглески посланик у Бечу Картрајт спремили други покорнији одговор. Криза је била све оштрија, и није се могла без крајње узбуне свршити. Марта 19 немачка влада извештава Русију да је фон Билов готов да позове Ерентала да упозна силе са признањем анексије што га је учинила Турска; па, ако Русија пристане, Немачка би, можда заједнички са Русијом, предложила Силама да простом разменом нота признаду анексију; на тај начин би се испунила жеља Русије да Европа призна

Србијин одговор

анексију. Извољски захвали Немачкој за то пријатељско саопштење — први знак од почетка кризе којим Немачка показује жељу да ублажи затегнутост — али му се чини да се њиме пориче конференција и да се Србија предаје у руке Аустрије а Аустрија ослобођава од обавезе да реши друга питања. Извољски одмах обавести Париз и Лондон, додавши да би могао у начелу примити ако би му се гарантовала конференција.

Шест дана после овога немачкога корака — 23 марта, фон Билов не добивши одговора чини „пријатељски притисак“, што је било у ствари нешто врло налик ултиматума. „То није био ултиматум казивао је фон Јагов, него предлог за посредовање који је Извољски прихватио као повољан излаз из ћорсокака. Чариков, помоћник Извољскога, говорио је да је Немачка учинила Русији велику услугу. А Кидерлен Вехтер је причао доцније: „Ја сам сам начинио ултиматум, знајући да Русија није спремна за рат“. Фон Билов је тада телеграфисао посланику Пурталесу у Петроград: „Немачка влада је срећна што може да забележи да руска влада признаје пријатељски дух њенога корака и да је Русија наклоњена да прими предлог. Она је готова да предложи бечкој влади да позове Силе да, нотифицирајући аустро-турски уговор о анексији, формално признаду укидање чл. XXV Берлинскога уговора. Пре него то уради немачка влада би желела да буде сигурна да ће руска влада ово примити. Другим речима ми очекујемо тачан одговор: да или не. Сваки двосмислени одговор сматраћемо као одбијање. У томе случају ми ћемо пустити ствари својим током. Одговорност за све што би настало сносиће Извољски“.

Извољски, после саветовања са царем, одговори да ће Русија, ако Аустро-Угарска позове силе да пристану на поништење чл. XXV, примити формално и условно поништење. Дајући на тај начин нов доказ жеље да се реши криза, Извољски се нада да ће Берлин приволети Беч да прими британско посредовање и споразумети се са Београдом. Саопштавајући овај догађај Лондону и Паризу, Извољски је објашња-

Русији прети Немачка

вао да се није могао даље противити; њему је остајало или да призна анексију или да гледа упад Аустрије у Србију. Пред том великом опасношћу за Русију и за светски мир у случају аустро-српскога сукоба, а и у жељи да сачува Србију, он је морао примити анексију. Руси су имали на страни да објасне величину жртава за мир и да Русија не намерава да иде на конференцију. Барон Ерентал је изјавио немачкоме канцелару своју велику захвалност; али му је цела ствар морала доћи тако изненадно да није могао да спречи један чланак „Н. слободне пресе" од 25 марта 1909, чланак који је написао познати бечки историчар Др. Фридрунг по документима (од којих је један део био лажан) који му је ставила на расположење бечка влада, добивеним из аустро-угарскога посланства у Београду. Др. Фридрунг је оптужио српско-хрватске вође да су велеиздајници, јер су са Београдом радили противу монархије.

Фон Билов брзо позва своје посланике да одмах код влада у Паризу, у Риму и у Лондону раде да учине што и Руси. Италија је примила и ако је Титонију била неповољна брзина овога захтева. Француска одговори да би примила али тражи да Аустро-Угарска положи свој захтев тек пошто се заврши српско-аустриски спор. Сер Едвард Грej је одговорио суво да признање анексије не може претходити него само следовати решењу аустро-српскога спора. Марта 26, међутим, барон Ерентал изјављује да ће чекати до 28 марта 1909, а онда ће послати ултиматум Србији. Сер Едвард Грej видевши да барон Ерентал намерава да изврши своју претњу, прими текст изјаве Србије — коју су израдили барон Ерентал и енглески амбасадор у Бечу, и изјави да ће признати укидање чл. XXV ако се од њега затражи чим Србија пошље, а Аустро-Угарска прими Србијину изјаву. Српски посланик у Бечу долази 31 марта на Балплац и предаје изјаву формалнога напуштања захтева.

Србија попушта

Она признаје ту да анексијом Босне и Херцеговине нису њена права ничим повређена. Примајући савете Великих сила Србија неће протестовати и противустајати нити мењати своју политику и досадање суседске

односе према Аустро-Угарској. У вери да су намере Аустрије мирољубиве, Србија ће вратити стање војске на оно какво је било у пролеће 1908. Тројни споразум сада, позван да призна анексију, прими аброгацију чл. XXV Берлинскога уговора, а Аустро-Угарска се одрече права полиције у црногорским водама.

Овај сукоб европских кабинета, и ако без крви, остави дубоке маснице на политичкоме телу Европе. Ерентал је добро играо и добио. Он се кроз продор на Берлинскоме уговору вешто и одлучно провлачио; то су му сви признали и ако не сви одобрили. Привидан успех Ереналове политике дао је монархији неку снагу, учврстио поуздање у себе; и зато је поводом његове смрти Стефан Пишон француски министар иностраних дела казао да је Ерентал био после Метерниха највећи аустриски министар. Берлин и Беч су били никад као дотле заједно, те је кајзер могао да се јави свету „у сјајноме оклопу". Берлин нити је предлагао нити желео анексију; али чим су јој се почели противити, дужност и интерес јесте уз Аустрију стојати, и зато је барон Холштајн из свога кута пожурио фон Билова да стане одмах без двоумљења крај свога савезника. А кад је анексиона криза прошла, фон Билов је говорио пред Рајстагом: „Право је било на страни Аустрије. Анексија није безобзирна крађа, него последњи ступањ на путу једног политичког и културног напора започетога још пре тридесет година. Она је добила право над тим покрајинама тешким радом, а формална повреда уређена је уговором са Турском. Србијина спремљења нису вредела један светски рат. Данашње државе Русије стекло је признање свих пријатеља мира." Кад је отстрањен са власти фон Билов је друкчије судио о анексији. „Први пут Аустро-немачки савез показао је своју снагу у једном озбиљном сукобу. Она група сила чији се утицај у Алгесирасу прецењивао отишла је у парам-парчад кад је дошло питање континенталне политике". Ово изгледа доста верно, али не представља целу истину. Централне силе су добиле Пирову победу. И ако је изгледало да је Тројни споразум после анексије био расклиматан, ане-

ксија је још јаче приближила силе Тројнога споразума. Попуштање Русије није значило крај краљ-Едвардове политике заокружавања, како је говорио Билов, него почетак те политике.

Извољски је био љут; то је била срџба, у неку руку, једнога обореног од вештијега но он пехливана, али то је било мање важно од срџбе што је руски народ и цара после капитулације обузела. Русија је гледала како се њен вековни противник снажи угледом на Балкану; Русија је изгубила накнаду коју је мислила добити у накнаду за пристанак на анексију; Русија је претрпела неуспех у погледу конференције; Русија је, изнад свега, морала да призна Србији и балканским Словенима да је сувише слаба да брани њихове интересе. Па ипак, у осећању за осветом Петроград и Београд су били везани и надом. Никола II намерно заобилази Аустро-Угарску, а и ако су тек у фебруару 1910 повраћени нормални односи, Руси нису лако заборављали анексију. Поред тога у децембру 1909 створен је тајни уговор између Русије и Бугарски, појачан уговор од 1902, по коме се словенски идеали могу остварити на Балкану пошто Русија буде победила централне силе.

Русија дубоко незадовољна

Кајзер је био узнемирен политиком Русије, и за време кризе је отворио срце цару Николи. „Имаш право што кажеш да је прошла година била пуна догађаја“ — писао је кајзер цару 8 јануара 1909; — анексија Босне било је велико изненађење за свакога, нарочито за нас, јер смо и ми били обавештени о аустриским намерама чак доцније него ти. Али и ако је Аустрија радила без нашега знања, није могло бити двоумљења како треба да се држи један лојалан савезник. Ти ћеш ми први одобрити ову лојалност. Али, то не значи да намеравамо напустити наше старо пријатељство. Ценећи то, ја сматрам то толико важно да све што те односе може да повреди треба да се уклони. Неко је говорио као да смо ми љути што си направио споразум с Енглеском у Средњој Азији. Исте вести су кружиле о посети што ју је учинио

чика Берти у Ревалу. Све је то будалаштина. Ми разумемо потпуно да Русија мора данас избегавати сваки сукоб са Енглеском. Ти си ме више пута уверавао да нећеш улазити у споразуме ширега карактера са Великом Британијом. Не, драги мој Никице, нису то ниједан од ваших споразума с Енглеском нити твој састанак у Ревалу, што су нас узнемирили и разочарали. Нешто друго је ту по среди. Неоспорно је да се за последње две године Русија постепено удаљавала од нас, све више и више приближујући се јаче комбинацији сила које су непријатељске према нама. У свету се сматра да је Тројни споразум између француске, Русије и Енглеске свршена ствар. Енглески и француски листови говоре да је Тројни споразум наперен противу Немачке, а врло често им и руски листови у томе помажу. У садањој кризи руска политика показује очигледну тежњу да иде за Енглеском и Француском“.

Кајзер и цар

Кад је Русија попустила, кајзер је захваљивао цару „што је изабрао лојални племенити пут да се очува мир. Само захваљујући твојој мудрој и несебечној иницијативи Европа је поштеђена од ужаса светскога рата. По неким листовима мени приписују дело анексије и туже ме, уз остале глупости, да сам унизио Русију мојим предлогом за мир! Наравно, ти знаш боље како је све било. Лично потпуно ми је свеједно шта новине пишу; али не могу да се ослободим извеснога осећања стрепње, ако се одмах не оповргну те луде и гадне лажи што круже о мојој политици, да то може појачати зло расположење између наших народа. Ако се нас двоје здружимо отворено и лојално за одржање мира — а то је моја најтоплија жеља — ја сам уверен да ће мир бити не само очуван него га нико пореметити неће“. После тога кајзер и цар су остали у пријатељским односима, а 1910 је у Потсдаму углављен споразум о Персији и о багдадској железници. Киделен Вехтер је оценио овај немачко-руски уговор о реосигурању да је сличан Бисмарковом од 1887. Али затегнутост није никако попу-

штала, обострана штампа бивала је из дана у дан оштрија, неповерљивија. Ствар се окретала светскоме рату, и велика проба је почела.

Литература: Енглеске blue books; S. C. Eliot: Turkey in Europe; Brailsford: Macedonia; L. Villari: The Balkan Question; Molden: Graf Aerenthal: Sechs Jahre Äussere Politik Oesterreich-Ungarns; C. R. Button: The Revolution in Turkey; Pears: Forty Years in Constantipole; Abbott: Turkey in Transition; Аустриска црвена књига: Diplomatiche Aktenstücke betreffed Bosnien und Herzegowinen 1909: Siebert: Diplomatiche Aktenstücke zur Geschichte der Entente Politik; Friedjung: Das Zeitalter der Imperialismus II; Molden: Graf Aerenthal; Conrad: Aus meiner Dienstzeit; Sosnosky: Balkan Politik Oesterreich Ungarns II; H.W. Steed: The Realm of Hapsburg; Larmerout: La Politique Extèrieure de l' Autriche-Hongrie; Troubetzkoï: Russland als Grosmacht; Schwertfeger: Zur Europaüschen Politik; A. Gauvain: La Crise Bosniaque I v. marts: Who Was Responsible fer the war; Laloy: Documents Secrets; Seton-Watson: The Southern Slavs; Übersberg: Die Rolle Serbiens; Friedjung: op. cit.

ГЛАВА XIII

ЕНГЛЕСКО - НЕМАЧКО СУПАРНИШТВО

Закон о повећању флоте довео је Немачку у опасну зону као што су Немци то знали, а канцелар фон Билов се хвалио да је управљао пажљиво по њој. Кад је вођ социалиста Бебел говорио у Рајхстагу о чланцима које су писали поморски официри и у којима су развијали своје мишљење да немачка ратна морнарица треба да је толико јака да може увек потући Енглеску, фон Билов је то одбацивао као глупости на које ниједан разуман Немац не обраћа пажњу. Кад је „навални програм" од 1900 био завршен, фон Билов је говорио и тада да ће немачка морнарица бити четврта или пета по реду, а Немачка нема никаквих агресивних намера. У једноме објављеном разговору са новинарима фон Билов је у новембру 1904 и даље разбијао сумњичење његове политике и њен значај. Он је видео и једног енглескога новинара, казао је он у децембру 1904 у Рајхстагу, и са њим говорио за то што су извесни енглески публицисти набацали масу иверја у ватру енглеско-немачких односа. „Ја не могу да замислим да икаква мисао о рату може озбиљно забављати разумне људе. Ја се надам да ће судбину оба народа водити трезвене главе које добро знају да ће Немачка и Енглеска, не само данас него увек, радити да очувају садање мирољубиве односе. У истини фон Билов је желео да Немачка има само одбранбену морнарицу, а фон Тирпиц велику ратну морнарицу. Ови званични покушаји да развију сумњу код британске владе, сумњу што се почела јављати не само због великога немачкога помор-

ског програма од 1900, него и због хучне кајзерове инспекције те флоте у Килу, као и кајзерови и његових поданика изазивачки говори. Због тога страховања и Велика Британија је морала 1903 да гради у Розиту једну првостепену поморску базу да гради четири ратна брода сваке године, и да Сер Џон Фишер, кад постаде министар ратне морнарице, сконцентрише сву флоту у домаће воде. Осим тога старијега система бродови су отишли у старо гвожђе, а у октобру 1905 је грађен први дреднот, највећи ратни брод са великим топовима.

Око ратних морнарица

Далеко пре него су Енглези почели да са сумњом гледају на немачку ратну морнарицу, Немци су се узбунили због величине британске флоте. Један лакомислен чланак у британском часопису *Saturday Review* у 1897 да би сваки Енглез, кад би се Немачка уклонила с пута, био богатији, употребљаван је као средство да запали одушевљење за морнарицу у Немачкој. У *Војничком листу* 1904 изађе опет један чланак за који се знало да представља право мишљење британскога адмиралитета, а у коме се тражи да се забрани даље грађење ратних бродова у Немачкој. У почетку 1905 чује се још оштрији глас; то је био глас цивилнога министра морнарице, Артура Лија; он је на једном збору својих бирача, ове опомену да окрену главу од Француске и од Средоземнога Мора па погледају на Северно Море. Ако рат буде објављен, могао би се први судар већ завршити пре него противничка страна буде читала о томе у новинама. Узалуд се овај доцније бранио да су га рђаво разумели. Кајзер је чак протестовао код британскога амбасадора, Немци су почели веровати да Немачка може бити изненада нападнута од британске флоте. Грађење „дреднота" ојача страх и осећање немоћи. „Засули су ме писмима, писао је у својим мемоарима доцније фон Тирпиц, да одговорим на њихове претње из Лондона. Мој нови закон од марта 1906, за шест великих крстарица, био је изгласан сада, и ако је 1900 био одбачен; добио сам кредите да могу

проширити Килски Канал кроз који дредноти не би могли проћи". Утакмица на мору је ушла сада у нову и све опаснију мену. Немачка морнарица пребацивала је Енглеској и обрнуто, неке нападачке послове, а обострана штампа чинила је опет своје да појача сумњу међу њима. Имао је право немачки посланик у Лондону кад је својој влади писао „да је стварни узрок политичке затегнутости — 1906 — не у трговачком супарништву, него у снази немачке морнарице, која све више расте."

А. Џ. Балфур у своме говору од 4 маја 1905, објашњавајући своје погледе на нови одбор државне одбране, успео је да умири донекле јавно мнење. Војска и морнарица, казао је он, требало би да буду што је могуће даље концентрисати; али стручњаци су утврдили, баш и кад би војска била ван Енглеске, а морнарица негде далеко, да се упад у Енглеску не би могао извршити без бар 70.000 људи.

Покушај да се оружање ублажи

Либерална влада покушала је да затишје после Алгесираса искористи и обустави за неко време оружање. Она је објавила да неће градити као по ранијем програму четири него три ратна брода и да ће смањити број разорачких и подморских бродова. — Нада либерала да ће овај програм имати одговарајуће дејство у Берлину, није се остварила. Кајзер је био казао енглеском посланику у Берлину у то време да он, ако би се питање о разоружању изнело пред II-гу Хашку конференцију мира „неће слати на њу свога представника. Свака сила нека сама определи колико јој војне снаге треба." У августу 1906 на састанку Вилхелма II и Едварда VII, кајзер је говорио, у Кронбергу, да је Хашка конференција једна велика бесмислица. А да би показао да његово држање не диктира непријатељство према Енглеској он је примио енглеског министра војске Халдана врло срдачно на септембарске маневре и допустио му да прегледа уређење немачкога министарства војске.

Мароканска криза је показала фон Билова доста добро расположеног. Он је у новембру 1906 овако

ценио европски положај. „На памет нам не пада да кварimo англо-француско пријатељство. Француско-руски савез није био опасност за мир; напротив он је помогао да светски сахат ради. Ми се надамо да мачке и Енглеске нису сметња Тројном споразуму, Добри односи између Русије и Немачке нису кварили француско-руски савез, а добри односи између Немачке и Енглеске нису сметња тројном споразуму, ако он има мирољубиве циљеве. Споразум без добрих односа са Немачком био би опасност за мир. Политика заокружавања Немачке, стварајући круг сила око ње са задаћом да је усаме, била би опасна. Таква политика не би могла бити без стезања, а стезање би изазвало противмере; од притиска и против притиска може доћи до експлозије. Између Енглеске и Немачке нема неких нарочитих рђавих успомена или дубоких политичких размимоилажења. Привредно супарништво не мора значити неизбежно политичко супарништво, а још мање рат. Посете које су учинили председници општина, и које ће учинити немачки новинари, показаће да нема трезвена човека у Немачкој који не би желео искрене и мирољубиве односе. Ако су Немци били на страни Бура нису то били као непријатељи Енглеза, него као идеалисти. На моју велику жалост ја читам у социалистичким листовима да наше подизање одбранбене флоте јесте последица рђавога расположења према Енглеској. Мислити да је градња флоте наперена против Енглеске јесте највећа лудост. Страх Енглеза од неке велике морнарице која још не постоји просто је неразумљива. Ми немамо намере да градимо флоту какву имају Енглези, и ми нећемо никад прекинути мир. Време и стрпљење се тражи. Барометар се померао од кишовитога и ветровитога на променљиво. Обе стране треба да избегавају срџбу. Сувише је важности придавано тобожњим трвењима између два владара. Састанак у Кронбергу је учврстио личне односе".

Немачко мишљење

Шеф либерала није се уплашио од нерасположења кајзерова према разоружању, Кампбел Бонерман је у листу *Nation*, тражио да се у Хагу на конференцији о томе говори. Кампбел Бонерман је био искрен, јер је 1907 изнео програм да смањи број великих линијских бродова у градњи од четири на три, а ако други пристану да смањи на два. Енглеска је учинила предлог седморици министара за седам држава о томе; али 30 априла фон Билов у Рајхстагу изјављује, а предлог енглески је у главном био упућен Немачкој, да он не мисли да о томе предмету разговара, јер мисли да је то и непрактично и опасно. Русија и Аустрија одговорише да би требало одложити то питање.

На конференцији у Хагу британски изасланик ипак отвара дискусију. Он је почео са хвалом за циркуларну ноту Русије кад је првипут 1898 позвала силе на конференцију мира. „Ја знам да ћете се сложити, рекао је он на IV пуноме заседању 17 августа 1907, да би испуњење жеља изјављених овде 1899 било права благодет за цело човечанство. Да ли су оне остварљиве? Ја могу да кажем да је енглеска влада непоколебљиви присталица тих тежњи и да вас она позива на сарадњу за остварење тога племенитога задатка. Знајући да неке државе желе да смање своје трошкове на војну припрему, и да то може бити и независним радом сваке силе за себе, влада Енглеске је готова да саопштава годишње свој програм оним силама које су готове да раде то исто при градњи ратне морнарице и трошењу за то. Ја према томе предлажем ову резолуцију: „Конференција потврђује резолуцију донесену у 1899 (да је ограничење издатака на војску који притискују свет велика жеља свих како би настало било материално и морално благостање човечанства), и, видевши да су терети у већини земаља знатно повећани од 1899, изјављује жељу да све државе узму у озбиљно проучавање ово питање". Амерички изасланик је писмено изјавио: „Жалећи што се није могло ићи даље у овоме тренутку, срећни смо што народи не показују жељу да напусте напоре за даљи рад, ми потпомажемо пред-

Друга конференција за мир

лог британских изасланика". У име Француске Леон Буржоа је изречно помогао британски предлог. Као онај, који је позвао 1899 на прву конференцију све државе, како би се пришло смањивању издатака на војску уопште, Л. Буржоа је изјавио наду да ће на идућој конференцији мира проучавање бити настављено. Овај предлог су помогле још Шпанија, Чиле и Аргентина (које су још 1902 споразумно смањиле поморски програм за грађење бродова). Председник Рус објавио је да Русија није учествовала у дебати, јер 1899 за мало те није дошло до разилажења конференције. Резолуција је без гласања примљена више на говор председника конференције. И тако је општи идеал од 1898 био опет сахрањен, на нечију радост или на нечију жалост. Конференција је ипак донела неку реформу о ратноме поморском праву и одобрила је образовање једног сталнога Међународног суда за узапћене крijумчарске бродове у време рата.

Потпис англо-руске конвенције у августу 1907, није имао одмах за последицу дипломатску сарадњу; нико није мислио да ће ова конвенција сметати пријатељским односима са Немачком. Едвард VII позива себи у госте кајзера у Виндзор о јесени 1907; Вилхелм II долази на кратко време у Енглеску, томе се сви пријатељи мира радују. Кад је 11 новембра кајзеров брод Хоенцолерн пристао у Портсмутско пристаниште, Вилхелм II је на поздрав Лорда мера одговорио овако: „Чини ми се као да сам код куће опет; ја сам увек срећан кад сам овде". То је било доста, али не све. Кад су га свечано дочекали у Гилдхолу, где су му пре шеснаест година дали почасно грађанство Лондона, Вилхелм II је овако говорио: „Кад сам пре шеснаест година отпоздравио Сер Џона Севорија с овога места, ја сам казао да је мој идеал чување мира. Историја, смем се надати, учиниће ми правду и признати да сам отада стално на томе радио. Главни темељ и ослонац за светски мир јесте одржање добрих односа између наше две земље, и ја ћу их даље појачавати колико то стоји у мојој снази.

Кајзер у Виндзору

Жеље мога народа поклапају се са мојим жељама". Четири дана доцније лорд Керзон прогласи кајзера за почаснога доктора грађанскога права. Кајзер остави Виндзор 18 новембра са царицом Аугустом.

Државници и публицисти, како у Немачкој тако и у Енглеској, говорили су само о томе. Једни су говорили, као професор Шиман у *Кројцајтунгу* да ова посета јесте доказ жеље да два народа живе у пријатељству. Други како је сад Енглез разумео личност Вилхелма II и немачку политику. Стварнога супарништва нема. Канцелару блиске *Фосове новине* писале су да је Виндзорском посетом запечаћено измирење два народа и да не постоји разлог веровању како Енглеска хоће да осами, окружи непријатељима Немачку; изузевши National Review, која је непомирљива према Немачкој, већи део опозиције био је мало мање срдачан него што су били либерали. „Тајмс" и ако је задржао став критичара ипак пише да „главни услов да се добије наше пријатељство јесте помирљива политика према нашим пријатељима. Немачка, приметили смо, готова је да иде далеко, сем до рата, да добије штогод за себе. Ако Берлин види да други народи не желе са њим свађе, и да не може добити ништа ако се меша у садање савезе, онда неће бити узрока каквој пометњи. Ова посета, и ако ништа не мења у природи садањих договора, може променити све, бацајући нову и јачу светлост на све данашње политичке проблеме".

Овакво писање се поклапало са службеним изјавама. „Ја желим да кажем, говорио је у Рајхстагу фон Билов, своје задовољство што је добро дочекан наш царски пар од краља и народа. Ја верујем кад се буде писала права историја последњих десет година да ће се видети да је затегнутост између Немачке и Енглеске, која је давно притискивала свет, просто дошла од узајамнога неспоразума. Сваки је другоме приписивао то. Да се отклоне ти неспоразуми и да се очисти атмосфера неповерења било је изнад моћи обе владе и ако не без добре воље. Јавно мнење треба да помаже. Да пријатељи мира у Енглеској

нису радили узалуд, види се на пријему царскога пара. Ја сам сигуран да говорим у име Рајхстага и немачког народа, кад кажем да таква мирољубива и пријатељска осећања ми сви заједнички делимо". Иза фон Билова није изостао ни Сер Едвард Грej. „Енглеска је осетила задовољство за ову посету. Она ће имати своје добро дејство. Половина дипломатских тешкоћа нестаје кад се народи увере да један другоме не желе зла". Сер Едвард Грej је том приликом говорио Французима да је споразум увек чврст, али да није наперен ни противу кога. „Ја се не тужим да Немачка спрема један велики програм за повећање ратне морнарице, али и ми ћемо морати повећати нашу. Положај је, међутим, савршено сигуран, у свакоме случају за годину две". „Мојом посетом у Виндзору, писао је крајем децембра 1907 кајзер Николи II, а то му се није често догађало, ја сам, мислим, отклонио многи узрок неспоразума и неповерења, те је сада ваздух чистији, а сигурност повећана".

Кад је цар дошао у Виндзор његов министар фон Шен рекао је да неће бити разговора о конкретним политичким питањима. Кајзеру је на срцу лежало питање багдадске железнице, те није могао а да не говори о политици вишега стила. Кајзер је жалио увек што Енглези нису пристали на багдадску железницу; то је сметало да се његов план изведе Отоманска банка, група Француза око ње, и ако службена Француска као и Енглеска није пристајала на учешће у финансирању овога предузећа, — тражила је да учествује, али није могла добити обвезнице. И зато су Немци почели сами градити пругу. И ако је немачка повластица била за читаву пругу од Коње до Персискога Залива, Турска је давала гарантију само за 200 километара те железнице од Коње до Булгурлу, што је било готово 1904 године. Две године доцније Немачка банка и Анатолиско железничко друштво покушавају да спроведу железницу кроз Тавридске планине по могућности до Алепа. Хелферих, изасланик ова два завода, хтео је, и ако

Багдадска железница

уверен да се без сарадње Енглеза не може ићи даље, да покаже да он може сам тај посао свршити и имати нешто у рукама за даља погађања. Изгледало је да је у 1908 могуће наставити са даљим грађењем те железнице. И зато кајзер кад је видео међу званицама у Виндзору Халдана министра војске, почео је разговор о багдадској железници. „Ја сам рекао да не могу говорити за друге, али као министар војске ја знам да нама треба једна капија за заштиту Индије од трупа које би дошле преко нове железнице. — А шта ви подразумевати под „капијом". — То је онај део железнице близу Персискога Залива. — Ја ћу вам дати ту „капију", рекао је кајзер. Халдан је видео Сер Едварда Греја, говорио о томе, и добио од њега један опширан меморандум о томе. Сер Едвард Грej каже да је предлог Вилхелма II за дебатовање, али да на ово треба позвати и Русију и Француску чији су интереси у питању ове железнице слични интересима Енглеске. Неколико недеља по повратку кајзерову у Немачку стигне одговор Немачке: Немачка је вољна да с Енглеском разговара о овоме делу железнице на излазу у Персиски Залив, али не жели да конференцији присуствују друге силе; ако оне буду учествовале, онда ће се или ствар покварити или погоршати размимоилажења Немачке са другим силама. И тако је та ствар пала у воду. Овај одговор Немачке противу четворне конференције завршио је периоду измирења које је могло доћи између Немачке и Енглеске. Изгледа да су се Немци плашили да се на конференцији Немачка нађе усамљена, и разговори се поведу противу ње, један против три. Под утицајем топлога пријема у Енглеској, нагонска мржња Вилхелма II противу енглеских идеја и установа притајала се, оживело је породично осећање и жеља да обнови стару присност у политици каква је била владала у почетку његове владавине. Ако су Енглези одбили 1903 сарадњу то је била заблуда, али несрећа је била што су Енглезима одбили Немци услове нуђене 1907.

Отварајући парламенат 1908 краљ Едвард ће имати једну топлу реч за посету кајзерову у Виндзору, али од тада небо се мрачи. Последње недеље месеца фебруара кајзер ће упутити министру морнарице једно писмо о поморској политици. Ово писмо је, изгледа, било један подмукли покушај да се, у интересу Немачке, врши утицај на лорда Твидмауса у очи претресања поморскога буџета. „Тајмс" објављује 5 марта исте године чланак под насловом „Под којим краљем?" Кајзер је упутио, речено је тачно, једно писмо првоме лорду адмиралитета, а овај је кајзеру одговорио; оба писма треба изнети пред парламенат, без одлагања. Шта хоће кајзер; да спречи бродоградњу како би добио један корак испред наше надмоћности на мору? „Писмо је, говорио је критичарима први министар, чисто приватно и лично писмо и то у најпријатељскијем тону. Одговор је био приватан, више информативни, те оба писма влада није ни видела. Пре него је писмо дошло кабинет је већ донео одлуку о буџету за ратну морнарицу. Слично је одговорио и фон Билов и немачким критичарима. „Ја не могу да објавим то писмо, јер је приватно. Желео бих да могу. Оно је, међутим, такво да би га сваки од нас, сваки искрени пријатељ добрих односа могао потписати. Сваки владалац има право да пише другим државницима писма. Велика је увреда рећи да је ово писмо покушај да се утиче на једног министра у интересу Немачке, или да је тајно уплитање у домаће ствари Велике Британије. Наш кајзер је последњи човек који уображава да патриотизам једнога енглескога министра може примити сугестије са стране о буџету за ратну морнарицу. Ми желимо да живимо у миру с Енглеском, и горко нам пада кад један део британских публициста говори непрекидно о немачкој опасности, и ако је енглеска морнарица далеко већа, а други народи имају много јаче морнарице и даље раде на њиховоме повећању. И сад је као и увек Немачка и једино Немачка противу које се с оне стране Ла Манша диже

Енглези и Немци разговарају

јавно мнење и то без икакве ограде. Било би у интересу умирења два народа и целога света, ако би та полемика престала. Као што ми не споримо право Енглеској да гради флоту као неку опасност за нас, то се не могу ни други тужити ако ми желимо да се подизање наше не сматра као нека претња противу Енглеске. У кајзерову писму један џентлмен пише другоме, морнар морнару. Кајзер високо цени част што је адмирал британске флоте. Ето то је тон и значај његова писма. Било би врло жалосно ако би такав предмет рђаво био протумачен, а ја са задовољством бележим да је такав покушај свуда осуђен".

Буџет за флоту 1908—1909 предвиђао је само два нова дреднота; то је био доказ да је влада помирљива расположења, и она се реши да већ раније приватне разговоре, претвори у званичне. Прва прилика је била посета Едварда VII у Кронбергу да се отпочну разговори. Краљев секретар Сер Чарлс Хардинг поведе те разговоре, истакавши незгоде владине и опасности ако се ово утркивање настави и позвао је немачку владу да отпочну разговори о томе. Кајзер је давао уверавање о својим пријатељским намерама, али је жустро изјавио да ће он пре ићи у рат него што ће пристати да једна влада може диктовати како ће се он оружати на мору. И представник немачке владе је одбио јасно ове енглеске покушаје. Разговори политички су изгледа били оштри, Енглез Хардинг је говорио тоном без поговора, кајзер слично томе; једини Едвард VII био ведар и добре воље. Едвард VII на путу за Мариенбад, пошао је из Кронберга у Ишл да види ћесара бечкога и поздрави његов „дијамантски јубилеј владавине". Едвард VII је у Ишлу говорио о немачкој флоти и позвао је Фрању Јосифа I да светује свога савезника да престане са даљим подизањем флоте. Фрања Јосиф I је одбио; Едвард VII и он растали су се пријатељски, али разговор је био значајан. „Ерентал је волео да Немачка има мању флоту, али не може да се меша у те ствари". Краљ Енглеске је

Енглези и Аустро-Угарска

желео овим путем да умањи затегнутост, јер је ова постајала опасност за мир, а Фрања Јосиф је приметио, казивао је после одласка Едварда VII из Ишла, да је његова званица незадовољан отишао и тумачио је незадовољство као неуспех у акцији да ослаби чврсте везе у Тројноме савезу. „Покушао је, жалио се цар, да ме одвоји од Немачке, али сам га одбио". Бечки ћесар и британски краљ више се нису никад срели.

Таман је ово прешло, а појави се у *Daily Telegraph*-у од 8 октобра 1908 један недатирани и непотписани разговор са кајзером; то изазива нову буру. Разговор је објављен са његовим знањем и као прилог за побољшање англо-германских односа. Није било мало његово разочарање кад је видео да је његов разговор, верно јавности предаван, изазвао обрнуто дејство. Основно у разговору је његово пријатељство према Енглеској, и ако је оно кварено јавно и тајно за време бурскога рата, он га је гајио мимо свога народа, али му ни Енглези то нису признавали. Уредништво Дели Телеграфа је обавестило читаоце да је чланак у листу дело једнога дипломате у оставци, а службене немачке новине објавише да је разговор био чланак састављен од разговора кајзерових са разним личностима и у разна времена, да је кајзеру поднесен на одобрење, који га је у интересу добрих енглеско-немачких односа упутио фон Билову, који је био на одмору, а овај га упутио министарству спољних послова да чланак прегледају, одакле га вратише са напоменом да се може штампати. Кад је разговор објављен и фон Билов га прочитао, он је писао кајзеру да не би допустио да се штампа да га је раније прочитао. Рајтерова агенција у Лондону, у исто време кад и ово саопштење изађе у *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*-у, да кајзер није желео баш да се овај чланак штампа, али ако његов министар спољних послова одобрава онда и он пристаје. Кајзер каже у мемоарима да је и сам предлагао извесне промене, али оне нису учињене. Други кажу да

Афера са Дели Телеграфом

је прегледао рукопис и изменио две три речи да би мисао била јаснија.

У Немачкој је појава овога разговора изазвала опште изненађење и љутњу. И сам канцелар, у своме говору у Рајхстагу од 10 новембра, није могао да сакрије своје узбуђење. Велику је штету направио овај разговор, а добар део у њему није тачан. Није, например, био прављен никакав ратни план за Бурски рат, свега неколико академских афоризама о рату уопште, па и о њима није Главни генералштаб ништа знао. Немачка није крива за „дуплу" игру. „Ми смо у октобру 1897 опоменули Буре, да имају сами да се боре, а у мају 1899, ми смо их саветовали непосредно и преко холандске владе да се споразумеју, јер ако уђу у рат изгубиће". Није тачно приказана ни интервенција Русије и Француске. Није тачно да је већи део Немаца непријатељ Енглеске, а Јапан може бити миран, Немачка неће пустоловити на Далеком истоку. Да су ова откровења изашла појединачно, узбуђење не би било велико. Двадесет година је кајзер радио, често под тешким приликама, да се дође до пријатељства. Страсне симпатије нашега народа за Буре доводиле су до неправедних и жестоких напада а из Енглеске долазили су неправедни напади на Немце. Наше тежње су рђаво схватане, а непријатељски планови нама приписивани иако они нису нама ни напамет нолазили. Кајзер, убеђен да је такав положај опасан и за наше две земље и за свет, радио је ово. Свака сумња о чистоћи његових намера и родољубља је неправедна. Ја разумем да се он осећао незадовољан непрекидним нападима и сумњичењима за његове поморске планове; он је највише радио искрено и ревносно. Сазнање да објава његова разговора није имала дејства у Енглеској, и изазвала узбуђење и тешко жаљење у Немачкој, упутиће га у будуће да буде чак и у приватним разговорима уздржљивији, а уздржљивост је основа за јединство наше политике и за ауторитет круне. Ако би то било друкчије онда нити бих ја нити моји наследници могли да носимо одговорност. За ову погрешку

Немачки канцелар објашњује

ја примам пуну одговорност. Чиновници у министарству иностраних дела веровали су да сам ја прочитао чланак, знајући да највећи део докумената читам. Ја сам одмах дао оставку, али, — и то је најтежа одлука у моме животу — по жељи кајзеровој, повукао сам је. Ипак, не треба од ове недаће правити катастрофу. Погрешка није непоправљива. Само, нико не треба да заборави ову опомену.“ Ове речи су кајзера болеле; неколико дана је био сломијен, а фон Билову није никад опростио што га је на овај начин „бранио“ пред Рајхстагом.

Чланак у *Дели Телеграфу* као и писмо лорду Твидмаусу, и ако израђени са добрим намерама, појачали су, место да ослабе, затегнутост. Сви су веровали да је кајзер у праву кад каже да његови поданици нису добро расположени према Енглеској, али није могао никога убедити да је био непрекидно искрен у односу према Енглеској. Брзоплети језик кајзеров учврстио је уверење у Европи да је у светској политици кајзер — експлозивни елеменат. Један сличан удар је био спречен поништајем разговора кајзерова са једним америчким новинаром, Др. Хелом, на *Хоенцолерну;* овај је био прегледан у Вилхелмштрасе, одобрен и требао је да се објави у децембарској свесци Century Magazine, али у последњем часу су штампани примерци узапћени и њима подложена ватра на једном немачком ратном броду. Енглеска влада је примила ствар како су јој фон Билов и други објашњавали, верујући у искрене намере Немачке, али многи посматрачи су видели да ће вероватно ако не и неизбежно доћи до сукоба. Још у почетку XX века Лио Макси у National Review је говорио да је непријатељ Енглеске Немачка, и да безбедност Енглеске лежи у чврстој заједници са Русијом и Француском. Лорд Кромер је у Горњем дому опомињао владу да „за времена спрема што треба за рат који може доћи кроз неколико година, и вероватно ће доћи“. За време свога лечења у Маријенбаду краљ Едвард VII је разговарао са Клемансоом, и овај му је казао да треба што пре стварати територијалну војску. У

Енглеска је узнемирена

новембру исте године лорд Робертс отвара питање опште војне обвезе. „Пред нама стоји призор који се никад није видео, говори он у Горњем дому. Недалеко од нас постоји један народ од преко шесет милиона становника, наш најактивнији противник у трговини и највећа војна снага у свету; он поред надмоћне војске из дана у дан на наше очи повећава ратну морнарицу, а ми ништа не предузимамо. Речима се не може исказати каква одговорност пада на наше Народно представништво. Нама је поверена брига о будућности В. Британије. Моја чврста вера јесте да без војничке организације што више одговара извесним опасностима будућности, и царевина ће се распасти и наша моћ ишчезнути.“

На овој страни лорд Робертс, на другој чувени поморски стручњак Сер Џон Фишер као министар ратне морнарице. Овај последњи још 1905 је упутио краљу Едварду један мемоар; он је ту прорекао да ће доћи до енглеско-немачкога рата у августу 1914, а у марту (14) 1908 је писао Едварду VII „да ми морамо са Немачком поделити мегдан, то је сигурно.“ Почетком 1908 он је имао тајни разговор са краљем. „Ја сам му говорио да треба заробити флоту Немачке у Килу као што је радио Нелсон, и жалио му се што Енглези немају каквога Пита или Бисмарка да такву наредбу изда.“ Ова криминална намера да се зароби у сред мора флота једне стране Силе, без изговора какав је 1867 имао Канинг, није дошла до знања министара. „Ја не желим да откријем свој ратни план, каже Фишер, па ни самоме председнику владе. Једини човек који то зна, јесте Сер Артур Виљем, а он ћути као гроб. Цео успех зависиће од брзине и изненађења“. Пријем на који је наишао предлог сер Џона Фишера код оних којима га је саопштио није га храбрио да тражи нове слушаоце.

Затегнутост је била ту, њу је највише сажаљевао немачки посланик у Лондону; „граф Волф-Метерних, пише Тирпиц, посматрао је растући страх од Немачке с извесном стрепњом. До тада је мислио да ће се Енглези, најзад, помирити са нашим навалним програмом. Али у 1908, разумљиво је и ако не и опростиво,

што је посланик под притиском околине почео губити правилан суд о правим основима енглеско-немачке суревњивости. Посланикови извештаји, а они су били повод да је фон Тирпиц често потрзао оставку, дали су повод да канцелар и ја уђемо у дубље претресање предмета у зиму 1908. Од јануара 1909 био сам готов да одредим једну меру која би осигуравала надмоћност енглеске ратне морнарице за увек. То је био једини пут да се вратимо на старо поверење и срдачност, али и кајзер и његов трећи канцелар одбише да га донесу. Питали су ме зашто ми одбијамо ограничење оружања, говори канцелар Билов 10 децембра 1908 у Рајхстагу; техничке тешкоће су велике. Није реч само о броју и величини ратних бродова. На који начин може човек да израчуна колики су и какови поједини интереси на мору. Па онда ту су и нови изналасци. Па онда ми смо у средини Европе, у најтежем стратегиском положају но ма која европска држава. Данашња европска ситуација није баш најповољнија. Наш би положај био, уистини, рђав, а мир би дошао у опасност, ако бисмо ограничавали оружање испод оне јачине која је потребна за чување нашега положаја у Европи. Најзад, наша ратна морнарица је одређена законом и само за то да обезбеди наше обале и трговину.“ И брзо изграђивање једне јаке флоте је продужено уз пратњу оштре пангерманске свирке; о рату се сад говори у Енглеској и у Немачкој као обичној ствари.

Краљ Едвард у Берлину

За време анексионе кризе енглеско-немачки односи били су мање затегнути него односи аустро-енглески; знало се да ће Немачка стајати уз свога савезника. Ово трвење је мало олакшала званична посета краља и краљице Берлину у фебруару 1909; краљ је био примљен у Општинском дому и захвалио је берлинској општини што га је „тако сјајно дочекала“. Намерно су избегавали противуречна питања за разговоре. Отварајући Парламенат уобичајеном беседом Едвард VII је рекао да је захвалан и узбуђен што су га у Берлину сви онако срдачно дочекали. „У овоме изванредно хармоничноме току посете, фон Билов каже

да је ово био један срећан догађај. Топал пријем у Берлину, одјек добродошлице у Енглеској, а изнад свега краљеве речи о искреној жељи за миром и за пријатељством, показали су још једном Енглезима и Немцима колико разлога има да једни друге поштују и сарађују на делу мира. Немачка је енглески најбољи потрошач, а Енглеска наш.“

Неколико дана пре него је немачки ултиматум Русији завршио анексиону кризу, опет су Енглези имали да издрже нову нервну пробу. По навалноме програму од 1908 Немци су смањили линијским бродовима рок службе од двадесетпет на двадесет година; Енглезима то није ништа падало нарочито у очи; али, о јесени енглески Адмиралитет сазна да је програм 1909—1910 извршен раније, и зато Сер Едвард Грај извести Немачку да ће и Енглези знатно повећати издатке на нову флоту. Енглези реше, као одговор Немцима, да граде шест нових дреднота (1909—1910) и толико исто у 1911—1912. Око овога су се у влади ломила дуго копља, и најзад Сер Џон Фишер победи подржаван од Греја. Влада је одредила средства за градњу четири дреднота, али ако нађе за нужно може да спреми мере за брзо грађење још нова четири брода. У скупштинској згради шапутало се свашта о непосредној опасности, али нико се није надао овоме призору. Устаје лорд Чанселор 16 марта и почиње. „Сигурност царства стоји изнад свега.“ И тада се поче одређивати издатак за сваки брод према сличноме издатку у Немачкој, за сваки немачки дреднот одговарајући број дреднота у Енглеској. Уздркташе Енглези кад Балфур каза да се говори како енглески противник може у априлу 1912 имати 25 таквих бродова. Он, Балфур, мисли да је то претерано али сигурно је да противник у априлу 1912 може имати ако не седамнаест а оно сигурно петнаест бродова. У Енглезе уђе страх; људи почеше говорити о рату као о једној могућности; гласови се раширише да баш зато што Немачка тајно ради да је то сигуран знак да Немачка хоће да отме трозубац из руку Британије.

Поморски буџет

Сер Едвард Грej је примио и објашњења и уверења да Немачка не убрзава датуме своје градње бродова; али јавно мнење је веровало да је Немачка на превару задобила опет једну ступку испред Енглеске на мору. Политички резултати су били очајни; али министарство ратне морнарице користи ову стрепњу и забуну у Енглеској и добија право да од осам нових ратних бродова гради шест дреднота и то са 13.5 полазних топова место са 12 полазних. Овај удар омете грађење германских бродова који су били већ у бродоградилиштима; и кад стиже пролеће 1912 Немачка није имала тринаест, како је тврђено, него само девет. За три године Енглези добију осамнаест нових ратних чувишта.

Онога дана када је у Рајхстагу кнез Билов порицао да Немачка убрзава темпо градње дреднота, енглеску владу у Доњем дому нападају што није почела градити одмах осам дреднота. Влада одговори интерпеланту да мисли да су довољна и четири дреднота, или бар да не треба почети градити пре јула јер не би тиме били брже изграђени. Али, Сер Едвард Грej није крио: „Ситуација је озбиљна. Нова ситуација у нашој земљи створена је новим навалним програмом Немачке, па био он споро или брзо изведен. Кад тај програм буде готов, Немачка ће имати флоту од тридесет и три дреднота, а то значи флоту толико снажну каква никад досада није виђена. То нам намеће потребу, и тек смо на почетку да, изузевши већ готове дредноте, изнова градимо нашу морнарицу.“ А да се убудуће овакав панички страх не би обнављао, Сер Едвард Грej је предложио да се војни поморски изасланици овласте да врше инспекцију; овај озбиљан предлог Немци су одбили. У јулу је објављено да ће се почети са грађењем четири дреднота; то је примљено без протеста. „Оружања се повећавају говорио је упечатљиво лорд Росбери, ова тишина пред буру је страшна.“ Горњи дом је у ово време одбио да ратификује конвенцију о сталном међународном Суду за кријумчарске бродове на мору за време рата; мислило се да не би било мудро везивати себи руке ма каквим правом ратујућих страна.

Фон Билов и поморска политика

У књизи „Царска Немачка“ од 1913 фон Билов објашњава изграђивање велике флоте. Није лако било спремити, загрејати јавно мнење за то а да се не узбуди родољубиво осећање до таквог степена да непоправљиво поквари односе с Енглеском. Енглеска флота је стојала према Немачкој тако неповољно, да је 1897 Немачка стојала пред њом као пањ под сикиром. „За нас је и неопходно и згодно да будемо тако јаки да нас ни велика поморска сила не би могла много оштетити кад нас нападне; даље да бранимо наше прекоморске насеобине независно и мимо других поморских Сила. Наше снажно народно развијање, нарочито у индустрији, приморало нас је да пређемо преко мора. Због тих интереса, а и ради части и достојанства, приморани смо били да будемо у међународној политици исто тако независни као и у европској. Увек сам веровао да до сукоба неће никада доћи: 1, ако имамо ратну морнарицу која се не може без врло озбиљнога ризика напасти; — 2, ако не будемо градили без реда и без броја бродове; — 3, ако не допустимо да нас ма једна Сила увреди или повреди наш углед; — 4, ако не допустимо да се између нас и Енглеске догоди нешто непоправљиво; — 5, ако будемо мирни, хладнокрвни и не вређамо Енглеску, али и не трчимо за њом“. — Ове максиме изгледају мудре али су ометале последњу намеру овога кнеза и његова господара да не пристану на ограничење оружања. Најсјајнији од Бисмаркових наследника није умео да процени крајње последице његове политике. У моди је у ово доба била *Weltpolitik* међу Силама; природно је да је и Немачка хтела да игра у њој своју улогу; али кнез Билов је схватао светску политику на тај начин што ће створити силну ратну морнарицу и имати најјачу војску у свету. Не мора човек да приписује кнезу Билову неке нападне планове, али његова политика је значила претњу вековној практици Енглеске да држи непобедиву флоту како би чувала Енглеску од упада и од блокаде. Бисмарк је добио колониално цар-

Биловљева Велика политика

ство и без флоте и без рата. Ако су нова стремљења тражила промену у политици последњих година, онда је требало да су његови наследници следовали његову примеру: добијати један одређен предмет и са једним ризиком у једно време. Околина Вилхелма II је желела да се иде напред; једни су гледали на Турску, други на Атлантски Океан. Сваки је од ових предмета имао своје и цене и ризике. Требало је бирати између две политике, источне или западне. Кајзер се брани данас да његова политика није била изложена никаквоме ризику, али данас се зна да су око њега биле две струје, две политике; она кнеза Билова показала се штетна по Немачку. Зар није највиша осуда његове и кајзерове политике да навлачећи на најближем Истоку гнев Русије, отуђе В. Британију претећи њеној поморској надмоћности.

„Да је Немачка могла имати други светски положај — говорио је после рата Бетман Холвег, наследник фон Билова у јулу 1909 — примивши енглеске понуде и створивши споразум у погледу морнарице, то стоји ван спора. У 1909 главне линије су постављене. Енглеска је заузела своје место поред Француске и Русије, а Немачка решила свој поморски план и развијала своју источну политику. Оштре речи су измењиване, атмосфера ледена и напуњена неповерењем. Кнез Билов ме је известио да је држање Енглеске предмет велике стрепње, и ако се он нада да ће она попустити. Флота је била мезимче Немачке. У њој су биле изражене оне битне живе снаге читавога народа. Страховања од озбиљних међународних заплета која су долазила због наше навалне политике ублажавана су агитацијом. Ова је била у рукама човека који је тражио власт. А кад год је дошло до сукоба између поморских и политичких снага, Немци су били на страни првих. Све се окретало према иностранству. Пангермански покрет је почео добивати корена, код конзервативаца и националних либерала; — то није била жеља за ратом али извесна ароганција која је отежавала мој задатак." Бетман Холвег није волео фон Тирпица и овај њега. „Бетман Холвег, пише фон Тирпиц, улевао ми је другачије осећање си-

Фон Тирпиц

гурности него његов неповерљиви и невешти наследник. Билов је давао пуну потпору за ратну морнарицу; али после његове оставке морао сам да се борим и за најпотребније кредите докле ми се није досадило; мање је било тешко са Рајхстагом који је све дубље улазио у ствар, него са државном благајном и канцеларом, који су укинули многе кредите потребне за оружање Немачке". Пангермани сти нису крили своје непријатељство. „У очима Бетмана Холвега, говорили су они, главна пажња немачке дипломатије јесте била да се обезбеди неутралност Британије на случај једнога континенталнога рата. Он није био убеђен да је Немачкој била потребна моћна флота, зато што би ова била за рат а не за мир."

И ако Бетман Холвег није могао кренути брод са пута којим је пошао, ипак је ушло нешто помирљивијега у држање службене Немачке. Канцелар је имао поред себе за спољне послове Кидерлен-Вехтера, министра од великог утицаја, који се са Бетманом слагао у томе да Немачка треба да има флоту онолику колико не би изазвала непријатељство Британије. Кајзер није био сложан са Кидерлен-Вехтеровим разлагањем: територијална војска чува мир, а флота му прети." Бетман је био убеђен у добру веру Енглеске па је одлучио да са њом отворено разговара. Он је имао пристанак и кајзеров. „Кад не можемо да растуримо француско-руски савез онда опасност од њега се избећи може споразумом са Великом Британијом. Кајзер је не само био са мном сложан, него је то лично нагласио као једину могућну политику. Почетком августа, према томе, почео сам разговоре о морнарици са сер Ед. Гошеном. Преговори нису довели до резултата, јер лондонски кабинет није полагао на повољан резултат, и није нађено решење које би обе стране задовољило." Кајзер је говорио после абдикације и сам да је подржавао Бетмана Холвега али без велике наде за успех.

Енглеско-немачки разговори о флоти

Бетман је позвао британскога посланика у Берлину и рекао му је да он зна да се питање поморске

снаге сматра у Енглеској као главна препрека искреним односима између Немачке и Енглеске. Он је, даље, казао Сер Едварду Гошену да немачка влада намерава да учини предлоге о томе поморскоме програму, али да се дискусија о томе може са коришћу водити, ако је она део једног општега споразума заснованога на уверењу да ниједна од двеју држава нема намера да нападне другу. Британска влада је примила овакве почетке разговора срдачно. За њу је главно питање поморски програм, али је готова да претресе и то са најбољим расположењем сваки предлог за општи споразум у колико он не би био у противности са британским обвезама према другим Силама. Поморски план Бетманов био је прилично неодређен; канцелар је казао да се у првоме реду не може одступити од немачкога навалнога програма као целине, јер би то наишло на одсудну опозицију у Рајхстагу, али се може говорити о одлагању изградње нових бродова. Тачнија, одређена објашњења о овоме нису дата. По плану целокупни програм градње бродова имао је бити извршен 1918; дакле померање за извршења доцније и ништа више, никаква редукција. Од Велике Британије се тражило да се обвеже а) једним пактом о узајамном ненападању, б) другим пактом да буде неутрална на случај да Немачка буде нападнута од једне или од више држава. На прву обвезу није могла Енглеска правити ни-

Проблем неутралитета

какав приговор, али за другу је било много друкчије. Ако би Велика Британија примила ову другу обвезу, то би значило с обзиром на тадање груписање Сила, да би Енглеска на случај континенталнога рата морала бити по страни. У овакој прилици Немачка је могла да пусти Аустро-Угарску да она почне рат. А ако ступе Аустро-Угарска и Русија у рат, Немачка је била дужна помоћи Аустрију, а чим Русија буде овако нападнута онда би јој морала притећи у помоћ Француска. Циљ је био известан, да се Велика Британија спречи да помаже Велику Британију па макар какав разлог рату био. Добра вера у искреност Енглеске била би уништена код Француза, јер, обвезујући се Немачкој, Велика Британија не би била ни од какве помоћи Француској па ма шта Немачка у даноме часу тражила. Енглеска влада није могла изгубити из вида да би Немачка могла да се, у року принудне неутралности ако је она прими, користи озбиљно да утврди своју надмоћност у континенталној Европи. Велика Британија би била један везани гледалац како Немачка утврђује себе а њу као јединога независнога чиниоца у Европи своди на немоћ. Овај немачки предлог, даље, имао би за последицу и отказивање извесних уговорних обвеза према Белгији. То ће рећи да не би могла да брани неутралност Белгије, на случај да Немачка ударивши на Француску упадне у Белгију. И зато енглеска влада у јесен 1909 одбије овај предлог Немачке. Политички предлог је подложан био најозбиљнијим примедбама, а у погледу морнарице није давао никакве гарантије за озбиљну штедњу у трошковима за поморство.

Ако је веровати адмиралу фон Тирпицу, он је био помагач Холвегов. „Од првога дана сам га помагао у његовој жељи да постигне споразум са Енглезима. У томе погледу утицао сам нарочито на цара а чинио сам све за те преговоре. Од јануара 1909 био сам готов за сваку сразмеру с Енглезима. Као почетну тачку поменуо сам 3:4, доцније 2:3; и најзад пристао 10:16. И ако је В. Черчил при преговорима оставио отворена врата за надмоћност, ја сам прешао преко тога, убеђен да ће наш навални програм дати оно што смо увек тражили: одбранбену флоту довољно јаку.“ Само, ни Тирпиц није веровао у успех. „У току разговора о овоме остао ми је утисак да енглеска влада није озбиљно намеравала да се споразуме на једном програму“, да је она то радила да нашу дипломатију утврди у оној причи да је флота за све крива, као што је тврдио фон Килман секретар посланства у Лондону. Бетманова основна заблуда је била да извесни разговори о морнарици, нешто дворбе, могу да измене наше односе. Неколико више или мање бродова за Енглеску је било свеједно. Јасно је било да су они хтели да ми напустимо не ово или оно, него уопште да баталимо градњу флоте.“

У мају 1910 кајзер је дошао на погреб Едварда VII; то је искрено поздрављено. „Говорећи у месецу јулу у Парламенту, Асквит је рекао: Ми смо у додиру са владом Немачке. Они налазе да не могу сами ништа. Они не могу без закона да опозову свој навални програм. Они су нам казали, и сигурно су говорили истину, да не би јавно мнење примило немачки промењени програм. Канцелар је казао да он није сасвим одбио британске предлоге; они не могу да редуцирају градњу нових бродова, али су готови да говоре о одлагању грађења. Тачно значење њиховога предлога није дато, али британска влада је одмах одговорила на позив Немачке, и у августу, напуштајући своје раније становиште да сваки поморски споразум мора бити заснован на редукцији садањега навалнога немачкога програма, Енглези су се показали вољни (1) да расправљају са Немачком привремено одлагање, (2) да преговарају за један поморски пакт на основи да се садањи навални програм Немачке не повећава а да се измењају обавештења о садањем стању бродоградње у обема земљама, (3) да дадну обећање да неће ни у једноме уговору између себе и сваке друге Силе примити ништа противу Немачке, и (4) да ни они немају никаквих непријатељских намера противу ње.

Преговори 1910

На овај предлог су Немци одговорили и разговори су се водили до 1911. У месецу мају 11 Немци су одбили предлог за „привремено одлагање“ грађења бродова, под чудноватим изговором да би то изазвало бродоградилишну индустрију да игуби велике поруџбине. О предлогу за споразум на темељу „неповећавања немачкога програма за нове бродове“ и размену обавештења, Немци су дали одговор да су готови да претресају ствар. Преговори су настављени и више месеца су трајали, а у јануару 1912 Енглези су прихватили све немачке предлоге у основним тачкама и достављали Берлину. На ово нису добили одговора. За услов о „неповећавању даљега броја бродова“ Немачка је тражила да зна шта јој Енглеска даје у накнаду. Докле је Енглеска припремала одговор кајзер извести британ-

ског посланика да он ни под којим условом неће пристати на обвезу да не проширује своју флоту. Ову поруку је чинио кајзер у октобру а у мају 11 Бетман Холвег извести британску владу да је Немачка готова да испита сваки предлог за редукцију трошкова на наоружање без мешања у закон о поморскоме програму. Немачка је, износећи овај нови предлог а повлачећи раније о одгађању изградње нових ратних бродова, остављала утисак да не мисли озбиљно на ствар. Изјава канцеларова у Рајхстагу је појачала неповерење.

Сер Едвард Грej је у марту 1911 у Доњем дому давао на знање народним посланицима ток овог разговора са Немачком, бележећи линију до које се може ићи па да буде некога успеха. Он је казао: „Ако је пријатељство између два народа искрено онда изгледа парадоксално да се повећава оружање.“ Ова разлагања Сер Едварда Греја немачко јавно мнење прими лепо; расположење поквари канцелар Бетман Холвег: „Ја сматрам сваку контролу као потпуно непрактичну, и сваки покушај у томе правцу довешће до сталнога међусобнога неповерења и вечитога трвења. Ко је тај што би ослабио своју одбрану без потпуне сигурности да његов сусед у тајности не огради више него што му је у поморскоме споразуму одређено. Не, господо, сваки који озбиљно посматра ово питање о општему разоружању мора доћи до овога закључка да је оно нерешљиво докле су људи-људи а државе-државе“. Докле је Немачка свако час напред ишла, час повлачила се у питању градње бродова, дотле је гледала стално да постигне политички споразум с Енглезима. Они су нарочито то подвлачили у своме одговору од 10 октобра 1910, а Енглези, после парламентарних избора, прихватају становиште Немаца да треба неки шири програм политичке природе удесити и поднесу о томе нарочити предлог. Један споразум какав је предвиђао Бетман Холвег са једном општом политичком формулом, могао се боље разумети, и био би далекосежнији од осталих уговора што их је Велика Британија имала са другим силама;

друкчији уговор је могао изазвати неповерење код Руса и код Француза. Енглески споразуми са Русијом и са Француском нису били општег карактера него су регулисавали извесна питања; решење тих питања је претворило трвења и спорове у пријатељство. У таквом пријатељству није било ничега искључивога, па зато је Енглеска гледала решења извесних спорова између Француске и Немачке, између Русије и Немачке добрим оком. Зашто се не би нешто силно покушало између Енглеске и Немачке? Одговор Немачке био је повољан, и ако су Немци предпостављали да се споразум направи више у „општој политичкој форми."

Кајзер у Лондону

Стара запетост је постала мања. У мају кајзер прими позив садањега краља Ђорђа да присуствује свечаноме отварању споменика краљице Викторије и примљен је необично срдачно. Топлина са којом су га у Енглеској примили расла је из дана у дан; смрт Едварда VII као да је помогла да мало попусти затегнутост у енглеско-немачким односима.

Усред овога расположења Берлин учини нешто што опет стави Немце противу Енглеза, и баци Европу у озбиљнију кризу него приликом анексије.

Литература: Hammann: Zur Vorgeschichte des Weltkrieges; Cook: How Britain strove for Peace; Haldane: Before the War; Schön: Memoirs; Conrad: Aus meiner Dienstzeit I; Spickernagel: Fürst Bülow; Bassermann: Reden I; D. J. Mill: Impressions of the Keiser; W. T. Arnold: German Ambitions; Ch. Andler: Le Pangermanisme; Chéradame: L'Europe et le Question d' Autriche; Seton Watson: German, Slav and Magyar; Nippold: Deutscher Chauvinismus; Schwertfeger: Zur Europäischen Politik, III.

ГЛАВА XIV

АГАДИР

Међународна конференција у Алгесирасу није дала оно што је требало, јер нити су се француско-немачки односи поправљали нити унутарње стање у Мароку. У уговору склопљеном у Алгесирасу главна ствар је била полиција; ова је дата Француској и Шпанији на челу са једним швајцарским инспектором; и рекрутовање и обука нове полиције ишли су споро. У Тангеру је извршено убиство над једним француским чиновником, а у Маракешу над једним лекарем. Генерал Лиоте у априлу 1907 окупира мароканси град Ужду на граници Алжира тражећи накнаду за извршене злочине. У јуну Ресули одведе силом британског инструктора Моклена. У јулу неки радници истоваривали у пристаништу Казабланка бише поубијани под изговором да су оскрнавили неко гробље. Казабланка је бомбардована а затим окупирана цела околина. Француска се сада учврстила у Мароку и на источној и на западној страни. Брат Абдул Азиза, Мулај Хафид, под изговором да Абдул Азиз попушта странцима подиже буну у јужноме Мароку па се у јануару 1908 прогласи за султана у Фезу. Већ крајем 1908 Мулај Хафида признају Силе за законитога султана у Мароку пошто је признао Алгесираски уговор. Али, и он није повратио унутрашњи ред. Против њега се диже буна на северу у Рифу, а на југу нови претендент Ел Роги.

Француска у Мароку

У 1907 започели су у Тангеру полуслужбени француско-немачки разговори на овој основи: Немци се одричу политичкога утицаја у Мароку а Французи им дају

учешће у привредним предузећима; у 1908 Немачка позива Француску на разговоре за привредни споразум. У Рајхстагу влада обавештава посланике да су француско-немачки односи редовни и готово пријатељски, и да Француска лојално извршава Алгесираски уговор од 1906. Усред ових разговора догоди се нешто што умало не доведе до рата. У Казабланки је постојала једна канцеларија, коју је одржавао немачки консулат да организује бекства из страначке легије. У септембру 1908 ова агенција наговори два Немца, једнога природеног француског поданика Немца, једнога Швајцарца и једног Аустријанца да беже из страначке легије. Немачки консул их је преобукао у цивилно одело, крио их неколико дана с намером да их укрца једнога јутра на један немачки брод што је ленгеровао даље од пристаништа. Септембра 5 поведе их један немачки консулатски чиновник на брод; али чамац у коме су их спроводили буде ухваћен и враћен. Командант пристаништа нареди да их похапсе. Око тога се изроди борба; немачки консул је тражио да се пусте три Немца.

Казабланка и дезертери

Неколико дана доцније Аустро-Угарска одбије да чини ма какав корак код француске владе, а Немачка затражи брзо и пуно задовољење. Француска влада је тражила опет да се консул Немачке казни. После петнаест дана Немачка предложи арбитражни суд; Французи пристану на то, али сад Немци затраже нове услове: да се казне казабланачке власти и да се пусте дезертери, а по том ће Немачка казнити консула. Французи одговоре да је то ствар арбитражнога суда. Немачка опет постави услов „да се за два службеника немачкога конзулата даду накнаде и одмах ослободе три Немца дезертера". Одмах затим фон Билов припрети да ће кајзер опозвати посланика из Париза ако се не да одмах задовољење. Французи остану при своме „да реши арбитражни суд." Фон Билов покуша 6 новембра још једном, у очи решења арбитражнога суда, да добије задовољење. Том приликом кажу да је краљ Едвард VII саопштио француској влади да ће он, ако се мир прекине, ставити на расположење пет дивизија пешадије и једну дивизију коњице да држи лево крило друге линије. А 7 новембра британска и руска влада обавештавају Француску да ће бити на њеној страни. Аустро-угарски посланик извести владу да ће Франја Јосиф I утицати на кајзера да се ствар на пријатељски начин реши. Вилхелм II тада званица Франје Јосифа I дадне на то свој пристанак. Једна обострана декларација утврди да су и догађај и закон у надлежности арбитражнога суда. Хашки суд осуди канцелисту немачкога консулата за озбиљну и очигледну тешку погрешку што је помагао бежање дезертера који нису Немци; француске власти су радиле правилно сем непотребнога злостављања приликом хапшења бегунаца.

Крај казабланачког догађаја

Немци нису улазили дубље у борбу из два разлога: прво, што је у Великој Британији кајзеров чланак у *Дели Телеграфу* био још претресан; друго што је анексиона криза била у пуном јеку. Шта више Немци су опет уверавали Французе да они у Мароку немају друге до привредне интересе. Французи су одговарали да ће „нарочито пазити да ти интереси буду очувани у целокупности Марока, а Немачка да опет не треба да смета политичким интересима Француза." После овога између Немачке и Француске потписана је једна декларација: „Владе, у жељи да олакшају извршење Алгесираскога акта, одлучиле су да објасне значај одредаба овога акта како би се спречили сви узроци будућега неспоразума. Према томе, Француска уверена да је целокупност Марока као и његова независност једна потреба, одлучно је за чување привредне једнакости и за несметани развој немачке трговине и индустрије. Немачка, имајући за циљ претежно привредне интересе и признавајући специалне политичке интересе француске — који су везани за чување унутарњег поретка и мира, решена да не смета тим интересима, — изјављују да неће ни радити ни охрабривати ма коју другу Силу и да ће се старати да удружују поданике у заједничка привредна предузећа." Поред све декларације измењана су писма по којима „политичка незаинтересова-

Мароканski пакт

ност Немачке не односи се на положај Немачких поданика који имају у томе часу, али Немци неће тражити државне службе политичкога карактера, а ако су француско-немачки интереси заједно у питању, првенство ће имати Французи.

Привремено измирење

Овај споразум има све ознаке једне дубоке промене у француско-немачким односима. И једна и друга страна је тврдила или да су сви узроци сукоба у Мароку уклоњени или да је најзад трајни споразум постигнут. Кајзер је честитао својој влади, а канцелар је изјавио пред Рајхстагом да је Француска добила оправдани политички утицај у Мароку али је очувала независност Марока. Барон Ерентал је изјављивао француској посланику радост својих сугрђана чија наклоност за Француску расте из дана у дан. Слична честитања и изјаве су дошле од Италије и Енглеске. Ова последња примајући на знање декларацију изјавила је да је срећна што је завршен неспоразум. Русија није крила своје незадовољство; у томе француско-немачкоме споразумевању гледала је намеру Француске да Русија не пружи потпору у анексионој кризи.

„Ми и не сањамо о новим стварима, говорио је француски министар иностраних дела. Наша права и наши интереси исти су и данас и јуче. Ми не мислимо ићи преко граница одређених у Алгесирасу.“ Овај споразум је прилично повећао слободу француске акције у Мароку. Говорили су тада, Journal des Débats: „Сад можемо да уновчимо Алгесираски акт“, а Жозеф Кајо: „Овај уговор је и по формули и по обвезама неодређен“. Немачка није признала пуну слободу акције, а Француска је дала толике привредне залоге.

Немачка пређе на техничку дискусију споразума, и кад дође француски стручњак онда се учини Французима као да Немачка жели да укине начело јавних лицитација. Француска је могла да позове у свако предузеће Енглезе и Шпањолце, али је требала дати удела из свога дела предузећа. Немачка је желела да подели само са Француском све привредне добити у Мароку. После тромесечнога разговора између две владе, Стефан Пишон пренебрегне старе француске пријатеље и са

нешто мало измена прими ово ново начело Немачке. Требало је да Немачка и Француска поделе мароканске руднике, железнице и јавне радове. И сукоби почињу одмах. Образовано је акционарско друштво три велике ливнице Шнајдер, Крезо и Круп, али ништа није могло урадити. Фирма Браћа Монесман Мулај Хафиду у своје време пред његову буну, дала је зајмове а у замену добила повластице за руднике. Ова фирма је толико тражила да се никакав споразум са новом француско-немачком групом није могао постићи. И за грађевине није ствар ишла лако. Створило се неко „Мароканско друштво за јавне радове“ и оно је спремило планове за трамваје, светиљке-куле, пристанишне грађевине. Британска влада је уложила протест позивајући се на одредбе Алгесираског уговора, те тако ствар пропадне. Ни железнице нису боље прошле; Французи су неке од њих оглашавали као стратегиске у вези с Алжиром. Немачка прими француске напомене, али не пристане да у окупационим зонама железнице не буду на располагању за све државе. Немачка је даље тражила нарочити споразум за линију преко Ужде ка Фезу и предлагала заједничко грађење и првенство за градњу линије Тангер-Фез. Французи приме овај предлог под условом да се грађење врши под контролом француских војних власти. И таман јебило све готово за потписивање кад се влада промени; са променом се измени и став Француза. Нови министар Крупи налази да би могао да потпише немачки предлог, али му се чини да могу Шпанија и Енглеска правити примедбе ако Немачка и Француска изједствују за друштво грађење линије Тангер-Фез. Француски посланик Жил Камбон одговара да уговор неће сметати Енглезима и Шпањолцима да учествују у лицитацијама. „Врло би незгодно било да не потпишемо овај споразум кад је већ готов и нађен начин да се привредно обради Мароко; можемо лако оборити све постигнуте резултате добивене овим а и омести дело нашега економскога продирања у Мароку. Ако Немачка стекне уверење да ми саботирамо споразум од 1909, биће многих тешкоћа.“ Крупи прими ове разлоге, пред-

Спорови се враћају

ложи неке ситније измене и одреди Ж. Камбону да дође у Париз.

Конвенција од 1909 је остављала слободно поље за рад Немачкој и Француској на Конгу. Француско друштво Нгоко—Санга се није користило својом повластицом, а немачки трговци су у замену за урођеничке намирнице извлачили гуму и слонову кост. Ово двоје, гума и слонови зуби, била је углавном и концесија овога Нгоко-Санга удружења; оно је тражило накнаду за то од француске владе, коју је донекле и добило у суми од два и по милијона франака. Ово удружење ступи у везу за сарадњу са немачким удружењем у Јужном Камеруну; берлинска влада је подржавала ове разговоре и крајем 1910 је требало да дође до некога споразума. Француска влада кад је сазнала за ово није била наклоњена, а после једнога гласања у Народној скупштини, ставила је до знања да не одобрава „француско-немачки конзорцијум."

Анархија у Мароку

Ствари нису боље ишле ни у француско-мароканској сарадњи. Зајам што је султану дат 1910 брзо је потрошен; он је пао поново у дугове, па и други зајам 1911 није много боље прошао него први. Ни војничке ствари нису ишле добро. Генерал Манжен, позват од султана да реорганизује војску у Мароку није добио султаново одобрење за тражење официра из Француске; и тако се догодило, кад племена у околини Феза ударише на престоницу, да не би војске да је брани. И, све у свему, нити је Француска видела неке политичке користи од пакта од 1909, нити немачка привредне.

Одуговлачење са одобравањем предлога о железничкој политици у Мароку изазвало је нерасположење у Берлину, а гласови о некој агресивној политици у Мароку почеше све јаче кружити. „Немачко јавно мнење може бити узбуђено, поверено је француском посланику у Берлину, ако се почне нека војничка акција у Мароку. Требала би да Немачка на време буде обавештена. Могло би се десити да Французи првим успесима буду охрабрени да праве ћеф и да се тако, корак по корак

пониште одредбе Алгесираског уговора." Француски посланик одговара да се Француска још није решила шта да ради, али да ће у свакоме случају поштовати уговор. После неколико дана, француски посланик саопштава немачкој влади да ће вероватно због несигурности морати окупирати Рабат, али ће у свакоме случају поштовати Алгесирски уговор и султанов суверенитет. Немачка влада одговори да нема извештаја такве врсте и налази да ће окупација узбунити немачко јавно мнење. Одмах затим су Французи објавили да је с обзиром на опасност по Европљане Француска примила предлог султана да организује мароканску војску да ослободи Фез. „Чак је одређена и једна колона француска војске да помогне Фезу ако дође до невоље." Ова одлука је изазвала Извољског да се чуди незнању Крупија о важности ове експедиције.

Немци опомињу Француске

Канцелар Немачке је, чујући за ово, рекао францускоме посланику да су вести из Тангера ћаве али да ће се стишати. Ако се умеша Француска биће још горе. „Ви знате мишљење Немачке о Мароку, и ја о томе водим рачуна. Ако уђете у Фез ви ћете тамо остати а онда ће се поново отворити у целости Мароканско питање, а ја то желим по сваку цену да избегнем." — „Ко вам каже да ћемо остати у престоници мароканској, пита Камбон. „Побуна је противу султана а не противу Европљана", одговара канцелар. „Ја подвлачим важност акта Алгесирско и његовог поштовања, тешкоће ће настати од онога дана кад француска војска уђе у Фез. Ја вам не могу то препоручити, ја могу само саветовати мудрост. Ја не кажем не, јер не могу да одговарам за ваше сународнике, али, понављам, не могу вас охрабрити да чините тај корак." „Канцелар не тражи пустоловине у Мароку, већ жели да чува немачке привредне интересе; али Велико-немци су друкчијега мишљења били. Треба да ово питање расправимо не излажуће себе свише напред. Ја жалим што наши листови пишу о туницификацији Марока, што стоји у супротности са нашим изјавама", пише Ж. Камбон из Берлина. Канцелар се још једном враћа и опомиње 25 априла: „Султан је

у опасности али не и Европљани. Ако уђете у Фез, зар ћете моћи да га оставите судбини. Ако не, мислите ли да ће се независност Марока сачувати? Наићиће тешкоће па ће растурити дело од три године."

Докле је канцелар овако спречавао Французе, дотле је Кидерлен Вехтер у потаји спремао нову политику. „Ако султан затражи помоћ од Француске ми ћемо узети слободу акције, јер ће акт Алгесираски бити повређен, говорио је он Камбону. „Ми ћемо остати у Фезу неколико недеља па ћемо се повући." „Ја не сумњам у ваше намере, одговара министар спољних послова, али кад ће ваши људи у Фезу сматрати да је ствар у Фезу свршену" Разговори су вођени овако, али штампа је почела друкчије. Једне новине као »Post« траже „немачки Алжир", а »Berliner Tagblatt« тражи Агадир за немачко пристаниште. Службени Norddeutsche Allgemeine Zeitung објављује да ће повреда Алгесираскога акта, вољно или невољно, вратити обема странама одрешене руке.

Француска је штампа била подељена. Један део је, као »*Le Temps*« тврдио да привремена окупција Феза неће значити повреду Алгесираскога акта. Г. Аното је тврдио да избора нема, ако Фез буде узет од побуњеника и султана убију, у Мароку ће бити анархија. *Journal des Débats* опет опомиње владу да ће политика вараклаисанога завојевања навући гнев Шпаније и Немачке; а Жорес грмну да је експедиција лаж и да „нити су султан од Марока нити Европљани у опасности." У Шпанији су тако исто мислили да је нова ситуација створена; француска војничка акција њој дреши руке и даје јој по уговору од 1904 слободу; и Шпанија и поред протеста улази у Ларак и окупира Ел-Каер. „Француска је узела целу војничку и финансиску управу у своје руке, изјављује шеф владе Каналецас, а Шпанији није ништа остало."

Енглеска влада је, међутим примила уверавања Француске да неће дирати у Акт алгесираски, већ су њене војничке мере само акција да се заштите Европљани у Мароку. Француска, одговарао је Сер Едвард Грej, ин-

Французи наступају

терпелацијама не намерава да мења политички status quo у Мароку, те према томе он на то нема шта да каже. То исто је он казао и Немцима у мају приликом бављења царева у Лондону. „То је не само право него и дужност Француза да заштите Европљане, Француска интервенција биће од помоћи и свету. Сер Едвард Грej је учинио и корак даље; он је обавестио Шпанију о опасности њене акције у Мароку, и позвао је да ако се ред у Ел-Касру поврати да треба повући трупе из Марока, јер је и Француска дала реч да повуче трупе чим пре може из Феза.

Докле су трупе ишле ка Фезу, Крупи је покушао да настави разговоре са Немцима о мароканским железницама али није успео. Јуна 11 француски посланик је питао канцелара о томе. „Ја сам врло узнемирен, говорио је Бетман. Јавно мнење у Немачкој још је напрегнуто. Француски утицај расте у Мароку хтели ви или не хтели и кад напустите Фез после годину дана вратићете се тамо. Немци ће рећи да су немачки интереси занемарени, и изгледа ми да ће доћи до врло озбиљних тешкоћа." „Могуће је и то, говорио је посланик али нико не може спречити Мароко да једног дана дође под наш утицај. Зашто не би бисмо претресли сва питања сем Алзаса и Лорена. Покушаћемо да задовољимо немачко јавно мнење те ће моћи да пазе да се ствари у Мароку развијају без узнемирености." И Бетман упути Камбона да разговара са Кидерлен Вехтером у Кисингену.

Резултат овога разговара био је тај што је чуо да се положај у Мароку потпуно изменио под утицајем француских официра и султана који је вршио што су Французи наређивали. Француз је одбијао ово тврђење, и одговарао је да је Француска хтела да стави у руке султанове дисциплиновану војску, ако је желела да не завлада у Мароку анархија. Француска је вршила обвезе из уговора од 1909 којим јој је признат политички утицај у Мароку. Кидерлен Вехтер је на ово одговарао: „Утицај није протекторат, а ви организујете прави протекторат; а ни у уговору од 1906 ни у оном од 1909 ни речи није поменуто то као ни право да окупирате до-

бар део територије на Истоку. Камбон је бранио Французе да је тешко са варварима утврђивати докле ће утицај ићи и предлагао је да се приступи разговорима као што је било 1903 између Енглеске и Француске. И реч по реч дође се на јасно и отворено питање. „Ако ви Немци хоћете један део Марока онда јавно мнење то неће дати. Може се на другој страни дати." — „Добро, онда нам ви Французи реците шта дајете и тражите." Камбон је пошао из оних стопа у Париз са захтевом: „Донесите нам нешто из Париза". Монијеву владу, међутим заменила је влада Жозефа Кајоа. Дакле се нова влада обавештавала о немачким захтевима. Немачка је урадила ствар која је потресла Европу из темеља.

„Пантер" у Алжиру

Кидерлен Вехтер је желео да збрише Мароко као питање. Он је сматрао да је Биловљева политика била погрешна; њу је хтео да ликвидира, да Мароко замени накнадом у колонијама. Француска експедиција је била згодна прилика, и он је оберучке прихватио. Око овога мароканскога удара има разних верзија. Кајзер се брани да је одлучно био против овога намештеног удара али узалуд. Кидерлен Вехтер се држао двојако, стварао је уверење код националиста да он хоће деобу Марока, али стварно није на то мислио; знао је добро да то Енглеска не би никад допустила. Ово је био, признавао је доцније, адут за трансакцију са Французима. Кронпринц је био за деобу рекавши француском посланику: Мароко је леп комад, дајте нам један део и ствар ће бити уређена. Кидерлен Вехтер је удесио ствар овако. Немачка извештава 1 јула преко посланика у Паризу француску владу да је ратни брод *„Пантер"* послат у Алжир. Предајући ноту о овоме посланик је казао да је Акт алгесираски мртво слово и да Немачка жели да скине са дневног реда Мароканско питање путем пријатељских разговора. О укидању Акта алгесираског Немачка извести све силе потписнице: „Неке немачке фирме, настањене у јужноме Мароку, а нарочито у Агадиру и околини, устрашене покретом међу околним племенима, који је изазвао кретање у другим крајевима Марока, тражиле су заштиту приватне слободе и имања од Немачке. На њихов захтев Немачка је одлучила да пошље у Алжир једну ратну лађу у помоћ и немачким поданицима и онима који су под њеном заштитом као и да заштити тамошње немачке интересе у Мароку. Чим се ствари доведу у редован ток брод ће се удаљити;" предајући овакву ноту сваки је посланик имао да објасни влади код које је био акредитован, да Немачка не мисли да разговара о томе је ли слање овога брода, Пантера, у сагласности с Алгесираским актом или не, јер Алгесираски акт је толико повређиван да се на њега нико више позивати не може. Овај корак Немачке име за циљ да умири јавно мнење, а неће утицати на промену немачко - француских односа. Французи изјавише своје жаљење за овај гест; може се разговарати али ће „Пантер" променити њихову природу. Нико неће веровати у Француској да је то права намера Немачке. Влада је дала слично објашњење додајући да јавно мнење не може више трпети да влада мирно гледа како Француска и Шпанија цепају Алгесираски акт. А Кидерлен Вехтер је објашњавао белгиском посланику: „Да смо пустили Француску да полако плави као што је пошла, морали бисмо се потчинити њеном раду. Једног дана она би окупирала неко село под изговором да је то стратегиско важно место; други пут би закорачила у Мароко под изговором да граница није сигурна. То је инвазија слична капи зејтина. Ја сам хвалио Бога кад сам чуо да су почели маршировати на Фез; то је дало нама одрешене руке. Ми и сад нећемо напред докле не покушамо још једном да се споразумемо. Ја сам говорио о компензацијама једном у Кисингену. Ми ћемо изићи из Марока под условом да нам се да територија у Африци. На тај пријатељски разговор није било одговора, и ми смо послали „Пантер". „Тврдило се, говорио је Бетман 9 новембра у Рајхстагу, да је султан сам звао Французе у помоћ; али један владалац који се ослања на туђе бајонете, није независан и слободан, а Алгесираски Пакт је имао то за основу. Ми смо скренули

на то пажњу Француској и предложили смо јој споразум, остављајући јој да прва почне разговоре. У први мах ми нисмо добили никакве конкретне предлоге из Париза, али Француска је улазила са војском све дубље у Мароко, и почело се веровати да Француска ради као мандатор Европе. Кад нам се учинило да су наши интереси у опасности послали смо један ратни брод у Алжир. Ми никада нисмо тражили неке територијалне накнаде у Мароку. Није то било изазивање него је то одбрана наших права. Мароко је био увек као нека отворена рана у нашим односима са Француском и са Енглеском. Експедиција (француска) у Фез довела је до таквог стања да је операција била неопходна. Ми смо извршили операцију да би залечили рану."

Енглеска и Мароко

Скок *Пантера* у Агадир примљен је у Лондону са већим изненађењем и негодовањем него и у Паризу; британска влада је била решена да по сваку цену спречи Немачку да добије пристаниште у Мароку, а изгледа да није била много обавештена о опоменама из Берлина у часу кад је Француска пошла у Фез са војском. Кад је Немцима речено да они газе један уговор, они су одговорили да је он изгубио своју важност од часа када су пошли Французи у Фез. И Немци су овако објашњавали свој корак у Агадиру. „Иако се наши извештаји о положају странаца у Фезу нису поклапали с извештајима Француза, ми нисмо правили примедбе да они пошаљу војску. Стање се постепено развијало тако да је Алгесираски пакт постајао из дана у дан илузоран. Докле је ограничена кооперација Француске и Шпаније у отвореним пристаништима под међународном контролом била каква таква, у унутрашњости се осећала све већа снага Француза и то у врло важним центрима Марока. Могло би се поставити питање да ли би се могло уопште враћати на *status quo* од 1906. Ми бисмо били готови ако буде потребно да тражимо у вези са Француском извесна средства која не би штетила интересе других сила, за коначан споразум о Мароку. Нема несавладљивих тешкоћа с обзиром на добре односе између Немачке и Француске."

Влада В. Британије је сматрала изненадни одлазак *Пантера* као неизазвани напад на дотадање стање, а експедицију Француза као оправдану. Сер Едварду Греју се чинило ово објашњење дато уз нотификацију о слању *Пантера* у мароканске воде много озбиљније него сама нотификација. „Немачка мисли да није могуће више повратити *status quo* и тражи да се Мароканско питање између ње и Француске и Шпаније једном за свагда реши." Сер Едвард Грej је изнео ствар пред министарски савет. После седнице он је звао себи немачкога посланика и саопштио му „да ми не можемо ову ствар гледати као незаинтересована страна, ми морамо ствар гледати као уговорне обвезе према Француској и наше сопствене интересе у Мароку. Одашиљањем брода у Агадир створена је нова ситуација. Будући догађаји могу много непосредније утицати на енглеске интересе него досада — и ми не можемо примити нове споразуме без учешћа Енглеске."

Разговори Немачке у Мароку

Почетком јула почињу Французи и Немци разговоре у Берлину, који ће трајати, четири месеца. Немци одмах траже ово: „Ми се одричемо територијалних накнада у Мароку, али накнаде тражимо у Конгу." Берлин је тражио разговоре у двоје, а Француска је била за то да држи у току своје пријатеље. — Ми бисмо наставили онде где смо стали у Кисингену, говорио је Кидерлен-Вехтер. — Доста, али је дошао Агадир, одговорио је Жил Камбон. — Агадир, брзо одговори Кидерлен Вехтер, Агадир је био једна нужност. Ја вама пуштам Мароко, али да бих умирио јавно мњење треба накнаде, например у Конгу."

Сер Едвард Грej је чекао одговор и ако то није било постављено као питање Немцима; ови последњи нису одговарали. У децембру, четири месеца после првога саопштења, Бетман Холвег се јавља у Рајхстагу: „Изјава да је Агадир створио ново стање, није нам изгледала довољна да дајемо одговора." Обе владе, „енглеска и немачка су биле криве, прва што није тражила објашњење, друга што није умирила прву. И, неповерење се само појачало. Деоба Марока и немогући зах-

теви у Конгу, тако је изгледало Енглеској. Међутим између Немачке и Француске разговори су ишли током својим. У половини јула 1911 Немци траже цео Конго француски од Санге до мора. „Онда ћемо прекинути разговоре, не може Француска дати читаву своју колонију. — Ја ћу вам у накнаду дати северни Камерун и Тоголанд. — Добро, али не можемо ми нашу колонију отсецати од мора. — Ви сте купили своју слободу од Шпаније, Енглеске и Италије, а нас сте изоставили. Требали сте говорити са нама пре него сте отпочели експедицију у Фез. Разговор је био све озбиљнији; Француз зима је требало гледати шта да се ради ако се разговори прекину с Немачком. Сер Едвард Грej и сам пита Париз шта мисли о једној конференцији ако дође до прекида разговора и како хоће да поступа. Француска влада са де Селвом као министром ће одговорити да ће разговори са Немцима о екваториалној Африци још неко време трајати; ако се разговори прекину Французи неће имати ништа против тога да Енглеска позове конференцију Сила потписница Алгесираскога пакта и да одреди нацрт програма њенога. Уступање дела Марока Немачкој било би противно уговорима од 1904 и 1906. Француска је, међутим, била готова да нешто уступи али никад од Санге до мора. У Берлину се ствар заоштравала; Немци су се жалили да француска штампа много открива од разговора, и да „сам министар де Селв говори амбасадору да не може узети озбиљно такве претеране захтеве (немачке); треба да се зна, говори Кидерлен Вехтер, да је увек озбиљно говорити о свако озбиљним стварима. Ми морамо чувати тајну. Ако се наши разговори не заврше ничим ми ћемо имати одрешене руке и тражићемое пуну примену Алгесираског акта а ако треба ићи ћемо до краја.“ — Ја разумем вашу претњу, одговори са достојанством Камбон, ви хоћете сувише далеко, али смо и ми готови.“

Сер Едвард Грej каже немачком посланику да Немачка не треба да тумачи ћутање Енглеске од 4 јула 1911 до 21 јула, као да се Енглеска не интересује питањем Марока, и ако је он 4 јула подвучен. „Ја сам био узбуњен вестима шта Немачка тражи; немачки

захтеви нису ректификација граница него уступка читавога францускога Конга, који Француска не може уступити. Чујем да се разговори настављају. Они могу довести до задовољавајућега резултата; али ако резултати не буду задовољавајући онда може бити врло озбиљних ствари. Ја сам, пише Сер Едвард Грej у мемоарима, казао амбасадору да су Немци сасвим близу Агадирског пристаништа и да уроћеници говоре да се они ту искрцавају и да преговарају са племенима у намери да добију концесије, да чак намеравају истакнути немачку заставу у Агадиру, а Агадир је најпогодније мароканско пристаниште у мароканским водама (Средоземног Мора). Што Немци дуже остају у Агадиру то ће им бити теже да отуда изађу, а нас ће принудити да предузимамо мере за заштиту наших интереса.“ Али, докле је телеграф радио између Берлина и Лондона, и док се очекивао повољан одговор немачке владе, Лојд Џорџ, не чекајући одговор из Берлина, као министар финансија, јавно исказује претњу Немцима у Општинској кући.

Лојд Џорџ прети

„Велика Британија мора очувати свој положај и достојанство Велике силе па ма шта било. Ако нам се наметне такво стање да се мир не би могао очувати на други начин него да се Велика Британија одрече своје добре утицајне позиције задобивене вековима, жртвама и делима, или да се дира у њене ратне интересе као да она није члан Европскога аеропага, онда ја отворено кажем да би мир био по таку цену несносан за једну велику нацију као што је наша.“ Ове речи је пропратио „Тајмс“ оштрим чланком. Лојд Џорџ је овај говор на своју руку одржао, а Сер Едвард Грej као министар иностраних дела није мислио да ће речи Лојда Џорџа тада министра финансија бити у претећој форми. Овај говор Лојда Џорџа личио је на говор кајзера у Тангеру пре неколико година; у Немачкој је произвео исто узбуђење као некад кајзеров говор у Енглеској. Откуд то сад; Немци и Французи разговарају па ниједан Француз не диже глас на узбуну, а сад одједанпут готово објава рата из Енглеске. Зар то није доказ да Енглеска ствара препреке

за ширење колонијалне Немачке, а охрабривање Француске. Пангерманци су бесни, а Максимилијан Харден у *Zukunft*-у тражи објаву рата као одговор.

У томе је стигао и одговор Енглеској. „Немци неће мењати намеру коју су имали кад су послали *Пантера* у Агадир. Ниједан морнар није искрцан, Енглеска није мислила на стварање поморске базе на мароканској обали.“ — „Могу ли ја рећи у Доњем дому да ниједан морнар није искрцаван у Агадир,“ питао је Сер Едвард Грej немачкога посланика. На ово Сер Едвард Грej добије доцније одговор да је саопштење поверљиво и да с обзиром на говор Лојда Џорџа Немачка не жели да се употреби у јавној дискусији. Ту је амбасадор надовезао разговор о говору Лојда Џорџа. У преким речима развила се полемика између амбасадора и Сер Едвард Греја. Овај последњи је оправдавао говор Лојда Џорџа самим тим што је он изазвао у Немачкој узбуђење; да није у Немачкој била намера да се Енглеска искључи из решења Мароканскога питања онда се не би Немци узбуђивали. Онај први је говорио да Немачка, после говора министра финансија није дужна да даје објашњења о ономе што се догађа у Агадиру. „Тон вашега саопштења о говору Лојда Џорџа даје нама право да га не објашњавамо вама. — Ако је неко желео да замрси ствари није могао изабрати бољи тренутак него Лојд Џорџ.“ После ове бурне сцене ипак се ствари смирише. Немци пристају да се у Доњем дому прикажу њихове намере о Агадиру како је приказано у саопштењу. Крајем јула већ је у Доњем дому било говора да ће се француско-немачки разговори привести повољноме крају.

Говор Лојда Џорџа је учинио своје; он запали немачко јавно мнење али измени немачке захтеве. Кидерлен је тражио Конго од Санге до мора, и то без ценкања „узми или остави“; а кад Лојд Џорџ проговори а он се повуче. И зато и Камбон може да пише својој влади: „Сад Кидерлен Вехтер говори друкчије него јуче,“ сад је готов на споразум. „Ако јој се да извоз гвожђа она ће допустити да се испуни француска велика жеља: северно-африканско царство. Он тражи сада

Конго до мора али нуди Тоголанд и Северни Камерун и пуно напуштање Марока. Французи одбијају, Немци онда траже један део колоније између Санге и мора, а Габон и средњи Конго остављају са северним Камерунom и већи део Тоголанда. Француза се и то учини много, јер су видели да Немачка попушта. Немци онда учинише попуст; после аудијенције код кајзера Кидерлен Вехтер се јави да је Немачкој главно улаз у Конго, а примиће француски протекторат под Мароком. Французи у начелу ово приме, а 4 августа Немачка одустаје од тражења конголеске обале. Обе странке су биле још далеко од споразума; а 14 августа Кидерлен Вехтер одустаје од уступке Тоголонда, јер ће немачкој јавно мнење бити противно томе. Ово поремети ствар, а ускоро дођоше опет гласови да Немачка намерава да искрца трупе у Агадиру. У половини августа Французи одбију немачки предлог о Конгу, а Немци одбију шест француских предлога за компензације. Око 20 августа опет консултација са царем и нова претња: „Јавно мишљење је узбуђено, ако преговори не доведу до резултата а Немачка ће вероватно одбити конференцију и окупирати обалу. Унутрашње стање делује на спољашње. Избори су на прагу, а партије се у родољубивости утркују. Ја се надам да се могу и преварити, али лакомислено би било да човек не види и могућност сукоба.“

Одступања и опасност

Шеф француске владе Кајо, још докле је био на одмору чуо је како је Кидерлен Вехтер говорио неким амбасадорима да Француска чини рат неизбежним, и да положај не може остати овакав какав је. Из Марока су опет долазили гласови да Немци шире гласове међу племена око Агадира и Могадира да ће Немци ту доћи скоро; почеше излазити брошуре међу којима и једна *„Немачки Западни Мароко“* која се за неколико дана растури у неких 80000 примерака, а у њој је било тврђења да не може бити ни речи о накнадама изван Марока. Ово заплаши Кајоа који је мислио да Немци још желе један део Марока за себе; он сам узме преговоре на себе, позове посланике из Лондона, из Берлина и из

Рима и изнесе цео предмет пред њих и министарски савет.

Посланик француски однесе собом у Берлин две врсте предлога, један за Мароко, други за Конго. Француска ће дискутовати о Конгу кад добије пристанак Немачке за протекторат над Мароком. Немци то приме али су тражили више него што су Французи давали. Септембра 4, под изговором да чува залоге за привредне интересе Немачке, Кидерлен Вехтер је предложио нову схему за Мароко, у ствари, како су Французи мислили он је хтео да чува свој положај у Мароку. Јавност сазна некако за ово и настане паника на берзи. Немачке хартије стадоше нагло падати, улагачи јурнуше у банке да ваде улоге, а банкари објавише да Немачка није спремна за рат. Сви паметнији људи су били против рата, а кајзер и канцелар су такође и сасвим били против рата. „Добити један део Марока по цену рата с Енглеском и са Француском, писао је Шиман а он је био у присним везама са владом те је знао, коштало би више него што вреди, а морална добит је била сумњива." После овога и Кидерлен Вехтер је био много мекши. Споразум о Мароку би потписан 11 октобра а писма се изменише 14 октобра.

Споразум о Мароку

Чим се ово свршило почеле су дискусије о Конгу. Кидерлен Вехтер је одмах рекао: Споразумећемо се ако нам дате излаз у Конгу. Јавно мнење у Немачкој се било раздражило те су и преговори ишли споро и тешко. Рајхстаг је беснео, он је хтео да се опет отвори Мароканско питање и да се не прима размена. „Немачка јавност мисли да је за Француску Мароко од веће вредности него ма шта друго и не би жалила да се прекине све. Не бих се чудио да се и то догоди, пише Жил Камбон у Париз из Берлина, и ако се не бојим каквог непосреднога конфликта, али искрцавање у Агадиру не би ме изненадило." У току разговора Кидерлен ће потегнути пред Французе питање првенственога права на Конго, а „ако се то питање отвори, онда се права Немачке не могу пренебрегавати." На ово је дошло мишљења Жила Камбона: „Не смемо попустити." Влада

француска затражи мишљење Петрограда и Лондона. Русија је била за то да ово питање морају дискутовати силе потписнице Берлинскога акта. Тако мишљење прими и Енглеска, а за њима и Немачка и Француска и тако 3 новембра 1911 бива потписан споразум о Конгу — после мучне расправе од четири месеца.

Конголески споразум

Французи су били задовољни решењем кризе, добили су све што су тражили у политичком, административном и судском подручју у Мароку; а у привредном погледу су дали само равноправност у тарифама и то без одређенога рока. Мароканski драги камен био је доиста величанствен, па је требало и платити добро. Да га Француска није платила, Мароко би био интернационализован и за увек за Француску изгубљен. Овако је влада говорила, а опозиција Клемансоа и његов Стефан Пишон су говорили да се није смело ићи тако далеко од Пакта од 1909 године — чији су били они творци, док је Аното говорио да је уступка од неких 160.000 квадратних километара сломила грбачу францускоме Конгу. Француско-немачки споразум је био, међутим, успех. Француска је заокруглила своје афричко царство. У марту 1912 султан Мулај Хафид прими протекторат Француске. После једнога покоља француских официра и цивилних поданика Француске у Фезу, после абдикације султана Мулај Хафида у корист Мулај Јусуфа, Мароко се умири под чврстом али тактичном управом генерала Лиотеја и поред тога што су Немци и даље по Мароку сејали раздор и сплетке. У Немачкој је ствар примљена неповољно; колониални министар у знак протеста морао је напустити министарство колонија. Владина труба Др. Шиман је ствар називао максимумом могуће добити без рата. А канцелар Бетман Холвег је са мирнођом говорио: „После прашине сукоба који је изравнат, ми ћемо видети важност постигнутих резултата и Европа ће наћи свој мир. Ситуација је рашчишћена. Несумњиво је било да Мароко постепено све више улази у сферу вашега утицаја; али ми смо правили разлику између политичкога утицаја

— какав смо признали 1909 и непосредне власти. У Паризу су побркали те две ствари, и отуда дођоше трвења, којих ће сад нестати. Ви сте сад господари Марока.“ — „Све, све, али што вам је требао Агадир.“ — „Зар се не сећате наших озбиљних опомена, ако ви одете у Фез, ми можемо ићи у Агадир.“ У Лондону је свет био најзадовољнији. „Кажите г. Кајо-у рекао је Асквит, да се враћа из Берлина као лорд Биконсфилд носећи мир са чашћу.“

Одбрана уговора са службене стране није ублажила жучност код Немаца. Бетман Холвег се жали да живе у доба страсти какво Немачка непамти. Кад је изјавио да *Пантер* није послат да осваја територије и да Јужни Мароко није место за Немачку, Рајхстаг га је дочекао са лармом и смехом. Али, ако су Немци били љути на владу зато што је извлачила мач па га вратила у корице, било је дошло и ново нерасположење према В. Британији. Ми сада знамо, казао је „некрунисани краљ пруске Хајдербранд, вођ конзервативаца, кад тражимо да се ширимо, кад желимо своје место на сунцу, ко жели да буде господар у свету. То је као блесак кроз мрклу ноћ. Ми морамо обезбедити мир не уступкама него немачким мачем.“ Хајдебрандове нападе на канцелара је хвалио кронпринц, он им је јавно пљескао, чак и онда кад му је Бетман Холвег пред кајзером очитао једну лекцију. Кронпринц је желео да га сматрају као Бесног Роланда. Један разговор са британским послаником у Бечу Сер Ферфаксом Картрајтом, објављен потпуно или непотпуно у бечкој *Neue Freie Presse*, као и говор капетана Фабера, који је поменуо као да енглеска флота тек што није отворила непријатељства, појача мржњу против Енглеза.

Немци разочарани

У Доњем дому Сер Едвард Грej одговара критичарима 27 новембра о споразуму мароканском. Споразум је потписан, али је море још узбуркано. „Толико се сумњичења и свакога разговора накупило око тога да људи више не мисле чисто, да људи губе стрпљење више него икад досада. Неки људи уживају да говоре како смо били близу рата. Тако је стање као да је свет

пао у неко пијанство.“ „Немачки министар иностраних дела каже сада да никад Немачка није имала намере да узме ма који део Марока. Да је нама речено јасно и одређено 4 јула — кад сам ја говорио овде — онда су се могли многи неспоразуми отклонити.“ На ово је добио одговор од Бетмана Холвега. Он је желео као и Сер Едвард Грej да избегне тужакања, али затегнутост би била много мања да су веровали боље изјавама Немачке и да се није Лојд Џорџ умешао. Корен овој целој пометњи је у томе што су Француска и Енглеска располагале 1904 Мароком не водећи рачуна о интересима Немачке. „Ето из тога је никла потреба да идемо најпре у Алгесирас а после у Агадир, да заштитимо наше привредне интересе и покажемо свету да смо чврсто одлучени да не допустимо да нас оставе по страни. Сад је све готово. Сви енглески министри су се изјаснили за боље односе са нама, и ја се придружујем њиховој жељи. Али то може бити само ако је британска влада готова да дадне позитивне знаке да она доиста тражи такве односе.“

Као последица Агадира дошао је упад Италије у Триполис; Италија је одавно погледала жудно на афричку обалу. „Све заинтересоване силе су признале нама првенствено право на Триполис, говорио је њен министар иностлраних дела Титони; мене су ту скоро питали хоће ли Италија окупирати Триполис. Ја одлучно одговарам, не. Италија неће окупирати Триполис све докле је прилике на то не натерају. Ми не можемо никад допустити да се равнотежа силе у Средоземном Мору поремети на нашу штету. Не треба заборавити да док смо у пријатељским односима са Турском то не може бити, то могу желети који желе њен брзи крај. Целокупност Турске је један од темеља наше спољне политике. Али, ако ми не желимо да сада окупирамо Триполис, то не значи да неће бити наше акције у Триполису. Права у будућности дају нам првенство за привредне циљеве“. Титонијева срдачност није дуго трајала. Почетком 1908 завади се Италија са султаном због неких терена и због рђавога поступања турских

власти с италианским консулима: дође, затим, поморска претња, а за њом и задовољење. У октобру 1909 споразум итало-руски, закључен у Раконићију даје право Италији, у замену за руске намере у Дарданелима, да окупира Триполис. У фебруару 1910 чули су се у италианској скупштини протести што Француска прелази границу у Триполису, као да је Триполис био већ италианска колонија. Римска банка отвора своју филијалу у Триполису за финансирање италианских предузећа у Триполису, а пловидбу слободно врше повлашћени италиански бродари, док консули отварају италианске школе. Италија је припремала земљиште да уђе у Триполис.

Италија узима Триполис

У јуну 1911 Италија извештава Аустро-Угарску да ће анектирати Триполис; Немци шаљући *Пантер* у Агадир, били су рекли већ Италијанима: „Куцнуо је час за Триполис.“ А 26 августа италиански посланик у Петрограду извештава руску владу да Италија хоће да учини крај сталним непријатностима и да принуди Турску да поштује њене интересе. О томе су и друге силе обавештене и оне одобравају. Али Италиани су тек 26 септембра обавестили графа Ерентала да ће одмах ступити у акцију противу Турске, а истога дана су упутили ултиматум Турској, а 29 септембра 1911 огласише и рат. Повод је био недовољан; Италијани су као изговор за свој поступак дали рђаво поступање с Италианима и сметњу италианској трговини у Триполису. Немци су ово сматрали као неизазвани освајачки рат и опасност по европски мир. „Источно питање ће се сада отворити у пуној ширини, — писао је владин повереник Д-р Шиман 29 септембра. Повреда интереса Турске повреда је и наших интереса. Немачка се овоме није надала, нити може одобравати. Ово нас потсећа на Бурски рат. Оба су изгледала као нека историска нужда, а оба су била акт насиља“. У почетку рата Немачка је била овлашћена да понуди Италији положај у Триполису какав је имала Енглеска у Мисиру; министар иностраних дела Сан Ђулијано је пристајао, али је то одбио Ђолити. У Енглеској су били противу овога

акта, али се ниједан министар није нашао да протестује, да осуди, и ако је, у блажем случају анексије Босне, онако оштро Сер Едвард Грej поступао.

Дејства акције за Триполис имала су посредна утицаја на европску ситуацију, али је и то имало значаја. Њена акција извршена уз пасивну добру вољу Тројнога споразума и без припитивања савезника Италије, одводила је Италију у табор Тројног споразума. Самостално држање у Алгесирасу и бурно незадовољство против анексије били су предзнаци буре, а рат са Турском, декларација самосталности. Кајзер је био љут, што Италија квари његове планове да прикупи око себе све муслимане. „Италија није била дужна тражити наш пристанак, па није га ни тражила, каже Бетман Холвег после рата, али чим је желела напасти Турску у Европи онда је балкански status quo дошао у опасност. Морали смо непрекидно да посредујемо да би ублажили размирице између наша два савезника.“ Шеф аустро-угарскога главнога генералнога штаба Конрад тражио је да се нападне Италија, али га умирући Ерентал побеђује. Аустриска забрана да Италија нападне Турску у Европи сматрана је у Италији као намера Аустрије да се рат продужи; и да није било трвења са Француском око претресања бродова што су путовали у Тунис, заоштреност аустро-италианска била би сигурно већа. Италија је тек сад видела шта вреди наш Тројни савез, пише Бетман Холвег“. Краљ Виктор се жалио на Французе много у марту 1912, и зато се у новембру исте године могао обновити опет Савез између Италије, Немачке и Аустро-Угарске. Тада је изгледало да је нека нова снага ушла у Тројни савез, међутим, значај овога Савеза већ је нестајао, јер је Италија узела многе обвезе према Силама Тројнога споразума. И ако је била закључена нека поморска конвенција за Средоземно Море 1913, Италија је ратом за Триполис изгубила поверење Немачке и Аустро-Угарске, а њу је заменила Турска.

Тројни савез

Кад је Италија постигла што је предвиђено у једном делу итало-рускога уговора закљученога у Рако-

нићи, руска влада покуша да постигне други: слободан пролаз кроз Дарданеле за руске бродове. Руси ураде ово: пусте Чарикова свога посланика у Цариграду да ради на томе код Турака, а нареди посланицима у Лондону и у Паризу да опробају код влада расположења за решење питања Мореуза. „Русија мисли да је дошло време да ступи у тешње везе са Турском, и зато је створила читав програм за ближе односе Турске са балканским државама. Русија је готова да даје и јемство за потребни новац, а у замену за то тражила би да јој се отворе мореузи за ратне бродове. Русија се нада да ће јој Енглеска и Француска у томе помоћи у Цариграду.“ Енглези остају при ранијем објашњењу из 1908 а наређују посланику у Цариграду да ступи у везу са руским послаником. Руски посланик у Цариграду казивао је посланицима Француске и Енглеске да је до сада разговарао са Турцима само приватно, а да руска влада има слободне руке за евентуалне службене разговоре. Али, Турцима није било до разговора те врсте. И кад Русија 4 децембра 1911 године отворено затражи слободан пролаз за ратне бродове кроз Дарданеле, Турска одговори да се једна таква озбиљна промена не може извршити без пристанка других сила потписница Берлинског уговора. А Јени Газета објави службено да нема ниједнога Турчина који би и помислио да може Отоманска царевина да падне тако ниско да постане руски вазал. Енглези и Французи су на Порти говорили овако: ако она пристане, дају и оне свој пристанак, а ако га не да, оне неће правити од тога питање. Немачка и Аустро-Угарска одбију свој пристанак а ободре Турску да нипошто не попусти. „Турска влада, гласио је турски одлучни одговор, не може одобрити пролаз руске флоте кроз Мореузе ни у време мира ни у време рата, и изјављује да Мореузи припадају искључиво отоманскоме народу и његовом суверену.“ Истога дан у париском *Le Temps*-у изађе разговор Сазонова у коме је овај изјавио да су разговори руски о Мореузима били неслужбени и академски и то самога посланика који их је на своју руку повео. И ако је Чариков брзо напустио Цариград, нико се није варао у томе да су Руси били у питању Мореуза одбивени. Овај догађај само је отуђивао Турску још више од Тројнога споразума.

Руси и Дарданели

Литература: Жуте књиге 4 свеске: Affaires du Maroc; Tardieu: La Conférence d' Algéciras; le Mystère d' Agadir; M. Bompard: La Politique Marocaine de l' Allemagne; Caillaux: Agadir; Albin: Le Coup d' Agadir; Morel: Morocco in diplomacy; Bethmann Holweg: Recolections I; Hammann: Bilder aus der letzten Keiserzeit; Schön: Errinnerungen; Un livre noir I; Bourgeois et Pages: Origines et Responsabilités; Siebert: Diplomatische Aktenstücke; Bassermann: Reden I; Barclay: The Turco-Italian War; Gioliti: Memoirs; Corradini: L'Ora di Tripoli; Molden: Graf Aerenthal; Chlumecky: Oesterreich Ungarn und Italien; u Die Agonie des Dreibundes; Schwertfeger: Zur Europäischen Politik; Siebert: Diplomatische Aktenstücke.

ГЛАВА XV

БАЛКАНСКИ РАТОВИ

Призор Велике Британије у сјајноме оклопу која стоји поред Француске охрабрио је шовинисте у Немачкој и у Француској. „Ја сам дошао у јесен у Берлин и говорио сам канцелару да морамо свој дипломатски неуспех покрити новим поморским програмом. Бетман Холвег, пише адмирал фон Тирпиц, пориче неуспех и страхује да ће грађење нових ратних бродова довести до рата с Енглеском. Мој план и није био да повећавамо нашу ратну морнарицу него да појачамо спремност за рат. Једна слаба тачка у нашем наоружању на мору била је и то што смо сваке јесени мењали рекруте, а кратак рок служења у морнарици знатно је смањивао нашу приправност за рат. Ми смо мислили да једну ескадру резерве вратимо у активу те да имамо три место две ескадре. За ову операцију требало нам је само још три велика ратна брода. Ово појачање са три јединице није могло сигурно навести Енглеску да ратује сем ако није решила да уђе у рат због тога. Тако је мислио и немачки амбасадор у Лондону. У новембру кајзер упути канцелара да унесе зато потребне суме у буџет за 1912."

Опет флота

Докле је Тирпиц кретао све око себе да повећа немачку флоту, дотле су се разумнији људи одлучили за покушај да се уклони опасност за светски мир. Решење мароканскога проблема довела је до извесног попуштања у затегнутим односима са Немачком, а енглеско-руска сарадња у Персији није ишла глатко као дотле. Сер Едвард Грej је био наклоњен персиским народњацима који су покушавали да преуреде управу Персије и

отклоне шахове сплетке које је правио и пре и после уклањања се престола, и зато се Сер Едвард Грej, како је обећао 1907, искрено чувао од мешања у унутарње персиске ствари. Русија је опет друкчије радила; она није веровала у уставобранитељски покрет, нити му је желела успеха, а зато Сер Едвард Грej, и кад је покушао ваљда да руски ваљак устави, није никад ишао сувише далеко. Ако се персиско питање много заплете, онда се могу јавити друге веће ствари. Петроград је то знао па се према томе и управљао. „Енглези идући за својим битним интересима у Европи, писао је руски министар спољних послова посланику у Техерану осмога октобра 1910, мораће ако дође до невоље жртвовати извесне интересе у Азији да би одржали споразум са нама. Такве околности можемо окренути у нашу корист, например за нашу политику у Персији." И тако кад године 1911 персиска влада именова једнога стручњака, Американца Шустера, да уреди персиске финансије, а овај поче постављати Енглезе за помоћнике и у руској сфери утицаја, енглеска влада пристаје да помогне руску владу у захтеву да се Шустер уклони. Руси пођоше даље; они поставише право на Техеран, али ту Сер Едвард Грej узе говорити Русима да, ако кооперација у Персији престане, престаће и споразум, и он ће морати да напусти Министарство иностраних дела, јер неће моћи да иде другим путем у спољној политици који се морао тражити. Руски посланик у Лондону зато јавља министру да он никад није видео Греја тако узбуђена и „ми морамо њега уверити да ћемо чувати наш споразум у Персији, иначе ће он дати оставку." Ово је мишљење било и Француза.

Тешкоћа је уклоњена али траг је остао.

„Јавно мнење, каже немачки посланик у Лондону рускоме, опет креће на нашу страну," и Бекендорф то признаде. Требало је да се почну разговори између Берлина и Лондона; Немци предложе да Сер Едвард Грej пође у Берлин. Би одлучено да министар војске лорд Халдан приватно оде у Берлин где је и дошао 8 фебруара 1912; у томе међувремену Немци објаве да могу своју *Новелу* о морнарици да измене ако би добили повољне гарантије да ће Енглеска водити помирљиву политику.

Халданова мисија у Берлину

Први разговор лорда Халдана био је у Берлину са канцеларом, информативан али опширан и срдачан. „Немачка има неоспорно права да подиже своју војничку снагу. Али то нагони и друге народе да се у њиховоме интересу оружају. Ми смо, говорио је Бетману Холвегу Халдан, оружани за онолико колико је потребно за одбрану. Ми немамо намеру да нападамо ниједан народ, ми немамо ни с ким тајне војне конвенције. Али ако Француска буде нападнута и буде учињен покушај да се окупира један део њене територије, онда Немачка не може рачунати на нашу неутралност. Сутра дан сам позват у двор на доручак, после кога смо у кајзерову кабинету дуго разговарали кајзер, фон Тирпиц и ја. Он ми је дао један поверљив препис нацрта новога поморскога закона са допуштењем да га могу приватно саопштити у Лондон. Нацрт је био велик и заплетен; ја сам га, не читајући, метуо у џеп и поновио оно што сам рекао и Белтману Холвегу. Затим се претресао нови немачки поморски програм. Разговор је текао пријатељски, али сам ја осећао да ми није лако... Тирпиц је тражио да се споразумемо о грађењу бродова. Он није био никако за систем „две силе један исти тип." Ја онда видећи да се споразумети не можемо о томе, помислим да се може у споразуму, ако дође до њега, обићи дефиниција тога једног типа бродова и не помињати ништа, кајзер би могао објавити да је споразум, ако га буде, изменио његову жељу за нови поморски закон какав је најпре замишљао и нови закн би био одложен за доцније, а градња нових бродова би била распоређена за дужи период. Кајзер је мислио да би такав споразум правио велику разлику, и рекао ми је да ће ми Бетман Холвег предложити једну формулу. И формула је била оваква: (1) Високе стране Уговорнице узајамно дају уверење о својој жељи за мир и пријатељство. (2) Оне неће, ниједна од њих, улазити у какву комбинацију или се придружити каквој комбинацији, које би биле уперене противу једне од њих. Оне изречно изјављују да нису везане првом таквом комбинацијом. (3) Ако би једна од

високих страна уговорница била уплетена у рат са једном или са више других Сила, она друга страна Уговорница остаће према другој у рат заплетеној Уговорници у благонаклоној неутралности и употребиће сву снагу да се рат локализује. (4) Обвеза неутралности која излази из претходне одредбе неће се применити ако није у складу са уговорима које су високе стране Уговорнице раније закључене. Правити нове споразуме којим би се онемогућило поштовање одредбе под (2) неће бити могућно за обе високе стране Уговорнице.

„Колико год да сам био вољан да се са канцеларом споразумем, ја сам му морао рећи да ћемо ми моћи тешко примити предложени уговор. По члану 3 овога предлога ако би смо га усвојили морали бисмо осудити себе да не идемо у помоћ Француској ако би Немачка напала Француску и хтела да јој узме Денкерк, Кале и Булоњ. Тешкоће би, даље могле изићи за примену наших уговорних обвеза према Белгији, Португалској и Јапану. Можда би најбоље било ограничити се само на обвезу да ниједна неизазвана сила не нападне другу нити да једна од њих не улази у какву било комбинацију или намеру противу друге за напад, да не учествује ни у каквој војничкој комбинацији, сама или са другима, чији би циљ био рат. Нас два сад прерадимо онај први нацрт под његовом изјавом да његово мишљење неће бити повољно.

„Ми смо, даље, претресали и друга питања, о багдадској железници, о Персиском Заливу и Турској, о могућностима преуређења извесних обостраних интереса у Африци. Ја сам био уверен да је канцелар у тим разговорима био искрен и озбиљан; он је добронамерно желео да се наши међусобни односи поправе и чува мир. Такав је био и кајзер, мислим, али су њега подбадали његови војни и поморски саветодавци, као и снажна и ако не бројна, шовинистичка партија у Немачкој...“ И ако је лорд Халдан имао надне да ће се ствари са Немачком дотерати, он је ипак страховао и то је казао својим друговима: „Трију ствари се плашим. Прва је мој озбиљан утисак да ће Немци настојавати да се нови закон о поморској убојној снази донесе. Друга је да може лако фон Тирпиц доћи за канцелара место Бетмана; и трећа, да нема сталности у немачкој политици“. Кајзер је задовољан посетом, но чини му се да је далеко ишао у поступцима, али, учинио је, каже, све што је могао. Бетман се надао, а Тирпиц је био суморан.

Енглеска страховања

Сер Едвард Грej је, после свога разговора са Халданом, по повратку Халдановом из Берлина, говорио немачком посланику да је влада решила да озбиљно доврши што је у Берлину почето. Ратни облаци ће се постепено разгонити, мислио је он; а све зависи од дубљега проучавања немачких предлога. На путу измирења, међутим, било је још препона; кад су у Лондону проучили немачку *Новелу* видели су да се у њој скрива огромно повећање у величини и у нападној снази немачке ратне морнарице. *Новела* поморска је таква да не може бити говора о политичкоме споразуму. „Идеја о споразуму је још добростојећа и ако ће требати још пола године, а можда и читава година докле се постигне; Енглези рачунају да ће се поверење наставити па макар и не било споразума, — тако пише Бетман Балину, чувеноме вођи покрета за велику флоту и пријатељу англо-германскога споразума. Успех је могућ и поред флоте“. Немачка је била разочарана политичком понудом Енглеза. „Грej је понудио нама неутралност „за случај неизазванога напада“, жалио се Бетман, а одбацио је наше „ако Немачка силом мора ући у рат“. Зашто ову немачку формулу одбијају наши непријатељи? Зар то није доказ да се ми ослонити не можемо на њу за случај какве антигерманске политике. Од 1909 Грej је у свакој прилици говорио о његовим примарним обвезама Двојном савезу, али у накнаду за његову формулу о неутралности не могу се ја одрећи *Новеле*. Енглеска је желела искрено измирење, а ми смо, може бити, сувише подцењивали њене присне везе са Француском и са Русијом“. Разочарани Бетман Холвег понуди кајзеру своју оставку, а овај и ако уверен да је

Разговори су пропали

Халданова мисија била више политичка игра, одбије да је уважи.

Кад овај покушај за споразум пропадне, Енглеска се даје на посао како да одговори на немачки нови навални програм (Novelle). У мају 1912 шеф енглеске владе и Черчил дођу на састанак са Киченером, тада главним заповедником у Мисиру, на Малту; овде су продискутовали средоземноморски положај. По повратку министар марине објављује 22 јула намеру Енглеске да уведе накнадно нове јединице. Немачка *Новела,* казао је он, има циљ да увећа нападну снагу свих типова (бродова). Четири петине целе морнарице има да буде стално под паром, а то до сада није нигде било. Број морнара се повећава са по 15.000 војника, до 1920 значи да ће бити повећање на 100.000 људи. Уз ово додата су још и два велика брода и две мале крстарице. То значи у 1920 години биће 41 ратне лађе, двадесет крстарица за борбу и четрдесет малих крстарица. Као одговор на нову ситуацију треба извршити даљу концентрацију ратних бродова у домаћим водама.

Крајем јула 1912, доласком маршала фон Биберштајна у Лондон изгледало је да ће се положај поправити. „Немачка штампа је била задовољна говором лорда Халдана у немачком друштву у Лондону. Лорд Халдан је кајзера назвао великим човеком. Али кад је Черчил, министар марине говорио у Доњем дому, положај се изменио. Немци неће да признају да Енглези повећавају своју одбрану зато што они појачавају ратну морнарицу. Ако је Француска имала на души марокканске амбиције које су претиле и прете још миру, Немачка желећи да се такмичи с Енглеском на мору, радила је да сукоб буде неизбежан. Тако треба објаснити Черчилов говор, а то они у Берлину неће да признаду". Овако је правично објашњавао белгиски посланик у Берлину својој влади тадање расположење у Немачкој. „Срећни нека буду Немци што су у Енглеској либерали на влади, писао је белгиски посланик из Лондона; ако дођу конзервативци неће се они задовољити са шесет од сто надмоћности. За Енглеску је то битна ствар, и у њој нема енглеске партије која ће попустити,

јер онога дана кад она изгуби своју надмоћност на мору отишла би и сила и углед Енглеске. То је срце енглеске политике а то изгледа, они у Берлину не разумеју".

За Енглеску је било лако концентрисати флоту у Средоземном Мору, јер је Француска с изгледом на борбу са здруженом аустро-италианском флотом намеравала да сву своју морнарицу за рат скупи у Средоземно Море, а то би значило да би отворена била њена атлантска и ламаншка обала; Французи су веровали да ће ту дужност узети на себе енглеска флота. У септембру 1912 трећа француска ескадра за борбу, дотле у Бресту, добила је наредбу да се премести у Средоземно Море, а у пролеће 1913 цела атлантска одбрана флотилска би демобилисана и одбрана пристаништа предана сувоземној војсци. У базама на северу остало је свега шест старих оклопњача и флотила за кооперацију за одбрану Ла Манша. Ове промене на мору морале су довести до ближега политичкога споразума између Лондона и Париза; и 22 октобра на предлог француске путем разних писама дефинисан је споразум. „Са времена на време последњих година војни стручњаци Француске и Енглеске разговарали су између себе. Ти разговори нису искључивали нити ограничавали слободу обе владе да одлуче хоће ли или не убудуће једна другој притећи оружјем у помоћ. Ми смо се сложили да разговори између стручњака нису и не морају бити сматрани као обавеза која би приморавала иједну од две владе да ступи у акцију на случај нужде која није још дошла а која може никад и не доћи. Садањи распоред обостраних ратних морнарица, на пример, није учињен по обавези да кооперишу у рату. Ви сте, међутим, истакли, ако једна од две владе буде имала озбиљних разлога да очекује неизазвани напад неке треће силе, може бити главно знати шта би у томе случају требало па да једни другима притекну у помоћ. Ја се слажем са вама, ако једна од две владе имадну озбиљнога разлога да очекују какав неизазвани напад од стране неке треће силе, или осете опасност по општи мир, да треба

Французи и Енглези

одмах приступити дискусији да ли треба обе владе да заједнички спрече напад и очувају мир, па, ако се сложе, да одреде и какве мере треба предузети за заједничку акцију". Теориски говорећи ова писма, измењена између француског посланика у Лондону и министра иностраних дела Енглеске, остављала су Великој Британији одрешене руке, а то су и први министар и Сер Едвард Грај често свечано изјављивали; од 1911 већина Француза су оба писма сматрали као поштена реч да ће притећи у помоћ Француској на случај да је Немачка нападне. Осим тога ствар је била заплетена савезом Русије са Француском. Није се мислило да је потребно да се енглески односи са великом словенском државом увију у писани уговор; каква акција Русије могла је да стави у питање и судбину Велике Британије, јер напад на Русију води неизбежно и нападу на Француску. На тај начин би Енглеска на неки начин била увучена у свађе и стремљења једне далеке силе над чијом политиком она није имала контролу.

Како се рат приближавао све више, суседи су обраћали пажњу на Белгију и реку Шелт знајући да ће оне по сили прилика у томе рату имати своју улогу. Почетком 1911 *Тајмс* је објавио низ чланака о утврђивању Флушинга; Холандија је требала да буде средство Немачке при нападу на Француску и Велику Британију. Утврђивање овога холандскога пристаништа сматрано је у Француској као дело Немачке. И ако је право Холандије да утврђује утоку Шелта у море било неоспорно, Холандија пред притиском попустила. Одбрана холандске обале намеравана под сугестијом Немачке, морала је пред протестима да се најпре одложи а после сасвим напусти. У априлу 1912 наставе се у 1906 започети разговори између белгискога гл. генералштаба и енглескога војнога пуномоћника о кооперацији. Белгиска влада није наставила ове разговоре, те није дошло ни до какве конвенције, чак се о њој није ни дискутовало. Да се не би раширило уверење да постоји нека војна конвенција с Енглеском, шеф главнога белгискога генералнога штаба одбио је позив 1912 да присуствује енглеским маневрима. Међутим, и ако није било никаквога

Белгија и Холандија

писанога споразума, обе државе су се спремале за буру што је долазила. Белгија уведе општу војну обвезу 1913, а енглеско министарство војске узе припремати путеве и железнице у Белгији. Војни стручњаци, готово сви, веровали су да ће на случај рата Немачка упасти у Белгију и кроз њу вршити операције.

II

У почетку нове године 1912 над источним небом се гомилају тамни облаци. Смрт Ерентала, ранијег изазивача буре у европској политици, изазивала је жаљење; Ерентал је, после анексије, био за мир и борио се противу ратоборнога шефа главног аустро-угарскога генералнога штаба фон Хецендорфа; његов наследник је био тврдоглав и неспособан. Са Балкана су стизали у Лондон и у Париз узнемирујући извештаји, а 25 априла 1912 Фрања Јосиф говори француском посланику у Бечу да су изгледи за мир за последњих осам месеца све мањи. Аустриски цар је добро ценио стање на Балкану; у то доба, свету незнано, стварао се Балкански савез за рат са Турском и за деобу Турске.

После анексионе кризе, Србија испуњена оштром срџбом противу Аустрије и њенога поступања са Југословенима, узалуд је тражила пријатељство Бугарске; али две године доцније експедитивни краљ Бугарске се увери да он без помоћи Србије не може задовољити своје славољубиве намере. А бугарски шеф владе Гешов се приказује као творац Балканскога савеза наперенога у првом реду противу Турске а у другоме реду противу Аустро-Угарске. Његова жеља да очува добре односе са младотурцима уништили су сами младотурци истребљујући народ у Маћедонији, и то га приморава да тражи кооперацију са Србијом. Са одобрењем краља Фердинанда он се у октобру 1911 саста са министром председником Миловановићем у возу Беч—Софија, и ту почну разговори, јер се и Србија одавно спремала и радила на томе. И после неколико месеца мучних разговора, у којима су учествовали руски ми-

Бугарска и Србија

нистри у Београду и у Софији, и то Хартвиг више а Некљудов мање, у марту (13 марта 1912) потписан је српско-бугарски савез. Обе државе заједчавају једна другој независност и територијалну неприкосновеност и обвезују се да једна другој притекну у помоћ на случај да нека велика Сила покуша да анектира један део турске територије на Балкану. Уз овај одбранбени уговор постојала је тајна конвенција за заједничку акцију, уз одобрење Русије, противу Турске, на случај да се појаве нереди или опасност од рата у отоманској царевини. У уговору је предвиђена деоба територије европске Турске, одређена је била и спорна зона Маћедоније остављена рускоме цару који је имао да пресуди све спорове који би произашли из савеза. Тајна војна конвенција је одредила услове под којима ће се доводити узајамна помоћ у случају да једну страну од две уговорнице, Бугарску или Србију нападну Турска, Румунија или Аустро-Угарска. Препис уговора о савезу је однео у Ливадију цару и Сазонову у Петрограду председник народнога собрања Данев, који је том приликом ставио до знања да ће Бугарска првом приликом поћи напред. Сазонов је препоручивао опрезну политику и изјавио да Русија неће одобрити активно мешање у маћедонске ствари. У априлу 1911 године Грчка је предлагала Бугарској савез за одбрану и савез је у 1912, 29 маја, потписан. Тако је после 20 година испуњен сан Трикуписов. Савез је потписао Венизелос, који је тада био зват на Крит да га преуреди. Са Грчком је у септембру исте године постигнута војна конвенција, али није постигнут споразум о границама Маћедоније. У августу 1912 постигнут је усмени споразум са Црном Гором. Ово припремање за рат није сметало бугарскоме краљу да даје помирљива уверавања у Бечу и у Цариграду.

Шеф француске владе Поенкаре кад је чуо 1 априла 1912 да су Србија и Бугарска направиле овакав савез није био задовољан што је то рађено без пристанка Француске. Зато је одбио да помаже зајам у Француској докле не сазна намере Русије; Поенкаре је тада пошао у Русију да, између осталога, види шта ће

бити на Балкану. Поморска конвенција између Русије и Француске је тада потписана у Паризу, а почетком августа 1912 Поенкаре је био у Петрограду. Поенкаре је пребацио рускоме министру иностраних дела што га није у току преговора обавестио да се ради о српско-бугарском савезу. Кад је Поенкаре видео текст уговора он је узвикнуо: „Па ту лежи клица не само за рат противу Турске него и противу Аустрије". Овај савезни уговор, у исто време, утврђује хегемонију Русије над обе словенске државе, јер је она врховни судија за све њихове ствари. Ова конвенција не одговара ономе како је мени представљано; ово је права ратна конвенција, која показује не само амбиције Срба и Бугара него их чак и охрабрује".

Француска узнемирена

Поенкаре се вратио узнемирен у Париз а Сазонов је био очаран личношћу Поенкареа. „У Поенкареу Русија има једног сигурног пријатеља с изузетном политичком интелигенцијом и непоколебљивом вољом. Ако наиђу тешки дани у међународним односима добро би било да човек има на челу Француске ако не Поенкареа, а оно бар човека не мање енергичнога и без страха за одговорност". Тако је Сазонов ценио Поенкареа. Русија се, после неуспеха Чариковљеве мисије у Цариграду, вратила на план о балканској лиги противу Турске; она је била готова да погледа у очи опасностима што их је таква политика доносила.

Још докле је Поенкаре био у Петрограду, аустроугарски отправник послова је дошао француској влади да, с обзиром на узнемиреност на Балкану пита, а по налогу своје владе, да ли би пришла аустроугарскоме кораку у Цариграду којим би се Порти препоручило да приступи што пре извођењу прогресивне децентрализације, која би обезбедила народностима легитимне аспирације и балканским државама опет да на миру чекају резултате те политике великих сила. Поенкареу се ова сугестија изванредно допадала; одмах је јавио у Петроград и овај је примио. Све остале силе су то примиле али граф Берхтолд се није журио, и догађаји су га претекли. Обећања турска да ће извести реформе у Арба-

нији остадоше неиспуњена. Србија и Бугарска поднесише жалбе, а Црна Гора поче мобилисати. Сазонов се повуче испред сукоба и ако га је дотле прилично помагао, позове Поенкареа да заједнички очувају мир с опоменом Србији где је изгледало да лежи главна опасност. Поенкаре је пошао даље; он је саопштио Бугарској да њен зајам мора чекати, а Порти и Црној Гори саопштио је да треба да уклоне војску са границе. Берхтолд је примио овај корак и позивао силе да на Порти чине представке да се реформе за Арбанију протегну и на остале народности у европској Турској.

У половини септембра Сазонов се крене на пут по Европи. Почео је са Берлином где је позвао Немачку да предузму акцију да се сукоб локализује ако се не буде могао спречити. Кад стадоше мобилисати Грчка, Бугарска и Србија, Немачка предложи Силама да оне неће допустити промену status quo и обећа Русији ако она предложи декларацију за чување територијалнога status quo-а да ће издејствовати пристанак Аустрије. Сазонов се у Паризу изјасни повољно за то и би готов да извести балканске државе, у друштву с Аустро-Угарском или у име Сила, да неће допустити рат и да су решене да чувају status quo. Али, Сазонов је додао још и то да ће бити узалудно ако силе не пристану на реформе на Балкану. После неколико недеља разговора и преговора, тек у октобру Силе се сложише да Русија и Аустрија известе балканске државе да Силе осуђују сваки корак који води рату, да ће узети у своје руке реформе и да неће допустити ни после рата ма какве територијалне измене на Балкану. Сутра дан, 8 октобра 1912, Црна Гора отвори непријатељства упадом у Арбанију.

Силе разговарају

И ако је Турска закључила мир с Италијом, и ако је њена народна снага била већа двапута него број исте снаге осталих четири балканских државица, турске војске су претрпеле поразе. Бугари их побеђују код Киркилисе у Тракији 22 октобра, Срби код Кумановa 26 октобра, а Грци 8 новембра уђоше у Солун. Русија је од почетка била за хришћанске државе.

Сазонов, и ако је тражио после првих одлучујућих битака, интервенцију сила, упутио је 2 новембра руске посланике на страни да ће све територије које су савезне балканске државе добиле оружјем, по праву окупације, бити пријатељски издељене међу њима. Енглеско јавно мнење је било на страни хришћанских држава. Кад је 9 новембра 1912 шеф британске владе говорио, на свечаном ручку при увођењу у дужност новога лондонског лорда мера, да ће силе признати свршене чинове и да се неће противити територијалним изменама као резултату савезничких победа, он је говорио доиста у име читавога енглеског народа. Централне силе су биле непријатно изненађене, што је Србија победоносно излазила на Јадранско Море, а Бугарска запретила Цариграду. Кидерлен Вехтер је био згранут победом Бугара код Киркилисе, а Аустро-Угарска нагомила на граници Србије 100.000 војника.

Балкански савез побеђује

Срећом Немци су били за мир. „Кајзер је за време балканских ратова био врло опрезан, каже Бетман Холвег, и рекао му је у новембру да не мисли ићи на Париз или на Варшаву због Арбаније". Франја Фердинанд у посети у Берлину у ово исто доба чуо је на станици при растанку са кајзером ово: „Само никакве глупости", као одговор на његове речи кајзеру „да Аустро-Угарска не може правити више никакве уступке." „Морали смо, наставља немачки канцелар, да чинимо притисак на Беч да спречимо рат; али смо дали на знање да ћемо помоћи нашега савезника ако га когод било нападне". Поенкаре је уверио Русију да ће Француска извршити своју савезничку дужност ако је Аустро-Угарска нападне. Поенкаре је покушао да сазове европску конференцију да на њој расправља новостворено стање.

Брза победа балканских савеза, принуди Турску да 3 новембра тражи интервенцију Сила; то је донело неприлике заштитницама савеза и прве тешкоће. Сазонов је припретио Бугарској да ће послати Црноморску ратну морнарицу у Босфор ако она покуша да

уће у Цариград. Сер Едвард Грej је веровао да ће турска утврђења у Чаталџи издржати, и казао је да би, ако Турке избаце из њихове садање престонице, требало Цариград интернационализирати. Овај страх је брзо разагнат; Бугари су на Чаталџи задржани. Много је озбиљнији био проблем победа Србије и њено маршовање кроз арбанске планине ка Јадранскоме Мору. Сазонов је 8 новембра тражио од Италије да утиче на Аустро-Угарску да Србији не омета једну луку на мору, јер „без тога излаза на море неће бити трајнога мира". Али, Италија везана уговором с Аустро-Угарском да поштују целокупност Арбаније, није мање желела него њен савезник, да Србију отклони од мора. Месец дана после објаве непријатељстава европске силе су се поделиле на двоје. „Ми, Француска и Енглеска, готови смо да помогнемо захтеве Србије — телеграфише Сазонов посланику у Београду Хартвигу 9 новембра 1912, а Тројни савез се противи. Али, шаљући трупе у Драч, Србија је пренаглила и отежава нам рад. Она жели привредну независност, а њу може добити само на Јадранскоме Мору; али и железница до мора може дати то као и коридор до тамо. Ако се одрекне пристаништа, она се може лакше проширити на југ Арбаније. Не можемо ми ратовати због Драча". И Сер Едвард Грej саветује умереност у Београду „убеђен да би железница под контролом Србије до једнога пристаништа била корисна и за Србију и за Арбанију. Добро је било што је Русија умерена, јер је било људи у високим бечким круговима који су тражили рат против Србије. При крају новембра, Фрања Фердинанд је био покушао да приволи стрица Фрању Јосифа I да уђе у рат; у оној збрци на Балплацу барон Конрад је тражио да се наново окупира Новопазарски Санџак и истерају српске трупе из Арбаније. Стари цар забрани такве планове, и немирни елементи у Бечу смирили су се тек кад је, при обнови Тројнога савеза Бетман Холвег рекао да ће Немачка стати на страну савезника само у случају да овај буде жртва напада.

Србија и Драч

Нико није више радио од Поенкареа да спречи почетак рата, а кад то није успело он је одлучио да локализује рат. „Поенкаре, каже Извољски, говорио је још од 15 октобра владама у Лондону, Берлину и Бечу, и то неколико пута да се сазове једна европска конференција. Централне силе су пристајале, али само под условом да се најпре утврди програм њенога рада; Поенкаре би узео то на себе, али има страх да би дискусија о томе била у Паризу, и пита вас да ли не би могао предузети то Грej". Грej је пристајао али се вајкао да ли ће Аустрија то примити. Он је немачкоме посланику кнезу Лихновскоме говорио да се Енглеске и Немачке највише тиче мир и ако их се балканске ствари најмање тичу а на случај рата обе би биле вероватно у њега увучене. Сер Едвард Грej је толико желео да се ситуација рашчисти да је, ма да узалуд, говорио Русима да они увере Србију и Црну Гору да се задовоље Санџаком не тражећи ништа на Јадранскоме Мору. Руси су, међутим, овако гледали на ту политику. „Наша је сврха да Србија буде привредно и политички независна, да добије непосредну везу преко Арбаније са гарантијама за слободан трговачки промет, па и за провоз ратнога материјала". Сер Едвард Грej је налазио да је то лепо, али, Аустрија је Русима ставила до знања да је Јадранско Море за њу оно што је Црно Море за Русију. Па ипак, примајући савет својих савезника, Аустрија пристаје на конференцију под условом да се на њој неће расправљати питање о сталном настањивању Србије на Јадранскоме Мору. Србија попусти на наваљивање сила.

Потребна конференција

Конференција је заседавала од децембра 1912 у Лондону, а главне тешкоће и одговорност је сносила Енглеска. Њен задатак је био да се спрече Аустрија и Русија, које су делимично мобилисавале, да се не дохвате за гуше. Од децембра 1912 до марта 1913 рат је био стално у ваздуху. Прва криза је избила у јануару 1913; Русија је мобилисала

Лондонска конференција

на Кавказу и припретила Турској да неће, ако дође до новог рата, бити више мирни посматрач. Немачка саопшти Русији да ће напад на Турску довести мир у опасност. Русија попусти, а Фрања Јосиф I шаље нарочитога изасланика са личним писмом за цара Николу II да га умири и искаже жељу за мир. Друга криза је дошла кад краљ Црне Горе, и поред жеља Сила, да Скадар остане Арбанији, настави опсаду Скадра; заједничка акција сила под Скадром принуди краља Николу да остави Скадар. И Немачка је била почела спремати у ово доба мобилизацију. Понижавање Црне Горе, допуњено аустро-угарским неповољним држањем, као и неповољним држањем Италије, поводом изласка Србије на Јадранско Море, дубоко је болело Русију и ако је повраћена нека равнотежа тиме, што су Србији дали још неколико села од Арбаније. Енглеска и Немачка су биле у раду за време ове конференције потпуно сложне; то су Немци и јавно признавали.

Овога пута је била права срећа да је конференције било, јер је рат био иначе неизбежан. Ратујуће стране су потписале уговор о миру, али Енвер-бој не пристане, обори насилно владу у Цариграду 24 јануара 1913. Рат почне опет, али сад удруженим снагама Бугари и Срби узму Једрене, а Грци Јањину. Сад су дошли сукоби између савезника; победоносна Србија тражи ревизију деобе према уговору од 1912; Грчка јој у томе помаже. Бугарска да би припремила ову борбу пристане на ново примирје и 16 априла савезници дођу натраг у Лондон. Нацрт уговора је спремљен у почетку маја, али преговори о закључењу иду врло споро; ово изазива Сер Едварда Греја да их оштро опомене. „Они који хоће да потпишу прелиминарни уговор, — рекао је представницима балканских држава, — нека потписују одмах. Они који то неће, боље ће урадити да иду из Лондона". После два дана прелиминарни уговор је био потписан. Грчка је добила Солун, Јужну Маћедонију и Крит, Србија средњу и северну Маћедонију, Бугарска Тракију и јегејску обалу, али је уступила Румунији Силистрију. Турска је остала сада само са једним делом источне

Тракије у Европи, а њени победиоци и поред напора руског цара да очува мир решише да се између себе потуку око плена. Србија и Грчка закључише савез, такви су били њихови заједнички интереси, а 29 јуна 1913, краљ Фердинанд шефу главнога генералнога штаба генералу Савову изда писмену наредбу без знања шефа владе С. Данева, да на превару нападне српску војску у Маћедонији; бугарска војска то учини, а јужна бугарска војска пожури Солуну. Влада Др. С. Данева нареди да се војске врате, али сад је било доцкан. Србију и Грчку помаже Румунија, чија војска прелази Дунав по наредби краља Карола I који није допуштао хегемонију Бугара на Балкану, а Турци без тешкоћа окупирају Једрене. Битка се тако брзо завршила да велике силе нису ни времена имале да учине неки заједнички корак. Румунија, Србија, Грчка и Црна Гора су већ 10 августа диктирали мир у Букурешту. Аустро-Угарска је узалуд у јулу месецу позивала своје савезнике да униште Србију, а у августу да се Букурешки уговор подвргне одобрењу сила; али Карол I не пристаје; њега помаже кајзер телеграфишући му: „Захваљујући теби мир ће се одржати". У августу (11 августа 1913) конференција амбасадора у Лондону утврди и јужну границу Арбаније, а тек у октобру 1913 Србија под претњом Аустро-Угарске напусти неке стратегиске тачке на територији Арбаније. Покушаји да се врати Једрене Бугарима нису успели; али турско-бугарски уговор о миру бива основа за разговоре о бугарско-турскоме савезу.

Свађа међу савезницима

Балкански ратови су оставили дубоко нерасположење не само на Балкану, на коме судбина Арбаније и острва није била још решена, него и у арени европске политике. Деоба Турске коју је извршио Балкански савез под заштитом Русије, као и повећање Србије, Русијине мртве страже на Балкану, утврдило је нерасположење централних сила према Русији. У децембру је обновљен Тројни савез. Немачка у 1913, и поред повећања војне снаге после мароканске кризе, повећа војску до дотле невиђене јачине. Немачки

главни генералштаб у децембру 1912 руком генерала Лудендорфа изради меморандум за оправдање кредита од 50 милиона марака. Велика Британија ће ићи са Француском и Русијом, а Италија једва да ће држати француске трупе на Алпима. Русија је задоцнила са војним пруређењем, те се за извесно време Тројни савез нема бојати рата са Русијом, али с обзиром на огромне војне издатке из дана у дан биће све јача. „Ми морамо чувати дефанзиву на једном фронту, да бисмо могли водити офанзиву на другоме фронту, а тај други може бити само француски. Било би потребно силом повредити неутралност Белгије. Ми се можемо надати да потучемо Французе на отвореноме пољу само тако ако прођемо кроз Белгију. На томе путу наићи ћемо и на енглески експедициони корпус па, вероватно, ако се раније не споразумемо, и белгиску војску. Па иако је тако, та операција може бити успешнија него ако бисмо фронтално напали француску северну утврђену границу. За извршење овога према плану фон Шлифена требале су огромне напорне снаге па да буде успеха.

Немачка се спрема

У априлу 1913, на првом читању закона о повећању војних снага, Бетман Холвег је објашњавао ово повећање тим што су се снаге, после балканских ратова, помериле, а панславизам Русије и шовинизам Француске су опасност која расте. Канцелар је озбиљно говорио о сукобу између Тевтонаца и Словена. Постојао је и дотле закон о општој војној обавези, али сви рекрути нису узимани у обзир; по новоме закону повећан је број са 170.000 људи. Нових педесет милиона што се тражи од Рајхстага употребиће се за боље утврђивање границе, за повећање артиљерије и појачање златне резерве у Јулијустурму у Шпандави. Закон је прошао без опозиције и плаћени нови прирез без мрмљања; Немци су сви били убеђени да се мора обезбедити по оној „у се и у своје кљусе". Аустрија је била ослабљена својим унутарњим расним борбама, Италија је била несигуран савезник, Турска унижена и смањена, Румунија све више удаљена, Француска увек непријатељска, Русија из дана у дан нерасположенија, а Велика Британија не може бити лојалнија према Француској и Русији.

Немачки милитаризам

Иако је била свесна опасности које су јој претиле, Немачка је била сувише самопоуздана у своју снагу. Јавно мнење, и ако му је влада била коректна, било је немирније и раздражљивије. Стогодишњица 1813 бива повод за нове родољубиве манифестације. Узалуд је кајзер дубоко помирљив, водећи кругови су друкчије расположени. „Овде, пише белгиски посланик у Берлину, деца у школи посисала су мржњу према Француској као и уверење о величини Немачке. То непријатељство и то самоуверење стварали су мишљење да је рат са Француском нужно зло, неизбежно за немачку надмоћ и за сламање препона које је Немачкој стварала Француска. Ако царевина остане на војсци какву свет не памти, онда неће бити чуда, ако мирољубивост кајзера не буде сувише слаба препона да заустави ратољубиви жар виших кругова". И најмањи догађај појачава неповерење и мржњу. Ако се, на пример, случајно спусти „Цепелин" са три официра у Линевил, Французи мисле да су они дошли као уходе; ако неке немачке путничке агенте у Нансију свет рђаво прими, у Рајхстагу настане паклена ларма, коју не смањује ни уклањање префекта из Нансија. Доиста претерана раздражљивост јавнога мнења у Немачкој била је најозбиљнија опасност за мир. То опасно време примећивали су многи. Књига Бернхардија „Немачка и будући рат" је говорила не о неминовности него о оправданости, о праву рата. Поред пангерманске лиге ствара „Народну одбрану" генерал Кајм; овај генерал изјављује да је рат неизбежан. „Мирише на крв", говори други један генерал. Генерали политичари постају национална опасност, али нису бољи били ни неофицири. Оштри напади на немачку владу због њене плашљивости, распаљиви говори у Рајхстагу и ратоборна предавања професора по школама појача опасност тога времена.

И код кајзера настаје промена. Његови стари пријатељи налазе, као владика Карпентер у јуну 1913, да је кајзер срдачан, али сад друкчије говори. „Он се нечега боји. Он говори о опасноме положају у коме се налази Немачка између две силе које су непријатељи. Кад сам полазио он је био под утицајем великога страха". „Од почетка 1913, пише Бетман Холвег, он ми је говорио о коалицији која се, као под Кауницом, ствара и спрема да нападне Немачку. Приликом посете краља Алберта од Белгије у Потсдаму 5 и 6 новембра краљ је чуо исто. Рат са Француском је готова ствар, говорио му је кајзер; рат је ту, јер Французи га хоће и оружају се; кајзер је сигуран у победу. Граф Молтке, шеф главнога штаба, додао је краљу да би, на случај рата, народно одушевљење за рат противу старога непријатеља учинило успех сигурним. За овај разговор је француски посланик одмах сазнао од самога белгискога посланика и влади у Париз саопштио с овим напоменама. „Непријатељско осећање према нама расте, кајзер је престао бити пријатељ мира. Његов утицај је до сада био толики да је могао радити за мир, али као да је дошао до уверења да је рат са Француском неизбежан. Са годинама породичне традиције, реакционарство двора, а нарочито нестрпљивост војника све јаче осваја његов разум. Може бити да је нешто саревњив на популарност његова сина који је добро са пан-германистима. Кајзер и Молтке су, можда, покушали да краља Алберта склоне да седи на миру за време нашега сукоба са Француском. Макар какав био смисао, ово је откриће од највеће збиље. Треба водити рачуна о томе новоме чиниоцу, а тај је да је кајзер данас у другим мислима, оним којима је био противан, и ми морамо гледати да нам је барут сув". Кајзер је био према Французима-посетиоцима Берлина, уздржљивији. „Ја сам често пружао руку Французима, а на то сам добијао место одговора нападе, говори он у фебруару 1914 на балу, боље би било да се припазе они у Паризу, јер ја нећу бити увек овде. Атмосфера мржње и неповерења постала је још мучнија приликом дебате закона о трогодишњој војној обавези. Мир виси о концу, о каквоме случају". Пуковник Хаус, десна рука председника Вилсона, приликом свога бављења у Берлину у мају 1914 — кад је мислио на један англо-немачко-амерички споразум — био је згранут пред ратничким расположењем Немаца: „Цела Немачка је пуна електрицитета; сви су раздражени; само једна варница па оде све".

Нова немачка атмосфера

Немачки нови војни закон изазива контра-мере у Француској; Брианова влада предложи повраћај на трогодишњу војну обвезу а Бартуова влада спроведе закон који је сводио 1905 рок службе у војсци на две године. Војне старешине француске су закон сматрали као неопходан. Повећање ефектива у Немачкој, страх за време балканских ратова, тешкоће с извршењем уговора о Мароку, сећање на Тангер, на Казабланку и на Агадир — све то узбуни родољубље. Социјалисти и радикали уз Кајоа противили су се томе, али Француска, као и Немачка, била је спремна на жртве; избор Поенкареа у јануару 1914 за председника републике ојача нови дух поверења. „Држање Велике Британије у 1911 — пише белгиски посланик из Париза 9 октобра 1913 — изведе промену у францускоме јавноме мнењу. Казати да су Французи били ратоборни ишло би се сувише далеко. Земљорадник, варошанин, трговац, индустријалац зна шта би их рат стајао, али сад Француска верује у успех. Мора се рачунати с омладином и са војницима. Ови који су на влади искрено желе мир, али акција им је сувишна. Добро је вратити народни углед, али је опасно јачати шовинизам. Они почињу војничким парадама и маршевима кроз Париз. Посета великога књаза Николаја Николајевића потстакла је њихов национализам. Министар војске Милран пратио га је до границе. Његова супруга велика кнегиња Стана поздравила је Алзас и Лорен; цела посета се завршава прегледом војске у Нансију, а све се претвара у демонстрацију противу Франкфуртског уговора. Године

Милитаризам у Француској

1870 јавно мнење нагна Наполеона III у рат; може се то и сад десити да га доведе до тога излаза". Доцније, 24 фебруара 1913, овај исти дипломат пише у Брисел: „Делкасеово именовање за амбасадора у Петрограду пало је јуче као бомба. Морало је бити задовољство Поенкареу, Лоренцу по рођењу, да први дан својега ступања на дужност, покаже своју одлучност да држи заставу високо. У ово време опасност је што је он у Јелисејској палати. Треба се надати да ће га његов хладан и практични разум сачувати од пренагљености. Велико повећање оружања у Немачкој појачаће опасност за скретање француске политике ка националистичкој страни". Позоришта, каване и јавна забавишта треште од шовинистичкога одушевљења.

И у Аустрији није боље; за време балканских ратова диже се хук; кад Бугари ударише иза леђа Србима 1913 ноћу између 28 и 29 јуна, Аустрија губи владу над собом. „Аустрија нас извештава — телеграфише италијански министар иностраних дела шефу владе Ђолитију — да намерава напасти Србију; она то назива дефансивним ратом и нада се да је за нас дошао casus foederis, што ја сматрам као неприменљиво. Покушаћу да са Немачком осујетим ову акцију, али може бити нужно да отворено кажемо да не сматрамо ово као дефансивни рат и да casus foederis није дошао". „Ако Аустрија нападне Србију, одговара Сан Ђулијану Ђолити, сигурно је да не може бити casus foederis. Ту не може бити речи о одбрани, јер нико не мисли њу да нападне. То се мора Аустрији на најјаснији начин показати, а надати се треба да ће Немачка разуверити Аустрију од те опасне пустоловине". Кад је видела да нема потпоре од њених савезника, Аустрија одложи свој обрачун са Србијом; али затегнутост знатно порасте због пан-српске пропаганде и због бруталнога владања над Јужним Словенима у двојној монархији, а нарочито у Хрватској. „Аустрија се нашла у безизлазноме стању, пише влади у Париз француски посланик, не знајући како да се искобеља. Осећање да ће међу народима доћи, по неодољивој сили, до сукоба, расте са дана у дан. Овде свет почиње да

се навикава на општи рат као једини лек за запетљане финансије које је последњих година Аустро-Угарска због војничких издатака ставила на тешку пробу. Наследник престола Фрања Фердинанд позива опет Конрада фон Хецендорфа, после смрти Ерентала, за шефа Главнога генералнога штаба да војску, чији је Фрања Фердинанд главни инспектор, што боље спреми за рат. Конрад је примио, али се жалио да је већ двапут спремао војску за рат и да се не може увек тако поступати.

И у Русији је било нешто слично. Немци нису веровали да Тројни споразум тражи рат, а Кидерлен Вехтер је мислио да нису Руси у стању ни да га воде; али доцније канцелар и фон Јагов, нови државник променише мишљење. Кајзер се састао последњи пут са Николом II и Ђорђем V у Берлину у мају 1913 приликом удадбе његове кћери. Ова три владара су била у пријатељским односима, али њихова околина је гајила расположење сумње и непријатељства. Ово се осетило онда када младотурска влада умоли немачку да **Немци у Цариграду** јој пошље једнога генерала, какав је раније био фон дер Голц, да преуреди турску војску. Кајзер је о томе говорио без тешкоћа са царем Николом, и у новембру Лиман фон Сандерс ступи у турску војску као командант I армискога корпуса. Руси видеше у томе именовању нову препреку за остварење њене жеље да јој се отворе Мореузи; цар шаље Коковцева да иде у Берлин и протестује. И Кајзер и Бетман објаснише Коковцеву да нису могли одбити молбу Турске из два разлога: 1) што су Немци и раније са фон дер Голцом помогли Турску, 2) што би Турска узела другога да су Немци одбили. На питање што нису послали инструкторе — Немци су одговорили да се то показало бескорисно; без команде они не могу ништа учинити. У осталом, додали су Немци, ми Русији не мислимо правити неприлике у овом питању и видећемо поново ствар.

Русија се није задовољила с овим, она шаље питање на Греја у Лондон да ли ће подржати њега

с оваквом нотом: „Немачка команда (над I армиским корпусом у Цариграду) ставиће цео дипломатски кор под власт Немачке, и Лиман фон Сандерс може предузимати мере у противности са султановим суверенитетом. Ако Немачка добије такав изузетни положај, друге силе ће онда гледати саме своје интересе". Сер Едвард Грej је приметио претећи тон ноте, али је стао пред изјавом Сазонова да Русија полаже велику пажњу на ту ноту и рачуна на чврсту потпору Енглеске. Немци су објашњавали Енглезима да су морали то тражити, јер би иначе цела мисија била узалудна; фон дер Голц због тога никад није могао да изврши ништа, као што је увек и раније бивало. На ово је Сер Едвард Грej одговорио да Цариград интересује читаву Европу. Сер Едвард Грej предложи да се у Цариграду три посланика договоре па да сваки за себе и усмено саопшти Порти њихово гледиште. „Сазнали смо да је један немачки генерал добио готово неограничену команду. Ми мислимо да Турска неће ништа учинити да поремети и умањи ни нову независност ни сигурност Мореуза и Цариграда. И друге силе имајући у томе интереса желеле би да имају обавештења у погледу уговора (са Лиман фон Сандерсом). Руси су се жалили на овај разблажени тон и млитаву потпору Енглеске, али су, најзад усвојили средњу линију. Три посланика су учинила корак на Порти и добили одговор 15 децембра 1913: „Генерал је шеф мисије, члан ратнога већа, инспектор војних школа и командант првога корпуса. Његова је команда чисто техничке природе. Мореузи, утврђења и чување реда у Цариграду нису у његовој надлежности".

Овај одговор је потврђивао оно што се знало, те Сазонов позива енглеску владу да ради даље. Али, Енглези нису хтели да улазе и заоштравају ствар, сем што су Немцима скренули пажњу на узбуђење у Русији; у Берлину су према Енглеској били нешто омекшали. Лиман фон Сандерс стигне у половини децембра са упутствима да гледа да узме команду II корпуса са седиштем у Једрену а не I корпуса. Лиман фон Сандерс најпре не послуша, а

Немачка команда у Цариграду

после мораде пристати, дадне оставку на командантство цариградскога армискога корпуса и постаје инспектор турске војске. Никола II је био задовољан оваквим решењем, али Сазонов не. Видик је на крају 1913 био више него икад у прошлом веку натмурен.

Докле се стишавала ова Лиманова експедиција у Цариград, изађе о новој години један чланак у руском Војноме листу са мишљењем неких официра о будућности. „Сви знамо да се спремамо за рат на западу. Али не само трупе него читав народ треба да се навикне на то да се оружамо за рат до уништења противу Немаца, и да Немачко царство мора бити уништено". Догађај са Лиман фон Сандерсом није донео попуштање. Русија отказује све поруџбине у Немачкој, а крајем јануара почеше нови преговори за зајам од две и по милијарде франака у Француској са намером да се граде стратегиске железнице у Русији. У ово доба везе између Србије и Русије бивају чвршће. Пашић је у аудијенцији код цара говорио 2 фебруара 1914 о могућности женидбе наследника престола са једном царевом кћери која би могла једнога дана бити југословенска царица. Цар се није опирао и поручио је преко Пашића краљу Петру „да ће за Србију учинити све".

Сазонов наставља старање за даљи рад; он предлаже цару један меморандум у коме излаже шта треба Русија да ради да се питање Дарданела повољно реши за случај да она морадне у скором времену сама бранити своје интересе у Дарданелима и на Босфору. У крунскоме савету одржаном 21 фебруара 1914 под председништвом Сазонова и уз сарадњу представника војске и морнарице и рускога посланика у Цариграду, Сазонов је изложио ствар. „И ако нису у блиској будућности заплети, ипак нема сигурности да ће се на истоку одржати status quo. Ако Турска напусти контролу над Мореузима, Русија не може допустити другој сили да се у њима угнезди, и морала би их сама скупирати. Како успех такве једне операције зависи од брзине, искрцавање мора бити подр-

Крунски савет Русије

жавано поморском акцијом". На позив Сазонова да се војници изјасне шта је урађено и шта остаје да се уради, шеф главнога генералштаба тражи велику војску, а та величина зависи од политичке ситуације. Сазонов је био мишљења да се томе неће противити ни Грчка ни Бугарска; ако се једна умеша, друга ће сигурно бити уз Русију. Што се тиче Србије она ће се, на случај рата европскога кад би требало да и напад на Мореузе буде изведен, свим снагама бацити на Аустрију. Румунија има савез с Аустријом, али један део јавнога мнења је русофилски, те није сигурно да Румунија буде с Аустро-Угарском. Шеф главног генералштаба је казао да се борба за Цариград може изводити само у европском рату. Кад се на западном фронту ствари повољно сврше, онда се може против Цариграда нешто предузимати. Закључак је био нова мера за транспортовање на суву, на мору, кавкаске железнице и ново бродовље у Црном Мору.

Јавност није знала за све ово, и тек је дознала из једнога чланка „Келнских новина" од 2 марта што га је из Петрограда послао дописник. „Руска опасност није непосредна; али у 1917 преуређење руске војске биће готово, а кад се на руској западној граници нагомилају војске, Немачка неће, може бити, у стању да спречи руски упад, инвазију. Русија циновски наоружава и окренуће војску противу Немачке. Такав рат читав руски народ би поздравио. За три године, кад будемо поново преговарали за трговински уговор, она ће можда покушати да изазове заплете". Овај чланак, за који се веровало да је надахнут из Берлина — и ако га фон Јагов пориче, изазива узнемирење у Европи; а један чланак у „Биржевија Вједомости", орган руског министра војске Сухомлинова, појача узбуђење. „Русија жели мир али је спремна за рат. Војска је не само велика него и добро спремна. Русија не стоји више на одбрани; Русија је готова". У мају месецу у Рајхстагу фон Јагов опомиње руску штампу да престане са нападима, али говори да је руска влада пријатељски расположена. Сазонов 23 маја позива

Руско-немачке полемике

штампу и руску и немачку да буде присебна. Апел је био узалудан. Руско јавно мнење наставља писати о историској мисији Русије да добије Цариград. Пуштено је у свет да ће Русија 1914 при преговорима за трговински уговор показати своју силу, а злослутнички Вите прориче да ће ти преговори водити до рата. У Немачкој штампа бесни. „Привидно је све мирно. Јавно мнење је снажно настројено противу Русије, а војници и јункери не крију своје ратоборно расположење. Узбуђење и ратоборна атмосфера долазе из страха од јачања наше војничке и привредне снаге, а овде се верује да је сад згодно време за Немачку да ратује докле се не довршe наша припремања. Да ће доћи брже или доцније овде нико не сумња. Влада Немачке не мисли тако". Овако руски берлински посланик пише влади.

Русија, као Немачка и Француска, грозничаво су се после балканских ратова спремали и оружали; узалуд су Вите и Розен опомињали и цара и своје другове у влади да се окану активне политике на Балкану проричући рат. У јуну 1913 влада тражи од Думе повећање војске уз царево одобрење, а у новембру 1913 примењује се нови закон с тим да се у 1917 потпуно изврши. У тајној седмој седници, у почетку пролећа Дума одобрави велике војне кредите. Број рекрута се повећава за 135.000 годишње, а тако исто се ствара „припремни период за рат", време и план за увод у праву мобилизацију. Почетком 1914 одобрен кредит од педесет милијона рубаља је потрошен на војску. Јапанска војна мисија у априлу 1914 налази се у Петрограду као пред рат.

Русија, поред војничкога, труди се да поправи и дипломатски положај. Почетком јуна цар иде у Румунију где се говори о женидби наследника престола са једном руском кнегињом, и почињу разговори за војну конвенцију.

На ово излази у »Preussische Jahrbücher«, у броју од јуна 1914, чланак професора Митрофанова, да појача узнемиреност. „Сви осећају међу нама затегнутост. Не види се то само у новинама. Мржња против Немачке је у свачијем срцу и у свачијим устима. Сад се гласно чује,

а дуго је сазревало. Узрок је наша вековна тежња ка Цариграду. За Русију је јасно ако ствари остану какве јесу, да пут у Цариград води кроз Берлин. Не желимо ми да нападнемо Немачку. Сувише се дивимо немачкој цивилизацији да бисмо желели Атилину победу. Ми верујемо да ни Немачка нема неких агресивних намера, али ми осећамо да нама Немачка свуда смета, да Немац притискује са свих страна, на боку, у Турској, у Шведској, у Аустрији... Решени смо да сами себи створимо оно што нам се дугује. Рат са Немачком биће права несрећа али куд човек може да бежи кад је неопходно да је буде. Тек кад будемо господари Мореуза онда ће бити крај овоме садањем тешкоме положају кад руски извоз може бити затворен свакога часа. Ми по историској нужди, по политичкој и привредној нужности морамо тамо, свака држава која се томе противи ipso facto је непријатељ. Скобељев је давно узвикнуо да пут у Цариград води кроз „Брандебуршку капију".

У „Биржеваја Газета" изађе 13 јуна један изазивачки чланак: „Русија је готова. Француска мора бити исто тако готова"; мислимо да је чланак писао сам Сухомлинов. „Русија испуњава све своје обвезе у савезу, она очекује да и њен савезник испуни своје. Ове зиме је повећан број рекрута од 450.000 до 580.000, а војна служба је продужена за шест месеци. Тако ће Русија сваке зиме имати по два милиона и триста хиљада војника. Немачка има 880.000, Аустрија 500.000, Италија 400.000, Русија очекује 770.000 људи из Француске, а то може бити само ако се уведе трогодишња војна обвеза. Ово повећање омогућава брзу мобилизацију, ради које Русија приступа новим реформама, грађењу читаве мреже стратегиских железница на најбржи начин концентрације војске за случај рата. Русија и Француска не желе рат; али Русија је готова и Француска треба да је готова". Берлин је био љут. „И тако су Руси сад открили своје карте, пише кајзер, сваки Немац који и сада не верује да Русија и Француска раде пуном паром за што скорији рат противу нас, и који мисли да ми не треба да узимамо противмере, тај је за

Русија је готова

луду кућу". Јуна 16 канцелар пише кнезу Лихновскоме у Лондон да скоро није један инспирисани чланак тако разголитио ратничке намере руске војне партије као овај. До сада су само пангерманци и милитаристи приписивали Русији коначну намеру да нас што пре нападне, а сада и хладнији људи почињу то исто мислити. Први одговор је увек да повећамо војску, а кад војска добије, диже глас и морнарица. И како је и кајзер задобивен за ове исте мисли, ја страхујем да ће летос и јесенас опет букнути грозница новог оружања. Ја не верујем да Русија намерава да брзо нападне; али она жели, ако дође до некога новога балканскога рата да крене право у рат. Да дође до европскога сукоба зависиће искључиво од држања Немачке и Енглеске. Ако се здружимо, а наше обвезе не забрањују то, рат ће бити избегнут. Ако не, један споредни спор између Русије и Аустрије запалиће буктињу".

III

У овоме узнемирујућем развијању ствари између Тројнога савеза и Двојнога савеза, енглеско-немачки односи су бивали мање затегнути. После решења мароканске кризе Енглези су били готови да се не опиру ширењу Немачке у средњој Африци. О колониалној кооперацији било је речи између лорда Халдана и Бетмана Холвега у Берлину. Преговарања почињу у Лондону, а прва ствар је била да се прегледа споразум од 1898 којим су португалске колоније у Африци биле подељене на економске сфере утицаја. Постигнут је био споразум на задовољство Немаца. Ангола и Сен Тома и Принципе на западној обале, а Мозамбик од Немачке Источне Африке до Замбезија одређени су за Немачку. Споразум је био за Немачку повољнији него споразум од 1898 а свршен је у мају 1913 приликом посете краља Ђорђа у Берлину; у августу је стављен потпис. Енглези су као услов тражили да се оба уговора, онај од 1898 и овај од 1913 објаве једновремено. Немци су одбили да објаве тад, него кад им се учини згодан

Португалске колоније

тренутак да лакше без критике прође и ако је могуће једновремено са споразумом о багдадској железници, који је такође био близак". Тек крајем јула 1914 је постигнут коначни споразум, али он никад није био потписан.

Расправљања о азиској Турској ишла су теже, али и последице су биле далекосежније.

Багдадска железница

Кад је Русија попустила, за Енглеску је пристанак био само питање времена. Последњи разговори о багдадској железници вођени су у Лондону кад је Хаки Паша велики везир, походио Лондон за закључење мира после Балканскога рата. Турска је пристала на енглески захтев status quo у Персиском Заливу, а Енглеска је признала номинални султанов суверенитет над Ковајтом. Осим тога су уређене неке повластице за Енглеску на Шат ел Арабу и на Тигру.

Одмах затим су настали енглеско-немачки преговори; они су парафирани 15 јуна 1914. Споразум је био да се Енглези не противе градњи багдадске железнице, а Немци да оставе Енглезима контролу над пловидбом. Крајња станица била би у Басри, а у управи су стојала два британска директора. У грађењу и у експлоатацији багдадскога и басренског пристаништа учествовало би одвојено — ново друштво у коме би Енглези представљени били са 40% капитала; а бродарење на Шат-ел-Арабу је требало бити предано удружењу са једном половином британскога капитала и са 50% турскога капитала од којега би 20% могли добити Немци. Споразум је постигнут и за наводњавање и вађење нафте. Немци су се обвезали да не праве никакву нову станицу или пристаниште у Персиском Заливу без одобрења Енглеске; Немци су, даље, признали Енглезима нарочити положај у Шател Арабу. Енглези су признали Немцима овим споразумом као сферу утицаја Месопотамију северно од Басре. Ово је била последња и најважнија тачка трвења између ова два народа, наравно изузев ратне морнарице. У погледу багдадских железница споразумели су се Французи и Немци. Французи су се одрекли да траже сличне повластице у зони багдадских железница, а Немци су пристали да не траже ништа у северној Сирији ни у хинтерланду Црнога Мора. Споразумом од 15 фебруара 1914 уређена су питања о железничким везама, о тарифама, о будућим зајмовима Турске, итд. После споразума између Немаца и Енглеза и Француза остао је споразум Немаца и Турака.

Енглеско-немачки разговори вођени у Берлину изазивали су неосновано неповерење у Француској и у Русији. Крајем 1912 Французи су скренули у Лондону пажњу Енглеза на разговоре са Немачком и мишљења јавности да то подрива срдачни споразум, Поенкаре је требао да одговара поводом тога на једну интерпелацију. Енглези одговоре да су гласови у јавности без основе, и да они на пријатељски начин уређују своја колониална и друга ситнија питања. Али, Французи нису умирени. „Британски посланик у Берлину пита француског шта мисли о једном застоју у изграђивању морнарице. Камбон одговара: „Ништа не вреди; што се ту уштеди, потрошиће се на војску и биће уперено противу Француза у будућем сукобу." Камбон је гледао са тугом како се говори непрекидно о зближењу између Немачке и Енглеске. „Ја могу мислити чиме Немци подилазе Енглезима."

Велика антанта

У кризи због Лиман фон Сандерса, Сер Едвард Грej је, по мишљењу Руса ове напустио, и зато је Сазонов гледао да некако притегне боље Тројни споразум, да га преобрати у савез. „Између Француске и Енглеске за чвршћу кооперацију и за ближе одређивање међусобних обвеза урађено је нешто. И ми треба, тако пише Сазонов Извољском, да идемо тим путем. Слажем се са вама да би добро било ако би Поенкаре и Думерг, приликом посете краља Ђорђа у Паризу, на згодан начин скренули пажњу да би присniји односи Енглеске и Русије били са радошћу примљени у Француској и да би, то за све чланове (велике) Антанте било добро. Француска влада би могла предложити Грeју да нас извести о своме споразуму са

Француском, а тај би споразум могао служити као основа за слични енглеско-руски споразум."

Енглески краљ и краљица дођоше у Париз 1 априла; са њима је и Сер Едвард Грej, који није као министар иностраних дела никад напуштао Енглеску. Думерг је учинио предлог Сер Едвару Грeју и овај је одговорио да о савезу не може бити речи, али може уредити исти споразум као са Француском. Ратна поморска конвенција је могућна, и зато се Русији могу саопштити француско-енглески споразуми. Извољски пише, „да су, и лондонски и француски амбасадор Камбон и Думерг били изненађени искреном готовошћу Сер Едвард Греја за присније зближење." Руски посланик у Лондону саопштава Сазонову свој важни разговор са Сер Едвардом Грejом од 12 маја. „Сер Едвард ме је звао да ми каже какве су дубоке утиске са пута имали и он и краљ и сви остали који су са њима били. Утисци су премашили свако његово очекивање; он не може довољно да се нахвали пријемом Поенкареа и Думерга са којима је у пуној сагласности о свим текућим питањима и о садањој општој ситуацији у Европи. Британска влада је мишљења да је Антанта ухватила дубокога корена како у Француској тако и у Енглеској. Грej је говорио са топлином која није обична у његовој природи". Британска влада је донела четири дана доцније повољне одлуке. Русији ће бити саопштена измењана писма у Лондону између француског посланика Камбона и министра Сер Едварда Греја, и отпочеће разговори између адмиралитета британскога и рускога. А 23 маја Сер Едвард Грej предаје преписе ових писама руском посланику с изјавом да они не виде тешкоће ако би се слични споразуми са Русијом постигли, у погледу морнарице, наравно. После разговора руски адмиралитет препоручује овако држање. Британска морнарица треба да задржи што већи број немачких бродова у Северноме Мору и олакша искрцавање у Померанску, да пошље у руске воде и у балтичке луке енглеске трговачке бродове пре отпочињања непријатељстава, да допусти да се руски бродови могу задржавати у енглеским водама у источном Средозем-

Руско-енглески разговори

номе Мору као што су Французи допустили у другој половини Средоземног Мора; да се одобри употреба сигнала, шифара, итд. Енглезима се није журило; они су намеравали у августу послати кнеза Луја Батенберга у Русију да тамо утврди споразум.

Тајна ових разговора није остала неоткривена. Један чиновник у руском посланству у Лондону од 1909 саопштавао је у Берлин сву кореспонденцију што је пролазила кроз руку посланика Бенкендорфа. По жељи немачке владе „Берлинер Тагблат" открије енглеско-руске разговоре. Сер Едвард Грej је уверавао Немце да они немају повода за страховање; преко немачкога посланика у Лондону кнеза Лихновскога, он је умирио Бетмана Холвега. „Врло је задовољавајуће што је Сер Едвард Грej демантовао вести о енглеско-руској поморској конвенцији", пише он кнезу Лихновскоме 16 јуна. „Да су оне биле истините то би не само распалило шовинизам Руса и Француза, него би направило у морнарици нове заплете а поново би затровале односе с Енглеском који се једва испољавају. Требало је само још то да дође у ова раздражена времена па да се десе страхоте које човек не може преставити". Подсекретар за спољне послове Цимерман поводом тим писао је канцелару да је Сер Едвард Грej још једном замаћијао Лихновскога, и предлаже да се Грeју покажу копије докумената о разговорима између Енглеске и Русије. Сер Едвард Грej у Доњем дому, одговарајући на једно питање о томе, почео је овако. Пре годину дана изјавио је шеф британске владе да не постоје никакви необјављени документи, којима би се ограничавала слобода акције владе и народнога представништва. Никакви преговори нису предузимани нити их има са ма којом силом који би то тврђење довели у опреку. Ако би каква год конвенција била у погледу које би се мењала изјава шефа владе, са њом би се упознао парламенат. Овај одговор сер Едварда Греја који није био јасан и категорички одречан само је појачао страховања и сумње. „Сад је закључење савеза само питање форме, писао је Д-р Шиман, а ја сам увек мислио да ће Француска и Русија, чим буду сигурне у помоћ Енглеске, направити европски рат вероватним."

Сазонов се показао нестрпљив због спорости са којим ствари преговора иду и он пожурује Бенкендорфа, који одговара 2 јула: „Ја ћу чинити све што могу да убрзам преговоре, али не видим зашто веровати да Енглеска неће да изврши париски програм. Ако није готов, то је што је кнез Батенберг хтео да га допуни преговорима у Петрограду. Други разлог је и то што су откривене извесне ствари о томе. Сер Едвард Грej можда жели да ублажи узнемирење Берлина па да настави даље разговоре. Стварно је за њега тешко да у часу кад демантује какве било преговоре ове наставља.“ Пре него је сер Едвард Грej решио тај проблем а кнез Луј од Батенберга потписао ову поморску конвенцију у Петрограду, све снаге британске владе биле су ангажоване на другој страни; она је правила очајне напоре да очува светски мир.

Руси нестрпљиви

Литература: Енглеске плаве књиге о Персији; Bronne: The Persian Revolution; Sykes: History of Persia II; Siebert: Diplomatische Aktenstücke; Мемоари: Вилхелма II, Бетмана Холвега, адмирала фон Тирпица; Huldermann: Albert Ballin; Bethmans: Kriegsreden; — Балкански ратови: Diplomatische Aktenstücke betreffend die Ereignisse in Balkan 1912—1913; Француске жуте књиге: Affaires Balkaniques 3 св.; Conrad: Aus Meiner Dienstzeit II; Le livre noir I; Seton-Watson: The Rise of Nationality in the Balkans; Guéschoff: L' Alliance Balkanique; Balkanikus (St. Protitch): The Aspiration of Bulgaria; Poincaré: Les Origines de la guerre; Gauvin: Au jour le jour IV—V; Hanautaux: La Guerre des Balkans et l' Europe; Dumaine: La Dernière Ambassade de France en Autriche; Hogos: Der Deutsch — Englische Gegensatz und Sein Fluss auf die Balkan Politik Oesterreich-Ungarns; Siebert: Diplomatische Aktenstücke; Slassy: Der Untergang der Donau-monarchie; Kanner: Die Keiserliche Katastrophenpolitik; Durham: The Strugle for Scutari; Valentin: Deutschlands aussenpolitik; Schwertfeger: Zur Europäische Politik; udendorff; The General Staff. Vergnet: La France en Danger; Robrbach: Chauvinismus und Weltkrieg II; Bourden: Enigme Alemand; Beyens: L' Allemagne avant la Guerre; Deutsches Weissbuch über die Schuld am Kriege; Millerand: Pour la Defense Nationale, une Annèe au Ministère de la Guerre; Dimnet: France herself Again; Robrbach: Chauvinismus und Weltkrieg; Poincare: Les Origines de la Guerre; Siebert: Diplomatiche Aktenstücke; Liman von Sanders; Fűnf Jahre Türkei; Laloy: Documents Secrets; Rissen: Forty years of Diplomacy; Delbrück: Krieg und Politik; Lichnovsky: My London misssion; Helferich: Vorgeschichte des Weltkrieges; Schäfer: Die Entwickelung der Bagdadbahn Politik; Bompard: L'Entrée en guerre de la Turquie; Jagow: Ursachen und Ausbruch des Weltkrieges; Valentin: Deutschlands Aussenpolitik.

ГЛАВА XVI

ОЛУЈА ЈЕ ПОЧЕЛА

Европска атмосфера је била препуна мућа и громова кад је 28 јуна 1914 у Сарајеву убијен Фрања Фердинанд и његова супруга од Срба аустриских поданика. Тврдоглави граф Берхтолд одлучи се да ово узме као повод за коначни обрачун са Србијом на што је чекао. Председник владе граф Тиса 1 јула опомиње цара у једном јакоме мемоару да пази, јер оптужба противу Србије није довољним доказима поткрепљена, и да Аустрију због тога могу сматрати као онога што квари мир, да ће бити безумље почињати велики рат пре него Бугарска замени Румунију у Тројноме савезу. Фрање Јосифа I мишљење о овој ствари било је изложено у личноме писму Вилхелму II које је саставио граф Берхтолд. „Злочин противу мога синовца је непосредна последица агитације панслависта Руса и Срба, чија је сврха да ослабе Тројни савез и сруше моју царевину. Иако се може бити не може доказати саучесништво српске владе, ипак нема сумње да се са политиком Србије, којом се иде за тим да се уједине сви Југословени под њеном заставом и охрабрују овакви злочини и доводи у опасност мој дом, мора учинити крај. Моји напори морају бити упућени на то да осамим Србију и да је смањим. После овога скорашњега ужаснога догађаја ја сам уверен да си и ти убеђен да о каквој нагодби између Србије и нас не може бити говора, и да ће се мирољубива политика европских монарха налазити у опасности све дотле докле се оно легло злочинаца у Београду не казни.“

Сарајевско убиство

Фрање Јосифа писмо кајзеру

Уз ово лично писмо приложен је био и један мемоар, који је био готов још у марту, о Румунији и о Бугарској као савезницима. На крају овога мемоара је додата једна претећа примедба „да је згодан час да двојна монархија дохвати замку коју су плели њени непријатељи над главом и да је покида".

Кајзер Вилхелм II је примио ово писмо 5 јула и уверио је графа Хајоса, изасланика графа Берхтолда, да Аустро-Угарска може у овоме као и свима другим случајевима рачунати на потпору Немачке. Акцију противу Србије треба пожурити. Русија ће бити непријатељски расположена, али је он, кајзер, одавно на то био готов, и ако буде букнуо рат између Русије и Аустрије, Немачка ће бити уз свога савезника. Русија није ни у коме погледу спремна за рат, и промислиће двапут пре него уђе у рат. Ако је Аустро-Угарска убеђена да је неопходан рат са Србијом, он би зажалио ако не употреби ову прилику која је за њу у свему повољна. Сутрадан немачки посланик добије од Бетмана Холвега овакав одговор: кајзер се не може мешати и давати мишљења у питањима између Србије и Аустро-Угарске, а Фрања Јосиф I може да се ослони на њега према обвезама и староме пријатељству. Он ће се старати да врати Румунију на стари пут.

Кајзеров одговор

Кајзер је лично одговорио Фрањи Јосифу I понављајући своја усмена обећања. Тада није сазивао крунски савет, него је кајзер 6 јула 1914 пре одласка на вожњу по Северноме Мору, разговарао са представницима ратнога министарства и адмиралитета опоменувши их да могу настати европски заплети. Немци су овако објашњавали своје држање. „Ми смо били свесни да ратоборно држање Аустро-Угарске према Србији може довести до рата са Русијом, да то може, даље, и нас увући у рат као савезника. Ми нисмо могли с обзиром на битне интересе Аустро-Угарске, да саветујемо нашега савезника ни да се држи попустљиво јер би то било у супротности са његовим достојанством, нити да му одречемо помоћ, тим пре што су и наши интереси долазили агитацијом Срба у питање.

Ако би Срби продужили да, помоћу Русије и Француске, прете опстанку Аустро-Угарске, ова би полако слабила и сви Словени би дошли под скиптар Русије, а то би значило да се тевтонска раса не би могла у Средњој Европи одржати. Једна морално ослабљена Аустро-Угарска под притиском рускога панславизма не би била дуже савезник на кога бисмо могли да рачунамо са погледом на све јаче претеће држање наших западних и источних суседа." Беч није био лутка у рукама Берлина ни 1914 као ни 1908; али Немачка, храбрећи Аустро-Угарску да нападне Србију — акција која је сигурно водила европскоме рату — узела је на себе за светску катастрофу одговорност једва мању него што је има Аустро-Угарска. То што је кајзер мислио да ће и Никола II као и Вилхелм I сматрати Србе као краљоубице и дивљаке, не може оправдати злочину лакоумност са којом је тражио њихово брзо и примерно кажњавање.

Аустријски крунски савет

Докле је граф Берхтолд спремао своју бомбу и обезбеђивао себи потпору Немаца, дотле су Немци покушали у Лондону да приволе владу да она, с обзиром на затегнуте односе између Беча и Београда, учине притисак на Русију да ова Србију приволи да се покори аустро-угарским захтевима. Сер Едвард Грај се показао вољан да то уради у Петрограду, али све то зависи од тога шта ће радити руски народ, да ли ће он мирно гледати те оштре мере Аустро-Угарске противу Србије. Аустро-Угарској није ни у памет долазило да попушта. Чим су добили у Бечу одговор од немачке владе, држана је заједничка седница министара Аустрије и Мађарске. 7 јула 1914 на њој излаже граф Берхтолд положај и стање и закључује да је сад пре него икад тренутак да се учини крај свима сплеткама Србије. Немачка је обећала потпору, а рат са Србијом не мора довести до рата са Русијом. Сви министри сем графа Тисе сложише се да дипломатски успех не би имао вредности, и да треба поставити такве захтеве какве Србија не може примити. Тиса понови да ће рат са Србијом изазвати светски рат; и он

упућује и други мемоар цару Фрањи о томе. Берхтолдово мишљење није изменио ни извештај правнога саветника Балплаца, фон Виснера нарочито посланога у Сарајево да иследи одговорност Србије, по коме „он није нашао ништа што би утврдило или бар бацило сумњу на владу Србије у погледу веза са злочином". На другој седници Крунскога савета држанога 19 јула 1914, утврђен је текст ноте Србији и 23 јули као дан за предају ултиматума. Конрад фон Хецендорф је на тој седници изјавио да војнички изгледи нису какви су били, и да ће бити све горе. Тиса је дао свој пристанак, јер је добио обећање да неће Аустрија тражити анексију. Берхтолд, међутим, није попуштао; тражио је стратегиске исправке и деобу Србије међу суседне земље. Уреченога дана, 23 јула, по подне, предат је ултиматум у Београду са роком од четрдесет и осам сахата за одговор. Аустро-угарски захтеви, побројани у десет тачака, нису се ограничавали само на укидање великосрпских удружења („Народне одбране" пре свих) и пропаганде њихове, него су тражили учешће аустро-угарских чиновника у истрази и суђењу саучесника. Фрања Јосиф I био је свестан озбиљности своје одлуке. „Русија не може учинити. Сер Едвард Грej дозива себи француском једном министру.

Ултиматум Србији

Сер Едвард Грej кад је добио из руку аустро-угарскога амбасадора Менсдорфа копију ултиматума, 24 јула, пребацио му је што је у овоме часу остављен овако кратак рок за одговор Србијин. Он никад, рекао је Грej, није видео да једна држава другој упућује овакав акт овакве страшне садржине. Британска влада не улази у суштину аустро-српскога спора; она ће изменити погледе са другим Силама и онда видети шта се може учинити. Сер Едвард Грej дозива себи францускога посланика; њему каже да је уверен да ће имати изгледа на успех посредовање ако све четири силе, незаинтересоване непосредно у Србији, а то ће рећи Енглеска, Италија, Немачка и Француска, заједнички поступе у Бечу и у Петрограду. Камбон је Грeју одговорио одмахнув руком: да Русији не би требало рећи ништа докле

она не би имала своје мишљење или предузела нешто; да ће Аустрија за два дана ући у Србију, јер Срби не могу примити ултиматум; да ће Русију њено јавно мнење нагнати да нападне Аустро-Угарску чим ова нападне Србију, а кад Аустрија нападне Србију сувише ће бити доцкан за посредовање. Тога истога дана дошао је и немачки амбасадор Сер Едварду Грeју и поднео му циркуларну ноту у којој се (1) Србија оптужује за сплетке противу интегритета двојне монархије, (2) одобрава држање и рад Аустро-Угарске, (3) сматра да је сукоб ствар између Србије и Аустро-Угарске. Енглески министар је одговорио ако се ултиматумом не уплете у ствар Русија онда се он неће мешати. Али, он страхује од држања Русије, и с обзиром на онај изузетни карактер аустриске ноте и кратки рок за одговор на њу, он неће моћи утицати на Русију. По његову мишљењу ако се може што урадити то је да остале четири силе посредују и добију у времену, што се опет може постићи ако Немачка предложи и учествује у саветовању бечкој влади. Сер Едвард Грej је истога дана дао савет Србији да обећа пуно задовољење ако се буде доказало да је неко од службених лица суделовало у сарајевском атентату.

Сер Едвард Грej телеграфом од 26 јула саопштава свој предлог владама у Паризу, у Берлину и у Риму „пристају ли да упуте своје посланике у Лондону да се са њим разговоре одмах о изналажењу средства да се спрече заплети. Ако пристају онда да издаду налог својим посланицима у Бечу, Београду и Петрограду, да обуставе сваку војну операцију за време трајања конференције амбасадора у Лондону". Француска и Италија су примиле одмах предлог; али кајзер одговори да ће пристати само на изречни захтев Аустро-Угарске, „јер у битним питањима народ не пита никога". Сер Едвард Грej, који је у међувремену проучио српски одговор на ултиматум и закључио да је Србија отишла даље него што је очекивао у попустљивости, одговара да је помирљивост Србије утицајем Русије изведена, и да је сада време да се утиче на по-

Енглеска нуди посредовање

мирљивост Беча. Србијин одговор треба да се сматра као основа за дискусију и застој; Немачка треба да заступа то гледиште у Бечу. „Грej је говорио врло озбиљно и показао ми је одлучно да очекује од Немачке да својим утицајем ово питање реши. Сви су овде — пише Лихновски у Берлин — убеђени да је кључ свега у Берлину, и ако Берлин хоће мир, да ће Аустрију држати на месту.“ Бетман Холвег, и ако је озбиљно желео мир, у овоме часу није имао владу у својим рукама, те саопштава депешу кнеза Лихновскога у Беч, са напоменом да је он одбио први пут конференцију, али да није могућно одбити овај други предлог. „Ако одбацимо сваку врсту посредовања, нас ће учинити одговорним да смо општи сукоб желели. Наш положај је у толико тежи што је Србија очевидно својим одговором отишла далеко. Ми, дакле, не можемо одбацити улогу посредника и морамо изнети пред бечку владу енглески предлог. Видите мишљење Берхтолда о енглеском предлогу и о жељи Сазонова да непосредно са Бечом разговара.“

По несрећи за светски мир, Беч је чврсто решен да се обрачуна са својим немирним суседом. „Интегрални пријем аустријскога ултиматума у Бечу нити су очекивали нити су желели. Кад је био разнесен глас да је ултиматум примљен **Беч хоће рат** од речи до речи, у Бечу су били озбиљно разочарани. Заблуда се брзо разбила, а кад се сазнало да је ултиматум одбачен и да је аустро-угарски посланик прекинуо односе са Београдом, у Бечу овлада лудо одушевљење; гомиле света ходале су бечким улицама певајући родољубиве песме. Кад су бране дигнуте, цео свет и штампа тражила је нестрпљиво брзу казну противу омрзнуте српске расе. Аустро-Угарска је мислила да њој не остаје ништа друго него или да Србију потчини, или да се у рукама Србије доцније или раније раскомада. Они су толико веровали у праведност своје ствари да нису ни часа помишљали да ће им се когод ставити на пут.“ Аустро-угарски посланик је саопштио енглеском министру, пошто Србија није примила захтеве, да ће Аустро-Угарска приступити оружаној сили и да „она рачуна на симпатије Енглеске у наметнутој

јој борби.“ Граф Менсдорф је објаснио да Србијин одговор само привидно изгледа задовољавајући, јер сурадња аустриских чиновника и полиције, која је једина гарантија да престане субверсивна борба против Аустро-Угарске, одбивена је. Енглески министар је одговорио да је београдски одговор пример највећега понижења каквом се један народ икад потчинио, и „за жаљење је да је Аустро-Угарска тај одговор примила као чисто одбацивање њених захтева.“

Ако је Аустрија била решена да по сваку цену ратом расправи рачуне са Србијом, ратом који је хтела и 1913 и који је сматрала као искључиво одбранбен, и Русија је била решена да испуни своја толико пута давана обећања и заштити својега штићеника. Поред тога, војнички кругови гледали су са поверењем у рат у коме би Цариград био награда. У централним државама надали су се, а неки су веровали за сигурно да ће Русија гледати мирно кажњавање Србије; варали су се. Кад је Сазонов прочитао аустриски ултиматум — који је по рафинисаноме лицемерству предат Сазонову тек кад се председник Француске републике завршивши службену посету Петрограду, укрцао на ратни брод „Франс“, — рекао је енглеском посланику у Петрограду Сер Џорџ Бјукенену, да је и изазивачки и неморалан. Сазонов је изразио том приликом наду да ће Велика Британија бити солидарна са Француском и са Русијом. Бјукенен је одговорио да не верује да ће Британија дати ма какву неограничену оружану потпору, јер ту нису уплетени никакви енглески непосредни интереси, а рат за Србију енглеско јавно мнење неће никад одобрити. Сазонов је на то одговорио да је овде европско питање по среди, и да ће Велика Британија, пре а после, бити уплетена ако рата буде, и да ће га учинити вероватнијим ако отпочетка одбије да буде са Русијом и са Француском. Ово мишљење је имао и француски посланик, те је и он утицао на Бјуканена који верује да ће, и ако Енглеска одбије да буде уз њих, Французи и Руси ићи напред.

Русијина одлучност

Такав је био положај 27 јула кад је Сер Едвард Грej у неколико збијених реченица известио Доњи дом о стању у Ирској, о тешкој општој ситуацији, и о његову раду на кооперацији са Италијом, Немачком и Француском. Он није ни речи прозборио од почетка кризе да не би везао ни себе ни своје другове; али је дан пре тога министар морнарице под својом одговорношћу наредио да се флота сакупљена за маневре код Портланда не разилази. Кад је граф Бекендорф говорио Сер Едварду Грeју да у Немачкој и у Аустро-Угарској преовлађује мишљење да ће се Енглеска држати по страни, овај му је одговорио да ће ова наредба флоти такво мишљење развејати. Тај факат, међутим, не може значити више него да је обећана дипломатска акција.

Британска флота

Све врсте опомена у Бечу су једва слушали. Кад је графу Бертхолду 28 јула енглески посланик објашњавао жељу да четири непосредно незаинтересоване државе треба да раде за мир, граф Берхтолд је мирно али одрешито казао да не може примити разговоре на бази српскога одговора, да ће рат Србији бити оглашен тога дана, да не вреди ни правити привремене споразуме са Србијом, јер је она досада обманула Аустро-Угарску, и да она није цивилизована нација. Европски мир се неће очувати ако Велике силе Србију подржавају; ако би Аустро-Угарска сада пристала на посредовање, онда би Србија продужила по староме па би се ускоро опет дошло до овако нечега; компромис би само одгодио борбу за доцније. Кад је 28 јула Србији оглашен рат, Русија је наредила мобилизацију јужних корпуса (кијевског, московског, казанског, одеског) и непосредно јави Енглезима да прекида разговор са Бечом. Сазонов жури Енглеску да најбрже предупреди војне операције, иначе ће Аустро-Угарска прегазити Србију.

Аустро-угарска објава рата Србији, и ако је ражљутила енглеске војничке кругове, као и кад су видели ултиматум, није изменила много енглеску политику. Енглески министар иностраних дела није давао обећања која би помогла да се још већма распаљује ратоборност Руса, нити изјаву о неутралноме држању којом би храбрио усијане главе у Бечу и у Берлину. Он 29 јула говори Немацима да они нађу ма какав начин да четири Велике силе предупреде рат. Могло би се посредовати ако би Аустрија, задржавајући у залогу извесне територије Србије, пристала да не улази с војском дубље докле траје посредничка акција између ње и Русије. Ако Немачка изради за то пристанак Аустро-Угарске, Енглеска ће израдити пристанак Русије. Сад је дошла и опомена.“ Данас после ручка ја сам кнезу Лихновском у пријатељском и приватном начину рекао нешто што ми је било у глави. Ако Немачка буде увучена у рат а за њом Француска, последице могу бити такве велике да ће доћи у питање сви европски интереси, и зато ја не желим да његa пријатељски тон нашега разговора заведе у мисли да ћемо ми остати по страни. Немачки посланик је то примио мирно; он ми је казао да се то слаже са његовим мишљењем о данашњем стању и да је у томе духу и давао у Берлин обавештења.“

Опомена Немачкој

Извештај Лихновскога о овоме разговору није стигао за саветовања у Потсдаму која је Крунски савет држао 29 јула по повратку кајзеровом са шетње по Северном Мору. „Канцелар и министарство спољних послова, пише кајзер у својим мемоарима, нису сложни са Шефом главнога штаба Молткеом. Молтке је потврдио да је рат неизбежан, а они други да рата неће бити ако ја не мобилишем.“ После овога Крунскога савета Бетман Холвег је желео да Енглеска буде неутрална. „Јасно је, говорио је канцелар енглескоме посланику, да Велика Британија неће никада допустити да Немачка уништи Француску, али то и није намера Немачке. Ако Енглеска остане неутрална, Немачка је готова да дадне сваку гарантију енглеској влади да Немачка не тежи териториалним повећањима на рачун Француске. А што се тиче француских колонија, ту не могу дати такву изјаву. Зависи од акције

Савет у Потсдаму

Француске и операција да ли неће Немачка морати преко Белгије ударати на Француску; а кад рат буде готов, Немачка ће поштовати целокупност Белгије за случај да она не уђе у рат противу Немачке. Ја сам увек радио да се споразумемо с Енглеском. Он мисли да је сада најлакше остварити један општи уговор о неутралности за овакав један сукоб који ће се вероватно десити". На ово је канцелар добио брз и категоричан одговор Лондона да ми за тренутак не смемо мислити на такав предлог за неутралност.

Немачка влада је брзо охрабрила графа Берхтолда да камен ваља напред, и са кривичним нехатом је оставила тако рећи и непрочитан ултиматум, који се учинио канцелару и Државном секретару фон Јагову преоштар. Одбрана да нису за такав ултиматум знали раније нема значаја; они су бечкој влади дали одрешене руке и тиме за све што Аустро-Угарска уради Немачка је била смртоносно одговорна. Сем тога немачки посланик у Бечу имао је текст два дана пре него је ултиматум послат. Тек кад је дошао одговор Србије немачка влада се сетила да нешто заустави. „Оно што је Аустро-Угарска хтела добила је, пише Вилхелм II фон Јагову... Оне резервисане тачке могу се преговорима уредити. Ово је капитулација најунижавајућега карактера, и сваки основ за рат ишчезава. Али као хартија има вредност само у онолико у колико се претвара у дело. Срби су оријенталци, несигурни и одуговлачљиви. Да се ова лепа обећања њихова остваре, мора се применити „блага сила." Аустро-Угарска може да задржи као залогу Београд. Аустриска војска мора имати видљиви доказ задовољења. Под тим условом ја могу да посредујем." Овакав је предлог отишао у Беч 28 јула 1914, онда кад је стигао и предлог Сер Едварда Греја. Сутрадан је Берлин на основу извештаја из Петрограда, опомену схватио озбиљније него раније Беч.

Холвег опомиње Беч

Депеша немачкога посланика у Петрограду дошла је доцкан увече у Берлин; канцелар је пооштривши неке изразе у концепту телеграма, послао исте ноћи депешу у Беч. „Ми не можемо очекивати од Аустрије да разговара са Србијом, јер је у рату, али велика би погрешка била да се одбије измена мисли са Петроградом. Ми смо готови да вршимо своју дужност. Али, као савезник ми морамо, међутим, да одбијемо да нас Аустро-Угарска ували у светски рат зато што неће да слуша наше мишљење. Саопштите Берхтолду ово са свом одлучношћу и великом озбиљношћу." Извештај из Петрограда а не претња Сер Едварда Греја која тада још није била стигла у Берлин, одлучила је Бетмана Холвега на ову оштру опомену.

Берхтолд је пристао на нов разговор са Петроградом и поновио је да ће и независност Србије и њену целокупност чувати; али ово је све било привидно, тактика. Крунски савет претреса енглески предлог, али Берхтолд излаже на почетку да је он Немцима већ казао да ни помена бити не може да престану непријатељства. Фрања Јосиф је примио одлуку Савета да се не прими стварно предлог, него да се одговори тако као да се излази на сусрет Енглеској и немачком канцелару. Одговор је требао да утврди ово: а) да ће се војничке операције продужити; б) да се енглески предлог неће узимати у претрес докле Русија не обустави мобилизацију; в) да се аустриски захтеви приме у целини. Проста окупација Београда не значи ништа. Русија би изашла као спасилац Србије, која би остала нетакнута, и после две три године Аустро-Угарска би била изложена нападу под далеко горим условима. Сви министри у седници Крунскога савета били су непомирљиви. Тиса је предлагао да се каже да се прима предлог али да се операције противу Србије наставе и да Русија прекине са мобилизацијом. Председнику аустриске владе Штирку је и сама конференција одвратна да не би хтео да ма ко мисли да су помишљали да је приме. Заједнички министар финансија Др. Билински се сложио са графом Тисом; мислио је да је предлог мудар а добило би се у времену. Лондонска конференција је остала у тако рђавој успомени да би јавно мнење, ако би се поновила, побунило. Крунски савет је закључен одлуком царевом да се прими енглески предлог

Аустрија не попушта

али под условом да се операције противу Србије наставе и да Русија одмах престане са мобилисањем и скупљањем резервиста.

Протокол овога Крунскога савета утврђује да је тадања вера у поштену искреност Аустро-Угарске да се дође до некога компромиса била илузорна; основа и садржина енглескога предлога је била, а и немачкога, да ратне операције противу Србије престану; нико није могао очекивати да ће Русија обуставити своју мобилизацију и распустити резервисте докле Аустрија продужује да дави свога противника. Кад је Сер Едвард Грај чуо од немачке владе да ће се поново почети разговори Беч—Петроград он је био задовољан. Али, њему није било разумљиво како ће Русија обустављати војничке операције пре него што Аустрија не ограничи донекле наступање трупа у Србији. „Чинило ми се да би Немачка могла да покуша у Берлину а ја у Петрограду да се четири неинтересоване Силе понуде Аустро-Угарској да издејствују пуно задовољење од Србије под условом да се не дира ни у њена суверена права ни у њену целокупност — као што је, у осталом Аустро-Угарска и сама тврдила да ће их поштовати. Русији би изјавило ове четири Силе да ће узети на себе да Аустро-Угарска не дира у сувереност и територијалну целокупност Србије. Све Силе, наравно, имале би обуставити сваке даље операције и припреме.“ Та упутства имао је да преда немачкој влади енглески посланик и да понови што је Сер Едвард Грај казао: „Ако Немачка изнесе макар какав предлог којим се јасно истиче жеља Немачке и Аустро-Угарске да очувају европски мир, а Француска и Русија буду неразумне па га одбаце, ја бих подржавао тај предлог и у Паризу и у Петрограду, па бих пошао и даље и рекао ако га не би примиле Русија и Француска, да ће енглеска влада дићи руке од свега; али у противном случају ја сам казао амбасадору, да ћемо и ми бити увучени у рат ако и Француска буде увучена.“

Енглески последњи покушај

Овај разговор између Греја и Лихновскога догодио се ујутро 31 јула, а упутства енглеском посланику у Берлину су отишла, без сазнања да су Руси поред мобилизације од 55 дивизија, као одговор на мобилизацију аустриских 22 дивизије, извршене 29 јула, сад наредили општу мобилизацију.

Русија мобилише сву војску

Никола II је потписао указ о општој мобилизацији 29 јула по подне, али на пријатељску интервенцију кајзерову, он је наредио да се мобилизација изведе само противу Аустро-Угарске. Али министар војске и шеф рускога Главнога генералнога штаба Јањушкевич, наставили су општу мобилизацију крију̀ећи је од цара и од Немаца. За ово се тада није знало; јер Сазонов, кад је 30 јула сазнао да се бомбардује Београд, позвао је одмах министра војске и морнарице, и објаснио да се општа мобилизација намеће. Исте ноћи је и цар дао пристанак, а 31 ујутро Петроград је читао по улицама да је сва војска позвана под заставу. Неколико сахата доцније Аустро-Угарска наређује општу мобилизацију а Немачка претходну мобилизацију (Drohende Kriegsgefahr.)

Руски цар као да није себи давао рачуна о ономе што је урадио; у једноме телеграму краљу Ђорђу V он немачки ултиматум сматра као потпуно неочекиван; али његови министри војске и спољних послова нису о томе имали илузије. Још 25 јула енглески посланик је казао Сазонову да Немачка, ако Русија мобилише, неће само бити са мобилизацијом и спречити руску мобилизацију него ће одмах Русији огласити рат. Слично је било наглашено и из Париза, који није био консултован пре него је судбоносни корак учињен. Између војних стручњака француских и руских мобилизација се сматрала као равна објави рата. Изазивање изражено у нападу на Србију било је страшно; Сазонов га је сматрао као питање бити или не бити за Русију; а кривица Аустро-Угарске за ултиматум је несравњено већа него руска мобилизација, зато што је ултиматум прво дошао и за то што је мобилизација била једини одговор. Светски рат је брже дошао овом пренагљеном акцијом Русије у часу кад су разговори између Беча и Петрограда — и ако са неискреном намером из

Беча (прим. прев.) — поново започети, у часу кад се Бетман Холвег мучио да уздржи Беч, у часу кад су цар и кајзер били у разговорима преко телеграфа. Ултиматум Немачке упућен Русији 31 јула 1914 тражећи да се у року од дванаест сахата престане са даљим мобилисањем војске, изазвао је одушевљење у Немачкој која га је сматрала као неизбежни одговор на зјапећу опасност од упада. Да је и Немачка била тако жељна мира као Енглеска, она би радила што и Аустро-Угарска, на мобилизацију одговорила контра-мобилизацијом. По мишљењу немачког министра војске немачки ултиматум је, и ако оправдан, сувише брзо бачен и непотребно у лице Русије; Бетман Холвег је подржавао шефа главнога **штаба** Молткеа, да треба огласити рат Русији и недати јој времена да скупи своје огромне снаге за напад. Молтке је мислио да преговарање под притиском руске мобилизације значи народно понижење.

Немачки ултиматум

Докле се Сер Едвард Грej јуначки борио да створи један мост између Беча и Петрограда, француска влада је била необјашњиво пасивна у овој кризи, страхујући да врши притисак на својег раздраженога савезника; Француска је стално убеђена да само јавна изјава Енглеске да ће подржавати Русију и Француску може задржати лавину. „Поенкаре је уверен, јавља енглески посланик влади 30 јула, да је мир у рукама Енглеске. Кад би влада Енглеске објавила да ће Енглеска доћи у помоћ Француској, рата не би било, и Немачка би одмах изменила држање.“ Истога дана француски посланик потсећа Сер Едварда Греја на писма из 1912. „Он није тражио од мене да непосредно кажемо да ћемо се и ми умешати, него је желео знати шта ћемо радити на случај да извесни догађаји наступе, например, ако Немачка буде тражила од Француске да прекине своје припреме или да се изјасни неутралном.“ Грej обећа одговор за сутрадан после седнице министара; а у Доњем дому Асквит објави да је претрес закона о Ирској одгођен. Грej позива 31 јула 1914 себи Камбона и даје одговор за Француску. „Ја сам му рекао да после разговора у седници министара за сада не можемо дати никакво обећање. До сада ми не видимо да су дошли у питање ма какви уговори или обвезе.“ Поенкаре се обраћа непосредно Ђорђу V са старим аргументима: Ако би Немачка била уверена да ће Енглеска остати по страни, рат би био неизбежан; али ако би била убеђена да ће Енглеска ући у рат, највећи изгледи за мир су ту. Краљ одговори 1 августа да он није још без наде; да чини што најбоље може са царевима Немачке и Русије; и да ће његова влада продужити слободно и искрено сваки разговор који се односи на интересе оба народа.

Енглеска и Француска

Кад су стигле вести у Лондон да су Руси објавили општу а Немци припремну мобилизацију, Сер Едвард Грej 31 јула телеграфски пита владе француску и немачку хоће ли чувати неутралност Белгије и ову опет да ли се нада да ће сачувати докле јој снаге допуштају. Уговор од 1839 даје право а не обвезу Енглеској да брани неутралност Белгије, а 1870 је новим уговором акција аутоматски обвезна. Французи одмах дадоше повољан одговор, а Немци одговоре, ако би дали свој одговор да би открили своје ратне планове. На ово је Немцима припрећено: „Овакав одговор Немачке је за велико жаљење, јер неутралност Белгије је прирасла за срце народу у Енглеској. — Хоћете ли ви остати неутрални ако Немачка дадне повољан одговор. — Ја не могу да кажем. Наше руке су слободне. Наше држање ће зависити од јавнога мнења, а неутралност Белгије ће бити одлучујућа. А дали бисте ви могли да формулишете услове под којима би Енглеска остала неутрална; можда би Немачка могла да гарантује целокупност Француске и њених колонија? — Ја морам да одбијем свако обећање о неутралности под таквим условима, ми морамо имати одрешене руке.“

Неутралност Белгије

У томе је велики рат почео. Аустро-Угарска и Србија су биле од 28 јула, а Русија и Немачка од 1 августа у рату. На немачки ултиматум Руси нису дали одговор него су пре истека рока одговора прешли границу Источне Пруске. Кад је немачки посланик питао 31 јула

1914 француску владу какво ће држање њено бити на случај да Немачка и Русија ступе у рат, она неочекивано одговори 1 августа да ће гледати своје интересе. Немци су дали упутства посланику 31 јула да тражи утврђења Тул и Верден на случај да се Француска изјасни за неутралност са намером да Француску задрже неко време докле се врше операције у Русији. Дана 1 августа у очекивању ултиматума, Французи почну мобилисати. Убрзан ток догађаја примора Енглеску да одреди своје држање; ујутро 2 августа Сер Едвард Грај је био овлашћен од министарског савета

Енглеска помоћ

да Француза обећа условну помоћ са флотом. „Овлашћен сам да вам обећам ако немачка флота уђе у Канал ла Манш или у Северно Море са намером да нападне обалу или бродове, да ће британска флота дати пуну потпору Француској. Ово обећање докле Народно представништво не одобри ову политику, не треба узети као обвезу за владу да предузима ма какву акцију докле немачка ратна морнарица не почне акцију.“ Сер Едвард Грај је ишао даље и изјавио овом приликом да Енглеска не може оглашавати рат Немачкој ако букне рат између Француске и Немачке, и да је на Французима да своју флоту, концентрисану у Средоземном Мору распореде како би бранили потпуно откривену обалу у Каналу ла Маншу. Овакву одлуку либерална влада Асквитова је донела имајући пред собом писмо шефа конзервативаца Бонара Лоа, који је у име опозиције изјављивао да би било судбоносно и за част и за безбедност Уједињене краљевине ако би се влада двоумила да помогне Француску и Русију у тадањој тешкоћи.

Министри лорд Морли и Џон Бернс дадоше оставке, а после седнице од 6 августа изађе наредба за мобилизацију експедиционога корпуса. У подне пронесе се глас да је Белгија добила ултиматум да пропусти немачку војску кроз своју територију. У истини 2 августа у вече Белгија је имала ултиматум, који је Молтке био спремио још 28 јула и послао под печатом посланику у Брисел да га преда кад добије наредбу.

Мир у Европи се не може одржати, тако је почео 3 августа 1914 свој говор у Доњем дому Сер Едвард Грај. И он, као и шеф владе, увек је обе-

Енглеска одређује став

ћавао ако таква криза дође, да ће Парламенат сам слободно одлучивати. „Ми треба пре свега да видимо шта треба сад да радимо. Ми смо већ више година у пријатељству са Француском. „Али колико то пријатељство повлачи обвезе нека сваки погледа и испита своје срце и себе, па нека створи мишљење докле ће обвезе ићи. Француска флота је Средоземноме Мору, северна и западна обала Француске су потпуно заштићене, јер су поверење и пријатељство две земље били заштита. Моје лично осећање је да ако нека страна флота у рату који Француска није изазвала дође у Канал и почне бомбардовати незаштићену Француску обалу, ми не можемо седети скрштених руку. Француска је са правом требала да зна да ли може на случај таквога напада на неутврђене западне и северне обале, рачунати на нашу помоћ, и ја сам јуче дао потврдан одговор францускоме посланику. То није никаква објава рата.“ Али треба гледати на другу важнију ствар, неутралност Белгије. Сад су стигли гласови о немачкоме ултиматуму. „Ако је то истина, и Белгија прими ултиматум, са њеном независношћу је готово ма шта јој се дало у замену. Ако буде Француска потучена, а Белгија дође под исту руку, па онда Холандска и Данска, размислите шта ће то значити за наше интересе. Ако у оваквој кризи не извршимо обвезе части и интереса садржане у Берлинском уговору, ја сумњам да би то да какву снагу и силу имали, било од нарочите вредности пред губитком поштовања. И ако је флота мобилизована а експедиционе војне снаге се мобилишу, још нису издате наредбе да се војска шаље изван земље али, као што је вероватно, ако ми мораднемо на то доћи, онда ја верујем кад земља види шта долази у питање, да ће нас не само Доњи дом помоћи, него одлучношћу, храброшћу и издржљивошћу и читав народ.“ Седница Доњега дома се одложи до после подне када Сер Едвард Грај објави да је Немачка предала ултиматум Белгији

прошлога дана. У четврт до седам немачки посланик фон Шен предао је председнику Вивијанију објаву рата, и напустио истога вечера Париз. Истог јутра стигне вест у Лондон да су 4 августа немачке трупе прешле границу белгиску. Кад се савет министара састао, сумње више није било али ни двоумљења; начињен је ултиматум, одобрен и послат у Берлин.

У Белој дворани и двору у Берлину, докле је енглески ултиматум ишао из Лондона у Берлин, одјекивао је звонко глас са престола: „Са тешким срцем ја сам био принуђен да мобилишем војску противу једног суседа и ако смо често заједно водили ратове раме уз раме. Са великом жалошћу гледам како се свршило једно пријатељство које је Немачка лојално чувала. Руска влада, постакнута незајажљивим национализмом отишла је дотле да помаже једну државу која је заштићујући злочиначке атентате изазвала овај рат. Нас не чуди што су Французи стали уз Русију. Врло често су наши напори да утврдимо пријатељске односе били разбивени о старе наде и мржње. Садашњи положај је последица не пролазних сукоба интереса, него последица активне злобе према снази и благостању Немачке царевине. Бела књига показује како су моја влада а нарочито мој канцелар радили до последњега часа да катастрофу спрече. Ми не тражимо завојевања, већ желимо да очувамо положај који нам је Бог дао. Ми вадимо мач са чистом савешћу и рукама."

Кајзеров говор

Престону беседу је израдио Бетман Холвег. У беседи је било неколико реченица које су употребљене добро противу Немачке. Русија је запалила кућу. Немачка је говорила да аустро-српски сукоб мора бити локализован; али Русија се умешала, мобилисала прва против Аустро-Угарске па онда и противу Немачке која до тога часа није позвала под заставу ни једнога резервисту. „Да ли смо требали чекати да Силе између којих смо стиснуте, изберу свој час да нас нападну. Експонирати Немачку таквој опасности био би прави злочин. Ми смо тражили, ипак, од Русије да демобили-

Канцеларов говор

ше, као последњи покушај за очување мира. Француска је одбила да обећа неутрално држање и прешла је границу пре него је рат оглашен. Господо, ми смо у стању нужде, а нужда не зна за закон. Наше трупе су окупирале Луксембург, можда су већ и у Белгији. То је противно међународноме праву. Ми смо знали да је француска била готова да ради то исто, али она је могла чекати а ми не. Француски напад на наш бок на доњој Рајни могао би бити пустошан. Ми смо били принуђени да одбацимо праведне протесте влада Луксембурга и Белгије. Неправду коју смо на тај начин учинили гледаћемо да поправимо непосредно после наших успешних операција. Ко би год био у опасности у каквој смо ми, и кадгод би се борио за све своје, тај може разумети како се налази пут за спас. Ја понављам речи кајзерове: „Немачка улази у борбу са чистом савешћу". Ми се боримо за плодове наших мирољубивих напора, за наслеђе велике прошлости и за нашу будућност. Наша војска је на ратишту, морнарица је под паром, а иза њих стоји читав немачки народ, уједињен до последњега човека." Кајзер је објавио да он не зна више за партије него само за Немце; и све партије су се прибиле уз њега. Рајхстаг је искрено веровао да је Немачка била нападнута. Социалист Хазе је изјавио да би тријумф рускога деспотизма био крај немачкога народа, а пророчанство Бебела да социалисти неће оставити отаџбину кад буде у невољи, испунило се.

Истога дана после подне енглески посланик је предао министру спољних послова Јагову енглески ултиматум; фон Јагов је изразио своје дубоко жаљење, јер сада се крха сва његова политика и канцелара Холвега, а она је била спријатељити се с Енглеском и кроз то пријатељство ступити у ближе односе са Француском. Сер Е. Гошен је од фон Јагова отишао канцелару који је на све опомене из Лондона остао глух и није схватио дејство његове акције на политику других сила. „Нашао сам га врло узбуђенога. Како, зар за једну реч „неутралност" — *за једно парченце хартије,* Велика Британија хоће да ратује са једним суседним

Енглески ултиматум

народом који није тражио друго него да буде њен пријатељ. Његова политика којој се сав посветио, руши се као кућа од карата. Просто не разумем шта сте то радили. Изгледа ми као да неко удара ножем у леђа човека који се бори за живот противу друга два човека нападача. Ударац је у толико тежи јер сам ја радио са вама да очувамо мир између Аустрије и Русије. Ја сам казао да је то део трагедије у којој два народа устају један против другога баш у часу кад су узајамни односи постали бољи него што су некад били." На ултиматум се није очекивао одговор, и кад су министри у министарскоме дому у Даунинг Стриту чули да на Великом тргу вестминстерске палате избија поноћ, знали су да је Велика Британија ушла у највећи рат у њеној историји. Два дана доцније, 6 августа, Аустро-Угарска оглашава рат Русији, а Велика Британија и Француска одговарају објавом рата Двојној Монархији.

Колико год да је свакој од ратујућих страна држање друге стране изгледало страшно, оно је било какво се могло очекивати. Природно је било да Србија тежи да под своју заставу окупи Јужне Словене поданике Аустро-Угарске, да искористи зло поступање Двојне Монархије према њима и ојача пан-српске идеје, да рачуна на помоћ Русије као што је Кавур рачунао у сличноме случају на помоћ Француске. Исто тако било је природно да се Аустро-Угарска брани противу отворених тежњи да јој се отму области које је вековима држала. После анексије Босне, Србија је обећала да ће бити добар сусед; али она није одржала реч а њена сплеткарења са Русијом била су јавна ствар. Стајати скрштених руку, па чекати да се непријатељи толико оснаже да могу сами да је раздробе, то значи позивати несрећу у кућу. Убиство наследника престола захтевало је оштру и примерну казну са пуним ауторитетом државе. Ултиматум Србији је био коцкарски потез; али бечким и пештанским државницима чинило се да је то најбољи пут да се избегне страшна погибија која је из дана у дан била све већа и стављала у питање опстанак Аустро-Угарске као велике силе.

Држање Немачке није било мање кратковидо али не мање разумљиво. Аустро-Угарска је имала жељу да уклони једно за свагда све сметње које долазе из Србије, а Немачка је била једини савезник на којега се Немачка могла ослонити. Румунија и Италија били су савезници на хартији. Чим би Аустро-Угарска изгубила своје јужне области, Немачка би стајала сама у Европи, између непријатељске Русије и Француске готове за реванш. Бизмарк је говорио Аустро-Угарској 1886 да неће ратовати за њене балканске амбиције; али у то време су постојали савез са Русијом и пријатељство с Енглеском што су наследници Бисмаркови погубили. Кајзерова појава у сајноме акту поред Фрање Јосифа у анексионој кризи 1908 и 1909 принудила је Русију и Србију да чувају мир, и слично ново показивање аустро-немачке солидарности могло је имати исто дејство. Да тако није било, Централне силе би се осећале доста јаке да саме надбију Двојни савез; јер су знале да су Руси још у глибу и да Французи нису још готови за борбу на живот и на смрт. Било је изгледа ризика да и Британија уђе у овај рат; али после решења Мароканске кризе односи енглеско-немачки су се толико били поправили да су Немци мислили да ће моћи добити њену неутралност. И кад је Фрања Јосиф I питао свога савезника да ли се може на њега ослонити добио је и од владе и од кајзера повољан одговор. Они нису желели светски рат; али су решили да га буде ако Русија не пристане да се аустро-српски сукоб локализује. Сукоб између Тевтонаца и Словена је изгледао неизбежан; и немачки генерални штаб предпостављао је 1914 годину него какву другу доцнију за обрачун, пре него би стратегиске железнице на пољској граници биле готове а трогодишњи рок војне обавезе у Француској дао своје резултате. Морнарица није дошла још до пуне мере, али проширење Килскога Канала је било потпуно извршено.

Случај Немачке

После Јапанскога рата Русија се вратила у Европу и било је јасно да ће она, чим се поврати од тога рата, окренути своју историску политику да заго-

сподари Блискоме Истоку. Унижење, претрпљено 1909 кад није могла да прими борбу, са горчином је живело у осећању Руса, и нико није имао права веровати да ће Русија примити поново такво понижење. У 1914 је Русија била поново пуна самопоуздања, и била готова да прими свако изазивање. Како је Бертхолд видео у Сарајевскоме атентату не само руку Србије него и Русије, то је Сазонов ултиматум схватио као удар не само за краља Петра него и за Николу II. Да је Русија оставила њеног штићеника на милост и немилост Аустро-Угарске, она би за увек изгубила право да буде заштитник словенске расе и предала би Балканско Полуострво и Турску без борбе под неопозиву власт Централних Сила. Русија не би могла да остане равнодушна на напад Аустрије на Србију онако као ни Енглеска на напад Немачке на Белгију. Онај нагонски понос што нагна Аустро-Угарску да баци Русији рукавицу, нагнао је Русију да је прими. Руси су рачунали да је у светскоме рату потпора В. Британије сигурна.

Случај Русије

Основни узрок сукоба стајао је у Блискоме Истоку, и његови творци су Аустро-Угарска и Немачка с једне, Русија и Србија са друге стране. „Ја нећу видети светски рат, казао је кнез Бисмарк Балину великоме борцу за изградњу бродова у Хамбургу 1891, али ви хоћете, и он ће почети на Истоку.“ Бисмарк је погодио; али сад је уз Русију стајала Француска неких двадесет и пет година, и кад је букнуо рат она је без устезања одмах стала уз свога савезника као и Немачка уз Аустро-Угарску. Француска није желела рат, није чинила ништа да га убрза, али никад није напуштала наду да врати две рајнске области, те и није могла бити убројана у „засићене силе“, које су биле најмоћнији браниоци мира. Катастрофа које се плашио Жорес, вођ социалиста, кога уби један националист у очи рата, дошла је; Француску је увукла у очајну борбу амбициозна Русија. Одбити помоћ Русији представљало би непоштовање њених обвеза и појачало нерасположење противу једне „Силе у опадању“ која је себе чувала на

Случај Француске

Рајни а напустила Русију без помоћи противу победоносних Тевтонаца.

За Италију је било природно да не узме учешћа у овоме сукобу колико за других пет Сила да га узму. Она је још 1896 била своје савезнике Аустро-Угарску и Немачку обавестила да неће бити са њима на случај да Тројни савез ратује противу Британије и противу Француске. У 1902 она се обвезала уговором да неће учествовати у каквом било нападу на Француску. У 1909 је обећала помагати Русију да постигне своје циљеве ако Русија њу помогне. И тако 1914 Италија је била везана уговорима и споразумима са Русијом, са Француском и В. Британијом. На другој страни опет, и ако су њени односи са Немачком били одлични, Италија је могла бити задовољна ако је *Italia Irredenta* задобивена а то и господарство у Јадранскоме Мору, могло се постићи само на рачун Аустро-Угарске. Између ове и Италије никад нису узајамни интереси били једнаки, а откако се Италија приближила Француској Италија је у Тројном савезу био савезник који спава. Аустро-Угарска је била на чисто са расположењима свога јужнога савезника, и толико је мало рачунала на њега да му није ништа саопштавала о својим плановима нити тражила помоћ; неколико се пута спремала да је нападне превентивним ратом. У осталом, није било италианскога државника који би био у стању да увери своје сународнике да се дижу на оружје за аустро-угарске амбиције на Балкану.

Случај Италије

Велика Британија је морала узети став какав је узела одмах. „Боже мој, г. Пеџ, шта бисмо друго могли чинити?“ — казао је Ђорђе V америчком посланику Валтеру Пеџу. Повреда белгиске неутралности узбудила је оправдано Енглезе, до гнева; али је то било пре прилика него узрок уласка Енглеске у рат. Енглеска се, добро или не, удалила од своје старе политике осамљености и уплела се у заћевице и тежње својих пријатеља. Да је Енглеска остала ван рата, Централне силе би добиле олако победу, и на крају спора В. Британија би остала усамљена у Европи. Русија и Француска би

Став Енглеске

нас извикали за лицемернога пријатеља који их, после више година дипломатске сарадње, стручњачке дискусије и звучних изјава солидарности, напушта у судбоносноме часу саме себи; а немачка опасност појачана пропашћу Тројнога споразума, нагнала би Енглеску да се оружа до зуба на мору и на суву. Изјаве Сер Рдварда Греја 3 августа да су руке Енглеске слободне биле су по форми тачне, али у суштини не; цео његов говор у Доњем дому дисао је убеђењем да би Енглеска била осрамоћена ако би оставила Француску у невољи. Лојд Џорџ ће доцније описати односе као обвезу части, и таква ће бити оцена историје.

За објашњење држања европских државника 1914, у јулу и у августу, не треба се служити и правдати га неком нужношћу и моралношћу, овом или оном политиком коју је водио овај или онај државник или његов претходник. Основа зла је у деоби Европе на два противничка оружана табора још од француско-пруског рата 1871, а 1914 је последица колико страха толико и амбиција. Стари свет је постао права барутана; довољна је била једна жижица, убачена случајно или намерно у њу па да дође до експлозије. Рат није, строго говорећи, неизбежан; треба само владара изузетног оштроумља и самопоуздања па да се избегну несреће. Заблуда је уображавати да је катастрофа од 1914 Европу затекла неспремну; државници и војници су је очекивали и спремали се за то из раније. Заблуда је, исто тако, приписивати изузетну пакост владама које су ушле у рат. Слепи за опасност, глуви за разумност, какви су били државници три деспотске царевине, ниједан од њих кад је дошао критични час није желео да запали свет. Али, иако их човек може ослободити одговорности да су са предумишљајем водили свет у амбис, не може их ослободити прекора да су узели баш путеве којим се отишло у рат. Велики рат је плануо не само зато што није било умешних државника који су за оно време пред рат звецкали сабљама, него за рат је крива и међународна анархија коју су они наследили а нису чинили ништа да је уклоне.

Два табора

Литература: J. B. Ccott: Diplomatic Documents Relating to the Outbreak ot the European War; Kautzky: Die Deutchen Dokumente zum Kriegsausbruch; Dirr: Bauerische Dokumente zum Kriegsausbruchs; Headlam: The History of Twelve Days, The German Chancelor and the Outbreak of War; Oman: Outbreak of the War; Gilbert Murray: The Foreign policy of Sir E. Grey; Poincare: Les Origines de la Guerre; Bourgeois et Pagès: Les Origines et les Responsabilités de la Grande Guerre; Pevet: Les Responsables de la Guerre; Das Deutsche Weissbuch űber die Schuld am Kriege; Bethmann Holweg: Reflections of the World War. Jagow: Ursachen und Ausbruch des Weltkrieges; Helferich: Die Vorgeschichte des Weltkrieges; Kautzky: Wie der Veltkrieg enstand; Gooss: Das Wiener Kabinet und die Entstebung des Weltkrieges; Kannes: Die Keiserliche Katastnophen politik; Fay: New Light on the Origins of the War; J. Andrassy: Diplomacy and the War; Franknoi: Die Ungarische Regierung und die Enstebung des Weltkrieges; Margutt: The Emperor Francis Joseph; Dumaine: La Dernière Ambassade de France en Auriche — Hongrie; Paléologue: La Russie pendant la Grande Guerre; Pourtalès: Am Scheidewege zwischen Krieg und Frieden; Goricar: The Inside Story of Anglo-German Intrigue; Reichstag Com.; Zur Vorgeschiehte des Weltkrieges.

ГЛАВА XVII

СВЕТСКИ РАТ: ПРВА ФАЗА

Повреда неутралитета Белгије била је саставни део немачкога плана који је израдио 1906 шеф Главнога генералнога штаба фон Шлифен, а примио његов наследник. Рат на два фронта, мислили су Немци, може се добити само на тај начин ако се скрши Француска пре него Русија покрене своје небројене масе војника; а пошто је француско-немачка граница начичкана неосвојивим тврђавама, највише изгледа за победу над Француском било би ако се преко Белгије притисне лево крило француске линије једним дугачким кружним покретом. Француси су предвиђали овај напад на лево крило Белгије, па ипак Французи су оставили, чак и после немачкога ултиматума Белгији, лево крило незаштићено. Природно је било, са друге стране, да Белгија, верујући у снагу уговора о њеној зајемченој неутралности — коју је поштовала — није могла да противстане најјачој сили на свету; све што је могло бити то је да задржи напад за неколико дана. Њен удео у рату и победи није био велики, али њено одбијање да прода свој имунитет и спасе себе ужаса немачке инвазије, као и њено одбијање да се одрекне права из уговора од 1830 и својег образа, очврсле су њене заштитнике и помогле да се морална потпора света за ствар савезника ојача.

Немачки план

Немци нису чекали да други мобилишу нити долазак опсадне артиљерије, већ су марширали ка Белгији; 5 августа су узели и последње белгиско утврђење. Надмоћне трупе Немаца пробише сад у масама у Белгију;

војска белгиска се повуче на утврђења код Анверса, а Брисел, неутврђени град, попушта без отпора Немцима. Пад Намира — 23 августа — после тродневнога бомбардовања показа да чувена Бриалмонова утврђења нису могла издржати опасну артиљерију Немаца коју су сад први пут извели у рат. У ово доба искрцавају се и први корпуси експедиционе енглеске војске под командом генерала Френча, и стављају се на лево крило француске војске. И ако је прва војска под Френчом била најбоље што је тада Енглеска имала, пред надмоћним непријатељем морала се повући. Пораз Француза код Шарлроа принуди енглеске трупе на повлачење после првога ратнога кретања код Монса, а битка код Ле Като-а била је догађајчић у дугој борби повлачења од белгиске границе ка Паризу. Сад је донекле Канал Ла Манш био отворен за непријатеља и зато је британска база била пренесена на ушће Лоаре; а фон Клук је муњевитом брзином стрелио Паризу. Тада су Поенкаре, француска влада и чиновништво на брзу руку морали бежати у Бордо, остављајући Париз у јаким рукама генерала Галијенија, строгог освајача Мадагаскара.

Енглези се повлаче

Тек 5 септембра повлачење је заустављено; шест дана битке на Марни спасе Париз и уништи наду Немаца и њиховог плана за брзу победу на западноме фронту. Страшна борба на Марни показала је да француски војник, — кад га добро воде, — није изгубио своје наследне особине, и да је вољан да се повинује наредби Жофра: „Даље се не сме натраг“. Битка на Марни не би била добивена да генерал Кастелно није зауставио упад из Лорена и да Италија својом неутралношћу није омогућила Француској да одвоји све трупе с италијанске границе, да нису Енглези притекли у помоћ, да Белгијанци нису код Анверса задржали један део снага, да најзад Руси нису нагрнули у Источну Пруску и принудили Немце да пренесу трупе са западнога на источни фронт. И тако су Немци били надјачани; Молтке чије здравље и војничке особине нису биле

Победа на Марни

за ове прилике, морао је вођство у главном генералном штабу оставити фон Фалкенхајму, министру војске. Инвазија је обустављена и веровало се да ће се моћи Немци прогнати из Француске. Али Немци се повуку на реку Ену, где узму јаке положаје; ту су се борбе водиле неке три недеље са неодређеном срећом. У октобру је пао Анверс (10 октобра) опет због слабије артиљерије, те се белгиске трупе повукоше дуж морске обале, ка француској граници, и придружише се британским трупама, које су повучене са реке Ене, те тако допунише одбранбену линију од Њупора на мору до швајцарске границе. Тек што је изведена одбрана Канала — и ако не тако јака — када Немци, 15 октобра 1914, извршише још један страшан напад. Немци су желели да пробију ту линију на Ипру; и тако, у првој битки на Ипру, положише животе најбоље енглеске редовне трупе. Потоп Изера који је настао после отворених брана и лаки монитори били су од велике користи у овој очајној борби на Ипру.

Другу очајну борбу издржао је генерал Фош и околина Араса; у половини новембра напад је попустио. Трупа је требало на Истоку, а и несташица муниције као и код других ратујућих страна, осећала се у немачкој офанзиви. Рат са већим покретима и маневрима на западу је био у главном завршен, и тек је 1918 настављен; лорд Киченер енглески министар војске погодио је да ће трајати три године. Зима, прва зима, за трупе у фландриским баруштинама је била врло тешка; нико се није спремао за рововски рат. Немачка није, истина, извршила свој план; али је ипак одржала у рукама један део непријатељских територија са великим бројем становника које је морало радити за њу, и, најзад, имала је у рукама угљене руднике Белгије и северне Француске као и гвоздене руднике у Лорену, без чега Немачка не би могла да води дуг рат.

Докле су немачки планови били пропали на Западу, на Источноме фронту боље су успели него што су се берлински стратези надали. Најпре су руске трупе са неочекиваном брзином упале у источну Пруску, одмах још у почетку, палећи и мећући под мач све до Кенигс-

берга, радећи са цивилним становништвом оно што су и немачки упадачи радили у исто време у Белгији. Западни савезници су с тешили и бројали колико ће дана требати „руском парноме ваљку“ да дође до Берлина и да победоносни козаци прошетају кроз Бранденбуршку капију. Главнокомандујући руске војске, велики кнез Никола, царев стриц, гвоздена рука и извесних способности, добро је мислио, али су војску у Источној Пруској рђаво водили, и 27 августа цари Хинденбург је код Таненберга потукао Русе до ноге. Иако је био одавно у пензији, Хинденбурга позваше у активу, јер је он једини знао Мазурска Језера. Помогнут од Лудендорфа, који се добро показао при освајању Лијежа, Хинденбург заведе у баруштине руску војску која сва пропаде са својим командантом генералом Самсоновим, који је извршио самоубиство. Руски пораз код Таненберга је скриван од савезника; али је био одлучан за рат. Код овог места се одлучила битка између Тевтонаца и Словена; она је била освета за некадањи пораз Немаца потучених од Словена. Од ове битке имена Хинденбурга и Лудендорфа била су за германску расу „знак са којим ћеш победити“. Кад су Немци зашли дубље у Русију, избачени су са великим губицима.

Битка код Таненберга

Русима је било лакше упасти у Аустрију. Галиција је географски чинила део велике долине ограничене са севера и истока Карпатима; било је неизбежно да ће надмоћне руске трупе бацити аустро-угарске трупе назад. Од 1906 Конрад фон Хецендорф, шеф главног генералштаба аустро-угарске војске спремао је ову за рат и непрестано га тражио; али никада није успео да ни у Чешкој ни у југословенским покрајинама омили рат. Лвов би узет 3 септембра војскама генерала Руског и Брусилова, затим бише прогнате војске из јужне Пољске, 23 септембра Руси узеше Јарослав, Пшемисл је опседнут, руске трупе се крећу преко Карпата, и патроле су већ на домаку Кракова. Ови порази Аустријанаца у Галицији приморавају Хинденбурга да покуша ослободити руског притиска аустро-мађарску војску

Галициски фронт

која је на невољи. На средњој Висли после очајних борби кроз читав октобар сврши се одбијањем руског притиска. Аустро-угарске трупе су сада у бољем положају, повраћају Јарослав, ослобађају посаду Пшемисла, али кад Немци пропадну код опсаде Варшаве, оне морају да се опет повлаче ка југу. Пшемисл бива опет опсађен, а Руси су опет пред Краковом. Крајем 1914 Русија се повратила од тешкога удара код Таненберга. Она је узела већи део Галиције, богата Шлеска је у опасности, а Варшава се јуначки бранила од многих снажних напада за време зиме.

Аустро-Угарска није мање страдала од Србије него од њеног заштитника Русије; неочекивани порази су дошли отуда. Аустро-мађарске трупе које су упале у Србију пре европског рата морале су да се повуку из Србије, а српска војска улази у Босну. То је било у августу 1914. У новембру 1914 Аустро-мађари ударе са већим снагама на Србију, али их Срби пре Божића отерају из Србије, заробивши око 60000 војника. И тако су први месеци рата донеле оној сили која је лудо изазвала рат само пораз за поразом. Кад су почела прва непријатељства стари Фрања Јосиф I је рекао својој околини да ће бити задовољан ако добије модрицу на једном оку и прође без скрханих ногу; и Лојд Џорџ је својим земљацима говорио да пљескају Русији што је „расточену царевину Хапсбурга у парам-парчад разбила“.

Рат је почео овако: Велика Британија, Француска, Русија, Белгија, Србија, Црна Гора на једној страни, а Немачка и Аустро-Угарска на другој страни. Антанти је брзо дошао у помоћ и Јапан, који је 15 августа тражио да немачка флота напусти Далеки Исток и преда Кјао - Чау у року од недељу дана. Кад на ултиматум Јапана није дошао одговор, онда Јапан са нешто војске енглеске уништи утврђење Цингтау. Јапан је чинио услуге савезничкој ствари очистивши Тихи Океан од немачких ратних бродова, чувајући британске трупе из разних делова света до ратишта и пружајући Русији муницију које је врло мало имала. Јапан је био далеко те

Јапан

нити је бацао нити се тражило од њега да баци сву своју снагу у сукоб.

Ниједан политичар, ниједан војник из Тројнога савеза није мислио да ће добити потпору Турака; али су неки рачунали да би се Турска могла или спречити да уђе или да се њен улазак у рат бар одложи. Британска влада је 3 августа узела две ратне лађе што су их Младотурци градили у енглеским бродоградилиштима. Обећање да ће се накнада платити није ни мало ослабило срџбу Турака због овога чина, јер су ова два ратна брода грађена добровољним прилозима Турака. Ова одлука британске владе проузроковала је бегство два немачка ратна брода, *Гебена* и *Бреславе,* са Малте на Босфор. Турцима су неколико недеља давана све боља обећања. „Ако останете неутрални, а Мисир на миру, неће се променити status Мисира." То је било прво обећање; друго је било: „За неутралност Турска независност и целокупност царевине заштићена од свакога напада". А кад су Турци затражили да се одмах укину специјалне повластице Великих сила у Турској — капитулације — Енглези обећају пошто се претходно договоре са Француском и Русијом и чим се нађе „једна формула са западњачким, европљанским условима". Краљ Ђорђе V је послао султану један телеграм којим изјављује дубоко жаљење што је принуђен био да узапти два турска ратна брода, с обећањем да ће их после рата вратити.

Турска

И султан и његов велики везир одговорише пристојно; али су они, у ствари, изиграли Антанту, преварили је. Енвер паша, министар војске и господар Турске у ово доба, одавно је био одлучио да пређе, на случај светскога рата, на страну Централних сила; већи део Турака мислио је као и он. Са В. Британијом се није могло, она је била на страни хришћанских националних мањина, а обећања Русије, која је тежила вековима да изађе у Цариград, да ће поштовати целокупност Турске, сматрана су као невредећа. Централне силе су мање тражиле оне не би, као Велика антанта, тражиле територијалну деобу него само да привредно искористе Турску. И 1 августа 1914 Немачка и Турска потписују

тајни уговор о савезу, по коме је уласком Русије већ и Турска морала ући. Аустро-Угарска је истога дана ушла као трећи савезник и обећала што и Немачка: поштовање територијалне целокупности, војничку помоћ противу Русије. Тајност је чувана и од турских министара; Турска је требала да се показује неутрална докле не буде спремна. Берлин и Беч су дали обећање Цариграду да ће на случај пуне победе одрећи се капитулација и коначно уредити односе са Бугарском. Све окупиране територије имале би бити напуштене, а Турска би добила исправку границе и један део ратне накнаде — трибута побеђених.

Ови услови нису за дуго били познати Великој антанти; али, и да су били познати не би је изненадили. Мобилизација се полако вршила, а 26 августа немачки морнари искрцаше се. Енглески амбасадор у Цариграду учини оштру представку због *Гебена* и због *Бреславе* изјавивши да напад на Велику антанту значи крај Турске царевине; а после битке на Марни, овај исти амбасадор јавља „да је једина сметња Енвер-бој а мирољупци бивају све јачи." У почетку октобра он јавља: „Ситуација се може спасти, време ради за нас." Али, Немци, Аустријанци и адмирал Сухон траже и пожурују акцију; у Турској све више немачких официра и немачких новаца. Енвер-бој је 28 октобра 1914 изјавио да је са припремама готово. Заповедник *Гебена* улази у Црно Море са неколико турских бродова, поставља мине око Севастопоља, потом један брод бомбардује Одесу, Теодозију и Новоросиск. Три дана доцније Русија, а за њом одмах и Француска и Енглеска, оглашавају рат Турској. Новембра 3 савезници бомбардују утврђења на улазу у Дарданеле, а турске трупе пођоше на Мисир чему је претходио један упад са полуострва Синаје.

Турска напада Русију

Улазак Турске у рат био је први знаачјни дипломатски успех, и он је имао свога великога утицаја на догађаје. Пре свега улазак Турске у рат је проширио поприште и повисио и награду при крају и опасности у току. Турци као господари неколико десетина

милиона мухамеданаца, — који су гледали на цариградскога султана као на свога врховног црквенога поглавара, — постављали су, уласком у рат, пред Француску и Велику Британију панисламске проблеме, солидарност и незадовољство. Велика Британија је требала сад да брани источно Средоземно Море, Суец, Мисир и Персиски Залив, и да се ослони на далеко већу потпору Индије и поред помоћи коју је Индија послала на западни фронт. Формула „Берлин—Багдад", сад је изгледало, добила свој конкретни облик, а Енглеска окупира Кипар, прогласи протекторат над Мисиром, уклони са престола кедива мисирскога Абас-Хилмија, као присталицу Цариграда, постави на његово место за султана сина му Исмаила, и упадне у Месопотамију у фебруару 1915. Напад на Суецки Канал бива без тешкоћа одбијен.

Рат са Турском је поздрављен у Русији с одушевљењем; мислило се да је, најзад, дошао час да се остваре старе руске тежње према Цариграду. Победа над Централним силама једва би нешто увеличала руску територију у Европи делом Пољске, али победа над Турском претворила би Црно Море у руско језеро и на Св. Софији у Цариграду засјао би поново крст место полумесеца, Русија би била господар у Мореузима. Енглески посланик, извештава 14 новембра Сазонова да Русија може добити Цариград. Та вест „озари лице Сазонова", који је 4 марта 1915 предао владама Француске и Енглеске меморандум у коме захтева после победоносног рата: Цариград; западни део Босфора; Мраморно Море; Дарданеле; Тракију до линије Енос - Мидија; малоазиску обалу између Босфора и Искутарија; острва Мраморнога Мора, Тенедос и Имброс. Дакле, сва европска Турска с нешто покрајина ско Једрена и Кирк-Килисе за Бугаре; азиска обала на Босфору; и око осамдесет миља азиске обале Црнога Мора.

Русија и Цариград

Французи и Енглези дадну пристанак али под условом да и њихови захтеви буду задовољни у Турској и на дужим пољима. „Цариград би требао бити слободна лука за транзитну руску робу и слободан пролаз

кроз Дарданеле за трговачко бродовље; права Енглеске и Француске у азиској Турској да се доцније определе; света места да буду под протекторатом; Арабија да буде са независним владаоцем на челу; у Персији да се дода неутрална зона дотадањој британској сфери утицаја. Русија је примила у начелу ове предлоге; а учинила је извесне напомене. Она је поставила питање да ли не би требало од Палестине и од Меке направити засебне државице или их оставити под влашћу султановом. Калифат треба одвојити од династије Османа и дати већу слободу хаџијама. Русија је примила да велики део неутралне зоне у Персији уђе у сферу енглескога утицаја. У марту (12-III-1915) Велика Британија и Француска пристају да Русија анектира Цариград и Мореузе. „Искрено признање узајамних интереса, весели Сазонов телеграфише фон Бенкендорфу у Лондон, за увек ће учврстити пријатељство између Русије и Велике Британије." Требало је година, од Кримскога рата до 1915, па да се два стара супарника сложе да Турску потпуно пребаце преко Босфора.

Показало се, међутим, да је много лакше израдити овај велики програм него извести га. Јануара 1915 Руси преклињу Енглезе да олакшају кавкаски фронт на који су Турци прилично притисли. Најбољи начин да се помогне било је да се удари на Дарданеле. Ствар је претресана у министарском савету у Лондону. За напад је био министар марине Черчил. Он је још у почетку, чим је Турска ушла у рат, предлагао да се одмах уђе у Дарданеле. Турци би, чим се ту нападне, похитали са Кавказа да бране Цариград; ако буде успеха онда би се обновио саобраћај са Русијом из Средоземнога Мора, блокирао би се пут Немачке за Исток, и, може бити, превео Грчку, Румунију и Бугарску у логор савезника. На западноме фронту је затишје, готово ћор-сокак, и трупе из Аустралије и Новога Селанда могле би доћи у Галипоље. Напад на Мореуз, даље, умањио би опасност за Мисир, и олакшао би освојење Месопотамије, Палестине и Сирије. Награда је велика, а у рату без великога ризика се не може извршити. На ово су други одговарали да је вр-

Дарданели

ховна дужност Велике Британије да чува западни фронт и спречи да Ла Манш дође у руке непријатеља. Осим тога, Киченерове војске биће готове тек кроз неколико месеца, а муниције и топова нема довољно ни за трупе у Француској и у Белгији. Даље, немачка флота није побеђена, те би опасно било да се одваја део флоте за источно Средоземно Море; Дарданеле је лако бранити; ако би се неколико бродова баш и пробило па бомбардовало Цариград, то не би морало значити да би се Турци предали, а могло би се случити да ти ратни бродови не могадну више ни изићи на слободно море. Једном речи нема довољно трупа, бродова и муниције за једно далеко и сумњиво предузеће. Ово је био први сукоб између „западњака" и „источњака"; за све време рата било је још таквих сукоба.

Вероватно је да је било мудро одбацити цео план који је у томе часу био ван моћи Енглеске; на крају крајева дошло се до једнога компромиса; начињен је план за напад, али без довољних средстава за успех. Киченер је 13 јануара 1915 изјавио да он нема војске у томе часу, али у начелу је примљено да се изврши напад, и ако ни заповедник флоте лорд Фишер није веровао у успех. Месец дана доцније решено је да се пошље 29-а дивизија и сухоземне трупе из Мисира. Због неповољнога стања на западноме фронту 29-а дивизија није упућена тамо, а неки бродови не чекајући трупе стадоше бомбардовати утврђења на улазу у Дарданеле; бомбардовање је почело 19 фебруара и није било од користи. У марту је учињен нови јачи напад; тада су изгубљена два брода и две хиљаде људи; а добивено уверење да се Мореузи могу само са сува добити а не бродовима. И да се нису бродови морали у Мисир враћати, не би Турци искористили време да утврде Галиполье и отежају операције. Сер Џон Хамилтон је напао Галиполье 25 априла 1915, напад је коштао многе жртве а добивено је врло мало; и друга два напада у мају и у јуну нису били боље среће. Енглези су се надали да ће Руси искрцати бар 100.000 људи северно од Цариграда и освојити излаз из Босфора; али никакву помоћ није Русија овога пута дала и ако је поход на Дарданеле био извршен у њену корист.

Шест месеца доцније после уласка Турске у савез са Централним силама, пришла је Италија Тројноме споразуму. Још првих дана рата италианска влада је, преко Берна, дала на знање Аустро-Угарској да би она, у смислу бл. VII уговора о Тројном савезу, требала да јој да Трентин. Беч је одбио; смрт министра Сан Ђулијана појача италианску владу. Дошао је барон Сонино, дотле најјачи присталица Тројнога савеза; овај је, одмах пристао, чим је ушао у владу Саландрину, на оно безобзирно начело што га је Сонинов шеф Саландра јавно изговорио: „Оно што ми тражимо јесте слобода од свакога предубеђења и предрасуда; треба бити слободан од свакога другога осећања сем од осећања свете себичности". Журбе није било за одлуку; војска и морнарица се нису још повратиле од Триполитанскога рата. Барон Сонино понови опет питање накнаде у Трентину; берлинска влада је овога пута помагала Италиане; али Берхтолд и овога пута одбија. Барон Сонино је, пола Јевреjин пола Енглез, знао колико вреди неутралност Италије у рату. У децембру он обавештава владу у Бечу да јавно мнење у Италији бива из дана у дан све више раздражено, и нагони га да говори о териториалним накнадама. Берлин подржава Италију у Бечу, али тврдоглави Берхтолд опет не одговара. У томе часу, 13 јануара 1915 најспособнији и најкратковиднији од свих аустроугарских заједничких министара иностраних дела, граф Берхтолд је уклоњен са положаја, на захтев графа Тисе, а на његово место долази барон Буријан.

Италианска света себичност

Ствари су се сада развијале брзо. Немачка шаље свога старога канцелара, без пристанка кајзерова, кнеза фон Билова у Рим, да покуша задржати Италију у којој је, ожењен Италијанком, имао врло много пријатеља. Кнеза Билова је у овоме напору помагала глава немачкога центрума Ерцбергер. Тек кад Руси почеше озбиљно у марту 1915 притискивати у Галицији барон Буријан 9 марта, из страха да Италија, ушавши у рат,

Немци у Италији

не повуче и Румунију, изјављује да је готов за разговоре. Сонино је сад подигао цену; он је тражио непосредну предају тражених територија. Буријан пристаје на уступку Трентина али о непосредној предаји није хтео чути. Сонину је било лако, Антанта је у друго његово ухо пуштала медена обећања; у априлу 1915 Сонино тражи цео Јужни Тирол, Горицу, Градишку, Трст, тражи неколико далматинских отока у Јадрану, суверенитет над Валоном, одрицање Арбаније. Заклети непријатељ Италије, фон Хецендорф, пожурује сада барона Буријана, али овај последњи, одуговлачећи преговоре, мисли добити у времену, попуштао је постепено, али никад није давао пуно задовољење.

Природно је било да је цена Италије била већа за улазак у рат од просте неутралности, а да Велика антанта буде издашнија са туђим територијама од саме Аустро-Угарске. Иако је Сазонов будни чувар интереса Србије, био на опрези да Италија не унесе пометњу у односе са В. Британијом и Француском, ове две велике силе готове су биле да плате добру цену; крајем фебруара 1915 почеше о томе разговори у Лондону. И Француска и Енглеска су налазиле да су захтеви Италије преувеличани, а Сазонов је нарочито бранио далматинску обалу, на које је Србија са бољим правом полагала захтеве. Догађаји на фронту ишли су на руку лакомству Италије. Код Нев-Шапела прва британска офанзива 10 марта пропада, а 22 априла Немци пробију савезнички фронт при другој битки на Ипру када су Немци први пут употребили облаке отровних гасова, од којих су људи умирали у најдужим и највећим мукама. И Француска офанзива код Сушеа није успела, као ни код Фестибера британска кооперација због недостатка великих експлозива. Ово је узрок да се у В. Британији створи коолиционе владе у којој Лојд Џорџ постаје министар муниције.

Захтеви Италије

Лондонски уговор потписаше у Лондону 26 априла 1915 за Енглеску Сер Едвард Грej, за Француску Пол Камбон, за Русију граф Бенкендорф, за Италију маркиз Империали; уговор је био такав да

би задовољио и најизгладнелијега Италијана. Он је давао Италији: Трентино, јужни Тирол до Бренерскога кланца, Трст са околином, Горицу и Градишку; Истру, северну Далмацију и острва према њој. Обала и отоке јужне Далмације имали су бити неутрализовани. Обала од Истре до Далмације са Ријеком задржана је за Хрватску, за Србију и за Црну Гору, а Валона са острвом Сасеном и зоном за војничку безбедност, припали су Италији. На случај да се створи нека неутрална државица Арбанија, Италија је прихватила да се не противи жељи Велике антанте да се северни и јужни срезови Арбаније присаједине Србији, Грчкој и Црној Гори, и ако је задржала право да ту Арбанију она дипломатски представља пред Европом. Италија је добила пуну сувереност над Додеканезима. Осим тога, силе Велике антанте су признале у нечему равнотежу снага у Средоземноме Мору и њено право на покрајину Адалију у Малој Азији на случај да дође до деобе Турске. Њени интереси би били очувани на случај да друге три силе утврде у Турској сфере утицаја. У Либији добила је права које је султан имао по итало-турском уговору потписаном у Уши код Лозане 1912. Италија је требала добити, ако се буду делиле немачке колоније у Африци, проширење у Еритреји, у Сомалиланду, у Либији. Уз ово Италији се даје из Енглеске зајам од педесет милиона фуната, и право на репарације после успешнога рата. Најзад, Антанта се обвезивала да не ступа са Св. столицом у преговоре за мир које би папа предузимао. Уговор је требао да буде чуван у највећој тајности (бољшевици су га објавили 1917) а Италија је имала ући у рат крајем маја.

Цена за улазак Италије

Никакво чудо да су творци Лондонскога уговора крили садржину од света — а изнад свега од Србије — и признање да су Италији предали северну Далмацију. Изговор Антанте је био исти какав је дао Канинг кад је 1807 узаптио данску флоту а 1914 Немци повредише белгиску неутралност. „Ми и Французи смо се на западноме фронту тукли за голе животе, а Лондонски уговор је био цена по коју је Италија хтела да уђе

у рат противу наших непријатеља," говорио је доцније Асквит. Велика Антанта је материално овим савезништвом добила, али морално је изгубила. Недељу дана после потписа уговора, Србија је знала и била је бесна што се иза њених леђа чисто југословенске покрајине предају туђину и преобраћа Јадранско Море у италијанско језеро.

Сомино је наставио разговоре са Бечом и после да би нашао изговор да нападне Аустро-Угарску. Априла 20 исте године он објављује да су разлике непремостиве, а 3 маја 1915 он отказује удео Италије у Тројном савезу. Тек сада бечка влада осећа да треба нешто да уради. Ерцбергер извештава 10 маја 1915 Ђолитија, бившега председника владе, да су Аустро-Мађари готови да учине готово све уступке: и Трентино, и Сочу, и Горицу. Трст је слободан град са италијанским универзитетом и обележјем. Валона је италијанска а Аустро-Угарска диже руке од Арбаније. Аустро-Мађари ће предати све територије месец дана после потписа аустро-италијанског уговора, а Немачка је била

Ђолити противу Д' Анунција

јемац. Ђолити тражи и добија три копије овога предлога, потписане од кнеза Билова и аустро-угарскога амбасадора а 12 маја 1915 и потврдни телеграм барона Буријана из Беча. Истога вечера дође у Рим и књижевник д'Анунцио, један од најречитијих писаца; он стаде бунити Римљане, те се јавише нереди на улицама. Већина је била за Ђолитија, те је 13 маја Саландра дао оставку. Председник парламента дадне савет краљу Виктору да позове Ђолитија; краљ по размишљању поново позове Саландру. Ђолити је морао бежати из Рима да не погине, а 17 маја Саландрина влада одлучи се за рат и објави га 23 маја Аустро-Угарској. Рат Немачкој, по једној чудноватој аномалији, огласила је Италија тек 27 августа 1916. Италија је прво погледала на Трст; али понављани напади на Сочи су одбивени; на Карсту позиције су биле неосвојиве. И поред по спољашности судећи новога страшнога непријатеља, Аустро-Угарска је могла да одвоји већи део снаге с италијанскога фронта да са Немцима одбије и истера Русе из Галиције.

Година 1915 је почела добро за Русију; али њој су недостајала средства да издржи продужену и исцрпљујућу борбу. Као и друге ратујуће стране, њене залихе муниције биле су до крајности недовољне. За један модерни рат, осим тога она није имала могућности за израду муниције какве су имали и њени савезници и њени непријатељи. Граф Вите је за десетак година министровања нешто индустрије створио, или његови наследници су престали с индустријом из страха од радника; Столипин је, опет, хтео да створи од сељака поседника. Савезници нису могли помоћи много Русији; пре свега пристаниште у Архангелску је залеђено од новембра до маја, сибирска жељезница могла је донети из јапанских творница једва нешто муниције, а напад на Дарданеле није много обећавао.

Фалкенхајм је намеравао 1915 да на западноме фронту стоји у дефансиви, а да удари и уништи Русе. За ову намеру изабрао је Галициски фронт; на томе делу источнога фронта аустриска помоћ је могла бити најбоља, а на томе фронту су Руси најдубље ушли

Германска офансива

у Галицију; поред тога шеф немачкога главнога штаба је мислио да ће, ако ту буде успеха, руски фронт у Пољској бити у опасности. Макензенова офансива почиње 2 маја у Горици, и опет помоћу тешке артиљерије Немци баце руске трупе, рђаво снабдевене, чак преко Сана. Пшемисл је евакуисан 1-ог јуна а 22 јуна Лвов је опет прешао у руке Аустро-Угарске. За два месеца Галиција је враћена њеним господарима, па Макензен крену сад у Пољску. После заокружујућега напада са три стране главнокомандујући руске војске велики кнез Никола нареди 15 јула да се евакуише Варшава, а 4 августа изађе из ње руска војска попаливши за собом све мостове на Висли, те 5 августа заједно ућоше, немачке и аустриске трупе, Варшаву. Немачке трупе су гониле Русе и даље. На њиховом левом крилу најпре пада утврђење (17 августа) Ковно, 2 септембра Гродно, а Вилна, историска престоница Литве, 12 септембра. Немци су дошли до Брест Литовска и

Варшава евакуисана

пребацили Русе чак иза баруштина реке Припета. Покушај да се узме Рига пропао је, а на десном крилу тога фронта Руси су успели да задрже тевтонски ваљак. Губитак Пољске, Курландије и Литванске, напуштање Галиције, порушили су углед Русије и задали тежак удар династији Романова; од тога удара није било лека. Цар узме у руке главну команду, свога стрица главнокомандујућег пошље на Кавказ за команданта, а у Врховној команди остане генерал Алексијев.

Пољски национализам

Пољску је било лакше освојити него поделити. Пред рат Пољска је сматрана као награда победиоцу. У овоме часу, кад су се посвађале три царевине, које су Пољску раније између себе поделиле, изгледало је да ће Пољска најлакше добити своју индивидуалност и постати суверена држава после свађе између три царства која су је и поделила раније. Најзад од ове три царевине није озбиљно ни мислила на то. Пруска Пољска је била материално добро, али није имала културну самосталност. Галиција, и ако најназадија од свих покрајина Дунавске Монархије, уживала је пуну политичку и духовну слободу. Руски део Пољске нити је био материално напредан нити је уживао ма каква политичка и културна права. Велики кнез Николајевић је истина у половини августа 1914 издао једну звучну прокламацију, али то је било све. „Пољаци, време је дошло да се снови ваших отаца и праотаца остваре. Пре једнога и по века живо тело Пољске растргнуто је у комаде, али дух Пољске није пропао. Она живи у нади да ће доћи време за Ускрсење пољског народа и њено братско уједињење са свима Русијама. Руске војске доносе вам срећне гласове о томе уједињењу. Нека би се остварило да границе што су делиле Пољаке буду уједињене под скиптром руског цара. Под тим скиптром биће уједињена сва Пољска и добиће слободу савести, свој народни језик и своју аутономију. Русија тражи од вас само једно да и ви поштујете права народа који су са вама везани историјом. Отворена срца са братски пруженом руком Велика Русија долази вама. Русија верује да није зарђао мач који је код Таненберга непријатеља смакао. Од обала Тихога

Океана до Поларнога Мора руски ратници се крећу. Зорњача новога живота за Пољску јавила се. Нека би у сјају зоре видели Крст, знак Страдања и Ускрсења народа.“ Једина ваљдица овога прогласа била је та што су Пољаци после дугога времена могли да говоре и пишу пољски у локалној управи; остала обећања требало је испунити после рата. Немачка је обећавала уједињење Пољака, а Аустро-Угарска није обећала ништа; она је потсећала Пољаке шта су они све имали у Аустро-угарској. Ниједна царевина не обећа независност а за њом су Пољаци жудели толико исто колико и за уједињењем.

Пољаци су били, као ратници у најсрећнијем положају; раздељени у три војске морали су да туку једни друге. Па поред тога, и ако са јединим идеалом, издељени што се тиче тактике. Национални демократи са Дмовским сматрали су да треба радити да се добије аутономија под руском заставом, а Пилсудски је одмах у почетку рата прешао у Галицију и стварао пољске легије да се бори противу рускога режима. Од по-

Аустро-немачки кондоминијум

беде Немаца над Русијом 1915 па до краја рата Немци и Аустријанци имали су кондоминијум, Немци су седели у Варшави а Аустријанци у Лублину. Један неспретни покушај за понемчавање Пољске је пропао, те су се кренули нови напади на Пољску другим путем: почели су да поступају добро, установивши два пољска универзитета у Вилни и у Варшави, и по градовима општинске одборе које под Русима Пољаци нису никад имали. Нови господари су покушали да изврше ново разграничење, али то је било немогућно, а да га је и било, цео би народ запалило. Немци су предлагали да се направи од Пољске „федер држава“ везана за централне Силе економски, политички, финансиски. Бечка влада је то одбила, она је желела да се руска Пољска присаједини Аустрији или територијално или у персоналној унији. На овакво решење могла је Немачка пристати само под условом да добије на другој страни територијалне накнаде. У августу 1916 уговорено је било да се номинално установи независна монархија, али је тешко било наћи владара за Пољску, управо споразумети се о личности. 5 новембра исте године, а у нади да се добије помоћ

пољских војника за последње битке са западом, Аустронемци издају прокламацију којом се обећава независна Пољска као наследна уставна монархија у савезу са Централним силама. Иако су постојали „гувернемани", немачки у Варшави а аустро-мађарски у Лублину, границе неодређене и владар неизабран, намесништво и државни савети за Пољску бише установљени те стадоше спремати независну државу, која се на велику срећу Пољака, пропашћу сва три царства, оствари пре него што су се надали.

Повлачење Руса у лето 1915 повукло је Бугарску да брзо за тим приђе Централним силама. У осталом одмах како је почео рат, обе ратујуће стране су тражиле савезнике; прави ју-риш је учињен на Грчку, Бугарску и Румунију; у томе погледу су просипана обећања, претње, молбе. У септембру 1914 Венизелос извештава Велику антанту да ће јој прићи ако Турци ступе у рат на страну Централних сила под условом да јој се заједно да неће Бугарска напасти Грчку. Велика Британија дадне обећање да се турској флоти неће допустити да изађе из Дарданела, а Антанта допушта Грчкој да окупира северни Епир чија би се судбина доцније решила. Грчки краљ Константин, међутим телеграфише своме шураку Кајзеру Вилхелму II да неће нападати његове савезнике ако они њега не нападну. Почетком децембра Антанта нуди Грчкој јужну Арбанију без Валоне, ако јој се придружи оружјем. Венизелос затражи од Румуније гаранцију да Бугарска неће напасти, али Румунија одбија такву гарантију и Грчка остаје неутрална. Кад Енглеска у јануару 1915, понуди Смирну за накнаду ако Грчка уђе у акцију Венизелос се реши на ово; „Ако би Бугарска хтела да сарађује или да затражи накнаду за неутралност, ја бих без двоумљења жртвовао Кавалу, писао је Венизелос Константину. Уступци удвојиће нашу територију у Малој Азији." У то време, Немци дадоше Бугарима први део зајма, закљученога још пре рата, те Венизелос није много на томе настојавао; Бугари су већ опредељивали своју политику. Узалудно бомбардовање Дарданела (19 фебруара 1915) показало је по-

Око Грчке

требу за искрцавање трупа, те је Венизелос тражио од краља да пошље једну армију у Галиполје. Краљ је примио предлог, али грчки Главни генералштаб није пристајао никако, те и Константин одустане. Венизелос онда поднесе оставку. Нова влада Гунариса настави разговоре и Антанта понуди Ајдински вилајет ако Грчка уђе у рат. Гунарис је тражио да се Грчкој заједно зајамчи територијална целокупност за време рата и за известан број година после рата, а доцније да се наставе разговори за територијалне накнаде у Малој Азији. О овоме нису преговори успели, а Немци наставе жестоку пропаганду да Грчку задрже од уласка у рат. Влада Гунарисова је владала без већине, а избори у јуну 1915 дадоше парламентарну већину Венизелосу. Али, како је краљ Константин био тада опасно болестан, Гунарис је задржао још два месеца власт.

Сличан неуспех су савезници показивали и у преговорима са Бугарском. Почетком 1914 члан Доњега дома Ноел Бакстон председник Балканскога комитета (доцније, после рата и Министар привреде у Макдоналдовом министарству) поднесе Сер Едварду Грејју један мемоар. Оружана неутралност Бугарске, по његовоме мишљењу, могла би се добити по цену ревизије Букурешкога уговора (од 1913) и једнога зајма. Сер Едвард Грејј није веровао много у успех, али Лојд Џорџ и Винстон Черчил су веровали да се Бугарска може придобити и зато предложе Бакстону да оде у Софију. Ноела Бакстона један ратни брод доведе до Солуна. У то време Руси су опет настојавали у Нишу да Србија путем територијалних уступака у Маћедонији купи наклону неутралност Бугара.

Мисија браће Бакстона у Бугарској

Српска влада се двоумила дуго. Улазак Турске у рат принуди Силе антанте да обећају нешто, а њихови посланици у Софији предлажу да Бугарима даду Маћедонију по Уговору од 1912 и допусте да Бугари одмах окупирају све делове источно од Вардара. На ово је дошао одговор да не може бити непосредне окупације и да се одређена обећања не могу дати. По повратку у Лондон у јануару 1915 Бакстон објашњава Сер Ед-

варду Греју да се Бугарска још може имати, и ако је Маћедонија још велико искушење за Бугаре, и тражио је да се обећа Бугарској Маћедонија ако Србија добије Босну, Херцеговину и Далмацију. Бугарској, предлагао је Бакстон даље, треба дати Кавалу а Грцима Смирну. У фебруару Делкасе шаље једнога члана породице Орлеана (војводу Гиза) краљу Фердинанду у Софију, али Фердинанд одбија да везује себи руке. Кад Русија напусти Галицију под притиском непријатеља и кад пропаде Дарданелска експедиција онда савезници узеше озбиљније ствар у расматрање. У мају 1915 јој се обећава цела Источна Тракија до линије Енос-Мидија ако нападне Турску. Осим тога, савезници су јој обећавали јужну Маћедонију с тим да је може окупирати тек кад дође мир и ако Србија добије Босну и јадранску обалу. Они су се обавезали да траже од Грка и Кавалу, да повољно реше добруџанско питање и да јој дају добру финансиску потпору. У половини јуна 1915 Бугари траже од њих да се изјасне шта ће добити Србија и Грчка пре него Бугарска оствари своје тежње у Маћедонији и шта дају њој у Добруџи. Требало је Бугарској дати не условна него стварна обећања. Савезници сада врше притисак на Србију да уступи „неоспорну зону" из Уговора српско-бугарскога од 1912. Српска народна скупштина у тајној седници од 16 августа 1915 дадне влади одрешене руке за уступке.

Обазривост краља бугарског

Централне силе су имале у својим рукама „адуте" и добро су их играле од почетка до краја. Аустрија се користила незадовољством Бугарске са Букурешким уговором и гледала је да се са њом што више зближи. Краљу Фердинанду је то годило; Србија је била заједнички непријатељ, а Русија је сад заштићавала Србију. Преговори о савезу су далеко измакли још пре рата, и ствар је доведена скоро до потписа уговора о савезу. Кад рат плану, онда Берлин и Беч навађују да се уговор потпише. Краљ одговара да би било опасно напасти Србију, јер могу Грчка, Румунија и Турска њега напасти. Он је добио велике понуде од Русије те засада обећава само

неутралност. Централне силе су знале да се права добит може имати само тако од Турске, ако им се придружи Бугарска; ако Фердинанд оде на противничку страну онда ће комуникације са Антантом бити омогућене кроз Дарданеле, Србија би добила осигурана леђа, а Румунија и Грчка би могле да се полакоме и уђу у рат противу Немачке и Аустро-Угарске. Краљ и његов шеф владе Д-р Васиљ Радославов били су за савез са Централним силама, али су ипак желели да чекају развијање борбе и да виде која ће страна бити издашнија у накнадама. Кад је у децембру 1914 Аустрија била прогнана из Србије, Аустро-Угарска тада обећава Бугарској да ће јој признати све оно што може оружјем узети од Србије. Обазриви краљ се није дао завести раскошним понудама чињеним у часу кад је Аустро-Угарска у великој невољи; он одби сваку савезну обвезу докле се војничка ситуација боље не разбистри. Он понови за сада да не може обећати ништа друго него неутралитет, па и за то тражи Маћедонију. У пролеће 1915 његови захтеви расту кад Русија улази дубље у Галицију, кад долази покушај са Дарданелима, кад и Италија прилази Тројноме споразуму Бечка влада одлучно одбија да уступа ма шта док не добије активну помоћ Бугара.

Бугарска прилази Немачкој

Повлачење Руса и неуспех у Дарданелима учинили су крај колебању Бугара; у јуну 1915 почињу озбиљне разговоре са Немачком. Централне силе су тражиле и војну конвенцију и савез, као и уговор са Турском. Турска је 22 јуна уступила један део Тракије преко које иде железничка линија за Дедеагач, а један бугарски официр послат је у Плес, у немачку Врховну команду крајем августа. Када енглески напад код Сувле пропаде, онда краљ Фердинанд није више двоумио, и 6 септембра 1915 Бугарска се обвеже да нападне Србију под погодбом да добије српски део Маћедоније. Немачка и Дунавска монархија, поред тога, обвезале су се, ако Бугарску или њене савезнике нападне Румунија, да Бугарској врате територије узете јој Букурешким уговором и да из-

врше исправку границе бугарско-румунске од 1878. Истога дана када и Савез потписана је војна конвенција за заједнички напад на Србију. До 6 октобра 1915 Аустро-Немци су се обвезали да ставе на северну границу Србије шест дивизија, а Бугарска само четири под погодбом да 11 октобра 1915 уђе у српску Македонију. Бугарска је имала одржати неутрални став према Грчкој и Румунији докле се не заврше српске операције под условом да и оне буду неутралне.

Макензен, славом галицијанскога фронта увенчан, предузима 19 септембра напад на Србију са бомбардовањем Београда, Бугарска мобилише и проглашава оружану неутралност. Њена намера је сад била јасна, и Срби као ратници од расе предлажу да први ударе на Бугаре; али Енглеска буде противна, из страха да ће напад Србије ослободити Грчку од обвеза према Србији, а један део Грка би био вољан да своје обвезе испуни. У августу 1915 савезници извештавају Атину да су понудили Бугарима „неспорну зону" у српској и Кавалу у грчкој Македонији, а Грчкој су одредили као накнаду део Мале Азије без обвезе Грчке да уђе у рат. Краљ Константин је био већ сада опорављен од тешке болести, владу добија Венизелос који, не знајући да је краљ дао реч да се неће умешати ако Бугарска нападне Србију, објави одмах да неће допустити Бугарима упад у Србију и кад поче Бугарска мобилисати, поче и Грчка. Венизелос затражи од Енглеске и Француске да пошљу 150.000 људи да са грчком војском помогну Србији. Константин одобри и мобилизацију и овај корак код Сила, али је Венизелосу казао да не ратује, јер ће рат добити Немачка. Енглеска и Француска пошљу нешто војске у Солун не чекајући на проглас рата Бугарске Србији. Искрцавање у Солуну је Венизелосу дало повода да, по наредби краљевој, протестује због „прекршаја грчке неутралности". Краљ Константин, тврдо решен да не уради ништа што би га могло довести у рат са немачким трупама и убеђен да је за велике одлуке одговоран само Богу, отпусти Венизелоса и даје владу А. Заимису (данашњем председнику Грчке републике).

Солунски фронт

Енглеске и француске трупе су истога дана почеле да се искрцавају и поред протеста. Влада Заимисова се изјасни одмах да ће у српско-бугарскоме рату бити неутрална. Октобра 7 аустро-немачке трупе прелазе Дунав, улазе 9 октобра 1915 у Београд, а Бугари 11 октобра продиру преко границе. Овај акт назива Никола II „бугарским дивљаштвом" Енглези нуде Грчкој Кипар ако уђе у рат одмах; али краљ Константин, и ако изјављује да је савезник Србије, одбија и савезници повлаче ову понуду. Владу Заимиса замењује влада Скулудиса, који је ближи Константину.

Улазак Бугара у рат и неутралност Грчке изазива љутњу и разочарање у В. Британији. „Ми смо покушали — говори о Доњем дому Сер Едвард Грај 14 октобра 1915 — да задржимо Турску од рата, да направимо балкански споразум; али само војнички успеси могли су нам ту помоћи. Грчка је наредила мобилизацију после Бугарске; па, и ако је Грчка протестовала што су савезници искрцавали трупе у Солуну, дочек трупа у Солуну и радост што су се искрцале били су пријатељски. И друкчије није могло бити с обзиром на савезни уговор између Србије и Грчке; место Грка ми смо долазили у помоћ Србији. Ове речи Сер Едварда Греја нису задовољиле Сер Едварда Керсона, који дадне оставку као министар у активној влади зато што Енглеска није пружила помоћ Србији. Ма како да се узме и посматра балканска политика Тројнога савеза, у овај час је било доцкан помоћи енглеском савезнику Србији. Оно неколико хиљада војника пожурило се северно од Солуна да ухвате везу са Србима али узалуд; они су се морали повући у Солун, а остаци српске војске тукли су се повлачећи се кроз арбанске кланце до Јадранскога Мора; тек на Крфу ће се они опоравити од страдања при повлачењу. После победе над Србијом, Црна Гора оста усамљена. Цетиње заузимају аустријске трупе, а краљ Никола бежи преко Јадранскога Мора.

Србија побеђена

Пропаст Србије отвара слободом пролаз за тешку артиљерију од Немачке до Цариграда и азиске Турске; тиме је и дарданелско кушање среће даље немогућно. Неуспех са нападом код Сувле у августу 1915 је налагао да се напушта то скупо подузеће; нови командант Сер Чарлс Монро, који заменио сер Џона Хамилтона, предлаже напуштање Дарданела. Влада Асквитова није могла да прими одмах овај предлог због угледа Британије и пре него још проучи ствар. Киченер оде у Дарданеле. Његово мишљење је било да се напуштају Дарданели, и 18 децембра 1915 енглеска војска (аустралиске трупе) напушта залив Сувла, а 7 јануара 1916 предгорје Хелес и то без губитака. Један део ових трупа пребаце на Солунски фронт, где се под командом Сараја француског генерала, више политичара него војника, дизала савезничка велика војска. Солунска војска, испочетка слаба за какву озбиљну акцију, ипак је извршила један део посла добро. Бугарској војсци није дала даље мицати се а пазила је и над Грчком у којој су сада у власти пријатељи Централних сила.

Крајем 1915 Централне силе су могле са задовољством да гледају за собом резултате гигантске борбе. Западни фронт је држан од мање бројне војске, а страшна офансива британска код Лоса а француска у Шампањи, пропале су. Француска тражи од Руса помоћ за западни фронт. Италија се узалудно копрцала противу одбране аустриске. Галиција очишћена од Руса, који су истерани из Пољске, Курландске и Литве. На Балкану Бугарска ушла у рат, Србија и Црна Гора побеђене, пут Хамбург-Берлин-Цариград слободан; Енглези се повукли са Дарданела. Аустро-Немци још имају доста хране, нада и изгледи на победу и на териториална повећања снаже их да издрже тешку борбу. На другој страни, био је један чинилац у великој ратној коцки, који нису војници и „цивили" узимали у обзир, чинилац који је, ако не пресудан а оно је бар растао у снази. Велика Британија је још била господар на Морима.

Рат на мору

Западне силе су биле изненађене и задовољне што немачка ратна морнарица није ништа покушавала да спречи транспортовање експедиционих корпуса у току дотадање борбе. Изгледало је као да она није намерна да изазове свога супарника на отворену борбу; чинило се да је хтела да остане на мање ризичноме тактизирању са минама и подморницама. Сем чарки око Хелиголанда у августу (28-VII-1914) и 25 јануара 1915, у домаћим водама није било озбиљних поморских битака у почетку рата. Али непријатељски бродови расејани по далеким морима задавали су доста муке докле их нису похватали и интернирали. Немачка ескадра под адмиралом Спеом, која је после уласка Јапана у рат, напустила Цингтау и није имала никаквога ослонца у немачким колонијама у Тихом Океану, уништила је 1 новембра 1914 ескадру адмирала Крадока у битци код Коронела недалеко од Чиле. Фон Спе је припретио и Мореузу Магеланском. Али, немачка флота у децембру (8. XII 1914) буде уништена око Фалкландских Острва под надмоћном флотом Стердија, кога је нови министар Сер Џон Фишер послао пошто је примио дужност од кнеза Луја Батенберга, дотадањега првог лорда адмиралитета, да га ухвати. Крајем 1914 нигде на светским морима не лепрша се више застава Немачке; колоније немачке у Африци су, оставши без одбране, биле освојене врло лако.

Енглеска ратна Велика флота, окупљена је била у заливу Скапа Фло, али њен положај није био осигуран противу напада подморница. Адмирал Џелико, заповедник флоте био је у великоме страху у то време, и ако је о страху говорио после 1918; Немци нису знали за ту невољу ове велике флоте, те се задовољавали да бомбардују источну обалу. Флота у Розиту и монитори у Харичу и Дувру нису могли да их ни спрече ни уђуткају. Главна брига британске морнарице је била да спрече искрцавање Немаца у Енглеску и изгладњавање становништва, да блокирају немачку обалу, и да обезбеђују превоз трупа. Тај задатак је

потпуно успео. Кад је дошла већ и 1916 без поморске битке у Северноме Мору, онда се стаде утврђивати мишљење да Немачка намерава да чува флоту за крај, за преговарања и погађања при закључивању мира. Али, то се показало као нетачно. Немачка велика флота, под командом адмирала Шера сукоби се 30 маја 1916 с ескадром под командом адмирала Битија, недалеко од Јутланда у Северном Мору. Бројно јача немачка флота нанесе велике штете, јер је она и у бродовљу и у људима изгубила мање него енглеска бојна ескадра. И, пре него је дошла флота под Целиком да узме учешћа, немачка морнарица под заштитом магле побеже од сигурне пропасти. Највећа поморска битка у историји (код Јутланда) била је тада сматрана као победа и немачка и енглеска; Немци су говорили да су нанели теже губитке Енглезима, а ови су опет одговорили како су Немци са својом Великом флотом побегли испред главне енглеске поморске силе. Стоји у истини да су борбена својства немачких ратних бродова, вештина команданата и тачност погађања и топови били изван дискусије, али од Јутланда Немци више нису излазили у сретање и мушко погледање очи у очи, а британска се флота повећа новим бројем и типом ратнога бродовља.

Јутландска битка

И у рату 1914, као и у рату са Наполеоном I, Енглеска је као господар мора сваки час била у трвењу са неутралним државама. Влада и народ у Сједињеним Државама Америке и ако су били ужаснути нападом на Белгију и били на страни западних сила по расположењу, желели су да остану изван битке. Вилзон је позвао ратујуће стране да чувају одредбе Лондонске декларације; а када Велика Британија одговори да не може примити све, Вилзон објави да ће чувати права и вршити дужности „у складу са примљеним начелима међународног права и уговорних обвеза." Објава блокаде у Северноме Мору, издата 3 новембра, доведе до америчкога протеста што се претражују бродови и тражи кријумчарена роба. На ово енглеска влада одговара: „Неутрални бродови ће се прегледати само у онолико у колико је то потребно за сигурност савезника; претрага се неће вршити да смета велику трговину, али хоће да спречи кријумчарење. Она је одбила да призна да је због енглеске политике опала трговина, јер је нагло порастао увоз бакра у Скандинавску и Швајцарску. Сваки брод пре него се претресе мора се довести у пристаниште, јер се може бакар скривати у балама памука. У погледу хране ми не можемо пристати на безусловни увоз у Немачку с обзиром каквим се она мерама у рату послужила." Одговор је био учтив али одлучно је одбацивао америчку представку; добри лични односи између Сер Едварда Греја и америчкога посланика Валтера Пеџа, олакшали су енглеско-америчке односе у ово тешко доба.

Ратујуће стране и неутралци

Нове тешкоће су дошле у фебруару 1915 кад је Немачка донела одлуку да дави подморницама, и ако их није много имала и адмирал Тирпиц их није много ценио, и трговачке непријатељске лађе и неутралне у енглеским водама. Први резултат је био да *Лузитанија,* енглески брод под америчком заставом, улази у Ливерпул 6 фебруара. Шест дана доцније америчка влада упућује британској влади ноту у којој јој скреће пажњу на ризик америчких грађана који путују под лажним заставама, а у другој, упућеној опет немачкој влади, скреће пажњу да ће „на случај пропасти американских грађана чинити њу искључиво одговорном." Велика Британија одговори да енглески путнички бродови неће, као правило, носити неутралне заставе. Немачка одговара да њене подморнице имају наредбу да не нападају америчке бродове, али неће за случајне погрешке одговарати; у исто време се жале на продају ратнога материала немачким непријатељима. „Ако се Антанта придржава Лондонске декларације и допусти увоз хране и сировина, Немачка ће престати ратовати подморницама".

Рат са подморницама

Америчка влада 22 фебруара предаје идентичну ноту владама В. Британије и Немачке и чини овај пре-

длог да обе престану полагати пловне мине и нападати обичне бродове изузевши задржавање и претресање њихово; осим тога В. Британија би пропуштала храну за Немачку преко америчких агената који би је под јемством делили мирном становништву. Немци начелно приме предлог, а Енглези не. Енглеска влада обзнани 1 марта као одговор Немачкој да ће све бродове са робом водити у пристаништа пошто је опасно по мору вршити претресање њихово. Немачка је, објашњавао је шеф владе Асквит, заменила уништавањем бродова редовна средства. Она је нагнала своје противнике да одговоре мерама које неће моћи ни ући ни изићи из Немачке; али те мере које пооштравају Француска и Велика Британија, неће доводити у опасност ни неутралне бродове ни животе држављана неутралних држава. Владе имају одрешене руке да приведу у пристаништа бродове са робом па били они под сумњом да носе робу за непријатеља, било да су својина непријатеља, било непријатељскога порекла. То не значи да ће се конфисковати такви бродови и роба; конфисковање ће се вршити ако зато има разлога." Овако држање Енглеза прилично је непријатно примљено у Северној Америци. Чикашки трговци конервама, храном и памуком јурили су Вилсона да штити њихове интересе; они су сматрали да је проширавање блокаде над храном нелегално и сурово. Али, једна ужасна трагедија ускоро мења ситуацију.

Докле је Вилсон покушавао да без успеха ублажи грозоте рата, дотле немачки посланик у Америци фон Бернсторф обзнани у америчким листовима опомену грађанима Америке да не путују британским бродовима у ратној зони. Ова опомена се догодила баш у очи поласка *Лузитаније* за Европу из Њу-Јорка. опомена је остала незапажена и *Лузитанија* 7 маја у близини јужне обале Ирске буде торпиљирана; том приликом је подављено 1200 живота, међу овима је пропало 124 америчких грађана. Немци су се бранили да је *Лузитанија* носила муницију. Навод је овај био тачан; али торпедовање једнога

Потапање Лузитаније

брода са толико света без опомене изазва ужас кроз цео свет; Американе ово узбуди много више него упад Немаца у Белгију. Јавно мнење тражи одмах прекид дипломатских односа са Немачком. Вилсон је философски одбијао а влада његова препоручивала америчким грађанима да не путују непријатељским бродовима. Немачки посланик је опоменуо своју владу да ће још један овакав случај као Лузитанија значити сигуран рат. Бивши министар колонија Дернбург, који је дошао у Америку из Немачке ради пропаганде за Немачку морао је отићи из Америке, а 13 маја председник Вилсон тражи од немачке владе да осуди овај акт, да да накнаду и обећање да се више поновити неће.

Немци нису били расположени да се покају за ово дело, јер је *Лузитанија* била сматрана као помоћна крстарица за Антанту. Потапање *Лузитаније* од подморница подигло је наду у Немачкој да ће се господарство Енглеске на мору моћи с успехом смањити, и да ће „блокадом глади" — која је Немцима изгледала онолико страшна и свирепа колико и Енглезима рат подморницама, — Немачка моћи да блокира Енглеску, свога главнога непријатеља. И зато она одговори америчкој влади бранећи напад на помоћну крстарицу *Лузитанију* оружану топовима. На *Лузитанији* није било топова, а немачки посланик се надао да ослаби дејство догађаја каквим непомирљивим одговором и говорио је са Вилсоном. „Ми смо обојица желели да добијемо у времену", телеграфише немачки посланик својој влади; сазнајем да Вилсон хоће мир али земља хоће рат." Вилсон је молио Немце да прекину неограничену борбу подморницама, обећавајући да ће дејствовати на Енглезе да и они прекину са „блокадом глади"; Вилсон се надао да ће Енглези попустити. Последња нота о Луизитанији, 23 јула, упозорава Немце да ће се, у поновљеном случају, потапање каквога брода у коме буде Американа, сматрати као непријатељски акт; а нови подсекретар за спољне послове Лансинг приватно опомену Бернсторфа да ће рат доћи ако у будуће ма и један Американин буде

утопљен. И ако су Немци показивали велики пркос у јавности, њима у основи није стајало на срцу да стекну још једног непријатеља; команданти подморница добили су наредбе да не потапају путничке бродове. Немачка охолост учини да нису саопштили америчкој влади ово своје решење.

Америчка осетљивост

Вилсон се још надао да ће приволети Немце на попуштање а са тим у руци решити свој омиљени предлог о слободи мора нашавши неку средину између гледишта Лондона и Берлина. „Ако добијем повољан одговор из Немачке, ја ћу наћи начина да приволем Енглеску“, говорио је он тада. Али, пре него су одговорили на његову последњу ноту, Немци потопише *Арабик*, путнички енглески брод; и ту су два Американца изгубила живот. Немачка влада најбржим путем изјави жаљење за догађај и додаде да је командант урадио противно наредби; а Бернсторф на своју руку, да би спречио објаву рата, саопшти влади у Белој Кући да је влада наредила да се не смеју више нападати путнички бродови. Арабик је потопљен 19 августа, а 7 новембра Немци потапају *Анкону*, 30 децембра *Персију*, а 24 марта 1916 једну саобраћајну лађу из Ламанша *Сасекс* што је стало живота неке Северноамеричке грађане. Као одговор на спремани ултиматум Немачка се сада јавно изјасни да путнички бродови неће бити потапани без опомене и помоћи спасавања, али под условом да Америка принуди Велику Британију да „призна законе човечности“. Вилсон одбаци овај услов, а Немци су ограничили рат подморницама до краја 1916; оставка адмирала фон Тирпица је олакшала овај рат на мору.

Захваљујући стрпљењу Вилсонову а не мудрости берлинских управљача Сједињене Америчке Државе су остајале неутралне; немилосрдни рат на мору и средства којима су се Немци служили, отуђили су од њих све неутралне, велике и мале државе. Сједињене Државе нису ни једнога часа мислиле да понове рат 1812; посла потапања *Лузитаније* није било ни мислити да оне огласе рат Енглеској. „Америка мора знати

да ратујући ми ратујемо и за њу, говорио је Сер Едвард Грej америчкоме посланику у Лондону В. Пецу, и зато нас немојте много мучити.“ „Има право, казао је Вилсон кад је чуо ово од Пеца, рат са Енглеском значи победу Немачке. Ја нећу да сметам Енглеској.“ И зато протести из Вашингтона нису много деловали на владу у Лондону. Крајем августа 1915 Енглеска и Француска објавише памук за кријумчарску робу. „О слободи мора, писао је 25 августа 1915 у „Тајмсу“ Сер Едвард Грej, може се лепо расправљати, наћи дефиниција, споразум међу државама после рата — али не може доћи то само од себе, нарочито не кад слободе и безбедности противу рата и противу немачких метода у рату на суву, нема. Енглеска 7 јула 1916 отказује јавно Лондонску декларацију: „У току рата показало се да се покушај учињен у време мира да се одреде начела закона и форми из којих би се он примењивао у рату, изјаловио. Та правила и ако не дају много јемства за сигурност неутралним државама, не дају много сигурних средстава ни ратујућим странама да врше своја одређена права. И зато се не може даље остати у таквоме стању које се тако брзо и непрекидно мења, и са тежњама које нико предвидети не може. Непрекидно мењање тих околности може завести савезнике да учине и погрешке, и зато су решили да они од сада примењују само историско и утврђено међународно право.“ Неутралне државе у Европи су дошле под неку врсту система купона; свакој је одређено према ономе што је пре рата трошила на све потребе.

Ратна правила

Кроз читаву 1915 Немци су стајали у офансиви, а 1916 пренесу трупе са руског фронта на западни у намери да опет ударе свом снагом. Верден је био изабран као објект који је требало освојити; Велика верденска офансива почиње 21 фебруара 1916, а 25 истог месеца Немци јуришају на кључ верденскога утврђења, на утврђење Дуомон. „Масова артиљерија“ је бљувала прави пакао, Верден је дошао у питање. Врховна команда упути тамо генерала Петена са појача-

Верденска битка

њима, а Сер Даглас Хег, нови командант британских трупа на западноме фронту, би позван да и он што пре почне офансиву на северу од реке Соме. Верденска битка је била друга криза у четворогодишњем рату, у којој је судбина Француске дошла у питање. Око Вердена немачки Главни штаб је скупио толико војске и топова да је веровао да ће нападима најзад уморити Французе и разбити за увек Француску. Али, Французи су се борили са невероватном сјајном одлучношћу, која је остала у познатој, историјској реченици „Овуда се не пролази". И напад за нападом се обнављао у марту, у априлу, у мају; крајем маја Немци нападају на Мор Ом на левој обали Мезе. Петен жури офансиву на Соми, а кад 7 јуна паде утврђење Во, он опет тражи олакшање. Хег се спремао на офансиву за 1 јули, недеље и дани су пролазили у страху. Начелник француског Генералног штаба Жофр је мислио да се Верден неће моћи више држати; јер 23 јуна паде утврђење Тиомон, а 24 јуни Немци јуришају на верденско село Флери. Енглези отварају почетком јула бомбардовање немачких положаја, и поче се развијати битка на Соми.

Генерал Хег није хтео да почне да ради ништа докле није добио доста трупа и муниције за офансиву. Британске трупе у Француској сад су први пут биле добро опремљене; оне имају аероплане, тешку артиљерију, муниције, митраљезе, хаубице, ручне бомбе и машине с отровним гасовима. Најзад је „Киченерова војска" од стотину хиљада људи била готова да пође напред. После пропаганде за општу војну обвезу о јесени 1915 донесен је у пролеће 1916 закон о томе да сви људи до 42 године имају у Енглеској служити војску, желели или не. И 1 јула 1916 пође та војска напред уверена не да ће помоћи онима око Вердена него да ће нанети јак удар десноме крилу Немаца.

Битка на Соми

Ове наде су биле брзо изгубљене. Лево крило армије Хегове није успело да бомбардовањем сузбије митраљески центар немачкога деснога крила, а без тога није било могуће ићи даље. Али десно крило је прошло

боље, и уз помоћ француске офансиве на југу Соме имало је успеха. Уосталом главна намера офансиве је постигнута; она ватра око Вердена је попустила. Немачке трупе су се пожуриле на Сому; и цео онај терен што су га Немци за четири месеца добили, савезне трупе су постепено повраћале и до јесени повратиле. Крајем августа Немци су признали да је покушај напада на Верден пропао, јер је фон Фалкенхајм смењен а на његово место за начелника Врховне команде дошли су Хинденбург и Лудендорф, један за шефа, други за помоћника. Верден је био потпуно сигуран, а Немци су морали опет у дефансиву као и 1915. Међутим, битке на Соми и поред тенкова, нису имале успеха; битке почете 1 јула завршене су у половини новембра нерешено, замор и зима су дошли. У овим двема џиновским биткама под Верденом и на Соми, обе ратујуће стране претрпеле су огромне губитке без одговарајућих добити. Година 1916 је била не одлучујућа него одлажућа.

Докле је пажња читавога света била окренута на западни фронт, нерешене битке у току 1916 су се водиле на другим теренима. Аустро-Угарска је одбила на Сочи неколико италијанских напада. Ово је охрабри да предузме у мају велики напад у Трентину да би пресекла комуникације италијанској војсци. Овај напад Италијани, пре него је и изведен, не само да спрече него и прећу у напад и уђу 9 августа у Горицу. Овај успех Италијана је омогућен необично јаком офансивом Руса, који пођоше 3 јуна, баш кад су италијанске трупе дубоко ушле у Трентино; Брусилов је пробио фронт од припетских граница до Румуније, Луцк и Дубно су у његовим рукама, Буковина тако исто, источна Галиција је повраћена. За недељу дана Брусилов је ушао неких 100 километара унутра. То је победа Руса над Аустро-Угарском; ову победу су олакшали Словени, јер су се у масама предавали Русима. Али немачки орах је био тврђи; офанзива северно од Припета није успела, и зато су Немци помогли Аустро-Мађарима да зауставе даље продирање на југу. Морале су се повући трупе и са француског, и са италијанског фронта, и са балкан-

Русија поново напада

ског разбојишта; чак су и два корпуса Турака морала доћи у помоћ. Ковел је спасен, а почетком октобра су Централне силе дошле на своје линије. Брусиловљева офанзива као и немачка на Вердену, као и аустриска у Трентину, као и британска на Соми, отвориле су море људске крви, а нису пробиле једне другима фронтове.

Докле су се добро име или рђав глас војника добијали у Европи са неколико освојених или изгубљених квадратних километара, дотле се рат на огромним просторима развијао у азиској Турској. У фебруару 1916 руске трупе пробијају се до Ерзерума, војни и управни центар источне Мале Азије, и настављају ићи западно од Трапезунта и јужно до Битлиса и Вана. Победа је била у прилог савезника, али за Јермене би боље било да нису руске трупе никад прелазиле турско-руску границу. Талат-паша и Енвер-паша, знајући какво је расположење Јермена и да су они у овој борби за крст противу полумесеца, а имајући искуство из раније у покољу од 1909 у Адани, на стотине хиљада Јермена су хладнокрвно подвргли новоме покољу до истребљења..

Британске трупе у Месопотамији нису имале великога успеха као Руси. Оне су ишле ка северу дуж Тигра од Басре, а у половини новембра 1915 једно слабо одељење прилази Ктесифону, отприлике четрдесетак километара од Багдада. Генерал Тауншенд је узалуд скретао својим старијима пажњу на опасност ако се иде напред, па ипак је ишао, и у децембру се морао повући у Кут-ел-Амару и бити опкољен од Турака. После пет месеци опсаде, и узалудних покушаја да се спасу британске трупе, оне су се — 2000 енглеских и 6000 индиских људи — принуђене глађу, предале у мају 1916.

У одмазду за пораз код Кут-ел-Амара Енглези су имали неке мале накнаде, — међу овима је одвајање шерифа од Меке испод власти цариградскога султана. Даље, Енглеска је признала самосталну државу Арабљана на њиховој територији изузевши Багдада и Басре. Овога пута се Енглеска, Француска и Русија

Предаја Кут-ел-Амара

погодише за даљу деобу Турске. Русија је тражила Ерзерум, Трапезунт, Ван, Битлис и јужни Курдистан; Французи су тражили један део Сирије, Адански вилајет и јужно-источни део Мале Азије; Велика Британија опет Месопотамију и Багдад, и уз то и пристаништа Хајифу и Акру. Између Енглеза и Руса је требала да се створи једна зона у облику једне или самосталне Арабљанске или конфедеративне државе. Александрета је требала да буде слободно пристаниште. За Палестину је имао бити уведен нов режим договорно између Велике Британије, Француске и Русије, а 9 новембра 1917 Ц. А. Балфур писмом извештава лорда Ротшилда да ће Енглеска допустити да Палестина буде национална земља за Јевреје. Шериф од Меке тада прогласи независност, окупира Џедах, опсађује Медину и пресеца Хеџаску железницу. Њега признаду у децембру 1916 за краља од Хеџаса, а његов син Фејсал у тешкоме задатку око освајања Палестине и Сирије. Докле је Арабија изашла испод власти Турске, јужноафричке државе под генералом Смецом заузеле су већи део немачких колонија у источној Африци у којима су се Немци добро бранили. Португалска је као савезница помагала.

Арабљани у рату

Ратна срећа се још није људски окренула ни лево ни десно кад Румунија 28 августа 1916 уђе у рат после две године дворбе коју су јој чиниле и Централне силе и силе Антанте. Никола II је у јулу 1913 честитао Каролу I успех у рату, а састанак у јулу 1914 у Констанци и измењене здравице откривале су срдачност и мишљење да су Румуни заборавили на Бесарабију. После ове посете у Констанци аустро-угарски посланик у Букурешту граф Чернин обавештава Беч да ће, после ове посете краљ Карол I тешко моћи испунити своје уговорне обвезе. У Бечу су брже схватили ситуацију него у Берлину у погледу Румуније; берлински кругови су веровали да ће Карол I, као Хоенцолерн испунити лојално своју обвезу, а бугарскога краља нити су марили нити су му веровали. И Вилхелм II и Фрања

Румунија улази у рат

Јосиф I су, кад је оглашен рат Русији, обећали Каролу I Бесарабију ако уђе у њихове редове. На дан 4 августа 1914 држан је крунски савет у Букурешту и Карол I позива присутне државнике да се приступи одмах испуњењу обавеза из уговора о савезу са Централним силама; сви присутни сем старога Карпа противни су улазу у рат. Уговор од 1883 био је тајан, и дубока промена се догодила у јавном мнењу у Румунији. Ово је било за Карола I горко разочарање; он није могао своје обвезе да испуни. Крунски савет, с обзиром на то што ни Италија није ушла у рат као члан Тројнога савеза, одлучи да објави своју неутралност. У Румунији је, стварно, владао не Карол I него син највећега румунскога државника, Ј. Брађано. Граф Чернин описује како је Карол I у сузама и дрхћућом руком покушао да скине себи са врата орден за заслуге, знак своје личне и политичке привржености дому Хоенцолерна. Карол I, међутим, извести и Вилхелма II и Фрању Јосифа I да ће он обавестити Бугарску да се од њега нема чега бојати ако се придружи Централним силама. Ова ствар узнемири Немачку, те она позове бечку владу да гледа задобити Румунију већим териториалним концесијама. Али, одлука о томе лежала је у Мађарској, јер су уступци могли бити само на њен рачун. Граф Тиса одбије да говори о томе. И кад су Немци предлагали Аустрији да се не противи уласку Румуна у Ердељ, и да објави да се то ради да би се одбранила од Русије, Берхтолд одбија а Тиса одговори љутито да би он радије и Русе видео на мађарској земљи него Румуне.

Ни Тројни споразум није седео скрштених руку. Русија, у самоме почетку рата, понуди Ердељ и јемство за Добруџу ако Румунија одмах уђе у рат; Румуни одговоре да је Крунски савет одлучио да Румунија остане неутрална. Румунија и Италија 23 септембра 1914 потпишу споразум о заједничком поступању. Неколико дана доцније потписан је и уговор руско-румунски у Петрограду; Русија пристаје да дипломатски подржава свуда Румунију и признаје јој

Шта тражи Румунија

право на све територије на којима живе Румуни. Дееба Буковине је била остављена једној специалној комисији. Румунија је могла да окупира споразумне територије „кад нађе за сходно", а Русија је примила обвезу да добије потпору Француске и Енглеске. За све то Румунија обећава само наклону неутралност до часа кад буде окупирала иредентистичке румунске покрајине (без Бесарабије и Буковине).

Каролу I, творцу модерне Румуније, препуче срце од туге и он 10 октобра 1914 умире. „Последње недеље његова живота биле су право мучење, писао је граф Чернин. Свако саопштење што сам му чинио долазило је као да сам га бичем ошинуо". Нови владалац, Фердинанд I, нити је био вешт, нити је имао углед Карола I, а његова жена, кћи војводе од Единбурга и матере Рускиње, пође за рођеном крвљу. У јануару 1915 Румунија добија зајам од пет милиона фуната из Енглеске, али ни то не промени политику Румуније. Она је страховала, ако уђе у Ердељ, да Турци и Бугари не уђу у рат противу ње. Аустро-Угарска тражи од новога краља да обећа неутрално држање, али он га не даје. Италијанско-румунски споразум се обнавља 6 фебруара 1915 још за четири месеца; а у марту краљ Фердинанд признаје аустро-угарском посланику да ће Румунија у рат ако Италија уђе. Кад Аустрија на крају крајева пристаде да уступи део своје територије Италији, онда Румунија тражи у замену за неутралност не само Буковину него и Ердељ; али ни Тиса ни заједнички министар иностраних дела неће да чују ни за стопу земље за Румунију.

Тројни споразум је, међутим, радио да уведе једновремено и Италију и Румунију у рат; а кад Италија поцепа 3 маја 1915 уговор о Тројном савезу, Брађано излази са својом ценом; он тражи цео Ердељ и цео Банат, а на северу све до Карпата и до Прута са читавом Буковином. На примедбе Руса да је ствар штетна за друге народности, Румуни су пристали да попусте на јужним Карпатима. Сазонов није могао пристати због Срба, јер је још

Румунска предострожност

Брaћано тражио читав Банат, Брaћано је тражио то за улазак у рат у часу кад је ушла и Италија; али кад је Италија ушла, ускоро се Русија морала повлачити са бојишта, па за њом и побеђена Србија, те да је све и дато Румунији што је тражила, а она је своје захтеве ширила до екстравагантности, ипак не би ушла. Место тога Румунија закључи корисне трговинске уговоре са Централним силама; ни речи се више са румунске стране није чуло до 1916 о некој румунској интервенцији и поред њених писаних обвеза с Италијом.

Када Брусилов угази дубоко преко фронта, онда се опет букурешки политичари раскравише и прећоше на страну Тројнога споразума. Крајем јуна 1916 аустро-угарски посланик је јавио влади да ће Румунија, чим се жетва скупи, ући у рат. Буријан, и поред журних савета из Берлина и притиска шефа аустро-угарскога Главнога генералштаба, остаде упоран и није хтео давати уступке за неутралност Румуније. Немачка је притискивала Аустро-Мађаре, а Француска Русе да праве уступке Румунији. Кад дође на власт место Сазонова једна непозната чиновничка и реакционарна личност, Штјурмер, он одби захтеве румунске, а нарочито онај да савезници треба да ратују све дотле докле се не остваре циљеви румунске политике. У исто време добише поруку да ће морати дати обећање да неће румунизирати Банат у коме живе Срби. Кад је офанзива на реци Соми пропала, Французи ће пожурити Русе да уступкама на рачун Русије и Србије, што пре доведе Румунију у рат. И 8 августа Румунија добија све што тражи, и Ердељ, и Банат до Тисе, и Буковину преко реке Прута. Штјурмер се противио условима да се Румунија призна као равноправан савезник и да савезници имају битку туђи до краја испуњења румунских захтева. Али Брaћано уцени оставком и тако Руси 12 августа попусте и приме све. А 18 августа буде потписан уговор између Румуније и четири савезне силе и војна конвенција између Русије и Румуније. Десет дана доцније Румунија огласи рат Аустро-Мађарској, а њој огласише Немачка, Турска и Бугарска.

Савезници су требали да крену на Солунскоме фронту 20 августа, али Сарајеви планови су били покварени, и он је офанзиву предузео тек 7 септембра 1916. Исто тако и руска помоћ са севера није на време дошла. Румунија баци своје трупе у Ердељ, у своју „обетовану" земљу, али њено бављење у „обетованој" земљи било је краткога века. Фалкенхајн, бивши шеф немачкога Главнога генералштаба, на брзу руку склопи армију и потера Румуне ка Букурешту. Сарај је истина успео да Срби заузму Битољ од Бугара, али ништа више даље. Бугари на северу да се освете за оно што су их Румуни 1913 ударили ножем у леђа, не само да су узели Добруџу него су прешли и преко Дунава у Румунију. Румунија између две ватре, као оно Србија 1915, није могла дуго да се држи. Влада је морала прећи из Букурешта у Јаш, а 5 децембра, непријатељ победоносно уђе у Букурешт.

Брза пропаст Румуније

Балкан је био у рукама Централних сила; Грчка није крила своје симпатије за Централне силе. У мају 1916 утврђење Рупел, кључ долине Струме, предадоше Грци Бугарима без иједнога ударца; Бугари уђоше у Серез и Кавалу, а грчке трупе су привидно интерниране у Немачкој. Антанта одговори блокадом, а Венизелос није могао више да чека. Солун 30 августа 1916 објави да не признаје више власт краља Константина; за Солуном прићоше истој мери Крит, Митилена, Хиос и друга архипелашка острва. Венизелос долази у Солун из Атине, оснива привремену владу у Солуну под заштитом савезничких топова; Тројни споразум признаје владу Венизелоса и ускоро бива проглашен рат Бугарској. Континентална Грчка је стајала уз Константина и за неутралност и поред притиска савезника. Трупе поћоше крајем 1916 из Пиреја на Атину, и просу се већа крв; Никола II из династичких разлога је тражио да се Константин не уклања са престола. Италија, из страха од неке Велике Грчке, била је противна сили против Атине. Али у лето 1917 реше то питање Енглеска и Француска

Уклањање Константина са престола

уклањајући са престола краља Константина, а доведу Венизелоса, најсјајнијега и најчвршћега адвоката савезника на Блиском Истоку.

Литература: Pollard: A short history of the Great War; Schulthess: Europäischer Geschichtskalender; Lavisse: Histoire de France Contemporaine IX; Генерал Edmonds: History of the Great War; Kuhl: Der Deutsche Generalstab; Falkenhayn: General Headquarters; Ludendorff: My Warmemories I; Hindenburg: Out of my Life; Гурко: Russia 1914-1917; Poléologue: La Russie pendant la Grande Guere; H. Wiliams: Emperor Nicolas as J. Knew him; Nowak: Der Weg zurktastropphe; Cramon: Unser Oesterreichisch - Ungarischer Genosse; Crawfurd Price: Serbia's Part in the War; Laffan: The Guardians of the Gate; Djemal Pascha: Memoires of a Turkish Statesman; Bompard: L' Entrée en Guerre de la Turquie; Nevinson: The Dardanellos Campaign; L. v. Sanders: Fűnf Jahre Turkei; Morgenthau: Secrets of the Bosphorus. Италианска зелена књига; Erzberger: Erlebnisse um Weltkriege; Spickernagel: Fürst Bűlow; Giolitti: Memories; Kenegu: Old Diplomacy and New; Cadorna: La guerra ala fronte Italiana; G. M. Trevelyan: Scenes from Italy's War; Alison Phillips: Poland; R. Butler: The New Eastern Europe; Czernin: In the World War. — Грчка бела књига; Laloy: Documents secrets; Deville: L' Entente, la Gréce, la Bulgarie; Abbott: Greece and the Alliés; N. Buxton: Balkan Problems; E. Lewin: The German Road to the East; Sarrail: Mon Comandemment en Orient; Mermeix: Sarrail et les Armée d' Occident; Grumbach: Das Anne tionistische Deutschtand; Jelicoe: The Grand Fleet; Scher: Germany's High See Fleet; Von Tirpitz op. cit. II; Scott: Diplomatic Correspondence betven the U. S. and Germany; Hendriche: Life and Letters, of Walter H. Page; Tumulty: Woodrow Wilson as J. Knew him; Devar and Boraston: Sir Duglas Haig's Conmand 1915-1918; Togubee: The Treatement of Armenians in the Ottoman Empire; Lepsius: Deutschland und Armenien; Morgenthau: Secrets of the Bosphorus; P. Price: War and Revolution in Asiatic Turkey; General Townshend: My Campaign in Mesopotamia; Crowe: General Smuts Campaign; Lettow-Vorbeck: My Reminiscences in East Afrika; Czernin: In the World War; Seton Watson: Roumania and the Great War; Take Jonescu: Souvenirs; Djuvarn: La Guerre Roumaine; Recouly: M. Jonnart en Grèce.

ГЛАВА XVIII

СВЕТСКИ РАТ: ДРУГА ФАЗА

Невероватан слом Румуније био је велико разочарање за савезнике, али они нису ништа мењали у својим изјавама. У једном разговору са новинарима Лојд Џорџ ће рећи да се мора задати последњи удар непријатељу. У Доњем дому на питање посланика он је поновио да се мора ићи до краја, уништити непријатељ, а то је, рекао је он, мишљење свих чланова владе, војника и савезника. Шеф владе Асквит 11 октобра 1916 говори да се рат мора продужити докле се не раскине са прошлошћу, и да се не сме правити некакав споразум, нерешена игра, пата-карта. „Циљеви рата савезника нити су себични нити осветољубиви, они се састоје у репарацијама за прошлост и у безбедности за будућност." Сер Едвард Грej то исто говори у октобру 1916: „Годинама пре рата живели смо у тами пруског милитаризма који се ширио на целу Немачку па после и на Европу. Рат се не сме свршити друкчије него миром који ће ослободити све европске народе од сенке великога анархисте. Један неутралац ме запитао шта да раде неутрални. Најбоље је да раде на споразуму међу народима и створе јавно мнење за мир који би спречио да се икад понови овакав рат. Да су се сви сложили у томе, у јулу 1914, да су пристали да ствар расправи конференција или Хашки Суд, да је поштован уговор о неутралности Белгије, рата не би било".

Последњи удар

Овај говор Грејев, а нарочито оно место о Друштву народа направио је дубок утисак на Бетмана,

Холвега којега победе војника нису збуњивале а који није одобравао неумерена стремљења пангерманиста и индустриских магната. Он је још почетком 1915 покушавао да тражи могућности за расправљање питања о миру, а од јула 1916 почео је да ради.

Први кораци

Он је прво тражио од кајзера пристанак да може ратујуће стране позвати на мир. Кајзер објави 31 октобра 1916 једно писмо у коме стоји да противна страна нема државника који би имао моралне храбрости да предложи мир, али он, као владалац са савешћу, хоће да учини то. Фрања Јосиф I је увек одобравао све оно што је долазило са званичне или друге стране, — а долазило је из Беча, Берлина, из Дармштата, из Русије — али је говорио да то треба радити само у договору са Немачком. Заједнички аустро-угарски министар иностраних дела Буријан био је за објављивање услова за мир, и у томе смислу је настојавао код Немаца. Буријан је постављао као услове: а) очување територијалне целокупности, б) ректификација границе у корист Руса и Италије в) од Србије један мали део Аустро-Угарској, а веће делове Бугарској и Арбанији и царинска унија с Аустријом, г) протекторат над Арбанијом као аутономном државом. Немци одбију да се објаве ови услови, па се споразумеју да позову споразум на претресање о могућности мира чим аустро-немачке трупе уђу у Букурешт.

Шест дана после уласка победоносне аустро-немачке војске у Букурешт, Бетман Холвег шаље кратком нотом Француској, Енглеској, Русији, Јапану, Румунији и Србији ноту: „Последњи догађаји показују да се отпорна снага Централних сила не да сломити; али оне не траже да сломе или униште своје противнике и предлажу разговоре. Оне су сигурне да ће предлози што ће их оне изнети служити као основа за обнову трајнога мира. Али, ако се и поред понуде за мир и измирење, рат морадне продужити, четири савезне силе су решене да иду до краја одбацујући од себе сваку одговорност пред светом и пред

Позив за разговоре о миру

историјом.“ Кајзер је упутио једну наредбу војсци, — наредбу је саставио Лудендорф више у речима него у намерама за искрено измирење при преговорима, — којом се обавештава она о намераваноме кораку. „Војници! Свесни победе што сте је ви добили, владари савезних држава понудили су мир. Видећемо да ли ће се циљу стићи. Међутим, ви ћете са Божјом помоћу стајати чврсто противу непријатеља и победити га.“

Канцелар је очекивао да ће само Француска бити одлучна противу немачкога предлога, али се брзо разуверио. Чим је добио предлог, Бријан га је жигосао као покушај да направи расуло у Антанти; руски министар иностраних дела одбацује га љутито и достојанствено, а италијански позива Италиане да се не одвајају од њихових савезника у овој „новој подвали.“ Британски одговор је дао Лојд Џорџ, који је у томе међувремену оборио владу Асквитову, образовао сам ратни кабинет од пет лица и уз њега један секретаријат за рад на најхитнијим стварима и ратним потребама, отклањајући на тај начин гломазну процедуру законодавну и управну. „Ући у разговоре на позив Немачке која себе проглашава победником, а не знајући какви су њени предлози за конференцију, значи уносити забуну. Пре него претресемо тај позив ми морамо знати да је Немачка готова да прими услове на којима је једино могуће добити мир и одржати га, а то је пуни повраћај, пуне репарације, стварна јемства. Каквога изгледа и јемства даје канцелар да арогантни дух пруског милитаризма неће бити опет толико исто господареће као некад, ако бисмо сада спетљали на двоје на троје мир. Обећање таквих услова далеко је од победе Хинденбурга и његових легиона.“

За овим, 30 децембра, дошао је један заједнички одговор Енглеске, Француске, Русије, Италије, Јапана, Белгије, Србије, Црне Горе, Португалске и Румуније. „Једна обична сугестија без одређених услова да треба отпочети разговоре за мир није понуда за мир. Један привидан предлог, у коме нема садржаја или тачне одређености, пре личи на ратну маневру него на понуду за мир. Он је састављен према садашњем ста-

њу европске мапе, а оно данас представља ништа више него површну и пролазну фазу стања, а не стварну јачину ратујућих страна. Мир начињен на основу тога био би само у корист нападача. Пустош коју је Немачка објавом рата починила и небројене повреде и штете Немачке и њених савезника захтевају казне, репарације и јемства, а Немачка избегава да их помене. Циљ овога немачкога корака јесте да се међу савезнике унесе неслога, да ојача јавно мнење Немачке, и да обмане јавност у неутралним земљама. Савезне владе одбијају да проучавају један празан и неискрен предлог. Савезници још једном објављују да мира не може бити, докле не добију репарације за повређена права, признање начела надмоћности и слободан живот малих држава, и мир којим би се учинио крај сили која је била вечита опасност за народе.

Кајзер на овај одговор одговори једним ратоборним манифестом који је саставио помоћник начелника немачке врховне команде, генерал Лудендорф. „Наши непријатељи су одбили наш позив. Они траже уништење Немачке. Пред Богом и човечанством непријатељске владе морају поднети тешку одговорност за даље страшне жртве које сам желео уштедети вама. У вашем праведном гневу пред бескрајном лакомисленошћу наших непријатеља, ваша срца ће очеличити. Наши непријатељи нису примили руку споразума коју сам им пружио. Са Божјом помоћу наше оружје ће их натерати да приме."

Вилсон позива

Одмах за кораком Немачке дошао је други, из Вашингтона. Вилсон упућује 18 децембра позив ратујућим странама да му саопште услове под којима би се мир имао закључити, ограђујући се од немачкога корака и тврдећи да је он о томе давно мислио. Њихове примедбе као што су сами говорили, исте су. Никада надлежни нису признали шта би њих и њихове народе задовољило као услов. „Можда је мир ближе него што мислимо; да услови нису тако непријемљиви, како се неки плаше; да измењивање мисли може рашчистити пут до конференције. Председник нити предлаже мир нити нуди посредовање. Он предлаже чисто да се почне сондирање." Немачка одговара 25 децембра, пре него је добила одговор савезника на њен корак, да би најбољи пут да се дође до мира били непосредни разговори између делегата у некој неутралној држави и „Немачка ће бити срећна да кооперише са Сједињеним Америчким Државама да спрече будуће ратове после краја садашњега рата." Али, докле су на тај начин Немци учтиво одбили Вилсонов позив у погледу услова, савезници су послали 10 јануара 1917 образложени одговор. Лондонски пакт, потписан 4 септембра 1914 веже Велику Британију, Француску и Русију да не закључују засебно мир и да не постављају услове за мир без претходнога споразума. Јапан и Италија су на ово доцније пристали; али дотле није ништа одређено утврђено. Шеф енглеске владе Асквит изнео је 9 новембра 1914 углавном циљеве рата. „Ми нећемо дотле вратити у корице мач који нисмо лако извукли, докле Белгија, а додајем и Србија, не поврати у пуној мери и више него што је до сада жртвовала; докле Француска не буде потпуно осигурана од напада; докле се права малих народности у Европи не утемеље на неразрушивој основи; докле, најзад, пруски милитаризам не буде потпуно и коначно упропашћен." Вивијани, шеф француске владе, 22 децембра 1914, примио је ове услове за мир додавши да ће Француска положити оружје онога дана кад јој се врате Алзас и Лорен. Ове изјаве су покривале само један мали део све ширега поља; крајње је време, међутим, било да народи Антанте буду обавештени, тачно и јасно, зашто крв своју дају.

Циљеви рата савезника

Савезници, сад је било објављено, удружише се свесрдно за план Друштва народа, али претрес о таквоме предмету захтевао је претходно повољно решење рата. Мир са репарацијама, са реституцијама и са гарантијама у ово доба није био могућан. Централне силе у томе часу су желеле да обезбеде себи политичку надмоћност у Европи а у свету привредну надмоћност. Што се рат више развијао, све се више показивало да

су оне опасност за човечанство и цивилизацију. Тежње ратујућих страна биле су само привидне. „Савезницима није тешко одговорити. Цивилизовани свет зна да у првом реду траже повраћај Белгије, Србије и Црне Горе, с одговарајућим накнадама штете; затим евакуисање заузетих територија Француске, Русије и Румуније са праведним оштетама; треће реорганизација Европе, заједмчена једним сталним режимом заснованим на поштовању начела народности, на праву пуне сигурности слободног привреднога развијања, на територијалним уговорима и међународним решењима којим би се гарантовале границе на суву и на мору противу неправедних напада; четврто, повраћај оних земаља које су раније отргнуте од савезника било силом било противу воље њихових становника; пето, ослобођење Италијана, као и Словена, Румуна и Чехословака од туђе власти; шесто, ослобођење народа од крвавог турскога режима; седмо, уклањање Турака из Европе као потпуно страних западној цивилизацији. Намере рускога цара у погледу Пољске познате су из цареве прокламације. Није потребно поновити, ако Савезници желе да сачувају Европу од грамзљиве суровости пруског милитаризма, да њихова намера никада била није да се истреби или политички уништи немачки народ."

Заједнички одговор

Савезници су били јасни у погледу изгоњења Турака из Европе и деобе Турске, али у погледу Аустро-Угарске јасност је намерно избегнута. Ослобођење Италијана од туђе власти могло је значити анексију Италији, али ослобођење Словена, Румуна и Чехословака могло је означавати само аутономије; облик њихова ослобођења није био уговорен. Словени су, међутим, тумачили — Д-р А. Трумбић за Јужне Словене и Масарик за Чехословаке — одговор као пуно комадање Аустро-Угарске; уосталом, тако су тумачиле и Централне силе обавештавајући своје несрећне народе да непријатељи не мисле на друго него на освајање и комадање. При промени Асквитове владе поновљено је у Вашингтону од стране нове владе све оно што је и Сер Едвард Грај

говорио о Турској, и осталоме. Вилсон је, тако, имао у рукама захтеве Антанте, али миру се није било ближе. У јануару 1917 Централне силе објаве у неутралним земљама да је друга ратујућа страна крива за даље проливање крви.

Америка и Немачка

Пре него је перо отварало пут мачу, Вилсон учини још последњи покушај да обустави рат у Европи. На питање секретара за спољне послове Америке зашто Немачка не казује своје услове за мир, немачки амбасадор одговара да су ови тако умерени да би објављивање њихово изгледало слабост. „Па ви тражите више, само да се нађе почетна тачка." Пријатељ Вилсонов пуковник Хаус, обавештава немачког посланика да се конференција без претходнога претресања не може сазивати, и позива га да поверљиве разговоре о томе почну. Бернсторф тражи од владе упутства додајући да Вилсон више полаже на јемства против будућег рата него на територијалне измене. Јануара 6 године 1917 Церард, амерички посланик у Берлину, добија наредбу да држи у америчкој трговачкој комори у Берлину говор који срдачношћу изазива у свету изненађење. „Наши односи нису били никад бољи него данас, а да ће они и даље такви бити, јемство су људи као што су Бетман Холвег, Хелферих, Цимерман, Хинденбург и Лудендорф; докле су они на челу, остаће као што је".

Ове медене речи нису биле на своме месту, и никаквога одговора није било. Сутрадан Бернсторф добија упутства да је Немачка готова да разговара о превентивним мерама против рата, али да не жели америчко мешање, јер би непријатељ могао мислити да је понуда за мир учињена из страха. „Ми смо убеђени да можемо добити. Зато гледајте те развлачите, бивајте у условима неодређени. Можете казати Вилсону да су врло умерени. Ми не желимо анексију Белгије, али не можемо дискутовати о Алзасу и Лорену". Два дана доцније (9 јануара у Крунскоме савету држаноме у Плесу, Бетман Холвег и противу воље прими решење да се поново почне рат под морем, без милости од 1

Коцка је бачена

фебруара. Ни кајзер ни канцелар нису више могли да то спрече. Лудендорф је, прочитавши говор Лојд Џорџа, телеграфисао у Берлин, пошто је Лојд Џорџ одбио понуду за мир, да сад треба са подморницама почети у најширим размерама. На такво разлагање није могло бити приговора; Бетман Холвег је раније бивао против неограничене употребе и борбе подморницама зато што их Немачка није имала довољно. Одлуку је тешко исцрпени немачки народ у борби противу целога света дочекао с одушевљењем. Шеф Главнога генералштаба тражио је ово у пролеће 1916; адмиралитет је обећавао да ће кроз пет месеца принудити Енглезе на мир, а Хинденбург је одбио да даје без тога јемство да ће одржати западни фронт. Аустриски цар и његов канцелар граф Чернин су се узалуд бунили против тога, шеф аустро-угарскога Главнога штаба фон Хецендорф потпомогао је ову одлуку. На примедбу да ће овим Америка бити уведена у рат, Лудендорф и други одговарали су да Северна Америка и иначе снабдева противну страну неограниченом количином муниције; они су дорасли и тој могућности ако до ње дође. „То је наша последња карта." примећује Бетман, а кад је одлука донесена, онда је телеграфисао Хелферихуу Берлин „Рубикон је прећен". Боље би урадио да се повукао јер су војнички шефови и иначе тражили да се уклања због умерености и слабости; и велика кајзерова фигура се губила пред џиновском фигуром и деспотском вољом генерала Лудендорфа.

Одлука Крунскога савета остала је једно време тајна, а дотле су у Вашингтону фон Бернсторф и Вилсон наставили даље разговоре. Бернсторф је, јављајући у Берлин да Вилсон мисли само на мир, молио берлинску владу да не прави тешкоће са подморничким ратом. Откако су Немци ушли у Букурешт Вилсон је, говори Бернсторф, сматрао Немце за непобедне, и веровао је да ће Антанта и поред њеног храброга манифеста примити споразумни мир. Као одговор Бернсторф је добио 19 јануара 1917 наредбу, да 31 јануара извести америчку владу да ће 1 фебруара немачке подморнице ступити опет у акцију. Бернсторф преклиње

да се одложи ствар, јер ће се ускоро председник Вилсон изјаснити.

У знаменитој адреси упућеној Сенату 22 јануара, Вилсон је изложио редом резултате својега корака и објаснио повод зашто је тако поступао. Обе стране су ближе претресању мира али и међународноме концерту који мора следовати рату, а у концерту мора учествовати и Нови Свет. Обе ратујуће стране су изјавиле да нису намерне да једна другу униште; таква уверавања значе да мора бити мира без победе.

Мир без победе

„Победа значи наметање мира побеђеном. Мир би морао бити примљен с уживањем; под тешким условима, он би оставио жаоку, горку успомену на чему мир не би могао бити чврсто заснован, него би био као на живом песку. Мир може постојати само међу равноправнима". Ниједан мир не може ни трајати нити треба да траје ако не признаје да владе сву праву снагу црпе из пристанка народа којим управљају, и да право силних да предају једни другима народе не постоји. Нема стабилности онде где се воља буни. Тако, на пример, државници се слажу да треба да се створи једна уједињена, независна, аутономна Пољска. Сваком великом народу мора се осигурати излаз на море, па било уступком територија било службеношћу прилаза мору. Слобода мора је услов за мир, за једнакост, за кооперацију. Ни сигурности ни равноправности не може бити међу народима ако се наставе велика наоружања. Уједињене државе би пристале да гарантују сталност мира ако би на томе темљу био. У овоме говору пред Сенатом налазиле су се прве основе за Вилсонових *Четрнаест тачака*. Ово је био говор осматрача који је видео да мир треба што пре закључити. Ово је било мишљење и пуковника Хауса, приснога пријатеља Вудрова Вилсона; пуковник Хаус је био његов незванични саветник а тек се био вратио из Европе где је разговарао са првим људима из оба логора ратујућих страна.

Сутрадан по овоме говору, немачки посланик јавља у Берлин да влада пошље своје услове за мир, јавно или поверљиво, на основу којих би Вилсон пред-

ложио конференцију за мир. Пуковник Хаус чита Бернсторфу 22 јануара 1917 меморандум Вилсонов; Вилсон се нуди за посредника споразумнога мира. „Вилсон мисли да се не могу примити услови Антанте," телеграфише Бернсторф у Берлин, и у Сенату је изложио своје услове. Вилсон сад очекује немачке услове који се могу објавити. Ако настане рат подморницама, Вилсон ће то узети као ћушку у лице и рат ће бити неизбежан." Канцелар, као дављеник, хвата се за сламку и шаље 29 јануара одговор. „Немачка је готова да прими понуду за посредништво за конференцију; наш пристанак мора се чувати у тајности. Ми не можемо објавити оне наше услове које смо имали у памети кад смо у децембру правили понуду, после одговора Енглеске и њених савезника, јер би то личило на слабост." Бетманови услови су били приватно послати Вилсону; међу овима био је и тај да Немачка врати Француској један део окупационе територије Алзаса; стратегиски и привредни појас који би одвајао Немачку и Пољску од Русије; повраћај освојених колонија и обезбеђење у просторности колонија према снази и броју становника у Немачкој и према њеној привредној моћи; повраћај осталога окупираног земљишта Француској са извесним стратегиским и привредним исправкама, као и финансиским обвезама; повраћај Белгије под условом да се обезбеди сигурност Немачке; привредна и финансиска обнова окупираних покрајина на обема странама; одрицање привредних сметњи за редовни промет; слобода по морима на здравој основи.

Немачки одговор и услови за мир

Ово је све доцкан било. Да је понуда била учињена неки дан раније, Немачка би могла одложити решење; али 21 подморница отпловило је на место опредељења. Фон Бернсторф је предао услове Бетмана Холвега пуковнику Хаусу, 29 јануара 1817, а 31 јануара саопштио је влади Америке да ће од 1 фебруара почети немилосрдна борба. „Па то значи рат", казао је Вилсон и 3 фебруара прекидају се односи америчко-немачки. Немачка је сама себи потписала смртну пресуду.

„Сувише је жалосно, писао је фон Бернсторф пуковнику Хаусу, да Немачка објављује неограничену борбу под морем у часу кад смо били тако близу мира". Два месеца доцније, пошто се ухватила шифрована преписка немачкога министра иностраних дела Цимермана и из ње видело да је овај радио да Мексико уплете у рат против Северне Америке, Вилсон огласи рат Немачкој, и више се ни речи чуло није из Вашингтона за мир без победе. Британски министар иностраних дела долази у Вашингтон где се уређује војничка и финансиска кооперација.

Докле је Немачка поклонила својим непријатељима једнога новога и моћнога савезника, руска аутократија се тетурала и ближила паду под теретом рата и растварајућим утицајима лажи и покварености. „Овај рат је лудост, говорио је још у 1914 граф Вите, и може се свршити само у рушевинама. Ми треба да ликвидирамо ту глупу пустоловину што пре". Овај некадањи царски министар је познавао добро своју земљу; Никола II је све јаче падао под утицај реакционарних елемената, а јаз између господара и напаћенога народа све се јаче ширио. У августу 1916 Никола II отпушта Сазонова и доводи Штјурмера. Сазонов је за либерално решење пољскога питања и његово уклањање су покушавали спречити Француска и Енглеска. Штјурмер је био под сумњом да је германофил и ако су и цар и царица били против Немаца. У Думи, три месеца доцније вођ кадета учени Миљуков обори Штјурмера, али га цар задржи као дворскога саветника. Још опаснији утицај на двору имао је један неваљали калуђер, Распућин; овај црноризац је имао нездрави утицај на царицу, његова рука се одавно осећала у највишој сфери политике и управе. Узалуд су и царица мати и сестра царичина, жена великога кнеза Сергија скретале пажњу цару на то. Царев стриц велики кнез Николај Николајевич у име осталих чланова породице чинио је представку против тога судбоноснога утицаја, али све је узалуд било. Крајем 1916 овај црни калуђер, кога је Сазонов

Назадњаштво у Русији

називао антихристом, био је тајно суђен и осуђен од неколико људи највећега друштва (Велики књаз Димитрије Павлович, књаз Јусупов, Пуришкевич), па и убијен. Вест да је убијен Распућин народ је са радошћу дочекао, а двору замразио памет. За три месеца колико је још трајала власт последњега рускога самодршца, владао је преобраћени либерал Протопопов који је цара учио да незадовољство угуши у крви. Енглески посланик је говорио узалуд цару да, у интересу своје династије и заједничкога савезничкога циља, бира себи владу од људи из Думе и са њеним поверењем; заведени Никола II је одбијао. У јануару 1917 стање по цара је очајно; и цар и царица беху слепи и глуви, а енглеске митраљезе доводише са фронта у Петроград да умирују побуњени народ.

Руска револуција

Прва фаза руске револуције била је мање страшна него се очекивало, јер се црвоточна царевина срушила без борбе. Велики број радника петроградских одрекоше 8 марта рад, а 11 марта једна чета војника одриче да пуца на грађане. Председник Думе телеграфише цару да су у престоници нереди; цар одлаже Думу, али Дума се не разилази. Сад још једна чета војника отказује послушност и пуца на официре. Послате са фронта трупе да угуше буну братиме се са бунтовницима; Петроград је 12 марта слободан; 13 марта следује примеру Москва. Цар наређује генералу Иванову да маршира на престоницу; овај не извршује, јер су официри-старешине примили револуцију. На дан 15 марта цар је абдицирао на престо за себе и свога сина у корист свога брата Михаила, који тако исто абдицира. На влади је коалициона влада кнеза Лвова с октобристима и Керенским социалистом; власт је влада делила са Совјетом, састављеним од радника и војника. Руску револуцију су поздравили пријатељи слободе по читаву свету; многи су жалили цара, али се он до очигледности показао неспособан; у редовима савезника веровало се да ће подмлађена Русија, са великим књазом Николајем као главнокомандујућим, новом снагом јурнути у рат. Али, убрзо се видело да је народ уморан,

да револуција није оборила само аутократију него и учинила крај учешћу у рату.

Победа над Русима 1915 није ни у колико умањила териториални апетит Русије. „Сви предлози о разграничавању у Средњој Европи су прерани, пише Сазонов Извољскоме у Париз марта 1916, али ми смо готови да Француској и Енглеској оставимо пуну слободу да уреде западну границу Немачке, под погодбом да и они нама оставе слободу да ми уредимо нашу границу са Немачком и с Аустријом. Ми нећемо да се увлачи Пољска у међународну дискусију и да се ставља под контролу Европе и дају јој се гарантије.“ годину дана доцније, у фебруару 1917, Думерг долази у Петроград и саопштава захтеве Француске: Алзас-Лорен, нарочити положај у Сари, политичка сепарација Рајнске области од Немачке, жеља да ове захтеве Русија помаже. Цар одобрава с тим да има одрешене руке на своме западноме подручју и да му се допусти подизање утврђења на Аландским Острвима. Овај споразум је био држан у тајности од Енглеза који су, кад су бољшевици објавили тајне уговоре, одрешито рекли да они нису никад пристајали на отцепљење леве обале Рајне. Руси и Французи су ова тајни уговор потписали 25 фебруара 1917, а 15 марта Никола II је престао бити цар.

Нова руска влада 12 априла објављује начело своје спољне политике. „Слободна Русија не жели да потчињава друге народе, да им отима њихове националне земље, нити да силом узима туђе територије. Њен је циљ да се утврди трајан мир на темељу права свакога народа да сам располаже собом. Руски народ је скинуо окове у који је био пољски народ. Влада ће чувати права Отаџбине, чувајући обвезе према савезницима“. После овога није се могло очекивати да Руси дају крв за циљеве својих савезника; Руси нису сами тражили ништа за себе. Министар Павле Миљуков, империалист и ако либерал, у половини маја 1917 мора да напусти министарство иностраних дела, као и Гучков министарство војске. Буржоаско министарство одлази, а до-

Керенски

лази ново левичарско са Керенским и Черновом — који је за национализацију земљишне својине, са још два социалиста. Керенски се мучио још пола године да измири владу совјета и лојалност према савезницима.

Совјети позваше савезнике 30 маја да поново одреде циљеве рата, али Антанта пређе ћутке. Државницима из Лондона, из Париза, из Рима није се свиђао тако исто предлог вође холандских социалиста Трелестра уз пристанак Керенскога да се у Штокхолму сазове један социалистички конгрес за претресање питања о миру. Ово су примили и социалисти у Енглеској и А. Хендерсон, члан Ратнога кабинета (сада шеф енглеских лебуриста) са вођом белгиских и француских социалиста, Вандервелдом и Албертом Томом, пођу брзо у Петроград да виде шта се може учинити. Хендерсон је донео утисак да се може нешто учинити у Штокхолму и Лојд Џорџ једини одобрава његов предлог, али остали савезници одбише да издаду путне исправе већини социалиста. Штокхолмски конгрес се састаје, али отсуство шефова социалиста западне Европе, одузе му сваки користан значај. Керенски уз помоћ Брусилова као главнокомандујућег, не чекајући даље на одговор Енглеске и њених савезника, покрене јужне трупе на напад на Лвов. Битка поче јуна и траја три недеље. Руси најпре успевају, али контра офансива их сузбија до румунских граница где Макензена заустављају Румуни. Снага и отпорност руске војске је сломљена. Немци на северу прелазе Двину, узимају острва пред Ригом и ближе се Ревалу.

Последњи напор Русије

Улазак Северне Америке у рат и уклањање Русије из рата одређују војничке промене; друге промене ће наступити тек у 1918 на Западу. Почетком године Немци се повлаче на т. зв. Хинденбургову линију; они су вратили непријатељу неколико стотина квадратних км., али су скратили и ојачали своје одбранбене положаје. Енглези започињу 9 априла нову офансиву познату под именом битке код Араса, града око кога су се Шпањолци и Французи дуго време у 17 веку тукли; у битки код Вими-Рица Канађани добро потукоше Немце, а

Французи покушавају једну офансиву већега размера. Нови шеф Главнога францускога генералнога штаба Невил, победилац код Вердена и заменик Жофра, намеравао је да удари на Немце на Ени између Соасона и Шампање, да пробије њихову линију, и још првога дана узме Лаон. Са њим се нису слагали ни Пенлеве, шеф владе, ни Петен ни Хег. Нивел да онда оставку, али је они не приме. Артиљериска ватра почиње 6 априла, а десет дана доцније, недељу дана после заузимања Вими Рица, Нивел пође напред на Немце са фронтом од 25 км. Немци открију план и за два дана се видело да је Нивелов план пропао. Прво удари рђаво време, па онда губици огромни, недовољни број превијалишта. Битка код Шмен д'Дам је био најтежи ударац француској војсци; овај пораз је довео до побуне у десет дивизија. На место Нивела дође Петен са генералом Фошом као шефом штаба; до краја године више се није покушавала офансива сем на Вердену. За време лета Енглези су напредовали десетак километара на истакнутом делу Ипра и то по цену скупих жртава око Пашендила а један добар успех код Камбреа у новембру кажњен је успешном контра-офансивом. Сад су очи биле упрте у Северну Америку, која се полако спремала за улазак у рат. Фебруарска борба са подморницама је изазвала велику забринутост; у априлу је завладао у Енглеској прави страх од напада немачких подморница, које су потапале сваки четврти енглески брод, а Немачка је подморнице градила брже него што су их Енглези потапали.

Француски пораз

Разочарање на западноме фронту је поправљено на неки начин сјајним резултатима у Месопотамији. Предаја Тауншенда у Куту отворила је очи Енглезима да није могуће на брзу руку и изненада освојити Багдад. Зато су крајем 1916 спремали поиздаље напредовање уз Тигрис. Офансива је почела у децембру 1916, у фебруару 1917 Кут је повраћен, марта се ушло у Багдад, а у априлу трупе су биле у Самари — 150 километара на север од Багдада. Али, и ако је ово био тежи

Багдад и Палестина

удар за Отоманску царевину него пад Ерзерума, турска снага је била још несаломљена. Још у почетку 1917 енглеске трупе одбијају Сенусе, чисте Синају, прелазе у напад на Палестину; Турци су чекали трупе код Газе, и одбили су их у марту и у априлу. У јуну положај се поправља. Нови командант Еленби у новембру узима Газу, а у децембру улази у Јерусалим.

Савезници су се, имајући надмоћност у људској снази, у новцу, у материјалу, са правом тешили да је време на њиховој страни; тако су мислили и у Бечу али не и у Берлину. И ако су савезници одбили одлучно понуду Централних сила, аустриски цар Карло наставио је да тражи мир за своје напаћене покрајине. У своме првом прогласу на народ Карло је обећао својим народима — у новембру 1916 — да жели да учини крај рату, и јасно подвукао да он не носи одговорност за сам почетак рата. У децембру — 9. XII. 1916 — војвоткиња од Парме, мати царице Зите, пише сину, принцу Сиксту, који је служио у белгиској војсци да дође што пре. Кнез Сикст са знањем краља Алберта Белгискога оде у Швајцарску, где му мати саопштава да је цар Карло готов да закључи тајно примирје са Русијом, а готов је да остави Русији Цариград, пристао би да се Алзас и Лорена врате Француској, да се Белгија успостави, да се створи Југословенска држава у коју би ушле Босна, Херцеговина, Србија, Арбанија и Црна Гора. Кнез Сикст предаје 5 марта 1917 једну „дипломатску ноту“ Поенкареу од стране аустроугарскога канцелара о томе предмету, а и тајну „вербалну ноту“ самога цара Карла. Председник Поенкаре обележава ноту графа Чернина сувише неодређеном, а ноту аустро-угарскога владара много одређенијом. Поенкаре каже кнезу Сиксту да ће показати обе ствари шефу владе, рускоме цару, енглескоме краљу и Лојд Џорџу. Италија ће се сигурно противити, и ако је кукала за помоћ од Француза противу аустрискога испада.

Аустро-Угарска за мир

Кнез Сикст 16 марта пише цару Карлу да ствари иду добро, и тражи да пошље једну писану ноту у којој ће изложити четири тачке: Алзас и Лорен, Белгија,

Србија и Цариград. Кнез Сикст од Парме долази на састанак са Карлом у Луксембург; ту аустро-угарски владалац казује да Немачка верује да ће победити Западне силе, али да ако она не прими једно разумно решење, да ће правити засебан мир и спасти своју монархију. С одласком Николе II није даље потребно подржавати руске захтеве за Цариград. И царев саветник граф Чернин је био јасан: „Савез са Немачком има се раскинути ако Берлин покуша да омете један разуман мир.“ Кнез Сикст са својеручним писмом царевим у џепу, са писмом о коме његов канцелар граф Чернин није ништа знао, полази из Луксембурга 24 марта. „Ја вас молим да предате тајом и незванично поруку председнику Поенкареу да ћу свим средствима помагати и употребити сав свој лични утицај код мојих савезника праведне захтеве Француске у односу на Алзас и Лорен. Суверености Белгије мора бити потпуно повраћена. Србија ће се повратити у њена права суверене државе и готови смо да јој дамо прилаз на Јадранско море као и широке привредне уступке. Аустро-Угарска ће тражити од Србије да укине свако удружење које би радило на распадању монархије. Догађаји у Русији принуђавају ме да се за сада уздржим од свога мишљења.“ Кнез предаје 31 марта Поенкареу ово значајно писмо, а Рибо, који је заменио Бриана, као шеф владе упознаје Лојд Џорџа са њим. И оба шефа владе пристану да се преговори наставе.

Мисија Сикста Бурбонског

Цар Карл и Чернин састају се 3 априла са кајзером и Бетман Холвегом у Хамбургу; на састанку цар Карл и Чернин саопштавају да они не верују у победу, и ако Немачка одбије једно сносно решење за мир, Аустро-Угарска неће моћи даље ратовати него до јесени, да у тај мир улазе уступке Алзаса и Лорена, а као накнаду она ће дати Галицију Пољској која ће стајати под немачким утицајем. Цар Карло по повратку пошље кајзеру по Чернину један меморандум. „Наши војнички извори су при крају. Ми морамо почети преговарати пре него непријатељ осети да смо исцр-

пени. Још једна зима на ратишту је немогућна. Цела моја аргументација је под утицајем револуције. Терети што притискују наше народе су несносни. Тетива је тако јако затегнута да може свакога часа прснути. Узалуд ће ми се говорити да је идеја монархије тако дубоко укорењена у Бечу и у Берлину да би се могло веровати у њихово обарање. Овај рат нема свога премца у историји. Ако монарси не направе мир у најбржем времену, њихови народи ће га правити преко њихових глава, а онда ће таласи револуције збрисати све оно зашто се наши синови данас туку. Немачке наде у неограничену борбу помоћу подморница су узалудне. Ми можемо чекати још неколико недеља и видети да ли се какогод било може разговарати са Петроградом и Паризом. Ако то не може бити, онда треба у згодан час одиграти нашу последњу карту." Вилхелм II одговори расположено да он верује у њихову победу и да по његову мишљењу мир са великим жртвама представља такође опасност за династије. Кајзер прилаже и један преглед Бетмана Холвега из којега се види да је резултат постигнут са подморским бродовима изванредан, да се јединство и поверење морају и даље имати, и да треба Русију приволети да се мири.

Кнез Сикст је имао 18 априла састанак са Лојд Џорџом у Паризу на пролазу овога последњега за Сен Жан де Моријен. „Ми бисмо радо пружили руку Аустро-Угарској ако она остави Немачку", рекао му је Лојд Џорџ, „али Италија је наш савезник и она је против ње. Ми не можемо правити мир без ње." На састанку у Савоји Италија је тражила и добила Смирну као додатак, а одбацила сваке разговоре с Аустро-Угарском. На повратку са пута Лојд Џорџ је 20 априла видео опет Сикста Бурбонскога. „Велику тешкоћу смо имали у разговору са Сонином зато што му нисмо могли саопштити царев непосредни предлог. Сонино је говорио да Италија није могла да закључи одвојен засебан мир, а да не постигне ратне циљеве. Нема те владе која би могла остати и један дан ако би предложила „бели мир", а револуција би збрисала краља. Италија много тражи, Трентино, Далмацију, далматинске отоке,

и Трст. Аустро-Угарска мора нешто дати Италији, а у Карлову писму о Италији ни речи. Аустро-Угарска се мора споразумети, јер ћемо ми да се боримо до краја. Ако не можемо за овај час ући у преговоре, ако посредно Аустро-Угарска покаже да је готова да уступи Трентино и далматинске отоке, онда бисмо могли преговарати са њом." Кнез Сикст обећа да ће ово саопштити своме зету, а Лојд Џорџ га позове у Лондон на даље разговоре. И француски одговор је био сличан.

Аустријски цар, и ако се погађа, нада се

Карло, аустро-угарски цар и краљ, није сматрао да су преговори прекинути. Он одговори да не мисли да ће га Немци напасти; ако то уради он ће умети да се брани. Аустро-Угарској су пет пута нудили мир од 1915, нарочито из Русије, а кнез Лвов је ту скоро предлагао примирје. Трентино се може дати Италији, а на Сочи исправити граница. Ако Аустро-Угарска закључи мир с Антантом она може собом повући и Турску и Бугарску. На хитан позив Карлов кнез Сикст поново дође, 8 маја, у Луксембург. Цар му је казао да је један италијански пуковник предложио мир на бази уступања италијанскога Трентина. Пуковник се приказао као изасланик шефа главнога италијанскога генералштаба Кадорне. Овај пуковник се обратио и немачкоме посланику у Берну а овај га упутио аустријскоме посланику. Цар је ово одбио, јер је хтео да говори с Италијом само преко њених савезника; иначе он је готов да преда италијански Трентино, али зато он тражи неке накнаде, на пример какву италианску колонију. Карло је дао кнезу Сиксту и друго писмо у коме изјављује задовољство што се Француска и Енглеска са њиме слажу у свему осим у учешћу Италије која је баш тада нудила мир у замену за Трентино. Он ће одложити своју одлуку докле не добије одговор од Француске и од Енглеске на питања која је граф Чернин у другоме писму изложио објашњавајући да Аустро-Угарска не може уступити територије сем ако не добије накнаде и ако јој се не дадне гарантија за целокупност остале територије.

Карло је предлагао да Антанта пошље једнога дипломату у Швајцарску у половини јуна да мир потпишу.

После овога граф Чернин позива канцелара Бетмана Холвега у Беч, и 13 маја је саопштио, не именујући кнеза Сикста, да су Велика Британија, Француска и Италија предложиле засебан мир у замену за Трентино и неке отоке у Јадранскоме Мору. Такав мир, објашњавао је Чернин, не може нанети штете Немачкој, јер Аустро-Угарска може пребацити с италианскога фронта своје трупе на руски и тиме ослободити немачке трупе за службу на западноме фронту, а преко Јадранскога Мора ослобођенога блокаде, Немачка би могла добијати храну. Бетман Холвег се сложи са њим да треба преговоре наставити.

Немачка је обавештена

Кнез Сикст се сусреће 20 маја са Поенкареом по пети пут и предаје му два писма. Поенкаре му објашњава да је тешко добити територијалне накнаде, и пита на које италианске колоније мисли Аустро-Угарска. Кнез наводи Сомалиланд. Рибо се жалио што се не помиње нигде Румунија, а мислио је да савезници не могу тражити од Италије да одустане од онога што јој је обећано. Рибо није веровао да су краљ и Кадорна тражити мир без знања барона Сонина. Кадорна је доцније порицао да је ма кога слао са поруком за мир. Рибо је предлагао да се пита краљ Италије, позвавши га да дође у Француску на енглеско-француски фронт и на састанак са краљем Ђорђем, Лојд Џорџом и с А. Рибоом. Кнез Сикст дође у Лондон, изађе пред краља који прихвати предлог о састанку у Француској. Овај позив одбије барон Сонино, па се према томе ништа не одговори ни на писма цара Карла ни на ноту аустро-угарскога заједничкога министра иностраних дела графа Чернина. И ако су Аустро-Угарска и Француска разговарале и обавештавале се међусобно преко графова Ревертере и Армана у Швајцарској, Карло је морао пред држањем Антанте да се врати у „канце свога савезника". У Кројцлаху 17 маја потписаше споразум два цара и два канцелара; у споразуму нема речи ни о жртвама ни о неком попуштању. Аустро-Угарској је остављено да анектира Србију, и део окупиране Румуније, али се имала одрећи кондоминијума у Пољској. Курландска и Литва су отишле Немачкој. „Пут у Каносу" био је тежак за покајника и за Вилхелма II.

У Немачкој, међутим, растао је број присталица споразумне политике мира какву је Карло, од свога доласка на престо предака, отпочео. Почетком 1917 баварски кнез Рупрехт настојава да се закључи мир. Подморнице имају успеха, али је, с друге стране, и Северна Америка ушла у рат, а Великој Британији није још дошао давно обећани пад.

Јавно мнење се разочарало, свет је потиштен. У једној тајној седници одбора партије центрума, држаној 6 јула, чита се копија Черниновог очајничкога пророчанства. Ерцбергер, вођ католичке партије, излаже у Одбору да се рат не може добити, а Немачка треба јавно да се одрече сваке тежње за присаједињењем туђих земаља. Ово је био удар грома, јер је Ерцбергер почео први да тражи победнички мир, а сада, ево, прва од буржоаских партија тражи оно што траже социалисти. Канцелар 10 јула даје оставку; аустро-угарска влада улаже протест противу отпуштања Бетмана Холвега и противу намере да се врати кнез Билов, кога су тражили Хинденбург, Лудендорф и партија отаџбине. Кајзер је одбио пријем Бетманове оставке. Конзервативци су га напустили од како је о Ускрсу објавио да дадне слободнији изборни закон у Пруској а сад су му као непријатељи и народно либерална и центрумска партија. Генералштаб се жалио да је млаконља, па кад Хинденбург и Лудендорф припретише оставком кајзер није имао куда него пусти Холвега. Хертлинг баварски шеф владе, одбио је понуђено канцеларство, па поставе Михаелиса, једнога малога пруског чиновника. Од тада, каже са горчином Холвег, Немачком је завладала војничка диктатура.

Центрум тражи споразуман мир

Јула 19 Рајхстаг изгласа једну резолуцију, коју је предложио Ерцбергер са 212 противу 126 гласова; већину су састављали центрум, већина социалиста и неки либерали; а противу ње су били конзервативци, национални либерали и независни социалисти. „Рајх-

Резолуција Рајхстага

стаг тежи споразумном миру и сталном измирењу народа. Са таквим миром изнуђена присвајања територија као и политичке, привредне и финансиске принуде не могу се слагати. Такав мир одбацује све тежње за нове препоне и бране трговини. Слобода мора треба да буде потпуна. Међутим, докле год непријатељи Немачке њој прете уништењем и подјармљеношћу, немачки народ ће да се бори све док се његова и његових савезника права на живот и на развитак не обезбеде. Нови канцелар изјави да се у границама ове резолуције могу наћи и његови циљеви, ако се неприкосновеност немачке територије и гарантија против привредних брана обезбеде. „Ми не можемо да поново нудимо мир, али ако је непријатеља прошла воља за освајањем, ако његова стремљења за потчињавањем престану, те буде желео да преговара, ми ћемо слушати са готовошћу разговоре за мир". Ова резолуција је у Немачкој овако тумачена: већина је окупила цео народ у Немачкој за чисто одбранбени рат, опозиција је ослабила положај Немачке а ојачала одлучност немачких непријатеља.

Папини покушаји за мир

У очи пада Бетман Холвег је примио папинога посланика; Пачели је донео од Светога оца својеручно писмо кајзеру. Посланик је рекао да би ствар била олакшана кад би се знали немачки услови за мир. Бетман Холвег је одмах одговорио. Немачка би ограничила оружање ако би на то и други пристали, а повратила би независну Белгију под условом да не дође под утицај ни Британије и Француске ни политички ни војнички ни финансиски. „А шта је са накнадама у Алзасу и у Лорену? — Ако Француска хоће споразум ту не би било тешкоћа. Обе стране би имале да исправе границу." На истоку се сад мир не може правити. Кајзер је пријатељски, тако исто, говорио са папиним нунцијем, а Бетман Холвег је веровао да је за папин корак знала Антанта, ако га није чак и потстакла.

Папа је, после разних испитивања положаја и људи, учинио 1 августа један одређен и практични предлог као основу за мир; редукција оружања, арбитражно суђење за спорове, са одређеним санкцијама,

одрицање накнаде штете, повраћај окупираних територија. Спорна питања као она између Немачке и Француске, Аустро-Угарске и Италије, о Јерменској, о Балкану, о Пољској, могу се испитивати у помирљивом духу водећи рачуна о народносним тежњама. Рат је, изгледало је, бивао из дана у дан само један покољ. „Послушајте дакле нашу молитву; примите очински позив што вам га упућујемо у име владара мира." Папин је предлог у ствари био повраћај у status quo ante bellum, у мир без победе, сличан ономе што га је Вилсон у доба своје неутралности нудио. Вилсон га је учтиво одбио извештавајући Рим да су господари Немачке још несломљиви и да им се не може веровати.

„Влада не може сада, писао је Ц. А. Балфур изванредном посланику Велике Британије код Св. Столице, да да одговор, јер још није чула мишљење савезника, а не зна да ли га треба послати у каквом облику. И ако централне Силе признају кривицу у погледу Белгије, оне никад нису отсечно казале да намеравају успоставити Белгију потпуно независном или да ће накнадити сву штету што су је направиле. Влада не сматра да се може нешто корисно за мир урадити све док Немачка и њене савезнице званично не изјаве докле оне мисле да иду у погледу репарација и обнове, докле не објаве своје ратне циљеве, и не изнесу предлоге и мере које би биле целоме свету јемство да га неће поново бацити у ужас какав је садањи рат донео. Изгледа узалудно тражити некакав споразум међу ратујућим странама докле се не сазнају тачно размимоилажења, а Немачка и Аустро-Угарска до сада то нису хтеле показати као Антанта у одговор на Вилсонову ноту". Посланик је предао копију овога писма, а државни секретар Св. Столице је рекао тада да су Немци од увек показивали намеру да поврате Белгију у првобитно стање. Кардинал Гаспари је говорио о миру без анексије, а посланик је одговорио да у Немачкој не влада Скупштина. Кардинал је обећао одговор, чим добије од Немачке званичну изјаву о Белгији, што му је и посланик показао као потребни доказ немачких искрених намера. На ово је посланику

Британски одговор

скренута пажња да у будуће, ако му и тражи Гаспари мишљење, да га не даје. Не желимо да се мешамо у разговоре између папе и Немачке ни на какав начин". Французи, и ако су се придружили мишљењу Енглеске, нису били задовољни што је британски посланик у Ватикану предао копију писма британскога министра иностраних дела. Енглези убрзо обавесте своје посланике на страни да се, с обзиром на Вилсонову ноту, неће давати Светоме оцу више никакав одговор по овој ствари.

Папа Бенедикт се није дао збунити хладним одговором Антанте на његов корак. Гаспари копију Балфуровога писма шаље у Берлин и предлаже да се дадне категорично обећање у погледу Белгије; независност и репарације за Белгију представљале би један важан корак унапред за даља преговарања. Ово писмо је претресано на Крунскоме савету; шеф адмиралитета је тражио белгиску обалу а Хинденбург и Лудендорф Лијеж; Крунски савет доноси одлуку да се обећа пуна рестаурација независне Белгије као и раније. Немачка влада, међутим, одговори да су разговори могући на темељу да ниједна страна није бивала бијена; и кад је тако онда није потребно ни објављивати услове. Кардинал Гаспари, достављајући аустро-немачки одговор Лондону 28 септембра, додаје да одговор оставља место за измену мисли, па „ако Антанта пристане, онда би Света Столица сама тражила даља објашњења и тачније одређене све тачке које би биле нејасне". Енглески министар иностраних дела само потврђује пријем писма из Ватикана.

Папа наставља рад

Немачка влада, и ако је оставила без одговора папу, покушавала је да ухвати везу са Паризом и Лондоном. Тако су слате поруке Бриану, бившем шефу владе од стране барона Ланкена, политичкога директора немачке владе у Брислу преко графице де Мерод; то је било у јуну; у августу је дошла друга преко барона Копеа; обе поруке су гласиле да је кајзер расположен за мир. Бриан је одговорио да Француска може радити само договорно са својим савезницима, па и то под условом да се испразне окупиране територије, да се врати Француској Алзас и Лорен, да се унапред призна накнада штете Шеф белгиске владе желео је да Бриан иде на састанак с бароном Ланкеном у Швајцарску, у септембру, али А. Рибо је то забранио; он је видео свуда неку замку, у сваком предлогу Централних сила. После овога шпански посланик у Брислу Вигобар је био овлашћен да покуша у Лондону разговоре на темељу целокупности предратне Немачке, без ратне отштете и без запрека немачкој трговини. Шпанска влада преко британскога посланика „да би немачка влада била задовољна кад би знала под каквим би условима Велика Британија ушла у преговоре." Балфур сазове и саопшти посланицима савезних држава ову поруку, савезници се сложе да је ово нови покушај Немачке да раздвоји савезнике. Балфур извести народ да је енглеска влада готова да прими свако саопштење Немачке које пошље и да га претресе са својим савезницима.

Немци за мир

Из говора министара аустријскога и немачкога могло се донекле видети шта њихове државе мисле. Граф Чернин је 2 октобра говорио како је Аустро-Угарска неосвојива, али је у исти мах разлагао речито да се народи потпуно разоружају, да приме обвезно арбитражно суђење и пуну привредну слободу. Ако Уустро-Угарска добије таква јемства не треба јој туђе земље. Али Чернин је додао и претњу: „Али, нека се не вара свет да ће овај помирљив програм важити за увек. Ако нас непријатељ нагони да наставимо рат, онда ћемо морати да променимо овај наш програм и тражићемо накнаде. Ја сам уверен да ће у идућој години наш положај бити несравњено бољи." У октобру немачки министар иностраних дела фон Килман, одговарајући на Асквитову изјаву да је повраћај Алзаса и Лорена као и Белгије неопходан, пориче да Европа ратује због и око Белгије. „Свађа, ради које Европа иде постепено у комаде, јесте будућност Алзаса и Лорена. На питање може ли Немачка чинити ма какве уступке Француској у Алзасу и Лорену има

Немачко никад

само један одговор: Не! Никад! Докле год једна немачка рука може држати пушку, целокупност Немачке не може бити предмет за разговор. Ми се не бијемо за некаква фантастична освајања, него за очување целокупности Немачке. За мир нема никакве друге препреке него француска жеља за Алзасом и за Лореном."

И Чернин и Килман могли су да узму овај тон у својим говорима зато што је у јесен 1917 Антанта имала опет тешке губитке: Русија се повукла са ратне позорнице а Италија претрпела на Кобариду (Caporetto) страшан пораз. На место кнеза Лвова у Русији је узео власт Керенски у јулу 1917, али и поред јачине и речитости Керенски није имао никога за собом. За падом режима Николе II дошао је грађански рат; сељаци отеше земљу од приватних и од државе. Десно крило у коалиционој влади се повукло из владе, у совјетима преовладаше бољшевици, који су били противни јулској офансиви и чији је покрет био угушен у јулу у Петрограду. Десно крило владино није могло више рачунати на војску; у септембру оно дође у сукоб са Корниловом, који је заменио Брусилова као главнокомандујућег после пораза у Галицији; изгледало је да је Корнилов хтео бити диктатор. Заморени народ је тражио мира али му га нису могли дати. „У пуној сагласности са савезницима, влада Керенскога, узеће учешће у конференцији на којој би наши изасланици покушали да се споразумеју на темељу оних начела што је објавила руска револуција." Један изасланик добија 20 октобра упутства да прави нови уговор са савезницима „на темељу: без анексија, без накнада штета, народи располажу сами собом." Савезници нису ни мислили на такве разговоре и нова погађања; они почетком октобра траже од Керенскога да што брже поврати борачку способност војске. Почетком новембра бољшевици обарају Керенскога; владу узима Љењин, глава њихова, као председник совјета народних комесара, а Троцки постаје шеф спољне политике.

Пад Керенског

Прва жеља нове руске владе јесте: правити мир. Конгрес совјета позива 8 новембра све ратујуће

стране да почну преговоре за мир без анексија, без репарација; позив је упућен разумним радницима, нарочито Енглеске, Француске и Немачке. Нова руска влада позива све државе у рату да обуставе непријатељства на свима фронтовима и одмах почну преговоре за мир. Савезници Русије оставе ово без одговора, а Лав Троцки се окрене централним државама. Пре него је потписано примирје, 3 децембра, Русија позива своје савезнике да пошљу своје изасланике да и они учествују. Званични разговори о миру у Брест Литовску почињу 22 децембра. Делегати су граф Чернин, Троцки и фон Килман; овај последњи под контролом једнога генерала. Немачка прими 25 децембра руски предлог ,без анексије и без репарација", ако на то пристану и стари савезници Русије. Преговори се одложе до 4 јануара 1918 као рока до кога ће Француска и њени савезници у рату моћи да се предомисле и избегну одвојени мир и последице таквога акта. Троцки је више претио него позивао савезнике цариствичке Русије. „Ако би хтеле да се изјасне и приме мир на основи безусловнога признања начела самоопредељења свих народа и у свима државама, и ако буду почеле дајући то право свима подјармљеним народима у њиховим сопственим државама, то би створило такве међународне погодбе да би Немачка и Аустро-Угарска морале под притиском народа напустити своје планове. Засебни мир несумњиво ће задати један тежак удар савезницима. Руска влада је одавно тежила за општим миром, а руска револуција је отворила пут за непосредни општи мир. Ако савезне владе опет одрекну учешће у преговорима о миру, радничке масе ће бити принуђене да узму власт из руку оних који не могу или неће да пруже народима мир. Ми обећавамо сваку потпору радничким класама у свакој држави које устану против њихових империјалиста, шовиниста и милитариста."

Брест Литовск

У међувремену од 25 децембра 1917 до 4 јануара 1918 Немачка објављује да су се Пољска, Литванска, Курландска, један део Летонске и Естонске изјаснили

за отцепљење од Русије а тражѐ протекторат Немачке. Троцки означи то као маневар централних држава да очувају што су завојевањем узели; а 10 јануара почињу преговори за засебни мир. Троцки је тражио народно гласање за ове поменуте области, наравно узалуд; а 10 фебруара, и ако је одбио да прими немачке услове мира, Троцки објављује да је рат окончан. На ово Немци пођу војском ка Петрограду, а Русија 3 марта потписује мир; тим миром Русија је изгубила Пољску, Литванску, Украјину, али није Аустро-Угарској ништа дала. Исто тако су потписани одвојени уговори с Украјином, Финском и Румунијом. Румунија је морала уступити Добруџу Бугарској, а пролазе у Карпатима Аустро-Угарској; на личну интервенцију кајзера Карла, Румунија је задржала краља Фердинанда I Хоенцолерна као владара.

Русија тражи мир

Ослобођен Русије и Румуније, Лудендорф је сада сањао да истога пролећа нанесе смртни удар непријатељу на западном фронту пре него стигну велике и надмоћне трупе из Америке. А његова је главна стратегија била да одвоји савезничке трупе од места где мисли да груне. Италију је скупо коштала двеипогодишња борба, а добитак био мршав: за две и по године само Горица; у Турину и у другим градовима осећао се замор. Претећи и негостопримљиви Карст и даље је био препрека на путу за Трст, а лево крило италијанскога фронта на реци Сочи јасно је показало да му није више до ратовања. У половини октобра појавише се први пут немачке трупе на италијанскоме фронту, а 24 октобра једним сјајним налетом код Кобарида пробивена су незакључана врата. Овај ударац је имао као последицу повлачење са фронта на Карсту. Начелник врховне команде Кадорна шкргућући зубима говори о „голој издаји" којом је упропашћена сва мука, цео рат; њега уклањају из врховне команде. Једним добрим делом је носила и она одговорност за огромне размере италијанскога слома на Кобариду. Она није предвиђала могућност да ће под вођством Немаца и

Слом Италије

са неколико немачких дивизија Аустро-Мађари икад напасти на италијански фронт, па зато није предузимала ни одговарајуће мере за брзо повлачење војске, артиљерије и нарочито огромних наслага хране, чопора стоке, нагомиланих непосредно иза фронта. За мало дана аустро-немачке трупе уђоше дубоко у Венецију, и догонише италијанске трупе на триестак километара од Млетака, на Пијави. Италија је била већ у таму пала, али за два дана долазе у ломбардиске равнице енглеско-француске трупе и инвазију заустављају; ово поврати колико толико дух код Италијана али код Кобарида су Италијани изгубили један део плодне Венеције, четврт милиона је заробљено, а заплењено хиљаду и осамстотина топова и огромни профијант.

Кад су чули за италијанску катастрофу, Лојд Џорџ са неким савезничким министрима и генералима пожури у Рапало да се саветује са краљем Виктором и са његовим министрима. На повратку Лојд Џорџ са горчином и страшћу осуђује недостатак јединства у саветовањима између савезника и објављује да ће одсада заседавати у Версаљу врховни ратни савет и водити заједничку акцију. „Да је било стварне координације наших војничких напора ми не бисмо морали ићи са војском да спасавамо од пропасти Италију. Ја сам на чисто, ако се нешто мора променити да ја даље нећу остати где сам. Овај пораз може спасти савез; без ове несреће ко зна да ли бисмо и сада добили прави ратни савет".

И ако је британска влада одбила позив Немачке за састанак конференције, улазак у четврту зиму рата и забринутост војника имали су свога дејства; Лорд Ленсдаун, некадањи министар иностраних дела, у једном писму упућеном најпре „Тајмсу" па једва штампаном у „Дели Телеграфу" 28 новембра 1917, дао је израза томе расположењу. „Ми нећемо изгубити овај рат, али наставак рата срушиће цивилизовани свет. Безбедност биће од неоцењиве вредности свету који је може користити; шта вреди благослов мира народима који су толико исцрпени да могу једва пружити

руку да га приме? Ако је дошло време да се рат заврши пре него је настала свеопшта пропаст, то значи да су народи у рату дошли до уверења да је рат сувише дуго трајао.“ Партија за мир би била у Немачкој добро помогнута, ако би Енглези ревидирали своје ратне циљеве. После овога генерал Смец, шеф владе Јужне Африке, шаље се у Швајцарску на састанак са графом Менсдорфом, некадањим послаником Аустро-Угарске у Енглеској, да му говори да Аустро-Угарска прави засебан мир.

Говорећи пред радничком партијом 5 јануара 1918, Лојд Џорџ објашњава циљеве рата, одређеније и скромније него икад дотле. За овај говор су знали сви водећи људи; умереност је запажена, јер између циљева рата од прошле године и ових сада била је знатна разлика. Сад су циљеви ово:

Енглески ратни циљеви

Енглеска не мисли на уништење ни распад Немачке, ни растурање царства; али милитаристичку хегемонију не може трпети. Ако би Немачка усвојила један либерални устав онда би показала да је стари дух милитаристичкога господарења умро, и могао би се лакше закључити бољи, демократски мир. Први циљ британске владе, њен и њених савезника, толико пута понављан, јесте пуна политичка, територијална и привредна обнова независне Белгије. Други захтев је рестаурација Србије, Црне Горе и окупираних делова територија Француске, Италије и Румуније. Ми ћемо стајати уз француски народ до смрти за његов захтев да се поново расправи велика неправда учињена Француској 1871.“ За бољшевике не мислимо да дајемо крв. „Ми ћемо се са гордошћу и до краја борити раме уз раме са новом руском демократијом. Ако бољшевици почну радити независно од својих садањих савезника, ми се не можемо мешати и уставити пропаст која се спрема Русији. Русију може спасти само њен народ. Ми верујемо да је Пољска, независна, а састављена драговољно од свих у већини искључиво пољских становника, за стабилност Западне Европе једна неодложна потреба.“

Лојд Џорџ се овог пута није изјаснио за интегралну рестаурацију Алзаса и Лорена. И у погледу Аустро-Угарске Енглези су попустили. „Распадање Аустро-Угарске није циљ ратни; али се широке самоуправе морају дати оним народима у Аустро-Угарској који су их давно желели.“ Али, за Италијане је други глас. „Ми сматрамо као битно остварење интимних захтева Италијана за уједињење са људима исте расе и језика.“ За Румунију: „Ми мислимо да треба задовољити правду у аспирацијама Румуна исте крви и језика.“

Цариград и Турска

За Турску је говорио Лојд Џорџ: „Не ратујемо да узмемо Цариград од Турака или плодне и богате равнице у Малој Азији или у Тракији, у којима је већина турска.“ Мореузи морају бити интернационализирани и неутрализирани. Арабљанској, Јерменској, Месопотанији, Сирији и Палестини се морају дати одвојене народне границе. „Какво ће уређење бити њима дано о томе ће се доцније расправљати; али је немогућно вратити их под власт ранијега господара.“ Немачке колоније ће бити стављене на расположење једне конференције, а њена одлука се има донети у првом реду према жељама и интересима самих уроћеника. Главно је да уроћенике не експлоатишу ни капиталисти ни чиновници.

Осим овога Лојд Џорџ је говорио о репарацијама за повреде међународног права, као на пример, за повреда британским морнарима нанесене. У погледу сировина којих је доста нестало, прво ће се између себе њима помагати пријатељи, а кад се створи измене изменише се и режим сировина. Најзад, мора се покушати са стварањем једне међународне организације која би могла да решава међународне спорове. Ови услови су битни за трајни мир: успостава неприкосновености уговора, територијално уређење на основи пристанка и самоопредељења народа и стварање неке организације свих држава да ограниче оружање и умање вероватноћу за рат. „Под тим условима британско царство ће поздравити мир; да обезбеде те

услове за мир народи су готови да издрже још веће жртве него оне што су их дали.“

„Он не говори као до сада, каже немачки канцелар, али ја се не могу придружити јавном мнењу у неким неутралним земљама, које сматра да се овим говором показује озбиљна воља за мир или некакво пријатељско расположење. Војнички положај за Немце није никад био повољнији него сад. Ако вођи непријатељских држава доиста мисле на мир, они би могли још више дотерати њихове захтеве.“ Без целокупности немачке територије мир не може бити. Немачка није мислила насилно задржати Белгију; али докле год други не избаце из свога програма територијалне накнаде, мора се одбацити белгиски проблем из дискусије. После ове немачке изјаве јави се и граф Чернин да ће Аустро-Угарска бранити предратне територије својих савезника као своје властите.

Говори се о миру

Три дана доцније, после овог говора Лојда Џорџа, председник Сједињених Америчких Држава јавља се са предлогом за мир у четрнаест тачака, које ће играти важну улогу до краја рата и после:

I. Јавни уговори о миру јавно склапани и закључени;

II. Пуна слобода пловидбе по морима како за време мира тако и у рату; слобода се може ограничити само међународним споразумом и ради ојачања међународних уговора.

III. Отклањање препрека за привредно ширење народа.

Вилсонових четрнаест тачака

IV. Сигурна јемства да ће се оружање свести на најмању меру, на меру потребну за унутрашњу безбедност државе.

V. Непристрасни распоред свих колониалних захтева на начелу интереса уроћеника који морају бити подједнакога значаја с праведним захтевима држава којима се имају досудити.

VI. Евакуација руских територија и слободно самоопредељење за политичко развијање и народну политику.

VII. Повраћај Белгије, потпуно слободне и независне, у њене старе границе.

VIII. Француске окупиране покрајине морају бити ослобођене и обновљене, а исправљене неправде које су учињене 1871 с Алзасом и са Лореном.

IX. Исправка граница Италије има се извршити по јасно одређеној линији народности.

X. Народи Аустро-Угарске, чије место међу другим народима Америка жели да види обезбеђено и осигурано, морају првом приликом добити аутономно уређење.

XI. Румунија, Србија и Црна Гора морају бити евакуисане, и окупиране територије враћене, а Србији се мора дати слободан излаз на море; односи међу балканским народима да се утврде на историски утврђеним линијама народности.

XII. Турској треба утврдити сигурне границе суверенства; али осталим народностима у Турској мора се несумњиво обезбедити живот и ничим неугрожена аутономија, а Дарданели треба да су стално отворени за слободни пролаз бродова и за трговину свих народа и стављени под међународну контролу.

XIII. Независна Пољска у коју би ушле само оне покрајине у којима живе неоспорно само Пољаци; Пољској ће се дати слободан излаз на море, а њена политичка и привредна као и територијална независност мора бити зајамчена једним међународним уговором.

XIV. Установиће се једно опште Друштво народа да би се међусобно гарантовала политичка и територијална независност како великих тако и малих држава.

Ревидирање савезничких ратних циљева, одговор Централних сила, као и закулисна радња за мир — састанци француског делегата Армана и аустро-угарског Ревертера, баварца Теринг-Јетенбаха и белгиского посланика у Берну, питање данског краља Немачкој о гледишту на мир — нису сметали да Немачка учини последњи напор на западноме фронту; после пада Русије Немци и Аустро-Мађари су се надали успеху. После разговора у Врховноме ратном савету у

Версаљу, савезници објаве 4 фебруара 1918 да мира бити не може, пошто говори Чернина и Хертлинга као и Брестлитовски мир откривају намере освајача и пљачкаша. Према томе једина дужност је наставитц војнички напор дотле докле се не принуде владе и непријатељски народи промене своје досадање држање. При отварању седнице Доњега дома Лојд Џорџ објави отворено да ово настојавање Немачке и Аустро-Угарске да говоре о целокупности територија својих и њена два савезника чине немогућним за мир. Нападном оружју савезника сад је додато и нарочито одељење за пропаганду по непријатељским земљама; овим одељењем је управљао лорд Нортклиф; одељењу је нарочити задатак био да ојача незадовољство међу Словенима у Хабсбуршкој Монархији и да узалуд измирује њихове тежње са стремљењима италианскога империализма.

Немачки последњи напори.

У томе, 21 марта Немци ударе на Сен-Кантен; овај удар је био нарочито јак, јер је био управљен на V британску армију, где је линија била најтања, и где се веза између британске и француске војске могла најлакше прекинути. И кад је та најјача офанзива у четворогодишњем рату, две недеље дана доцније, била одбивена на самим вратима Амијена, тад су објавили Немци да су заробили око 90.000 војника и 1300 топова. То је у британској историји највећи пораз енглеске војске; али тај пораз није обешчастио ни војску ни генерала Гуфа. На томе фронту британска линија је била сувише растегнута без довољног броја војске, а Немци су у критичноме тренутку били бројем надмоћнији. Британска влада одмах телеграфише Вилсону да шаље брже војску, а Лојд Џорџ нареди да се на фронт упуте 300.000 војника који су неразумно задржани у Енглеској из страха од некакве инвазије и прошири обвезу на све људе у Енглеској до 50 година старости. Оно међутим, што је било најпрече, јесте јединство команде на западноме фронту. У Француској Клемансо, позван на власт 1917 у новембру, оживео је малаксалост својом челичном вољом да победи непријатеља,

није трпео врховни ратни савет у Версаљу и хтео је да именује Фоша за врховнога команданта. У марту, — 26 марта 1918 — у Дулансу углавише Енглези и Французи да се Фошу повери главна команда.

Дан два после прве офанзиве, 9 априла, Немачка поново врши напад на лево ослабљено крило британске војске која се после удара код Сен Кантена преуређивала. Да је овај други напад успео, Немци би ушли у нека пристаништа у Канал Ла Манш, али Лудендорф је овде имао мање војске него код Сен Кантена и није и поред очајне муке до краја априла могао ништа много постићи. Главна опасност је прошла; а брзина са којом су долазиле америчке трупе у Европу, — у априлу 120.000 — у мају 220.000 — у јуну 275.000 људи, — подигло је морал савезника; америчке трупе су, и ако им је недостајала још извесна обука, увршћене у борачке трупе на фронту и измешане са француским и енглеским трупама. Па ипак у мају 1918 чује се још глас страховања у Енглеској: „Кад говоримо о победи ми не мислимо маршировати на Рајну и на Берлин, нити ми мислимо да идемо дотле докле не уништимо Немачку и немачку царевину, докле не диктирамо мир непријатељу у његовој престоници. Ми ћемо продужити рат докле не постигнемо оно што смо одредили. Ја мислим, говори генерал Смац, да неће ниједна ратујућа страна моћи добити рат, јер би то значило продужити га без краја. То ће рећи да оне треба да рачунају на рат за још неколико година, а то може значити да и цивилизација ради које се туку пропадне. Ми не можемо добити рат само војничким напорима. Ми морамо употребити сву нашу дипломатију и сва друга средства да рат доведемо до победнога краја. Треба се борити донде докле непријатељ не пристане на наше главне услове. А како се то може знати, ако се не састане једна међународна конференција?“

Лудендорф после ова два удара на енглеске трупе окрене своју пажњу на француски фронт, и 27 маја учини и трећи ударац на фронту између Соасона и Ремса. Соасон је пао, Немци упадају дубоко у Фран-

цуску до Шатоа Тјери, где буду устављени. У томе часу и Аустро-Угарска, 15 јуна, удара на Пијаву, пређе Пијаву, али река поломи мостове, те Аустро-Мађари ту изгубе око сто хиљада људи. Ова победа на Пијави поврати дух код Италијана, и само учврсти неке циљеве у Немачкој, које није могао засенити низ сјајних али скупих победа генерала Лудендорфа и гађање Париза из чувеног топа „Велике Берте". Фон Килман 25 јуна држи у Рајхстагу говор; тон је низак. „Територијална целокупност ратујућих страна је једина могућна основа за мир; али кад ће се рат завршити не зна се. Молтке је рекао да будући рат може трајати седам или тридесет година. Изгледа да се рат војничким средствима без дипломатских преговора неће свршити." Ово мишљење да се рат неће свршити на ратишту, погодило је као маљем јавно мнење у Немачкој, где је први члан вере био непобедност немачке војске; ове искрене речи фон Килман је платио положајем, који су му одузели војници. Могао је он, пребацивали су му, имати такво мишљење али га није смео јавно исказати; његово мишљење су имали и у врховној команди. Наследник баварски Рупрехт известио је канцелара да је време да се предлаже разговор о миру, а Хертлинг га обавештава да он чека само погодан тренутак.

Талијанска победа

Лудендорф чини још последњи покушај 15 јула 1918. „Да сам код Ремса успео, добили бисмо ми рат", каже он. „Да је немачки напад код Ремса успео — каже генерал Фош истога дана — ми бисмо изгубили рат". Немци су прешли Мајну између Шато Тјери и Епернеа, али покушај да опколе Ремс је пропао, а 18 јула Фош је уставио немачку офанзиву која је почела 21 марта и почео давно припремани контра-напад, на изненађење Лудендорфа, који ће од тада па за четири месеца напредовати све дотле докле Немци не положе оружје. Једно по једно место савезничка војска је враћала на целоме фронту. Код Немаца је сад морал

био опао. „Црни дан за Немачку" био је 8 август када су Немци напустили Сен Кантен. Лудендорф је видео да се рат не може добити, те зове на савето-вање кајзера и Хертлинга у Спа 13 августа 1918. Лудендорф још не предлаже мир, али пристаје на тајне преговараче. Аустро-Угарска је обавештавала да она не може дочекати зиму. Кајзер пристаје да се преко холандске краљице саопште услови за мир. Канцелару је дато овлашћење да ради кад тренутак буде повољан. На фронту су се ствари развијале на штету Немаца. Американи су на десном крилу полако напредовали. Аустро-угарски посланик у Берлину даје извештај немачкој влади да ће његова влада засебно позвати ратујуће стране на разговор о миру. Немачка влада најпре се противи али, најзад, и она следује примеру. Врховна команда 8 септембра тражи да се мир закључује што пре; Хертлинг одлучује да не предузима ништа докле се не стиша непријатељска офанзива, а моли холандску краљицу да допусти да Хаг буде град у коме ће се водити разговори.

Црни дан за Немачку

За зло стање у коме се налазе Централне силе сазнаје свет тек 15 септембра из прогласа Аустро-Угарске владе којим позива на усмену дискусију о миру. Хапсбуршка двојна монархија је у мају направила један јачи политички и војнички споразум са Немачком о Пољској, који није приведен у дело; а сада и поред протеста и претње Вилхелма II она на своју руку ради. „Ми се надамо да никакве примедбе неће правити ниједна ратујућа страна ако се измене мисли о миру". Ратне операције ће се наставити. Дискусија ће се кретати правцем који би по мишљењу ратујућих страна најпре водио успеху. У осталом, од тога не може бити штете ни за кога. Планине старих неспоразума могу бити уклоњене. Заструјаће поново устављени токови људске доброте. Влада предлаже свима ратујућим странама да пошљу своје представнике за начелне, поверљиве и необвезне разговоре у један неутрални град. На овај позив председник Вилсон одговори да је он своје услове изнео те да не може да прими конференцију.

Аустро-угарскоме очајничкоме апелу следовао је слом Бугарске. Бугарски народ, војска и влада изгубише срце у рату. Откако је узет Билољ у 1916, савезне силе, које су држале један фронт од Валоне до Солуна нису ништа предузимале, а 15 септембра почињу озбиљни напади. За десет дана Бугари траже примирје и Фердинанд абдицира. Овај изненадни слом Бугарске открива опасност за Централне силе; она је већа него лагано повлачење на западноме фронту. Повлачење и предаја Бугара чини неизбежном предају Турака. Тријумф Србије охрабрује Југословене у Хапсбуршкој монархији да збаце јарам Хапсбурга. Румуни обарају германофилску владу Маргиломана и спремају поновни рат. У тренутку кад Бугари бивају потерани, британска војска са помоћи нешто француске војске и арабљанских чета креће источно од реке Јордана, пробија турски фронт у северној Палестини и улази у Дамаск 30 септембра. Напредовање сада бива брзо, крајем октобра Алепо је заузет а ускоро је сва Сирија пред ногама освајача. Исто тако турска војска се предаје поражена у Месопотамији. Сад су кривци за рат Талат и Енвер пали, а 31 октобра, месец дана по паду Бугарске, потписано је примирје. 31 октобра и Мореузи су отворени за савезнике.

Бугарска се предаје

Турска се предаје

После пораза код Камбреа и Сен Кантена, Хинденбург и Лудендорф 30 септембра изјашњују се да се, после провале кроз Хинденбургову линију, мора са непријатељствима престати. Канцелар је дао оставку, јер није хтео широку коалициону владу. Докле су кајзер и канцелар 1 октобра 1918 у Спа разговарали о кризи бахне унутра Лудендорф и узбуђено пита: — Зар још није нова влада створена? — Не могу ја да правим чуда, одговорио је кајзер. — Влада мора бити готова још данас, одговара Лудендорф, а молба за мир треба још данас да оде... Макс од Бадена постаје канцелар 4 октобра, а 5 октобра упућује молбу председнику Вилсону да узме у руке обнављање мира на

Немачка се повлачи

темељу његових четрнаест тачака и да позове све ратујуће стране да именују своје пуномоћнике. Програм и намере нове немачке владе изнесени су у Рајхстагу; ова влада је могла говорити у име Немаца. Влада је примила раније одлуку Рајхстага: Лигу народа и потпуну рестаурацију Белгије. Балканске земље, Пољска и Литванска имају да се саме определе. Канцелар је послао ноту у Вашингтон са одобрењем свих чинилаца у Немачкој и у савезним земљама. „Ја сам предузео овај корак не само да спасем Немачку и њене савезнике него и за спас целога човечанства, а и зато што су мисли о будућем благостању народа, које је прокламовао г. Вилсон, у пуној сагласности са новом владом Немачке и огромном већином нашега народа.“

Цео октобар је прошао у размени многобројних телеграма између Вашингтона и Берлина. Вилсон је тражио одговоре на три питања пре него дадне одговор на молбу Немачке: 1° прима ли Немачка свих 14 тачака од 8 јануара. 2° хоће ли Централне силе повући одмах све своје трупе из окупираних покрајина. 3-е говори ли Макс Бадемски у име оних који су водили рат. Одговор је био: да се има водити дискусија о практичној примени четрнаест тачака; Немачка и Аустро-Угарска пристају на евакуацију и предлажу мешовиту комисију за извршење; немачка влада говори у име већине Рајхстага, и немачкога народа. На ово Вилсон одговара: да су евакуација и услови примирја ствар савезника, а мора бити јемство за њихову садању надмоћност; да не може бити речи о примирју докле год се нелегално и нечовечно потапање путничких бродова продужава; и докле се или не уништи или смањи до немоћи самовласна сила која је до сада управљала Немачком. „Неопходно је потребно да савезници јасно знају са ким имају посла.“ На ово је дошао из Берлина протест: Немци предлажу војничке експерте за евакуацију, протестују што се торпедовање назива нелегалним и нечовечним, обзнањују да је оно забрањено сада, и чине предлог за мир у име владе која је слободна од сваке самовољне или неодговорне силе.

Вилсон, задовољан одговорима Немаца, даје свој одговор да је цео предмет предао савезницима са предлогом да учине предлог за примирје. Пријем примирја био би најбољи доказ да она хоће да прими услове и начела мира. Треба се нарочито добро осигурати, јер нема јемства да се у основи нешто изменило у Немачкој. „Није се још срж тешкоћа извадио. Јасно је да немачки народ не може да је господар своје воље и да је наметне војницима, да је пруски краљ још увек господар, да сву власт држе у рукама они који су је и досада имали у Немачкој. Народи нити им верују нити им могу веровати на реч, а Сједињене Државе не могу ни са ким другим него само са правим представницима немачкога народа разговарати, дакле с онима који по уставу јесу стварни господари у Немачкој. Ако већ мора да преговара са војницима и садањим господарима и аутократима Немачке, онда не може бити речи о преговорима за мир него о предаји.“ И на ово немачка влада одговара да ће преговори за мир бити вођени од представника народа, којима ће војска бити потчињена и да влада чека предлоге за примирје.

Докле су савезници спремали свој одговор, дотле је Хапсбуршка монархија изашла из рата и распала се у комаде. Влада аустро-угарска 7 октобра тражи примирје и разговоре на начелима изложеним у Вилсонових четрнаест тачака, а 16 октобра проглашује Карло цар и краљ двојне монархије федералну државу. Вилсон одговори да је он 8 јануара тражио ово што сад она тражи, а од тада су се извесне ствари догодиле. „Ја сам тражио тада само аутономије за народност у Аустро-Угарској; у томе међувремену Северна Америка је признала Чешко-словачки народни савет као владу ратујуће стране de facto и признала је као праведне захтеве Југословена. И зато ја не могу примити аутономију тих народности као основу за мир, и зато морам подвући да нисам ја него те народности судије каква ће акција задовољити њихова народна стремљења као чланове у Друштву народа.“ Та стремљења су била јасна, јер су народности у средиштима својим једна за другом проглашавале своју самосталност; а умирућа царевина доби последњи удар кад 23 Италијани прећоше, најзад, Пијаву и нападоше већ деморалисане трупе аустро-угарске које напустише фронт. Карло позива 27 октобра мирољубивога професора Ламаша у владу и ова прима услове Вилсонове за самоопредељивање народа. Влада професора Ламаша изјаснила се готовом да ступи одмах у разговоре, без обзира на Немачку, и за мир и за брзо примирје. Услови примирја су били састављени и примљени на седници ратнога савета 3 новембра; 11 новембра се цар одриче даљега остајања на престолу; 12 новембра у Бечу се проглашава република, а 16 новембра и Мађарска следује примеру Аустрије. Аустро-Угарска Монархија, која је дотле била велика сила од 1526 године, била је не само побеђена него је престала да постоји.

Распад Аустро-Угарске

Немачка је усамљена стајала; и њен крај није био далек. Лудендорф је променио мишљење, сад је хтео да диже „куку и мотику“, али било је доцкан; он је 27 октобра дао оставку. Немци су се сад брзо повлачили испред савезничких трупа; 4 новембра на Санбри је дат одлучујући удар. А сутрадан Вилсон објављује услове за мир: „Савезници су озбиљно проучили цео предмет и они објављују своју готовост да учине мир са Немачком на основи Вилсонове изјаве од 8 јануара 1918 и по начелима које је објављивао у својим доцнијим изјавама. Савезници морају приметити да код друге тачке (од Вилсонових четрнаест тачака) о слободи мира они неће примити тумачења која им дају (Немци); савезници задржавају себи пуну слободу о томе за конференцију мира. Даље, г. Вилсон је обзнанио 8. јануара да окупиране од непријатеља територије морају бити ослобођене, испражњене и обновљене; о томе не може бити другога до дословнога тумачења. То ће рећи, савезницима сматрају да Немачка има накнадити сву штету почињену приватним лицима и становништву, ма којим путем.“ Вилсон се изјаснио да се слаже у свему с овим и да је маршал Фош овлашћен

Лудендорф одлази

да прими представнике немачке владе и да саопшти услове примирја.

Маршал Фош је саставио све команданте армија у Санлису да спреме услове како Немачка више не би почела борбу да савезницима онемогући диктирати мир. Енглески командант је први говорио за умереност, јер је војска уморна, а Немачка није, ипак, још сломљена. Французи и Американи су тражили теже услове за мир. После тога саветовања Фош изради услове за примирје, ратни савезнички савет их одобри, и 8 новембра предати су услови за примирје делегатима на челу којих је био Ерцбергер вођ центрума. Услови су били многи, међу овима: евакуација свих освојених територија, размена заробљеника, предаја топова, аероплана, преносна средства, и, најзад, предаја флоте. Ни речи није могло бити да се мењају услови; или-или.

Савезничке трупе су ишле напред а „домаћи фронт" разбија буна у Немачкој. У Килу 28 октобра, морнари добију наредбу да пођу на широко море; мислећи да иду у бој они се побуне. Побуњеници саставе 4 новембра савет радника по руском моделу, а 5 новембра узимају Кил. У Немачкој се сада заталаса све, и сви престоли се преврнуше и утонуше. Прогласи се република у Берлину, председник социалиста Еберт, а канцелар Шајдеман; 9 новембра кајзер абдицира и бежи у Холандску. Влада прима услове примирја и 11 новембра у 11 сахата пре подне би одједном крај борби у којој десет милиона људи погибе.

Револуција у Немачкој

Литература: Helfferich: Der Weltkrieg II; Bethman Holweg: Betrachtungen II; Valentin: Deutschlands Ausserpolitik; G. L. Dickinson: Documents Relating to Peace Proposals and War Aims; Roch: Mr Loyd George and the War; F. Maurice: Intrigues of the War; Coleman Phillipson: Alsace - Lorraine; Gerard; My Four Year in Germany; Bethman Holweg, Helfferich. Czernin, op. cit. Bernstorf: Three Years in America; Deutsches Geschichtskalender, Liferung 65; Hendrick: Life of Page; Paléologue: La Russie pendant la Grande Guerre III; Miss Buchanan: A. City of Trouble; Wilton: Russia's Agony; Rosen: Forty years in Diplomacy; M. P. Price: The Russian Revolution; Denikin: The Russian. Turmvil; Cocks; The Secret Treaties; Nabokuff: The Ordeal of a Diplomatist; Scheidemann; Der Zusammenbruch; Beran: German Social Democracy and the War; Mermeix: Joffre, Nivelle et Painlevé; Colwell: Life of sir Stanby Maude; Cramon: Unser Österreichisch — Ungarischer Bundes Genosse; Menteyer: The Austrian Peace offer; Erzberger; Erlebnisse; Spahn: Die Päpstliche Friedensvermittelung; British Foreigns Papers; Mermeix: Les Négociations Secrètes et les Quatre Armistices; Kerensky: The Prelude to Bolsheviism; The Korniloft Rebellion; Milukoff: The Second Russian Revolution; Trotzky: The Revolution in Russia; Friedens Verbandlungen in Brestlitowsk; Nowak: Der Sturz der Mittel mächte; Robertson: From Private to Fieldmarshal; Wright: The Supreme Council; J. B. Scott: President Wilson's Foreign Policy; Campbell Stuart: The Secrets of Crewe House; The New Europe; Beneš: Bohemia's Case for Independence; Vosnjak: A. Bulwark gainst Germany; Voïnovitch: Dalmatia; A. Tardieu: e Paix; Mermeix: Le Commandement unique; Dewar - Boraston: Sir Doglas Haig's Command; Hertling: Ein Jahr in der Reichs Kanzelei; Novak: op. cit.; Massey: How Jerusalem was Won; Bernstein: Die deutsche Revolution; Noske: Von Kiel bis Krupp; Georg Young: The New Germany.

ГЛАВА XIX

К Р А Ј

Кад је ратна халабука престала, енглески, белгиски и италијански краљеви дођоше у Париз да поздраве Француску приликом њеног великога ослобођења. Победницима су стајала два излаза. Први да се на најбржи начин направи примирје, после којега би била дигнута блокада, заробљеници враћени, а индустриска машина почела радити. Изузев две ствари савезне силе су нотом од 5 новембра јамчиле мир на основи четрнаест тачака; а немачка влада је примила брзо основу за решење мира, будући да јој је главна брига била уређивање републике и сузбијање спартаковаца. Други је излаз био да се дискусија одложид докле изасланици ових савезних и удружених земаља не дођу са разних страна света и не расправе проблем као целину. Победници су изабрали овај други излаз, и теориски би му се могло много што шта приговорити; овај други излаз је допринео новоме непрорачунљивоме страдању света, привредном разлагању и политичкој заоштрености продужењем блокаде на захтев Француске.

После битке

Одлука Лојд Џорџа да распусти Доњи дом повећала је тежину одлагања конференције за мир. Коалициону владу, говорио је Лојд Џорџ са жестином, није народ никад одобрио и зато је потребан нови мандат за рад на миру; овај парламенат је био на окупу од 1910; озбиљне промене у закону о изборима рачунајући ту и женско право гласа и поновну поделу мандата, извршене су. Али, тражећи од народа поверење и овлашћење за конференцију мира на којој мора имати

ауторитет, Лојд Џорџ је повећао себи тешкоће дајући бирачима на брзу руку чињена обећања која није било лако испунити. Заједнички проглас шефова либерала и конзервативаца, упућен бирачима био је умерен, они су тражили да народ подржи коалицију докле се не реши питање о миру. Али јавно мнење, притиснуто дугим ратом и ужасима рата, није било расположено да дадне бланко-меницу; оно је тражило један одређени и осветољубиви програм. У пуном јеку изборне борбе Лојд Џорџ напусти своје дотадање разумно држање и удружи се са гомилом. На страну светлуцави изгледи за награду јунацима Енглеске, његова главна платформа је била казна за ратне злочинце и репарације. Представник лабуриста у ратноме кабинету тражио је да се обеси кајзер, а Сер Ерик Гедис позивао је народ да стегне Немце докле им чује глас. Народ дадне беспримерно поверење Лојду Џорџу као доказ своје захвалности и поверења. Асквит и његови пријатељи бише сатрвени, нови Горњи дом је био пун нових људи да Лојд Џорџу не даду ни мањи од обвеза по чију је цену купио невиђену диктатуру у историји модерне Енглеске.

Сасвим је друго јеванђеље читано у истоме часу од председника Вилсона, који, и противу савета свога државнога секретара, пође у Европу да на конференцији мира представља Северну Америку; пошао је раније, половином децембра 1918, да би, пре него почне конференција за мир, проучио ситуацију. Ратујуће стране као и неутралци читали су његове сјајне изјаве о циљевима рата и о начину на који Европа треба да се награди; у Европи су га поздрављали као новога Месију. Окупише се широке масе људи у Француској, у Енглеској, у Италији око овога светскога господара судбине; његове речи су гутали кад би с узбудљивом речитошћу излагао начела једнога трајнога уређења и Лиге народа која ће сарађивати у плодоносноме стварању мира. За врло кратко време чинило се да ће Вилсон, представљајући уистину једну велику, неисцрпену и незаинтересовану силу, моћи утишати узбуркане страсти и савити државнике старога света својој вољи.

Припреме

Историчари се могу још дуго препирати да ли је 1919 Вилсонов мир био могућан; али сигурно је да су изгледи за његово остварење били знатно умањени зато што је био Париз изабран за седиште конференције. Требало је да буде најпре Женева, али су је одбацили; француски захтеви и угодност једнога великога града су победили. Бомбардован из топова и из аероплана неколико месеца узастопце, два пута излаган опасностима да буде освојен, на домаку пустоши које је рат починио, Париз је био поремећен, париска атмосфера и писање париске штампе указивало је посетиоцима Париза на неке узнемирујуће знаке нервне поремећености. Француска бесна и израњављена на хиљаду места, тражила је помоћ и за њене патње и за оно што је учинила, а њен географски положај и давнашњи сукоби са Немцима даваху јој могућности да створи јачи положај према Немцима него њени остали гости. Друга много стварнија сметња за Вилсонов мир јесте тајни Лондонски уговор што су га савезници, вољно или невољно, потписали у доба очајне борбе. Вилсон је у својих четрнаест тачака унео и ону да се сви тајни споразуми имају укинути ако су противни његовоме предлогу; али Вилсон није убедио своје савезнике, те су се препирке око тога продужавале и морало се прибегавати разним компромисима.

У половини јануара 1919 седамдесет овлашћених делегата 27 држава, које су представљале Велики савез, скупише се у Паризу. Британски пуномоћници су били из Енглеске и из њених насеобина. Лојд Џорџ је био на висини свога угледа и утицаја и имао своју линију. Ниједан делегат послат да обнови порушени свет није дошао на конференцију мира са мање спреме него он; али Лојд Џорџ је учио брзо и уносио свежу памет у ону збрку задатака које су имали да решавају делегати за мир. Они што су описивали делегате, Енглез Кинс и Американин Лансинг — оба у делегацијама за мир — кажу за Лојд Џорџа да није знао ствари, али да је са невероватном хитрином, по нагону и њуху, као обдарен неким новим чулом, осећао, погађао где је истина. Брзо је доносио одлуке не обзирући се на сит-

нице или на основна начела. Ако би учинио какву погрешку због свога незнања, брзо би дошао себи, па у шали и у смеху прелазио преко ње као да ништа није ни било. Он је био најоштроумнији међу великом четворицом, али не и најсигурнији. У дебатама је био увек брз, наилазио је на слаба места свога противника, погађао брзо и постајао опасан супарник. Ако је имао успеха у Паризу, а имао га је доста, то је имао захвалити добрим саветима које је добијао и умео примати.

Британски програм

Британска делегација је дошла на конференцију без детаљног програма, али је имала неколико водећих начела. Немачку је, према томе, требало онеспособити да поново напада са сува или на мору; требало је лишити њених колонија, требало је наморати да плати ратну оштету у границама њене могућности и да преда одговорне ратне кривце; али услови самога мира нису могли бити такви да их Немци не потпишу; јер ако Немачка не прими услове страховало се да ће у Централним силама да завлада бољшевизам. Сви енглески делегати, сем једнога, били су за умерене услове. Лојд Џорџ, међутим, није био у стању да диктира услове својим савезницима, јер су били по среди и ранији тајни споразуми међу њима, и интереси Француске које је требало чувати.

Француски први делегат Клемансо уживао је не мањи глас него Лојд Џорџ. За време оних очајних месеца велике офанзиве из 1918, несавладљиви Тигар чувао је свети пламен нада и одлучности, а после ње као отац победе био награђен неограниченим поверењем Француза. Његова јачина је била увећана, јер су циљеви рата Француза ограничени и усређени на једно. Његово је било не да се свет исправља него да се уништи дело од 1871 и обезбеде границе Француске. Он је осећао за Француску оно што је старој Грчкој осећао Перикле за Атину: она једина, остало споредно, али његова теорија била је као и Бисмаркова. Он је имао једну илузију, Француску; и једно разочарање, људски род заједно са Французима, урачунавајући

ту и своје другове. Он је мислио да са Немцима не треба преговарати, нити се мирити; мора им се диктирати. Никаквим другим начином Немац вас неће поштовати нити има другога средства да вас не обмане. Али, није он мислио да су то одлике само Немаца. Мудро је било да се човек причува од неискрених речи, од „идеала“ будаластих Американаца и лицемерних Енглеза; било би глупо веровати да има у свету места за такве ствари као што је Лига народа. То су биле идеје Жоржа Клемансоа, и није чудо што је говорио да Вилсон говори као Исус Христос. Државни секретар Америке за спољне послове Лансинг писао је да је он водио конференцију мира. Он је имао особине великога вође. Клемансо је знао где треба и кад бити неповерљив, а кад опет ударати. Знао је праву вредност идеализма о коме су толико говорили, који су толико њих међу делегатима с одушевљењем подржавали све донде докле нису дошли у питање интереси њихових земаља. Клемансо је успевао у свему што је предузимао. „Он се најбоље истицао међу свима. Око њега нема тајни. Он се борио у миру као што се борио у рату, отворено, разумно, храбро, за своју љубљену Француску. Њега су многи заволели, а сви су му се дивили. Он је отворено био за стари ред ствари, примао је Лигу народа као додатак али не као замену за материјалне гарантије. Он је био уверен да Немци не разумеју ништа друго него силу, а мислио је да га Вилсонових четрнаест тачака не везују“. Клемансо је држао Вилсона у шкрипцу; није ни своме поверљивом министру Пишону допуштао рад на своју руку. Једини саветник и присни пријатељ био је А. Тардије, који је знао спољне послове, имао добро перо, био неуморан радник и лично одан Клемансоу коме је олакшавао знатно посао.

Француски програм

Клемансо

Председника Вилсона свакојако представљају; али сви се слажу да је при отварању конференције имао и најјачи положај и страст да створи неки бољи свет. „Кад је стајао на врху свога утицаја и снаге, пише

пуковник Хаус, од њега није било већега лица; он је тада био израз моралне и спиритуалне снаге света. Његов рад у Паризу био је без одмора и без користољубља". „Вилсон је хтео да прави мир какав је изложио у четрнаест тачака, каже његов најбољи животописац, и чинио је све што може. Он није у свему успео и то не зато што није покушавао. Кроз цело време, сем онда кад их је требало ревидирати и кад се Лојд Џорџ правио апостол умерености, Вилсон је стајао као једина снага која је тражила чист мир. Он је имао да бира или да прими рђаво решење или да напусти конференцију и створи још гори мир. Он је жртвовао више него што је добио, али је веровао да ће све зло исправити Лига народа". „Ко је видео Вилсона на раду, како гађа или сече, може разумети величину његове задаће и ценити његову изванредну издржљивост, енергију и храброст. Нико није више него Вилсон радио за време конференције и то у свакоме погледу". Вилсон је био поборник међународне моралности и правде, ту се сви слажу; не слажу се да је био вешт и да су његове методе биле добре. Г. Кинс каже да Вилсон није био ни јунак ни пророк ни филозоф, него један добронамерник са свима слабостима других људских бића, али без довољне интелектуалне спреме да се бори са суптилним и опасним такмацима, које је један страховит судар сила и личности избацио на врх као мајсторе у брзој игри дај и узми, и то очи у очи у савету. Он није о свему дуго размишљао. Кад је дошло да се његове идеје на практици изводе онда се видело да су оне магловите и непотпуне. Он није имао плана, није имао шеме, никакве конструктивне идеје да се обуку у одело живота а са којима је грмео из Беле куће. Његове идеје су личиле на пасторске идеје; и мисао и темпераменат су били у главноме теолошки, а не интелектуални". Он није имао довољно спреме, каже његов државни секретар Лансинг, за посао мира, а није био наклоњен да другога пита за савет; политички је он био најусамљенији човек у Паризу.

Вилсон

Орландо, шеф италијанске владе, нити је имао ауторитет нити вештину оне остале велике тројице, и Клемансо је поступао са мање пажње са њим него са Лојд Џорџом и Вилсоном. Орландо је био професор права, широко образован и одличан логичар, али је играо другостепену улогу у драми и ограничио се на питања која су непосредно била везана за Италију. Њега је водио барон Сонино, најупорнији и најнекоруптивнији од државника Италије, који се, кад је видео да се Аустро-Угарска распада у комаде, одлучио да добије господаречи положај у Јадрану, не бринући се што се новорођена Југославија мрштила.

Орландо

Јапанци су узели још мање учешћа у грађењу мира у Европи. Њихови представници Сајонџи и Макино, седели су сатима у већу, нису речи проговорили а лица им беху као маске, са којих нико није могао да прочита шта мисле.

Међу представницима мањих држава, неоспорно прво место заузима Венизелос; његов говорнички дар, његова привлачност, његова романтична прошлост као и велике услуге, које је починио савезницима, много су томе допринеле. За све то он је тражио награду у Паризу. „Штогод је тражио, каже Лансинг, дато му је". Захтеви Румуније били су мање убедљиво приказани од стране шефа румунске владе, који се није плашио да на конференцији стиче пријатеље; он је, шта више, дошао у сукоб са Великим силама кад су румунске трупе ушле у Пешту. Србију је представљао Пашић, њен велики старац, који је доживео да види испуњен сан да се на згаришту хабсбуршке монархије дигне Југословенска краљевина. Јадранске области имале су у г. Трумбићу, уваженом начелнику града Сплита, свога заступника, а нова Чехословачка република свога браниоца у своме председнику владе Др. Крамаржу, некадањему вођи младочеха у аустриском Рајхсрату и у Др. Бенешу његовом министру иностраних дела, ученику и другу уваженога Масарика. Пољска је имала једнога

Венизелос Брaћано Пашић

сликовитога тумача њених интереса, Падеревскога, за кога је Лансинг рекао да је већи дипломат него музичар. Белгију је представљао Химанс, министар спољних послова, а у једном критичном тренутку, долазио је у Париз и краљ Алберт. Краљ Фејсал, син краља од Хеџаса, лично је заступао у Паризу стварање краљевине Арабљанске са границама северно од Меке до Тавридских мора и источно од Еуфрата. Свака делегација је имала штаб стручњака, секретара и дактилографа.

Поред званих учесника било је још и незваних и нежељених учесника из читавог света — Јермена, Сиријанаца, Ђурђијанаца, Русина, Естонаца, Летонаца, Литванаца, Финаца, Арбанаса, Персијанаца, Мисираца, Кореанаца, Циониста, Шлезвиђана, Аландеза, Ираца-Американа. Све је то слетало као рој пчела са жељом да буду саслушани, да прикажу своје народносне захтеве. Никад није Европа видела толики број владара и супарника на једном месту, ваздиђа и идеалиста који су жудели за бољим светом. Онима ко-

И Хувер

ји су разочарани и уврећени гледали што раде десеторица или четворица, било је нека успеха да се сете Х. Хувера, најћутљивијега од људи како у тишини ради у својој канцеларији. „Главни директор за савезну помоћ представљао је велику човечанску снагу у Паризу. Он је са људима, које је окупио око себе, спасавао од смрти децу и бар један део беде и патње, што су над Европом владале, ублажавао... Рад његов је био као неки чисти зрак кроз маглу што је обвијала напоре и немоћ Конгреса".

Први задатак је био да се дискутује о броју представника који ће свака држава имати у конференцији. Одлука није имала неку практичну вредност откад су Северна Америка, Енглеска, Италија, Јапан и Француска одлучиле да њихови мањи савезници само предаду своје захтеве. Јануара 1919 отворио је прву пуну седницу Поенкаре који је позвао своје слушаоце да траже само правду, да изврше начело самоопредељења, и да установе Лигу народа као највише јемство противу насртања на права народа. Затим је конференција изабрала Клемансоа за председника седница на којима су се најчешће примала на знање решења. Клемансо је био безобзиран при извршивању програма решенога у Савету десеторице који су састављали шефови влада пет великих сила и њихови министри иностраних дела. „Његова заједљива реч, лако изражавање, његова жестина, његова стварна или привидна страсност, угушивала је свако супроћавање и отпор. Пуне седнице су биле лакрдија". Савет десеторице је у ствари био старо врховно војно веће под другим именом. Овај се састајао двапут дневно, често са стручњацима то је ишло до половине фебруара, а тада привремено се удаљише са сцене њих тројица. Лојд Џорџ и Вилсон одоше због домаће политике у своје земље, а Клемансо, због атентата на њега, мораде чувати једно време собу. Резултат ових претходних саветовања био је тај што се показа сва разлика која је постојала између Француза и Англо-Саксанаца у питању даље блокаде, поступања према Русији, и територијалне деобе Европе. Комисије и Одбори за нарочита политичка и привредна питања су били одвојени; Врховни привредни савет, под вођством лорда Роберта Сесила и Хувера (председника С. А. Д. 1929—1932) јуначки се мучио да сузбија глад у Европи.

Савет десеторице

Највеће муке је било на почетку Конференције са Русијом и то не само због њених унутрашњих тешкоћа него и због разних стрмљења и наклоњености самих победиоца. Противно очекивањима бољшевици су се одржали више од годину дана али су били окружени непријатељима унутарњим и спољашним. У северној Русији британске трупе су подржавале антибољшевичку владу, а друге трупе су стајале у Мурманску. Ослобођени Финци, Естонци, Литванци, Пољаци, Украјинци били су готово на ратној нози са Москвом. Контра револуционари са генералом Ђеникином кога су подржавали Савезници у Црноме Мору наступао је северно, а адмирал Колчак, готов да пође напред стајао је на сибирској железници иза Урала. Бољшевике

су сматрали за издајнике и хајдуке; Савезници нису били званично у рату са Русијом. Кад су се састали, сви државници у Паризу, Французи су тражили да се заједничким снагама свих победилаца обори бољшевички режим; али ни Велика Британија ни Сједињене Америчке државе не дадоше обећане трупе, а Француска није била у стању да опреми 350.000 војника колико је требало по мишљењу Фоша да се успешно ствар сврши у Русији.

Други, нарочито Лојд Џорџ и Вилсон су били другога мишљења; они су били зато да се разговара са оним владама које представљају саставне делове старе руске царевине. Британска влада је предлагала сазив делегата у Париз, али Клемансо је био против тога „да не би заразили Париз", Лојд Џорџ предложи да по три делегата од ,сваке групе која има власт или која покушава да политички и војнички завлада у Русији" позову на острво Принкипо у Мраморном Мору, где би се састали са представницима Савезника, с тим да се време састанка закључи примирје. Контрареволуционари руски са срџбом су одбили позив; бољшевици су, и ако их нико није известио о плану, одговорили да су готови на споразум са Савезницима ако се обвежу да се не мешају у руске унутрашње ствари, да неће разговарати са њима и с осталим руским политичким групама. Бољшевици су још додали да су готови да признаду старе дугове поданицима Савезних Држава. Конференција на Принкипу требало је да почне 15 фебруара; спремљени су били и савезнички изасланици; после размишљања пристали су да учествују Естонци, Лети, Литванци и Украјинци. Али, Ђеникин и Колчак су одлучно одбили предлог о примирју и о конференцији; грађански рат је онда настављен и више се није ништа радило.

Састанак на Принкипу

Француској је било одвратно да са бољшевицима преговара, те је била задовољна кад је пропала ствар са Принкипом; Англо-Саксонци, видећи опасност у одуговлачењу, тражили су решење. Литвинов, бољшевички комесар, писао је да бољшевици желе једно решење; на предлог приноса пријатеља Вилсоновог, пуковника Хауса, члан америчке делегације Булит буде са знањем британске делегације послат у Русију. Булит је донео Лењинове услове за мир у једноме писмену: примирје, конференција, укидање блокаде, обнова трговачких и политичких односа, амнестија за све политичке кривце. Све владе у бившој руској царевини морају узети учешћа у измиривању обвеза, а све злато што су га Чеси пратили у Казану и оно што су га Савезници по другим крајевима Русије покупили, требало је да се урачуна у одплату дуга. Савезничке стране војске имале су бити повучене и никаква помоћ антисовјетским владама није требала бити дата. Амерички председник је примио овај предлог али није имао довољно времена да га проучи; Лојд Џорџ га међутим са Булитом узима у дискусију. Кад се о овоме сазнало у јавности, настаде у Лондону и у Паризу препирка, јавно мнење је било противно. На једноме збору Лојд Џорџ је на питање бирача шта је са мисијом Булитовом одговорио овако. „Ми нисмо ништа са Москвом радили. Било је речи о некоме младом Американину који се вратио из Москве. Ја могу за себе да речем да нисам ја надлежан да ценим вредност ових саопштења; ако председник сматра да те ствари имају вредност он ће их изнети пред Конференцију." Лојд Џорџ се уплашио и оваква изјава је највише изненадила г. Булита; тиме је уклоњено свако даље непосредно преговарање. Једини стварни резултат био је предлог Д-р Нансена, под утицајем Хувера, да се пошље храна у Русију. Нансенов предлог је са муком прошао, Клемансо је нарочите сметње правио. Бољшевици су примили, и одмах су тражили да се почну преговори о престанку непријатељства. Овај нетактичан предлог Руса је створио могућност да се не учини ништа за гладне у Русији; и доиста предлог пропадне, Д-р Нансен га повуче разочаран. Савезници се сад пожуре да помогну цариште, нашта су их емигранти гурали. У историји Конференције мира нема горега одељка него ово колебање Лојд Џорџа и затегнута строгост службене Француске.

Савет четворице

Други чин драме почео је у почетку марта кад су се вратили супарници у Париз. Најпре се почело са расправљањем Уговора са Немачком; расправљање је ишло тако споро да је Лојд Џорџ предложио да се Савет десеторице сведе на Савет четворице; да министри иностраних дела буду последњи суд за питања другога реда. Од 25 марта Савет четворице састаје се два пута дневно било у стану једнога од четворице, било у ратном министарству. и расправљање бива на енглеском језику, уз помоћ два тумача: професора Манту, тумача из Врховнога војнога савета који је помагао Орланду, и секретара британскога ратнога кабинета, Сер Мориса Хенки који је бележио одлуке Савета четворице. Рад савета је био добар; за шест недеља — херојска периода Конференције мира — био је израђен Уговор о миру са Немачком.

„Све је пролазило у разговору; није било ту увијања и улепшавања. Орландо је говорио мало. Остала тројица су водила разговор, разговор три човека чије су природе била потпуно супротне једна другој. Диалог је био понекад трагичан у својој озбиљној једноставности; па онда врло весео; али увек искрен и непосредан. Прича је да се они један другом подвальивали. Од почетка су сви дискусију водили са искреном жељом да нађу заједничко решење. Вилсон је разлагао као некакав академик кад критикује једну тезу, седећи право у наслоњачи, развијајући своје мисли са јасношћу једног дидактичара-логичара. Лојд Џорџ је расправљао као стрелац, час срдачан, час јаростан, руку на коленима, равнодушан за техничке аргументе, по нагону наклоњен изненадним правцима ствари, духовит и увек са нечим новим, имајући увек на уму велике и сталне интересе узајамности и правде, у непрекидном страху шта ће казати већина у Доњем дому. Клемансовљева диалектика се састојала у тешким аргументима, често оживљавана зачаравајућим узбуђењем, и ако је и он употребљавао силогизме као Вилсон или праскао као Лојд Џорџ.

Лига народа

Најмање је тешкоћа било око највећега конструктивнога дела Конференције мира. Једна од четрнаест тачака председника Вилсона била је Лига народа, коју је хтео да створи што пре и да унесе у Уговор о миру. Одмах после почетка рата 1914, Асквит је говорио о „стварноме европскоме удружењу"; и у Америци и у Великој Британији извесни људи су почели — међу овима Лорд Брајс и г. Тафт — да спремају шеме за чување мира. Још у средњем веку мислило се на удружење народа; планови Хенрика IV и цара Александра I, Пена, Сен Пјера и Канта почели су да се расправљају живо. У 1916 председник Вилсон скреће свету пажњу на тај идеал, многим говорима; а у 1917 Лорд Филимер на предлог лорда Роберта Сесила, бива постављен од стране британске владе за председника једног нарочитога одбора. У лето 1918 шеф јужноафричких колонија генерал Смец проповеда Друштво народа, што обраћа пажњу Вилсона и његовог присног пријатеља Хауса. Француска и Италија имају своје предлоге у генералним начелима; француски политичар Леон Буржоа је сав за ову идеју. Међутим, ни Клемансо ни Ст. Пишон, не верују у Лигу, те су енглеско-саксонски кумови Лиге народа морали добро да потегну да сломе равнодушност њихових савезника.

На другој пуној седници 25 јануара на предлог председника Вилсона, решено је да се установи Лига народа да покреће међународну кооперацију, да обезбеђује извршавање међународних обавеза и да буде гарантија противу рата; да буде саставни део Уговора о миру; да у њу могу улазити сви цивилизовани народи који ће давати јемство да ће радити за циљеве Лиге народа; да се чланови Лиге повремено скупљају, да Лига има свој стални орган и секретаријат; да се изабере један одбор који ће израдити до ситница устав Лиге и њене функције. Одбор су састављали пуковник Хаус, лорд Роберт Сесил, генерал Смец, Буржоа и Венизелос. Председник одбора био је Вилсон који је стојао у тесноме додиру са члановима одбора. Устав је био готов већ 14 фебруара и изнесен на пуну седницу

Устав Лиге народа

(III-ћу); на петој седници 28 априла председник је објаснио шта је изложено у првобитном предлогу. Да му се не би пребацивало много у Америци, морало се унети начело „Америка за Американе". Јапан, после неуспешне борбе у Одбору, подноси пуној седници предлог да сви чланови Лиге буду равноправни, али пред упорним противљењем Северне Америке и Аустралије Јапан је повукао свој предлог. Леон Буржоа је тражио узалуд да се установи један Лигин инспекторат да контролише оружања, и да се створи једно поморско и војничко веће при Лиги. Устав је, тако измењен, био примљен; и тако је још у априлу 1919 била постала ова установа, учињен најамбициознији и са највећим надама покушај у историји света; формално Лига је ступила у живот тек у јануару 1920. Савету Лиге народа поред пет Великих сила биле су додате ex-officio Белгија, Бразилија, Грчка и Шпанија, а Сер Ерик Драмонд изабран за I-ог главног секретара Лиге. Француска и Белгија толико су се противили да уђу у чланство непријатељске државе, да су се Англо-Саксонци морали прикланити.

Чланови Лиге народа

По гласу увода Високе стране уговорнице, споразумеле су се на Устав „у намери да покрену међународну сарадњу и да допринесу миру и безбедности", а њихове дужности су изложене у 26 чланова. Први чланови Лиге били су савезници Великога савеза и тринаест неутралаца које су позвали да одмах приступе Лиги. Остале државе могле су ући у Лигу по пристанку две трећине Скупштине, под условом да дају јемства да намеравају искрено испуњавати своје међународне обвезе. Сваки члан Лиге народа може ову напустити две године после отказа. Органи Лиге су Скупштина, Савет и Секретаријат. Скупштина се састаје редовно у одређено време, свака држава члан Лиге може имати у Скупштини три посланика али само један глас. Савет има сталне и повремене чланове. Стални су чланови делегати Великих сила а повремени се бирају међу осталим државама. Секретаријат се налази у Женеви као првом седишту Лиге народа.

Обвезе

Обвезе чланова Лиге: Савет је требао да изради план за смањивање оружања и нађе средства да се спречи приватна израда оружја и муниције. Чланови Лиге су дужни да обавесте до ситница Лигу о своме оружању, и о своме војничком и поморском програму. Срце Устава (чл. 10—17) бави се предупређењем рата. „Чланови Лиге (чл. 10) обвезују се да ће поштовати и чувати од спољнога напада територијалну целокупност и постојећу независност свих чланова Лиге." Сваки рат или претња ратом, тицао се непосредно једног члана или не, сматра се као акт који се тиче Лиге као целине, и на захтев Лиге има право да скрене пажњу Скупштини или Савету на све оно што представља опасност за мир. Чланови су дужни да своје опасне спорове предају арбитражи или Савету на ислеђење, а не могу прибећи оружју пре три месеца после арбитраже. Стални суд за међународну правду се установљава са правом да решава све међународне спорове и даје мишљења о предметима што му их упуте било Савет било Скупштина. Опасни спорови који се не подносе арбитражи саопштиће се Савету, па ако Савет не успе да их расправи, онда се објављују све чињенице и решења Савета. Чланови Лиге неће улазити у рат с оном државом која је примила предлоге Савета. Сваки члан Лиге који прибегне рату противно одредбама сматраће се као нападач у рату против свих чланова и ови ће прекинути одмах сваки привредни, финансиски и лични однос са нападачем. Савет ће одлучити колико сваки члан Лиге треба да пошље војске за одбрану. У случају сукоба између једнога члана и једнога нечлана Лиге, или између двојице или више нечланова Лиге, Лига народа ће понудити своје услуге; ако се посредничка улога одбаци и члан Лиге буде нападнут, други ће му прићи у помоћ.

Остали, завршни чланови се више или мање односе на предупређивање рата. Сваки нови уговор или нови међународни споразум мора бити регистрован у секретаријату лиге и објављен, а сваки такав уговор имаће вредност ако је заведен у протоколе секретари-

јата. Скупштина може да предлаже ревидирање уговора који су постали неприменљиви. На предлог генерала Смеца завојеване територије на којима живе заостали народи предају се напредним народима с тим да они о своме раду у њима, као мандатори Лиге народа подносе годишње извештаје њој. Чланови Лиге народа су се обвезивали да заједнички раде на поправци стања међу радништвом, за спречавање зараза, за олакшавање патњи разних народа, за сузбијање трговања белога робља, за спречавање трговине опојних дрога и других опасности за цивилизацију.

Мандати

Место Вилсоново у историји одредиће се према томе хоће ли или неће у будућности успети Лига народа; сад је лакше то оценити него 1919 кад је био онај лом. Лига је толико супроћавала многе интересе и толико је нових снага, противних њој, ослобођено тада у Европи, да би Лига народа, да није унесена у уговоре као саставни део мира, остала за једно покољење доцније. Још је важнија ствар била то што је идеја Лиге народа била срж свих уговора и то тако да се они не би могли ни примењивати ни извршавати без ње. Признање да проблеми покренути у Паризу могу бити решени само путем једне сталне међународне организације, јесте, може бити, и највећи успех Конференције. Данас се може рећи да је за ревизију погрешака твораца мира била потребна једна међународна установа.

Најтежи задатак Велике Четворице био је безбедност и одбрана источне границе Француске. Енглези су одлучно одбили одредбе тајнога француско-рускога Уговора од 1917 који су објавили бољшевици; али већина Француза су били мишљења да је одвајање леве обале Рајне једина сигурна гарантија противу какве живе најезде и упада у Француску. Тек што је примирје закључено, Фош наваљује на Клемансоа да тражи рајнску границу; у јануару 1919 је Фош упутио исту представку савезничким генералима. Клемансо упути А. Тардијеа да припреми француску тезу у пуној ширини. Немачка је у могућности да изведе напад на Француску, речено је у њој, зато што се наслања на железничку мрежу на левој обали и на утврћења на Рајни. Француска не жели да анектује леву обалу али жели да Рајна буде западна граница Немачке; с тим све главне мостобране држе у рукама савезници. Енглези су били одсудно противни томе. „О првој мојој посети Паризу, примећује енглески шеф владе Лојд Џорџ, прва ствар што ми је ударила у очи, јесте кип Штрасбурга у црнини. Немојмо правити други Алзас и Лорен". Одвојити седам милиона Немаца од отаџбине било би рђаво дело; у осталом, о томе није никад било речи у каквој заједничкој или одвојеној декларацији о циљевима рата, и, шта више то није било ни нужно, Немачка је била разоружана. Велика Британија, у свакоме случају, одбија да држи гарнизоне у Немачкој.

Граница на Рајни

Председник Вилсон се вратио 14 марта и тога је дана са Лојд Џорџом предложио место тога енглеско-америчку војну гарантију. Клемансо затражи времена за размишљање; три дана доцније од прима овај предлог и то не као замену, уз окупацију, јер по његову мишљењу уговор може да осигура победу али не може да спречи упад. Преговарања су трајала до 22 априла, непрекидно и зато време су се уплитала озбиљна размимоилажења у мишљењу. Лојд Џорџ предаје 26 марта један меморандум у коме се на државнички начин излаже не привремено него решење за сталан мир. „Ви можете одузети Немачкој њене колоније, можете смањити њену војну снагу на жандармерију и њена ратна морнарица до Силе петога реда; али на крају то води истоме: ако она осећа да је са њом неправедно поступано уговор о миру од 1919, она ће наћи начина да се наплати од завојевача. Дубоки утисак што је учинило у срцима људским четворогодишње беспримерно клање изаћи ће из људских срдаца на којима је страшни мач великога рата оставио масницу. Одржање мира зависиће од људскога очајања које ће стално потстицати дух родољубља, правде и поштених намера. Наши услови за мир могу бити оштри, могу бити врло тешки, чак и безобзирни, али они морају

Енглеска опомена

у исто време бити и праведне тако да земља којој се наметну не може у дубини душе да се жали како су неправедни. А неправда и надутост показане у часу тријумфа неће се никад ни заборавити ни опростити, и зато сам врло озбиљно противан да се не предаје већи број Немаца од једне државе другој сем онолико колико је то неопходно. Ја не могу видети већи узрок за будуће ратове него тај ако се немачки народ, који се показао као једна од најмоћнијих и најснажнијих раса на свету, буде окружио многим малим државама, народима од којих неки нису могли да очувају или створе за себе једну државу, и у чијим границама велике масе Немаца траже да се сједине са својим сународницима." Осветнички услови мира могу уништити немачку владу, али могу и народ бацити у наручја бољшевизма, који ће са помоћу Немаца завладати централном Европом, и постати опасност за западне народе. „Са ма кога угла гледали, мени се чини да се ми морамо старати да донесемо тако једно решење о миру како приличи непристрасности судијама, заборављајући на сва осећања што је рат донео." Један праведни и далековидни мир са Немачкам, казао је Лојд Џорџ, мора допунити Лигу народа као ефективнога чувара међународнога права и слободе, разоружања и победилаца и побеђених, и увести Немачку у крило Лиге пошто прими савезне услове и установи сталну и демократску владу.

На ову реч Лојд Џорџа, Французи су одговорили, ако се новим државама не даду такве границе да могу живети, оне ће се окренути бољшевизму; оно што предлажу Енглези за своју сигурност и што дају као безбедност за Француску затроваће односе међу савезницима. Лојд Џорџ је био готов да попусти и задовољи Француску у односу Алзаса и Лорена. Сложили су се сви да сведу немачку војску на 100.000 војника, да укину општу војну обвезу, да демилитаришу десну обалу Рајне у дубини од 50 км.; али Лојд Џорџ никако није пристајао да се лева обала Рајне стално одвоји од Немачке, а Вилсон се сложио да ништа није могућније и потребније него узајамна гарантија. На ово је

Клемансо одговорио да је немачка флота уништена, а да је Америка далеко преко Океана. Изађоше пред Савет Четворице Фош и савезни генерали; Фоша нико није помогао, па чак ни краљ Алберт, кога су позвали у Савет, није био за предугу окупацију. Кад је Вилсону дошла под грло ова француска непопустљивост, онда он нареди да се ратни брод Џорџ Вашингтон спреми за Америку. Француска је остала сама и Клемансо је са тешким срцем морао напустити идеју о левој обали Рајне. Вилсон одобрава 20 априла да савезници остану петнаест година у Немачкој са својим војскама, а 22 априла и Лојд Џорџ даје свој пристанак. Сложили су се да се овај рок може продужити ако би јемства, при крају рока, била сматрана као недовољна, и да савезници могу окупирати поново немачку област ако Немачка не буде платила отштету.

Ово решење, донесено са толико тешкоћа није задовољило ни Велику Британију ни Француску. Фош се жалио што је остављено тако кратко време и говорио је: „У чијим је рукама Рајна у тима је и Немачка, а ако ми нисмо на Рајни ми смо изгубили све." И Лојд Џорџ је био незадовољан, а кад је чуо шта Немци говоре о условима за мир, жалио се што се дао убедити. Лојд Џорџ је два пута тражио мишљење своје владе и британских делегата, и сви су били једнодушни да је требало понудити или окупацију или гарантни Уговор. „Ја не оптужујем вас, говорио је Лојд Џорџ Клемансоу, ја себе оптужујем што сам сувише брзо попустио пред вашим аргументима. Ако продужите ја ћу морати изнети ствар пред Доњи дом." Клемансо је одговорио да он неће да се враћа на ствар, да ће и он изаћи пред народно представништво па ако треба и да дадне оставку владе. Лојд Џорџ најзад попушта. Фошов преглед о војној управи у Порајњу се одбацује, а ствара се грађанска рајнска комисија.

Сарски угљени мајдани

Енглези су се противили сталној окупацији леве обале Рајне, а Американци анексији Сарске долине. Кад је Вилсон рекао на седници Клемансоу да он не може пристајати ни на одвајање леве обале

Рајне ни на анексију Сарске долине, Клемансо га је назвао Немчурем и напустио је одмах седницу. Француски захтев да им се да Сарска област одређена 1814 а одбивена 1815, одбили су Англо-саксонци, те је био повучен. Сви су се сложили да им треба дати Сарски угаљ, јер угљени рудници француски нису радили; само, Лојд Џорџ је пристајао да се Сарској области да аутономија под француском заштитом а Вилсон је био за то да се Французима отуда да онолико угља колико су изгубили. Французи мудро одбију анексију једне немачке области и предложе нарочити режим, нарочиту политичку организацију за ову област. У област су ушла угљена поља. Решење је било средње; образована је једна петочлана управна комисија (тројицу поставља Лига народа, једнога становништво, једнога Француска), а после петнаест година народним гласањем требало је одредиги да ли ће се Сарска област спојити са Француском, или са Немачком или ће остати сам режим. Немачка је имала, у крајњем случају, платити Француској процењену вредност рудника у томе часу.

Суђење кајзеру

Држање британске делегације у питању леве обале Рајне и Сарске области, њено држање у два три друга питања је изгледало строго ако не и осветничко. Лојд Џорџ је на изборима говорио да ће се судити кајзеру; и противу мишљења Северне Америке и Јапана, као и неодобравања генерала Боте и Смеца, тражена је екстрадиција кајзера од Холандије, уосталом узалуд. Северној Америци, која није за себе ништа тражила изгледало је да Велика Британија сувише много тражи на рачун оштете, Четрнаест тачака Вилсонових садржали су и „рестаурисање“ окупираних крајева; а у ноти од 5 новембра, на основу које је Немачка положила оружје, говори се о „оштети за сваку штету која је почињена грађанству и његовом иметку у савезним земљама од стране немачкога напада на суву, на мору или из ваздуха.“ Енглези и Французи су непрестано говорили да су Немци криви и одговорни за све трошкове учињене за ратовање. Клемансо је изја-

вио ма колико суму стручни људи одредили за репарације, она ипак неће задовољити Французе; а Лојд Џорџ је говорио да ће морати пасти ако се сума за репарације одреди. Америчка делегација је била сва за то да се определи једна сума како би се повратио ред и Немци охрабрили да раде. Лорд Џорџ и Клемансо нису хтели да чују ништа о томе ни од својих ни од туђих.

Око репарација

Питање о томе шта се има сматрати и убројати у категорију репарација дуже се претресало. Американи су тврдили да у репарације не може нико убрајати штету која је ратом учињена цивилном становништву, а Енглези су бранили супротно мишљење. Вилсон је по повратку из Америке одговарао: „Убрајање ратних трошкова не слаже се с оним што смо раније рекли нашим непријатељима и не може се поштено говорећи, изменити зато што смо победиоци.“ Британски делегати су тражили ове репарације и за то што штета коју су починили аероплани и подморнице није била велика и зато што је у очи избора за Доњи дом Лојд Џорџ био обећао да ће Немци све платити па су га 370 чланова Доњега Дома у часу дискусије о репарацијама опоменули на ово његово обећање. „Наши бирачи су очекивали да ће први акт британске делегације бити, као што сте ви у својим изборним говорима обећавали, предлог потпунога закона и принуда Немаца да признају дуг.“ На ово је Лојд Џорџ одговорио да ће влада одржати све што је обећала. У половини априла Лојд Џорџ одлеће у Енглеску, и том приликом нападне лорда Нортклифа, верујући да је он подстрекао ону депешу и водио кроз „Тајмс“ и „Дејли Мел“ оштру борбу против њега. Спор око енглеско-америчкога мишљења завршио се једним средњим решењем између онога што је у условима о примирју било и онога што се подразумевало под ратним трошковима и пензијама и неким другим накнадама. Вилсон је пристао после формуле коју је дао британски делегат тражећи у року од две године једну милиарду оштете, са тим да изради нарочити репа-

рациони план једна међусавезничка репарациона комисија.

Спор око Ријеке

За решење питања о Ријеци, о Шантунгу и о Пољској биле су исте тешкоће као и за решавање питања о левој обали Рајне, о Сари и о репарацијама. Тајним уговором од 1915 Италији је, противно очигледно начелу самоопредељења, признато право на Далмацију; Италија је сад тражила „своје право“ и на Ријеку са предграђем Сушаком у име начела самоопредељења, и ако су Италијани овде били у мањини. Делегати Енглеске и Француске, и ако су били готови да испуне обвезе из Уговора од 1915, ипак су саветовали Италији да се одрече Далмације, додавши да неће моћи добити Ријеку ако чврсто остане у питању Далмације. Убеђен да ће се Италиани, примивши његових Четрнаест тачака, морати одрећи свих захтева који се не слажу са њима, Вилсон, кога су Срби узели за судију у спору с Италијом, а Италиани га са неповерењем гледали, тражио је да се Југословенима да ефективни излаз на море. Сви амерички напори да се Италиани и Југословени, љуто завађени, споразумеју, нису успевали пуковнику Хаусу; при крају априла, кад су Немци већ требали да дођу у Париз, Орландо затражи да се питање, и ако није било у вези са уговором о миру са Немцима, одмах расправи. Узалуд су га његова три велика друга преклињала да причека на решење тога питања после решења са Немачком, тражећи да и Италија потпише уговор са Немачком У Савету велике четворице су настале дуге препирке али без успеха; нити је Вилсон хтео попуштати, нити Орландо.

Вилсон је 20 априла прочитао Клемансоу и Лојду Џорџу један мемоар који је намеравао објавити ако Италиани одбаце његов компромисни предлог. Мир мора бити на темељу извесних дефинитивних начела. „Ако та начела, писано је у меморандуму, буду примљена, Ријека мора служити као излазиште и улазиште за трговину, не Италије, него Мађарске, Чешке, Румуније и држава словенске групе. Ако бисмо Ријеку дали Италији створиће се осећање да смо намерно ово пристаниште, кроз које све ове државе имају свој приступ у Средоземно море, предали једној Сили и ако оно није саставни део њене територије, а владање Италије над њом сматраће се увек као туђе, не домаће. Овде није питање интереса него права народа, а изнад свега право света на мир и на решења интереса како би мир био сигуран. За та и само за та начела је Америка ратовала и на темељу њих може пристати да прави мир. Америка се нада и верује да ће и народ у Италији тражити да се на таквим начелима гради мир.“ Клемансо и Лојд Џорџ су одобравали овај мемоар, и Вилсон је разумео да одобравају његово објављивање. Даље препирке у седницама Велике Четворице и у једној седници у којој су учествовали и министри иностраних дела нису донели никакве резултате; и Орландо ће, најзад, послати поруку да неће учествовати у даљим седницама докле се не реши питање о Ријеци како Италија хоће. Вилсон објави у штампи своја излагања. Истога вечера италијанска делегација објави да ће сутра напустити Париз, а Орландо објави свој одговор. Орландо се жали на тврђење којим председник Вилсон двоји народ од његове владе као да би један слободан народ пристао да стоји под нечијим јармом. Тврђење Вилсоново да Италија тражећи Ријеку крши начела слободе и правде, није тачно, јер је Ријека стара италианска варош и баш Вилсон крши њено право. „А зар се може казати да је претеран захтев Италиана кад траже далматинску обалу, тај бедем Италије кроз векове. Зашто се баш италианска стремљења сумњиче и обележавају као империалистичка грамзљивост?“ Лојд Џорџ је покушао да задржи Орланда, али Вилсоново изоловање је направило буру повике, и Орландо је морао поћи у Рим. У Риму су га с одушевљењем дочекали, а и парламенат га је добро примио. Три остала велика делегата га позову да се врати и Орландо се вратио после три дана. Решење Ријечкога питања је остало нерешено, одложено на неодређено време.

Вилсон против Орланда

Поступак италианске делегације оставио је трага на питању Шантунга. Као што је улазак Италије у рат био купљен обећањем северне Далмације, тако је и Јапану обећано у фебруару 1917 од стране Енглеске, Русије, Француске и Италије, право на наслеђе немачких насеобина на Далеком Истоку. Вилсон није хтео да призна Јапану ово тајно обећање о коме је у Паризу сазнао. Вилсон је био на страни Китаја, који је преко свога делегата Велингтона Ку, тражио да се сва обећања дата у нужди одбаце. Не бих веровао да ће бити тешкоће пре него сам дошао овде, телеграфише председник Вилсон 25 априла у Вашингтон, а његов пријатељ, адмирал Грезон изјављује да су ово за председника и физички и морално тешки дани. Јапанци стадоше претити да ће напустити Конференцију ако им се не допусти да задрже Шантунг. Лансинг је мислио да су то голе претње, па је и америчка делегација мислила да напусти посао у знак протеста. Вилсон је веровао да ће Лига народа пропасти ако уговор не потпишу Јапан и Италија, а с друге стране опет био је на муци јер је усмено обећао да полуострво Шантунг врати у пуну власт Китају, задржавајући само привредне повластице дате Немачкој и један комад територије у Цингтау. А сад је требало дати Јапану по уговору права Немачке, ма да усмена обећања америчкога изасланства нису многи од Вилсонових сугрђана високо ценили. „Од свих важних одлука конференције ниједна га није толико забрањивала нити мање задовољавала од ове. Ниједан од проблема на које је наишао у Паризу, макар колико да су били сви озбиљни, није лично Вилсону био тежи него овај.“ А ниједан као баш овај, то можемо ми додати, нису његови политички противници употребили као опасније оружје противу устава Лиге народа и Вилсона.

Јапан и Шантунг

Ни у питању Ријеке ни у питању Шантунга Вилсона нису људски помагали Енглези; Лојд Џорџ је, опет, сам ратовао противу екстравагантних пољских захтева. Пољска, говорио је француски министар спољних послова Пишон, гледајући на Берлин,

Пољски захтеви

мора бити „велика и јака, врло јака“, мислећи да ће њена јачина одговарати њеној величини. Међусавезничка комисија је хтела да преда Пољској целу Познањску и западну Пруску, које су области некад сачињавале краљевину Пољску, а тако исто и обе обале Висле и Данциг са облашћу Маријенвердер за контролу железнице од Данцига до Варшаве; осим тога одређивала је плебисцит за протестантске Пољаке у Аленштајну. Комисија је предлагала да се Пољској преда и већи део горње Шлеске која није била пољска већ више векова. Лојд Џорџ се озбиљно противио да два милиона Немаца дође под Пољску; али уређен је плебисцит у Маријенвердеру, од Данцига створена слободна државица под контролом Лиге народа, с тим да буде царински и дипломатски под Пољском. Пољска је добила право да се служи сместиштима на обали, реком и железницом.

Немачки делегати су стигли у Версаљ 29 априла а предат им је текст уговора 7 маја у Тријанон-Палас Хотелу. Сукоб, изјавио је Клеманско кратко приликом отварања седнице, сувише је скупо стао победиоце те су морали предузети све потребне мере да мир буде трајан. Примајући велику свеску хартије у којој су били исписани услови мира, немачки делегат Брокдорф Ранцау, немачки министар иностраних дела, прочитао је једну изјаву одбијајући од Немачке сву одговорност за рат. Вилсон је желео да се услови уговора о миру претресају усмено на седницама, али Клемансо, кога је, после извесноога колебања, помогао Лојд Џорџ, тражио је да се све писменим путем извршује. Немачка делегација је слала Савету четворице многе мемоаре, износећи између осталога како немачки народ, после губитака толиких територија, угља и гвожђа, неће бити у стању да плати велику отштету, неће моћи живети. Немачки контра-предлози били су готови 29 априла. У своме одговору Немци тврде да су начела на основу којих су они положили оружје повређена; да је нова немачка влада скроз демократска; да се гори услови за мир не би поставили ни једној империалистичкој влади; да

Немци у Версаљу

Немачка може извршити тражене обвезе ако задржи горњу Шлеску; да би примила плебисцит у Алзасу и Лорен под контролом неутралних лица; да би ушла одмах у Лигу народа али са једнаким правима; да редукција оружања треба да буде општа а не једнострана. Немци су одбили одвајање Данцига као замену за уступање Мемела, а тражили су да задрже колоније и то под мандатом.

Немачки одговор је Клемансоа само још више учврстио у захтевима, а Лојда Џорџа толико узбудио да је позвао све важније чланове владе на саветовање у Париз; ови су као и он били наклоњени за умереност. И сад оно што је А. Тардије назвао „друга и најгора криза" почиње. „То су били страшни дани. Лојд Џорџ се бринуо шта ће бити ако они одбију да потпишу или ако у Немачкој буде какве кризе. У свима питањима — разоружања, окупација, репарација, Данцига, горње Шлеске, — он је предлагао немогуће уступке, извињавао се што ради тако доцкан, говорио је да ће питати Народно представништво. Наши (француски) захтеви ће обесхрабрити владу те се неће наћи нико да потпише. Мир мора бити потписан. Ми не можемо остати у положају који нити је мир нити је рат. Ако Француска то хоће, може. Изгледало да ће двомесечни рад пропасти." Клемансо је на ово Лојд Џорџово излагање одговарао да он зна боље Немце, и да их уступке могу само охрабрити да се још више противе а савезнике ће лишити њихових права. Клемансо је са потсмехом говорио како британско јавно мнење не пребацује својој влади што је Немачка Енглеској предала њене колоније и ратну морнарицу. Иако је америчка делегација била на страни британског првог министра ипак је Вилсон, колико год да му се журило да се Уговор потпише, желео да се не измене основне одредбе, те није много настојавао да се финансиски услови, како је тражила америчка делегација, мењају. Лојд Џорџ није могао, без његове помоћи, добити што је хтео. „Разум је победио, пише А. Тардије, те и његове измене и допуне, једна по једна одоше." У одговору Велике четворице предатом

Пред крај

Немцима 16 јуна, било је знатних измена. Одобрено је народно гласање у горњој Шлеској; источна граница Немачке је нешто измењена, саобраћај с источном Пруском је побољшан; редукција војске је одложена; репарациона плаћања су имала бити утврђена у договору са једном немачком комисијом. Без ових промена не би првобитне услове ниједна немачка влада примила, а немачки делегати су били у већини склони да не потписују поднете услове. Немачка влада је подељена на двоје; али Ерцбергер добије већину од народне скупштине у Вајмару, Шајдеман даје оставку, а на његово место долази влада са мандатом да потпише уговор о миру. У томе часу Немци потапају своје ратне бродове у енглеским водама (у Скапафло) и тиме скидају са дневног реда једно мучно питање, али доводе до љутње савезнике. Немци покушавају још последњи пут да уклоне из текста два члана уговора о миру, онај о предавању кајзера и других криваца и онај о одговорности Немачке за рат; ово су савезници одбили одлучно и тражили да се уговор без одлагања прими. Велика четворица су оставили Немцима рок до 23 јуна, до 7 сахата увече, за потпис; око 5 сахата по подне тога дана дошао је извештај да Немачка прима. А 28 јуна су Немци и сви савезници, сем Китаја, у дворани огледала у Версаљу на истом месту где су Немци пре пола века гордо прогласили Немачку царевином, потписали уговор о миру. Тога истога историскога дана потписали су Лојд Џорџ и Балфур, Клемансо и Пишон, гарантни уговор противу неизазванога напада Немачке на Француску како су Енглези обећали у накнаду за напуштање идеје о одвајању леве обале Рајне; сличну ствар је потписао и Вилсон.

Уговор је потписан

Уговор са Немачком је имао ове главне одредбе. На западу је Немачка уступила Француској Алзас и Лорен а Белгији пруски Морсне, Ипен и Малмеди. Овде је требало после предаје Белгији да се изврши плебисцит. Долина реке Саре (Сарска област) предата је на петнаест година; Луксембург је изашао из царинског савеза а лева обала Рајне је имала бити демилитаризована. Северни и средњи Шлезвиг требали су да

путем народног гласања одреде куда ће, у Немачку или у Данску. Најстрашније територијалне жртве су учињене на истоку; већи део покрајина Познања и западне Пруске уступљен је Пољској. За горњу Шлеску је одређен плебисцит. Данциг је имао постати слободно пристаниште под заштитом Лиге народа а у царинском савезу са Пољском. Источна Пруска је одвојена од остале Немачке, а плебисцит је имао да реши судбину јужне и источне крајине. Мемел и округи око њега предати су савезницима. Немачке колоније су раздељене, све, међу победиоце, као мандаторе Лиге народа. Немачка југо-западна Африка постаје саставни део Јужно-афричке Уније, немачка источна Африка одлази Великој Британији, која уступа Белгији један мали али добро насељени део на северо-западу на граници државе Конго. Француска је добила готово цео Камерун и Тоголанд. Немачке насеобине у Тихом Океану су подељене између Јапана и Велике Британије; Јапан доби северно од екватора а Енглеска јужно од њега. Самоа оде Њу Зеланду, а остало Аустралији сем острва Науру које припада Великој Британији.

Немачка је морала да се разоружава већ и по условима из примирја; уговор о миру је тражио даље разоружање. У марту 1920 војска је требала да буде сведена на број од 100.000, а војници би имали да служе дванаест година. Генерални штаб се мора укинути. Тешка артиљерија је забрањена, а број лаких топова и муниције ограничен. Леву обалу Рајне, педесет километара у дубину, требало је демилитаризовати. Ратна морнарица је сведена на шест ратних бродова, шест лаких крстарица, дванаест разорача, дванаест торпедњача, са 15.000 добровољаца. Подморнице су укинуте, рушење утврђења у Балтичком Мору као и демилитаризација Хелголанда су такође обавезни. Немачка, даље, није смела имати војничких аероплана и дирижабла. Целокупну ратну отштету је требало да утврди до 1 маја 1921 једна међународна репарациона комисија; до тога дана Немачка је требала да плати једну милијарду златних марака, а остало у току од тридесет година. Немачка је морала предати све трго-

Разоружање Немачке

вачке бродове преко 1600 тона, половину од бродова између 1600 и 800 тона, једну четвртину рибарских бродова, и да изгради годишње за пет година по 200.000 тона трговачког бродовља. За десет година је требало давати Француској велике количине угља. Немачка је плаћала издржавање окупационе војске, није смела за пет година дизати против савезничке робе царине и морала је пристати да распрода своја имања изван Немачке — у савезним земљама. Килски канал је приступачан свима ратним и трговачким бродовима свих народа, немачке реке су интернационализоване, а Кел према Штрасбургу је имао бити под француском контролом. Кајзеру су имали судити представници пет великих сила, а осталима који су учинили злочине противу ратнога права и обичаја, специални војни судови. Као залогу за извршење обвеза савезне трупе су имале окупирати један део немачких територија и главне улазе у Немачку на Рајни за петнаест година; евакуација се имала вршити постепено и сразмерно извршеним обвезама и исплаћивању ратне отштете. Ако Немачка не би извршила своје обавезе о репарацијама, за време или после петнаест година, опет би биле окупиране исте немачке покрајине.

Лојд Џорџ 3 јула у Доњем дому износи уговор на одобрење и говори овако: Одредбе уговора су страшне али праведне, све нове територијалне границе се сматрају као репарације. Они што су тајно спремали овај рат, као и они што су повредили ратне законе, морају бити кажњени, не ради освете, него да се дâ пример да ће злочинца постићи казна; кајзеру ће се судити у Лондону. Немачка нација треба да се казни, јер је одобравала рад својим господарима. Лојд Џорџ чика свакога да му покаже један једини члан из уговора који не одговара правди и поштењу. Енглеско-француски гарантни уговор, додаје Лојд Џорџ, јесте прво јемство за мир, и обвезује Енглеску само на случај неизазваног рата. Окупација немачких покрајина јесте друго јемство за мир. Лига народа је највећа гарантија; али и она неће вредети ако иза ње не стоје јаке државе да спрече нападе.

Јемства за мир

Овакво мишљење нису сви чланови англосаксонске нације делили са Лојд Џорџом. Амерички министар спољних послова назвао је услове овога мира као „неизмерно тешке и понижавајуће, а неки му изгледају и неизвршљиви." А енглески делегат министарства финансија Кинс у знак протеста противу онаквога решења репарационога питања даје оставку и пише књигу, коју чита цео свет а у њој он напада „Картагенски мир" (види „Економске последице рата"). Разочарање, које су осећале делегације и енглеска и америчка, мир за који су дате толике жртве, нашло је потресни израз у отвореном писму упућеном Вилсону од стране његовога помагача г. Булита. Писмо је оставка, а штампано је кад је Версаљски уговор о миру објављен: „Ја сам био један од оних милиона који су веровали слепо у ваше вођство и мислио сам да ћете примити само сталан мир заснован на несебичној и несумњивој правди. Међутим, наша влада је пристала да се страдајући народи предаду новим робовањима, потчињености и распарчавањима. Добро је познато да сте ви лично били противни највећем делу неправедних решења и да сте их само под притиском прихватали. Али, да сте се ви отворено и јавно, а не између четири зида, борили за наш мир, ви бисте за собом имали јавно мнење читавога света. Ја жалим што нисте ишли до краја у борби и што сте веровали тако мало у милионе људи какав сам ја који су вам веровали."

У Француској нису били задовољни. Уговор је био примљен без одушевљења зато што није анектирана Сарска област и што није одвојена лева обала Рајне од Немачке. И ако је, како је А. Тардије са правом тврдио, француско мишљење за мир на Конференцији у Паризу било преовлађивало, Бетман Холвег је говорио из душе свих Немаца када је казао у својим меморарима да свет није никад страшнијега уговора видео за поробљавање побеђених.

„Ја сам потписао уговор — писао је генерал Смец и тиме дао израза мешовитом расположењу које су о уговору имали мислени људи, — не зато што сам га сматрао као задовољавајући, него зато што је требало учинити крај рату. Ми нисмо закључили стварни мир

за којим су народи жудили. Рад на стварању мира почеће тек онда кад се учини крај разорној страсти која пустоши Европу скоро пет година. Обећање новога живота, победа великих људских идеала за које су народи давали крв и имање нештедимице, испуњење њихових тежња за новим међународним поретком, нису уписани у уговору и неће наћи места у уговорима. Ново срце мора бити дато не само нашим непријатељима него и нама самима. Само нови дух племенитости и човечности, рођен у срцима народа у овоме великоме часу заједничкога страдања и жалости, може исцелити ране задане телу хришћанства."

Чим је потписан мир, Лојд Џорџ и председник Вилсон напустише Париз. Балфур и Лансинг остадоше да довршe уговоре са другим ратујућим савезницима Немачке који су се предали без икаквих услова. Уговор с Аустријом је био у непотпуноме облику предат 2 јуна канцелару Д-р Ренеру; а кад су аустриски делегати изјавили да Аустрија не може извршити економске одредбе, предат им је други дотерани уговор 20 јула. И тек у септембру у Сен-Жермену је потписан тај уговор. Хапсбуршка монархија је пресла на комаде још док је беснео рат; победиоци су имали да региструју свршене чинове. Аустрија је признала независност Чехо-Словачке, Југославије, Пољске и Мађарске, од којих је свака примила обвезну заштиту националних мањина. Источна Галиција била је предата савезницима, а Трентин, јужни Тирол, Трст и Истра Италији; војска је сведена на 30.000 војника, морнарица и ваздухопловни парк су укинути. Аустрија је морала предати ратне кривце, плаћати репарације за тридесет година и то почевши од 1921. Сва трговачка морнарица са другим стварима у натури и у новцу морала се предати пре тога рока. Национална уметничка дела нису се могла отуђивати пре навршених двадесет година. Предратне народне дугове Аустрија је делила са новим државама. Дунав се имао интернационализовати а Аустрији се имао дати несметани пролаз до Јадранскога Мора. Осим тога, Аустрији је било забра-

Сен Жерменски уговор

њено уједињење са Немачком без пристанка Лиге народа; а како је Француска била противу тога уједињења, решење Савета Лиге народа о томе морало је бити донесено једногласно, дакле излаз из немогуће ситуације био је унапред сатрвен. Отсечена од мора, забрањено уједињење са Немачком, у немогућности да купује угаљ у Чехо-Словачкој а житарице у Мађарској, преоптерећена са два милиона више становника него што може издржати, мала република је пуштена у живот са изгледом да лагано и у мукама умире.

Нејским уговором, потписаним 27 новембра 1919 Бугарска, у коју долази на престо Борис на место свога дискредитованога оца, и где Александар Стамболиски долази право из затвора на владу, отсечена је од Белога Мора, принуђена је да уступи Југославији Струмицу. Бугарска је оптерећена да плати деведесет милиона (90,000.000 марака, две и по милиарде златних франака) и да сведе војску на 20.000 људи.

Тријанонским уговором, потписаним 4 јуна 1920, Мађарска република, у којој су кратко време владали бољшевици а одмах за тим бела реакција, сведена је на нешто више од трећине старе територије и становништва.

Ликвидирање Турске је било одложено докле се не види хоће ли Сједињене Америчке Државе примити мандат за Јерменску. Севрски уговор потписан 10 августа 1920 остављао је Отоманској царевини само један комад земље у Европи а већи део Мале Азије и није био ратификован, захваљујући одлучном противљењу владе Мустафа Кемала у Ангори, нерасположењу муслимана у Индији и повратку краља Константина у Грчку из изгнанства. Али, то не смета Великој Британији да задржи као мандатор Месопотамију и Палестину; овој последњој Балфур је у име владе обећао још 1917 да ће бити „народна кућа" за Јевреје.

Да је неки човек склопио 1914 очи а отворио их 1919, он би једва познао Европу у којој се родио. Немачка је република, кајзер и кронпринц у изгнанству,

на челу председник социјалист, ратна морнарица на дну мора, а Алзас и Лорен у рукама Француске. Руски цар и његова породица побивени, а комунистички диктатор из Кремља влада остацима руске царевине. Поноси Хапсбуршка царевина раздробљена, а њен последњи цар у изгнанству у Швајцарској. Из гробова васкрсле Пољска, Чешка, Литванска; Финска је слободна. Србија израсла у Југославију као „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца". Црне Горе је нестало. Мађарска преполовљена, Румунија удвојена. Италија у Трсту, Грчка у Смирни, Француска у Дамаску, Велика Британија у Јерусалиму и у Багдаду. Од Турске остала само једна сенка према оној што је некад била. Равнотеже сила нема више. Француска је господар на копну, а Велика Британија на мору. Тројни савез и Тројни споразум покопани. У новоме свету из кога су бура и трусови почупали граничне стубове, почетак мудрости јесте да је опстанак европске цивилизације везан за животну способност и ауторитет Лиге народа у којој се под њеним окриљем налазе и победиоци и побеђени.

Нова Европа

Литература: H. Temperley: History of Peace Conference at Paris; A. Tardieu: La Paix; Col. House & Seymour: What Really Happened at Paris; Lansing: The Peace Negotiations: Hanotaux: Le Traité de la Paix; Dillon: The Peace Conference; Wilson Harris: The Peace in the Making; Bartlett: Behind the Scenes of the Peace Conference; Rothbart: Die grossen Vier am Werk; Thompson: The Peace Conference; Day by Day; Hankey: Diplomacy by Conference; Isaïah Bowmann: What Really Happened at Paris; Keynes: The Economic Consequence of the War; R. G. Levy: La Juste Paix; Materialien betreffend die Friedens Verhandlungen.

РЕГИСТАР

Абас-паша, кедив од Египта, (в. Претходна реч)

Абдул Азис, султан од Марока, стр. 301

Абдул Хамид, султан Отоманске империје, стр. 9, 11, 17, 205
- признао је кнеза Фердинанда за гувернера у источној Румелији, стр. 128
- именује комисију за јерменске ствари, стр. 197
- прима хришћанина за гувернера Крита, стр. 206
- верује Немачкој, стр. 179
- и цариградски покољ 1896. стр. 200
- противу реформнога плана, стр. 17, 199
- објављује рат Грчкој, стр. 208
- прима фебруарски реформни план, стр. 197
- пријатељ са кајзером, стр. 212
- гарантује устав од 1876 године, стр. 345
- и покољ од 1895, стр. 178, 179, 200
- мобилише војску на грчкој граници, стр. 207, 208
- шаље Силама ноту, стр. 17
- не пристаје на принца Ђорђа за гувернера, стр. 213
- наређује обуставу пријатељстава, стр. 210
- и посредовање сила за Грчку, стр. 209
- попушта Силама, стр. 210
- обећава реформе, стр. 16, 17, 18
- одбија да повуче трупе из Крита, стр. 210, 211
- одбацује реформни план лорда Кимберлеја, стр. 197
- потврђује реформни план, 16
- побеђује В. Британију, стр. 16, 18, 19
- и нови британски план, стр. 16, 17
- и јерменски покољи, стр. 196, 197, 200

Абдурахман: проглашава себе за емира у Авганистану стр. 22

Абисинија: Италија тражи протекторат над њом, 235,, 236
- туче Италију код Адове, 236
- Родова мисија, стр. 240

Агадир: догађај са Пантером, стр. 397

Аксаков, Иван, стр. 32, 134 и др.

Албанија: стр. 178, 179, 514

Алберт: краљ Белгије (в. светски рат)

Алеко-паша: гувернер источне Румелије 1879, стр. 6
Александер Батенберг: кнез бугарски, стр. 1, 3, 4, 5
гувернер источне Румелије 95
опире се руској мешању, стр. 5
и конференција амбасадора, стр. 9
и Пловдивски превратстр. 94
Александар II, руски цар: стр. 20
прима 1878 уговор, стр. 1, 2
признаје аустро-немачки савез, стр. 30
тражи немачко-руски савез 30
одобрава предлог о таквоме савезу 39, 40
убиство 41
сретање са Вилхелмом I у Александрову 30
и Берлински уговор 20
и краљица Викторија 22
Александар III руски стр. 1, 41, 43, 105, 135, 136, 137, 140
ступа на престо 41
одобрава војну конвенцију 149, 154
незадовољан Француском 140, 143
неуспех његове политике у Бугарској 40, 41
тражи сарадњу са Немачком 114, 145
и војна конвенција 153
позив на савез са Француском 144, 145, 146
отказује обавезе из Берлинског уговора о Батуму 101
у Данској 116
и немачко одбијање за обнову руско-немачког савеза 145, 167
и франкофили 134
и бугарски фалсификати 116
и руско-немачка трвења 112, 113, 114
Александар: српски (в. Претходна реч)
Александрија, бомбардовање и буна 65, 66
Алепо уговор 12, 206
Алгесирас: акт од 1906, 294—311
услови 309
конференција 308, 309, 310, 311
Аленби: енглески генерал 554
Амбасадорска конференција (Балкан) 427, 428, 429
Андраши: заједнички министар 1, 2
и дела Аустро-Угарске 29, 104
разговара са Бисмарком о двојном савезу 29, 37
напушта Балплац 36
пише Бисмарку 29
предлаже аустро-немачки савез 29
потписује двојни савез 35
и Батемберг 7
и окупација Босне и Херцеговине 1, 15
и аустроугарско-руско супарништво на Балкану 29
Ано́то француски министар иностраних дела: 176, 232
одговара Сер Едварду Грељу 233
поново министар иностраних дела 238

Ано́то: пориче да је Маршанова мисија војничка 238
и добре везе са Немачком 240
и комисија за Нигер 241
и границе у западној Африци 242
и долина Нила 242
и Маршанова мисија 247
А́раби-паша и Египат 61, 62, 63
пораз код Тел-ел-Кебира 68
диже буну у Египту 61
рат против Енглеске 66
Арман: граф преговара за мир
Асквит: енглески шеф владе 500, 515
и ратни циљеви Енглеза 513
Атбара: битка код 251
Атина: 12, 99, 100, 205, 208, 209
Аустро-Угарска: Аустро-немачки савез 27, 28, 29, 31, 32, 37
рђави гласи из Србије: 342, 346, 347, 350, 351, 352, 354, 356
окупација Босне 14, 15
анектира Босну 348
и блокада Грчке 99
и босанско-херцеговачки задаци 15
прима конференцију амбасадора 347
објављује рат Србији
тражи савез с Италијом 51
против Србије 435
и расположење у Европи 352
и тајни уговор са Србијом 54, 55
Немачка помоћ 30, 31, 101, 357
спасава Србију 97
и деоба Маћедоније 337, 338
и Новопазарски Санџак 12, 15
против Русије на Балкану 101, 102, 107, 125, 127, 213
мобилише 459
делимична мобилизација 428
плаћа отштету за Босну и Херцеговину 353
предлог Италији и Енглеској за средоземни споразум 124
не прима предлог Сер Едварда Греја 340, 341
балканска парница са Русијом 102, 103, 105, 226, 127, 213
и тајна конвенција са Румунијом 1883, 55, 56
и захтеви Србије за излаз на Јадран 427
и Србија у Драчу 426
сумња у руско-немачки споразум 38, 39
затеже са Русијом 128, 129
обуставља оружање 365
и Балкански рат 425
и Казабланка 388
и Мирцштешки реформни програм 337, 338
железница у Санџаку 341
сарајевско убиство 447
савез са Немачком и Италијом 53
и ултиматум Србији 450
и њена немоћ 430
и енглески предлог за интервенцију 458
и Француска 301
и источна Румелија 6
и финансиске реформе у Маћедонији 338, 339
руски предлози за накнаду штете 346, 347

Аустро-Угарска: и говор Сер Едварда Греја 342
и конференција у Алгесирасу 309, 310, 311
и енглеско - италијански споразум 128, 129
на Балкану 335
и Балкански савез 421, 422
и Крит 210, 211
и отварање дарданелских мореуза 410, 411
предлог њен за конференцију 353, 354
обнавља Тројни савез 121
и рат Италије у Триполису 409
и светски рат (в. светски рат)
Аустро-немачки савез: разговори, 27, 28—37
Аустро-руски пакт 217
Аустро-српска тајна конвенција 55
Авганистан: 20
Африка: границе 59—92
и енглеско-француско супарништво 59—92
трзавице због деобе 59—92
ширење и деоба 59—92

Багдадска железница 203, 330
разговори о њој 442
енглеско-немачки споразум о њој 442, 443
енглеско-турски споразум о њој 442
Бакстонова мисија на Балкану 491
Балфур: 573, 587, 588
на конференцији мира 559
министар иностраних дела 518
у Америци 523
о кајзеровој посети у Сандренгхену 280
о Судану 237
о Русији и о Авганистану 316
одговара папи на предлоге о миру 535
даје оставку 307
говор у одбору за државну одбрану 363
о буџету за ратну морнарицу стр. 379
и кардинал Гаспари 535, 536
и немачки агенти за мир 536, 537
Балканске државе: 212, 336, 340, 341, 342, 358, 421, 422, 423
и аустро-руска политика 219
и аустро-руско супарништво 101
и мобилизација 424
и аустро-руска сарадња 335
тријумфују 425
и Берлински конгрес 1
Балкански рат:
дејство на европску политику 429, 430
и мир 429
услови за мир 428, 429
свађа међу савезницима 429, 430
Уговор о миру потписује се у Лондону 428, 429
Бардо: Уговор Француско - тунишки о Тунису 49
Баркег, генерал 18, 285, 293
Бартелеми Сен Илер: 11, 48
Батум: 24, 101
Бахр-ел-Газел: 175, 229, 243, 244
Бакег Валентин: 17
Бакер Сер Станард: 562
Белгија: у очи рата 421, 427

Белгија: и њена неутралност 111
и обвеза војна општа 421
и Британија 308
и Француска 231
и река Шелда 420
и велики рат (в. светски рат)
Бенкендорф: руски амбасадор у Лондону 414, 445, 454
и Сер Едвард Грej 444
и енглеско руска конвенција за мора 446
и предлог Русије Турцима 410
Београд: 98, 209
Берхтолд: заједнички министар иностраних дела Аустро-Угарске 346, 347, 348, 354
и његова балканска политика 424
наслеђује Ерентала 421
обнова разговора са Русијом 447
и Сарајевски атентат 449
објављује рат Србији 454
Берлин: конференција 1884, 91
конгрес 1878 1, 16
мисија лорда Халдена 415
Маври у 296
Кригер у 179
Бернсторф: 519
и мир 520
и рат подморница 501, 502
и Вилсонови предлози 522
и Вилсон 502
Бернс: 462
Бертело: 235
Берти: 460
Бетман Холвег: и енглеско - немачки поморски разговори 381
и енглеско-руска поморска конвенција 445
и аустриски предлози за мир 532
канцелар 380
и енглеско посредовање 452
жели преговоре за мир 513
тражи од Енглеске неутралност 455
даје оставку 533
и немачки поморски програм 381
о Италији и Тројноме савезу 409
о руској штампи 441
о мароканском питању 393
не успева у преговорима 417
и Французи у Мароку
о кајзеру 432
и решење Мароканског проблема 407
и ратни брод „Пантер" 397
и услови за мир 586
и Триполитанија 409
и папини предлози за мир 534
и Мароко 406
опомиње Беч 456
опомиње Французе због Марока 287
и Америка, предлог Немачке за мир 522
преговори за поморску конвенцију 381
и лорд Халдан о сурадњи у колонијама 441
и предлози савезника за мир 515
и војни закон 430
и балканске државе 424
и неограничена борба подморницама 520
Бесарабија: 1, 6, 8, 24, 60

Бељанс: Извештаји белгискога посланика у Берлину 397
о кајзеру 433
Биберштајн фон, маршал: 166, 168, 182, 183, 302
у Цариграду 219
и измирење са Енглеском 182
и немачка политика у Трансвалу 181, 182
и Кригеров телеграм 182
Биконсфилд, лорд: 1, 17, 18, 22
дискусија с Русима 38
непријатељевање према Русима 15
разговор са Немачком 38, 161
повраћај са Берлинскога конгреса 1
и Бисмарк 37
и немачка помоћ 38
и бугарско питање 92
Бирилев, адмирал: 325
Бисмарк: 5, 8, 11, 12, 37, 38, 39, 120, 380
и Тирпицов закон о ратној морнарици 192
и аустро-руско супарништво на Балкану 105
аустро-руска затегнутост 127
и неутралност Белгије 112
жалба на руску штампу 105
критикује предају Хелголанда 170
жели Хелиголанд 83
жели политичку сарадњу с Енглеском 38, 39
жели и обећање Енглеза за сарадњу 161
претреса с Андрашијем аустро-немачки савез 28, 29
неповерљив према кајзеровим односима с Енглеском 171
објашњава своју политику 127
одлази 164, 165
и немачке колоније 79
његово неповерење према енглеским министрима 84
и Бугарска 96
о европској политици 107, 108
против Русије 25, 26
кајзер квари његове планове
одговор министру 37
политика Капривија помаже Русију 101
о Египту 68
опомиње Вилхелма II кронпринца 160
и Италија за сарадњу 53, 120
Андрашијево писмо 29
погрешка одавања тајног руско-немачког уговора 168
о Холштајну 166
о спољној политици Немачке царевине 129
о необнављању уговора о реосигурању са Русијом 168
политика према Француској 45, 46
протекторат у југозападној Африци 81
протекторат над Китовим Заливом 81
и Солсбери 117, 118
прима Кригера у Берлину 171
кајзеров извештај о положају у Русији 30
руско-немачки односи 27
љутња на Енглеску што смета Немцима у Пацифику 85

Бисмарк: осигуравање Немачке на случај рата 115
потписује уговор с Аустро-Угарском 41
успех његове бугарске политике 127
и Двојни савез 156
уговор о реосигурању 114
обнова Тројнога савеза 121
руски зајмови 138
руско-немачка трвења 113
о рату 1875 131
боравак у Бечу 33
опомена Русији 127
и Деруледизам 133
и односи с Аустро-Угарском 31
и Италија 50, 119
и Мароко 380
и положај Јевреја у Румунији 8
кнез Хоенлое у Гастајну 32
предлаже савез с Аустро-Угарском 33
руско-немачки споразум 110
споразум Немачке и Русије 39
Бечки уговор 36
и Тројни савез 54
и турско-грчко питање 11
и грчко-турско изравнање спора 12
италијанско-енглески пакт 124
енглеско-португалска конвенција 89
бугарски фалсификати 116
и Камерун 85
и кронпринц 158
и Источно питање 18
и египатско питање 63
и француска анексија Туниса 47
Бисмарк Херберт, син, 82, 86
Хербертова мисија у Лондону о колоницама 135
Билов, кнез, канцелар Немачке 483
и Биберштајн о реформама у Мароку 302
против енглеско-немачкога споразума 254
и Чемберленови предлози Немачкој 252
и сарадња са Немачком 255
пориче постојање ма каквога плана о интервенцији 269
извињење енглеско због „Бундесрата“ 265
објашњава империалну политику Немачке 379
објашњава кајзеров интервју у „Дели Телеграфу“ 272
и његова »Weltpolitik« 191, 379
уздржава се од савеза са Великом Британијом 262
збуњује Чемберлена 261
позива силе да укину чл. XXV Берлинског уговора 356
Кригер жели да посети Берлин 271
брани мароканску политику 306
о Аустро-Угарској и њеној политици у Босни 357
о европској ситуацији 364
о кајзеру у Енглеској 367
о неслагању између кајзера и Солсберија у Ковсу 179
о посети Едварда VII у Берлину 376
говори о Мароку у Рајхстагу 297

Билов: говори о пакту 390
о Тројном споразуму 333
против разоружања 375, 376
притисак на Русију да прими немачке предлоге 356
смета Холштајну 309
наслеђује маршала фон Биберштајна 191
закон о флоти 361
Критско решење 207
и Бјерке 327, 328
забрањује конференцију у Берлину 369
са кајзером у Енглеској 261
опомиње Француске 302
подржава Беч 351
и Јулије Хансен 267
и Капабланка 388, 389
кајзер у Тангеру 297
и разоружање 365
састанак у Ревалу 344
и Новопазарски санџак 341
други закон о флоти 266
дискусија о Тројном савезу 292, 293
Јангцекјански споразум 273
Бизерта: утврђивање 224, 225
Бјерке: цар Никола II и кајзер Вилхелм II састанак 325
пакт 327, 328
одредбе уговора 325
Бјукенен: Сер Џорџ, руски амбасадор у Петрограду 453, 459, 480, 524
Боадефр: генерал 140
мисија у руском генералном штабу 141, 150
потписује руско-француску војну конвенцију 151
Борден: Сер Роберт 559
Босна и Херцеговина: 14, 15, 45, 46, 51, 346
анексија 346
Бота: бурски генерал 559, 587
Боксерски устанак 273
Братијано: Јонел 9
млађи 509, 513, 563
Брест-Литовски уговор 539, 546
Бријан: 537
Бриџ: пуковник 420
Бродрик: 280, 316
Брајс: 569
Брајан: 500
Брокдорф-Ранцау: 581
Броквил: белгиски шеф владе 537
Брусилов: 526
Бугарска: 429
оглашава рат Србији 493
признање 2
и апел Силама 336
аустро-руски спор око Бугарске 133
Русија признаје аутократију у Бугарској 3
потплаћена од Грчке 208
обнова устава 4
објављује Србији рат 97
туче Србију 97
растура македонски комитет
бира Кобурга за краља Бугарске 124
објављује независност 347
придружује се Централним силама 490, 493
измирује се са Русијом 214
не прима руско туторство 3
аустро-руска нота 340
зове Србију у помоћ 422
савезници траже савез са Бугарском 490, 491

Бугарска и источне железнице 354
крај трогодишње кризе 128
уједињење северне Бугарске 94
победа на Кирк-Килису 424
грчко-бугарски дефанзивни савез 422
турско-бугарски споразум 338
и македонски комитет 336
узима источне железнице 348
Букурешт: 97
Булитова мисија у Москви 567, 586
Буланже: његово постајање 109, 110
његова благоглагољивост 137
и криза у Немачкој 112, 113
његова осуда за издајство 136
и самоубиство 112
Буржоа: на II конференцији у Хагу 366, 570
пад његова министарства 237
отвара преговоре поново с Абисинијом 238
и конференција у Алгесирасу 311
и Суданска кампања 237
Бурске републике: 260
Европа је за њих 281
Немце гледају као своје пријатеље 183
предају се Енглезима 267
њихови генерали у Европи 281
Бухер Лотар: о барону Холштајну 166
Бухлава: имање у Моравској где су се састали 1908 Извољски и Ерентал 347
разговори и разне версије о њима 347, 348
Васос: пуковник окупира Крит 206
Велика Британија: прима конференцију за Мароко 305
и користи од савеза са Јапаном 281
и Немачка споразумевају се о Хелголанду и Занзибару 181
именује официре за комисије у Турској 17
покушај да реши грчко-турски споразум 10
држање према Берлинскоме уговору 2—19
аутономија за Грчку 207
разговори о границама са Француском 227
поништај енглеско-конголског уговора 231
колективна заштита Суецкога Канала 67
колониална кооперација са Немачком 441
супарништво у трговини са Немачком 189
споразум с Италијом 123
жалба на утицај Немачке у Трансвалу 180
жели да укине двојну контролу у Египту 68
незадовољна деобом Африке 175
неслагање сила 214
напуштање Фашоде од Француза 247
Француска и Русија се не слажу за рат противу Судана 237
Французи су против Енглеза у долини Нила 239

Велика Британија: Немци у србији 404
Немци одговарају на новелу 418
програм за мир 560
непријатељско осећање противу Италије 409
љутња због Кригеровога телеграма 184
љутња због доласка Пантера у Мароко 471
намере у Мисиру и у Мароку 289
интервенише у Критскоме проблему 205, 206
помаже Јапан 186
средоземни поморски пакт с Италијом и Аустро-Угарском 126
разговори са Француском о Афричком проблему 249
деоба Нове Гвинеје 87
окупира Донголу 237
учествује у рускоме зајму 329
политички односи са Тибетом 316
и протест противу цареве акције у Батуму 101
признаје Румунију за краљевину 9
супарништво са Француском у Тихом Океану 222
супарништво са Русијом у Тибету 314, 315
против обнављања зверстава у Турској 65
тајни уговор о португалским колонијама 255
Русија хвата британске бродове 318
решење западно-афричкога питања 212, 249
и јужно-афрички рат 259
помаже Француску у Алгесирасу 310
неповерење према плановима Русије на далеком истоку 313
пријатељски гледа на Тројни савез 143
енглеско-немачки споразум о Багдаду 442
спор око Манџурије 375
за морнарицу 377, 378
и конференција за мир у Паризу 558, 559
султан њуди управу над Египтом 66
угушивање Боксерске буне 273
Јангцекјански споразум 273, 274
уређење француско-енглеске границе у западној Африци 242, 249
и Авганистан 20, 361, 362
железничка концесија Багдад 382, 383
и нереди у Египту 60
Француска позива Енглеску да се умеша 460, 461
и Гамбетина нота 62
и Немачка око Трансвала 180
и Немачка за поморски споразум 383, 384 итд.
и Јапан 333, 334
и деоба Маћедоније 337, 338
и Ленсдаунов предлог за реформе у Маћедонији 338
Њуфундланд 290
Русија тражи конференцију за Босну 350

Велика Британија и Русија дискутују поморски програм 445
и аустро-угарска објава рата 454, 455
и Јерменски проблем 178
и балкански ратови 425
и блокада Грчке 99, 100
конференција амбасадора у Лондону 427, 428
Конголески споразум 405
и Египатско питање 71
и Фашода 244 итд.
и Французи у Мадагаскару 238, 239
Вилхелма II говор у Тангеру 299
неутрализовање Суецкога Канала 74
и отварање мореуза (Дарданела) 410, 411
и Персиски Залив 314, 315
и руско-јапански рат 317
и Самоа 256
и Тројни споразум 333
и Венецуела 281
Вадингтон: француски министар спољних послова 9, 26, 34, 36, 46, 47
противу свађа руских 132
замењује Деказа 132
и Меконг 226
и турско-грчки разговори 10, 11
и Египат 76
Валдерсе: граф 276
постављање за врховнога заповедника међународне експедиције у Кини 273
сплетке противу Бисмарка 164
Валас: Сер Доналд 328
Венизелос: 215, 422, 490, 494, 511
шеф грчке владе на конференцији за мир 563, 569, 588
Веноста, Висконти: 292, 293
Версаљ: врховни ратни савет 541, 546, 547
Виктор: Емануел III 294
у Рапалу 541
у Паризу 557
и анексија Босне 351
Викторија: енглеска краљица 129
о аустро-угарскоме уговору 39
и руски цар Александар II 22
подржава Бугарску 96, 101
и абдикација Александра Батенберга 101
и мемоари Вилхелма II 269
позива кајзера у Лондон 260
писмо кајзеру 132
почасни пуковник I гардискога коњичкога пука 163
говор у народном претставништву 202
јерменски покољи 199
смрт 272
Вилалобар: шпански министар у Бриселу за време немачке окупације 537
Вилсон: претседник Сједињених Америчких Држава 542, 569
позива на разговоре о миру на конференцији мира 561
прекид односа са Немачком 522
око границе на Рајни 575
објављује рат 523
и немачки предлози за мир 550
и његова политика за мир 558

Вилсон: позива на разговоре о миру 518
напушта Париз 587
о Лиги народа 568, 569
о Лузитанији 500
програм за мир 544 итд.
одговор Аустрији 549
говор у Сенату о миру 521
савезнички услови за мир 553
и Бернсторф о ратним подморницама 501
немачки услови за мир 551
и Велика Британија и подморнице 502
и Јапан 580
устав Лиге народа 572
и питање о Ријеци 578
немачки делегати 581
и неутралност у Сједињеним Америчким Државама 498, 499
и предлог Св. Столице за мир 535
и руски проблем 566
и Сарски угљени рудници 576
Сер Чарлс 17
Сер Риверс 74
Вилхелм (Виљем) I: 5, 26, 27, 30
прима Бечког уговора предлог 34
прима Бечки уговор 34
састанак с Александром II у Александрову 30
повраћај из Александрова и разговор са Бисмарком 31
његова смрт 159
Вилхелм II: цар Немачке 554
ступа на престо Вилхелма I 159
прокламација војсци 160
прокламација морнарици 160
прокламација Немцима 160
и његове амбиције 171
диви се Бисмарку 160
диви се енглеској флоти 174
раставља се од Бисмарка
спрема да завлада у Цариграду 219
напушта уговор са Русијом 167
одговара на писмо Фрање Јосифа I о сарајевском атентату 448
Каприви, канцелар 165
прибојавање од састанка у Ревалу 344
трке у Хамбургу 344
и сахрана Едварда VII 384
у Тангеру 297, 298
у Виндзору 366
у Гилдхолу 366
постаје доктор права 366
Бисмаркове опомене 160
верује у победу 530
честита наследнику енглескога престола за срећно спасење од атентата у Брислу 265
честита Шену за склопљени мароканси уговор са Француском 390
разговор са Ленсдауном 274
неповерење према Француско-руском споразуму 155
прва посета Енглеској 163
пријатељство са султаном Абдул Хамидом 219
спречава интервенцију Француза и Руса 269
мења мишљење 432
његова колонијална политика 380

Вилхелм II: срдачни односи са министром Халданом 364
агресивна политика 177
разговор са Солсберијем о источној политици 179
његови „мемоари“ о рату са Бурима 269
његов говор о годишњици битке код Верта 179
његова туга за смрћу Викторије енглеске краљице 272
његов телеграм Кригеру за успех против Џемсоновог упада 182
посета Енглеској 261
присни односи са Великом Британијом 171, 172
писма фон Јагову за посредовање 456
писмо краљу Едварду VII 276
писмо претседнику Русвелту о мароканском питању 296
писмо Николи II о посети у Виндзору 368
писмо руском цару о политици с Аустро-Угарском 358
писмо цару Николи II о упаду Џемсона у Трансвал 183
писмо Николи II о енглеско-немачком споразуму 252, 253
помирење са Бисмарком 164
одговара савезницима на предлог за мир 516
и Крит 212, 213
и снага немачка на мору 190
и Мароко 296
и чланак у „Биржевија Вједомости“ 440
евакуација Крита 212
разилазак са Бисмарком 164
предлози о дискусији за мир 514
одбија енглеску понуду за посредовање 451
одбија оставку канцелара 417, 418
одбија да прими Кригера 271
говор у Дамаску 220
говор у Карлсруу 300
говор о ратној морнарици Немачке 262, 263
говори о Килскоме Каналу 175, 176
честита победу у Атбари 251
и телеграм цару Николи за руско-немачку сурадњу 320, 321
телеграфише цару због узапћивања немачких бродова 318
захваљује Голуховском за помоћ у Алгесирасу 311
и криза Казабланка 388, 389
руско-немачки уговор и Француска 323
и дискусија о савезу 276
опет у Енглеској 386
посета у Русији 168
посета у Палестини 220
посета у Петрограду 161
посета у Сандрингаму 280
опомиње Едварда VII о завери Руса и Француза противу Велике Британије 270, 271
и Сесил Родес 255, 256
и Чемберленов предлог за енглеско-немачки споразум 251, 252
и разоружање 363
и Хелголанд 168. 169

Вилхелм II и краљ енглески у Кронбергу 370, 371
лорд Халдан разговара о Багдадској железници 369
и лорда Твидмауса писмо о ратној морнарици 369, 370
и говор Артура Лиа 362
и Русвелт о Мароку 297, 298
и Вите, руски министар 326
и конференција у Алгесирасу 308, 309
и Багдадска железница 368
и црноморска флота 318, 319
разговор са „Дели Телеграфом“ 272
уговор у Бјерке 327, 328
и папин нунције 534
и савет у Потсдаму 455, 456
опомиње Николу II у погледу Велике Британије 323
снабдевање угљем руске флоте 323, 324
нацрт руско-немачког уговора о савезу 321
састанак са царем свих Руса у Бјерке 325
и Никола II о капитулацији Русије 359

Вивијани: 517

Вите: 327
омета босфорску заверу 216
о Русији у рату 523
и руски зајам 329
посета Вилхелму II у Ромингену 326
и енглеско-руска конвенција 332
и Хашка конференција 257
и Бјерке 326
и зајам Русије 328

Владимир: велики књаз 139

Волф, Драмонд 6
његова конвенција о Египту 77
у Египту 75, 76
у Цариграду 75

Волф Метерних: немачки посланик 274, 414
и енглеско-немачка утакмица на мору 375, 414
и Сер Едвард Греј 340
супарништво на мору 363

Вулсли: 68

Гамбета: 50, 134, 191
и његова политика у Мисиру 62
и његова нота британској влади 61
противу удруживања са Русијом 132
одлазак са власти 63

Гирс: руски министар иностраних дела 5, 30, 43, 44, 45
обелодањује бугарске фалсификате 116
дискутује војну конвенцију са Француском 149
о руској политици према Бугарској 168
Немци одбијају обнову руско-немачког споразума 167
жели измирење са Бугарима 94
расположење његово према Француској 142
његова болест 151

Гирс: против политике цареве са Батумом 101
и дипломатска сурадња у Турској 146
и Источна Румелија 98
и Катковљеви напади у руској штампи 113
и аустро-руска затегнутост 126
и Буланжеова криза 136
и бугарско уједињење 96
и војничка конвенција 151
и уговор о реосигурању са Немачком 114

Гледстон: 13, 18, 24, 83, 86, 99, 111
оптужује Турску 213
оптужује Абдул Хамида за зверства 6, 199
и лорда Росберија одговор на Ливерпулски говор 204
о поразу Грчке 210
потпора Црној Гори да добије Улцињ 13
о окупацији Египта 228
памфлет о Грчкој 208
и Египат 73
и грчко-турско питање 11
и Уганда 229

Голц, фон дер: немачки генерал у турској војсци 57, 219, 435

Голуховски: гроф, заједнички министар спољних послова Аустро-Угарске 201, 207
о аустро-руском пакту 217
предлог за реформе у Маћедонији 335, 336
и немачки кајзер 311

Гордон: генерал, гувернер Судана 75
његова смрт 75

Горчаков: руски министар иностраних дела 1, 21, 26, 27, 131

Гошен, Сер Едвард: 11, 12, 382, 455, 465

Греви: претседник француске републике 60, 110, 132, 135

Грej, Сер Едвард: министар иностраних дела Велике Британије 340
о Друштву народа као предохрани против рата 513
и декларација од 1895 314
и његове симпатије за персиске националисте 414
у Паризу 444
писмо Николсену о Персиском Заливу 331
о војним пословима 308
о ултиматуму Аустро-Угарске Србији 450, 451
о немачком тражењу неутралности Велике Британије 455, 456
о немачкој ратној морнарици 378
о савезној балканској дипломатији 491
о енглеско-руској поморској конвенцији 445, 446
о француском наступању у Фез 394, 395
о буџету за морнарицу 377
о комисији за Нигер 241
о догађају са „Пантером“ 399
о Ревалској посети 343
о одговору Србије на ултиматум Аустро-Угарске 40
о пројекту за железницу кроз Новопазарски санџак 342

Грај и предлог за посредовање 450
предлаже Немцима посредовање 451
одговара на критику 406
и захтеви Србије за територијалне компензације 416
говори у Доњем дому у очи рата 454, 455
опомена Немачкој 455
и америчка неутралност 502
о кршењу Берлинскога уговора од стране Хабсбуршке монархије 350
и аустро-угарска плаћања за изгубљена крунска добра у Босни 354
П. Камбон предлаже посредовање сила 451
конференција амбасадора 427
Лихновски нуди изнова посредовање 456
и извештај британскога министра војске лорда Халдана о његовој мисији у Берлину 416, 417
и руски захтеви у погледу Техерана 414
и руски предлози Турској 410
и Сазонов 436
и Србија 426
и Шпанија, опасности за њену акцију у Мароку 395
и укидање чл. XXV Берлинског уговора 356, 357
и Балкан 426
и блокада у Северном Мору 498
и Бекстонова мисија 491
и француско-немачки преговори о Мароку 390, 400
депеша силама о маћедонском питању 343
и криза Шустерова 414
Гренвил, лорд: 23, 37
и Бисмарков захтев за Хелголанд 83
и Ангра Пекена 80, 81, 82
и анексија Нове Гвинеје 86
и политика с Египтом 84
и одбијање Италије да сурађује у Египту 67
и предлог о уступању Хелголанда 83
и неутралност Белгије 111
и дужност Енглеске у Египту 87
и грчко-турски споразум 12
и анексија Камеруна од стране Немачке 85
и Судан 71
Грчка: прима аутономију Крита 209
и блокада сила 99, 100
тражи слободу акције 99
тражи накнаду 10
сукоб са Турском око решења питања граница 12
улази у Солун 424
нада се британској помоћи у рату 208
интервенише на Криту 206
посредовање сила за Грчку 209
проглашава неутралност кад Бугари 1915 нападну Србију 495
одриче послушност због евакуације Крита, 208
и аустро-руска нота 340
предлаже Бугарској одбрамбени Савез, 422

Д' Алмодовар: председник конференције у Алгесирасу 308
Д'Анунцио и Ријека 486
Де Курсел: разговор са лордом Кимберлејом, 233, 247
и евакуација Фашоде
Делагоа, залив: 84, 182
немачке лађе у заливу 179, 181
енглески бродови у заливу 183
Делкасе: и Фашода 244, 245
и преговори са Енглеском за уређење питања спорних у Африци 251
и спор енглеско-француски у Египту 243
прати Лубеа у Лондон, 287
жели енглеско-француски споразум, 285
и разговор са Кригером 271
посредује за догађај код Дагер-Банка, 320
признаје Италији тежње у Триполису, 289
одбија конференцију за уговор од 1880, 302
и француска мисија у Фезу, 294
и Килман, енглеско-француски и француско - шпански уговори 297
и кнез Радолин о енглеско-француском уговору 295
и тајни уговори 299
и његов пад 302
Делијанис грчки министар: 98, 99, 206, 209
Депретис, шеф владе у Италији: 46, 47, 52, 124
Дерби, лорд 15-ти: 81, 84
и Бисмаркова срџба 83
и немачка анексија Нове Гвинеје 85
Дерби, лорд 17-ти: министар војске и његова борба за општу војну обвезу 504, 505
Де Селв: министар иностраних дела 396
и догађај са Пантером 397
и француско - немачки разговори у мароканском питању 400
Девоншајр, војвода 251, 273, 277
Дилке Сер Чарлс у *Fortnightly Review* о Белгији 112
Добруџа: 7
границе од 1860, 8
Румунија улази у Добруџу 1878, 8
Донгола: окупације Енглеске 240
намеравана експедиција 235
предложено наступање у Донголу 236
железница јужно од Донголе 237
Дондуков кнез: 3
Драмонд Волф: конвенција 223
Дуферин: лорд, 20, 65, 227, 230, 231
и енглеска окупација Египта 68
и његов пријем као британског посланика у Петрограду 19
мисија у Петрограду 18

Египат: 289
слобода трговине 289
контрола Велике Британије 65, 289

Египат: двојна контрола енглеско-француска 60
финансиске тешкоће 73
и француско - енглески споразум 287
и буна дервиша 236

Едвард VII: у Кронбергу 363
у Ишлу 371
у Килу 296, 362
у Ревалу 343
разговор с Извољским о енглеско - француском споразуму 317
чужи Холштајна 167
говори у Паризу 286
у Берлину 1909 376
и писмо Вилхелма II којим оптужује енглеске министре 276
о посети у Ревалу 344
одговара Николи II о стварима у Јужној Африци 270
атентат на њега у Бриселу докле је био још престолонаследник 265
говори 1908 370
посећује Париз 278, 285
оштро говори о аустро-угарској анексији Босне 350
у Маријенбаду на виђењу са Клемансоом 374
Екардштајн 278
и посета председника Лубеа у Лондону 286, 287
и конференција у Алгесирасу 308
и криза због догађаја у Казабланки 388, 389

Екардштајн: 127, 128, 129, 184, 278
и састанак Хацфелда и Ц. Чемберлена 252
и жалба Едварда VII на држање кајзера Вилхелма II 276
и опасни утицај барона Холштајна 166
и предложени енглеско - јапанско - немачки уговор 276
и посета Вилхелма II у Енглеској 260
и помиње Енглеску да се чува Јулијуса Хансена 267
о захтеву Немачке у погледу Француске и Русије у Европи 268
и инцидент са Бундесратом 265

Ербет: француски посланик у Берлину 96, 133

Енглеско - руска конвенција, као пословна ствар 330
споразум о Персији 331
политика 332

Ерентал: аустро - угарски министар спољних послова 341, 342, 346, 347
приближава се Бугарској 348
о Сер Едварду Греју 343
и француско - немачки пакт 404
задовољан што је Русија попустила 358
и успех његове босанске политике 357

Ерентал и анексија Босне и Херцеговине 346, 348, 349, 350, 351
и споразум са Русијом 353
и Русија споразумевају се око Босне 347
и посета енглескога краља у Ревалу 343
и ново-пазарска железница 1908 године 341, 346
и Србија 352, 359, 354
плаћа накнаду за анектирану Босну 354
његова смрт 409

Енвер-беј: 428, 429, 506, 550

Ерцбергер: 481, 533, 554, 583

Ђорђе V краљ В. Британије и посета кајзера Вилхелма II 387
и посета у Берлину 442
и посета у Паризу 414, 557

Ђорђе I: краљ Грчке, 206, 207

Ђорђе: син краља Грчке 210
гувернер Крита 213
даје оставку 213

Жофр: генерал француски, победилац на Марни 504, 527

Зајимис: гувернер Крита 213

Зеленој: руски генерал 23, 24

Занзибар: 87, 170
протекторат Енглеске 169, 170
кључ источне Африке 169

Западна Африка: 242
споразум са Француском о границама 290
британске концесије 291

Извољски: 425
прима немачке предлоге 355
споразум с Аустро - Угарском 346, 347
и његова љутња на Аустро-Угарску 358
разговара са краљем Едвардом о енглеско-француском и о енглеско-јапанском уговору 317
за тројни споразум 329
у Лондону 350
у Паризу 349
о предложеној амбасадорској конференцији 427
о руској флоти 319
умирује Билова о значају посете у Ревалу 344
као министар у Данској 317
говори у Думи о анексији Босне и Херцеговине 353, 354
после Ламсдорфа 330
и Ерентал разговарају у Бухлави 347, 348
Немачка и анексија 354, 355, 356
и Персиски проблем 330
око разговора у Бухлави, 347, 348
и посета у Ревалу 343, 344
спор око новопазарске железнице 346, 347

Исмаил - паша: кедив од Мисира, 59
збачен са престола 60

Италија: 430
прима укидање члана XXV Берлинскога уговора 356
прима посредовање Енглеске 451
и анти-аустриске демонстрације 351
објављује рат 408

Италија бива тучена у Адови 236
тражи сурађивање са Немачком и Аустро-Угарском 53
тешкоће у Абисинији 187
трвења са Француском 409
краљ Виктор 358
и средземни пакт са Великом Британијом и с Аустро-Угарском 126
уговор о неутралности 51
заузима Масову 235
уговор са Француском 292
на конференцији мира 558, 563, 568, 578, 579, 580, 587
спрема анексију Триполиса 408
и користи од тројнога савеза 123
објављује своју неутралност 466
и њена свађа са Цариградом 408
признање права на Триполис 289, 407
одбија да сурађује са Немачком на случају рата 185
добија пристанак Русије за анектовање 408
докопава се Триполиса 407
и одбрана Суецкога канала 67
у тројном савезу 53, 54
и Аустро-Угарска 121
и аустро-румунски тајни уговор 56
и деоба Маћедоније 338
и конференција у Алгесирасу 310
и јерменско питање 202
и тајни уговори 299
тројни савез 292, 299
Рат светски

Ито: кнез и Русија 279

Јагов: немачки државни секретар за спољне послове 435, 437, 438, 456, 465, 466

Јапан: и уништење боксерске буне у Китају 272, 273
Китај бива тучен 185
непријатељство према Немачкој 185, 186
и китајска предусретљивост за руску флоту у Порт Артуру 187, 188
и хашка конференција 258
и спор око Манџурије 274
и рат са Русијом 319, 322
и објава рата 317
разговори о миру 323, 324
измирење са Русијом 333, 334
и Лига народа 569, 570
и конференција мира 563
противу Немачке 477

Једрене: 429

Јерменска: 195, 196, 197, 198
и покољи Јермена 196

Јангхасбанд: 316

Јакуб хан: 22
абдикација 22

Јангцѐ: споразум 273

Јунгблут: шеф главног белгиског штаба 420, 421

Јужна Африка: спор Немачке и Велике Британије око Јужне Африке 80, 81
немачка поразна погрешка 184
у рату 259, 285 и др.
крај рату 285 итд.
расположење у Француској за време рата бурскога 285

Каироли: италијански министар иностраних дела 46, 48

Кајо, Жозеф, министар француски 39
задовољан конголеским уговором 405
о француско-немачком споразуму у Мароку 390
и безбедност француско-немачких преговора 4003

Калај: заједнички министар финансија Аустро-Угарске и министар за Босну 6, 16

Калноки: заједнички аустро-угарски министар иностраних дела 51, 52, 53, 96, 103, 104, 346
његова балканска политика 104
успех његове политике са Бугарском 128
и руски планови на Блиском Истоку 120
и захтеви Италије од тројнога савеза 121

Калифа: 240
пораз 248
смрт 243

Канбон Жил: француски посланик у Берлину 389, 392, 400
предлог да се прими немачки нацрт споразума 392
разговор са Кидерлен Вехтером о накнадама територијалним у Конгу 400, 405
упутства у погледу Марока и Конга 404
задовољан са Конголеским уговором 405
и криза због догађаја у Казабланки 389
и француско-немачки пакт о Мароку 389
и англо-немачки економски споразум 388
и Бетман Холвег о Мароку 395
и Кидерлен у Кисингену 395
и Кидерлен Вехтер о француским намерама у Мароку 392, 393
и Кидерлен 399
и француска интервенција у Фезу 393
„Пантер“ у мароканским водама 406

Канбон Павле: размена писама са Сер Едвардом Грејом 419
о ултиматуму Аустро-Угарске Србији 450, 451
о посети краља Едварда VII у Паризу 286
замењује барона Курсела 250
потписује са лордом Ленсдаунном тајни уговор од 1904 299
и приближење између Француске и Енглеске 287

Каприви: II канцелар 165, 168, 169, 170
зашто није пристајао да се обнови руско-немачки уговор 168
у Русији са Вилхелмом II 168
одбијање поновнога уговора о реосигурању 169
односи са Русијом 168
одбрана колоніалне политике Немачке 170

Каприви: његов говор о увећању војске 172
за кајзерову енглеско-финску политику 172, 174
његов пад 176
Казабланка: бомбардовање 387
немачки бегунци из страначке легије 388
железница 391
решење кризе због Казабланке 388, 389
Каравелов: 94
Карло: последњи владалац Аустро-Угарске 531, 532
његове наде за мир 531
писмо претседнику Поенкареу 528, 529
тражи тајно примирје од Русије 528
одбија предлог савезника за мир 532
и кнез Сикст од Бурбона као посредник за мир 529
састанак у Хамбургу са Вилхелмом II 529
Карно Сади: председник француске републике 142
орден „св. Андреје 142
Карол: краљ румунски 3, 7, 8, 429, 507
његово писмо кнезу Александру Батенбергу 4
проглас за краља 9
његово држање за време светског рата 507
његова смрт 509
Картум: борба око њега 237, 243, 244
пад његов 244
Касел: Сер Ернест 414
Касини: 328
Кастро: 281
Катков: уредник „Московске Газете“ 25, 98
и Дерулед 134
и његови напади у штампи 116, 117
опомена Гирсова 106
смрт 113
Каулбарс: генерал као намесник Александра II у Софији 103
Кауфман: генерал и гувернер Туркестана 20
Келат: кан, уговор с Енглеском 1876, 20
Керенски: министар правде у Русији 525
министар председник 538
његова пуна власт 525
последњи покушај Русије 526
на конференцији социалиста у Штокхолму 526
обарају га бољшевици 538
Кери: Сер Филип енглески амбасадор у Цариграду: 198, 203, 210
његов реформни предлог 198
протестује противу покоља Јермена у Цариграду 197
и покољи од 1895, 203
Керзон лорд: страховања од Руса у Персији 313
и Тибет 370
поморске демонстрације у Перзиском заливу 370
и уговор у Лахси 316
енглеско - руски уговор 332
проглашење Вилхелма II за почасног доктора 367

Кидерлен Вехтер: 435
као министар иностраних дела Немачке 381
и Мароко 303, 394, 396, 399
и француско наступање у Фез 394
његова политика у Мароку и појава Пантера у мароканским водама 97
разговори са Жил Канбоном о накнадама 399
тражи приступ реци Конго 403
мења своје захтеве после говора лојд Џорџа у Општинском дому 401, 402
споразум са Французима 404
о могућности рата 403
резимира дискусију о Конгу 404
и Казабланка 389
са Жил Камбоном у Кисингену 395
и балканске државе 424
и Балкански рат 325
Кил: канал 155
отварање 175, 176
Кимберле: лорд 197
разговори са Французима 233
реформни програм о Јерменској 198
и француска критика о енглеско-конголеском уговору 230
Килман: и кајзеров говор у Тангеру 298
и Делкасе о енглеско-француским и француско - шпанским уговорима 297
о мисији генерала фон Сандерса 436
о Алзасу и Лорену 537
говор у Рајхстагу 548
уговор у Брест Литовску 539
Китај: допушта улаз руске морнарице у Порт Артур 187, 189
потучен од Јапана 185
и немачки захтеви за накнаду штете за убиство мисионара 188
планови Немачке за деобу Китаја 187
спор око Манџурије
Јангце споразум
у рату са Јапаном 185
Киченер: лорд 475, 482, 496
у Фашоди 243, 244
на Малти 418
победа над Калифом у Атбари 242, 243
улази у Картум 243
о одбрани Персије 332
о Горњем Нилу 240
долази на место лорда Робертса у Јужну Африку 272
и Сесил Родес 255, 256
Клемансо, Жорж: 49, 134, 583
против руског зајма 329
и Извољски 349
и уговор о Конгу 405
тражи да се створи народна војска 374
и врховно командовање 547
и јединство команде 547
на конференцији мира 561
о границама на Рајни 572, 573, 574, 575
репарације и накнада 576
и одговор Немачке на услове мира 582, 583
и спор око Ријеке 579
и немачки делегати 581

Клемансо и сарска угљена пољa стр. 575
и атентат на њега 565
Конго: држава 175
и Стенлејева експедиција 89
Леополд I постаје владалац над Конгом 91
и уговор од 1894 229
поништавање уговора с Енглеском 231
споразум постигнут 405
укратко изведен случај са Конгом 404
Комаров: генерал у Пенџдеху 23, 24
Конгрес берлински 1, 46, 54, 55, 59, 93, 195, 127, 2, 6, 9, 15, 16, 25
Конференција за мир: у Паризу 558
и Др. Нансен за Русију 567
и критика немачкога уговора 586
и немачки одговор на поднети уговор о миру 581, 582
и Немци потписују уговор о миру 583
и Јапан у Шантунгу 580
и уговор у Нејину 588
и уговор у Сен Жермену 588
и Булитова мисија 567
и савет четворице 568
и савет десеторице 569
и устав Лиге народа 569, 570
и устав Лиге народа и мандатима 572
и обвезе у уставу Лиге народа 571
и чланови Лиге народа 570
и делегати за конференцију за мир 559 итд.
и разоружање Немачке 584, 585
и спор око Ријеке 578
и долазак немачких делегата у Версаљ 581, 582
и Лига народа 569
и кратак преглед одредаба уговора о миру 583
и пољски захтеви 580
и предлог за састанак 5
на Принкипу 566
и спор око репарација 577
и спор око границе на Рајни 572, 573
и рајнска комисија 575
и руски проблем 565
и спор око рудника у Сарској долини 575
и измене у уговору о миру 582, 583
Константин: грчки наследник престола 209
грчки краљ 494, 588
Француска и Енглеска скидају га са престола 511, 512
непопустљивост према савезницима 511, 512
Корти и енглеско - италијански споразум 123
Крамарж: на конференцији мира као делегат Чехословачке 563
Кригер: о немачким колонистима у Трансвалу 180, 181
у Европи 271
Вилхелм II га не прима 271
у Паризу 285
одговор на кајзеров телеграм поводом неуспелога упада Др. Џемсона 1827

Кригер: тражи од Немачке да спречи изазивање 181, 182
долази у Берлин 180
и Свазиланд 180, 181
Крипи: Камбонов извештај о разговору у Кисингену 398
преговори о мароканским железницама 395
позива Камбона у Париз 391
и решење о Мароку 391, 392
и помоћ Фезу 394
Криспи: 46, 47, 48, 50, 67
жали се Немачкој на утврђивање Бизерте 225
подржава Бугарску 124
и утврђења Француза у Бизерти 225
пише Солсбériју о Француској и Средоземноме мору 294
његов пад 225
Крит: као аутономна хришћанска држава 12, 213
тражи сједињење са Грчком 206
тешкоће за решење 205, 210, 211
трвења између хришћана и муслимана 206
под грчким гувернерима 205
Крамер: лорд 70, 73, 374
представник В. Британије за Египат 70
о генералу Гордону у Картуму 75
и Сесил Родес 69, 256
и енглеско-француски споразум 287
Кук: Сер Едвард и енглеско-немачки поморски преговори 381, 382, итд.
Лајард: Сер Хенри 11, 16, 17, 18
Лајонс: Лорд 62, 72, 110
Ламсдорф: 287
и уговор од 1905 324
не одобрава уговор у Бјерку 328
предлог за реформе у Маћедонији 335, 336
Французи одбацују разговор о руско - немачком уговору у Бјерку 327
посета у Софији 336
Ланкен: барон 388, 536
Лансинг: 501, 519, 587
о Клемансоу 561
о Јапану 580
о Лојд Џорџу 559
о председнику Вилсону 562
Ласелс: сер Франк 182, 184, 269, 270, 283, 363
Лаутер: сер Џорџ 410
Львов: кнез, шеф коалиционе владе у Русији 525
Ленсдаун: лорд 284
Виндзорски уговор 255
и опструкција Немачке да прави савез 276, 277
разговори са бароном Хајаши о савезу 279, 280
и Манџурија, спор 275
разговор са Вилхелмом II о савезу 275
и немачки захтеви за накнаде у Ј. Африци 275, 276
задовољан са споразумом са Французима 291
потпис тајнога уговора са Камбоном 299
британска политика у Персији 332, 333

Ленсдаун и енглеско гледиште на Персиски Залив 313, 314
прима реформни план 336
и његов маћедонски реформни програм 328
и Венецуелски догађај 281
и Мароко 302
и мароканска мисија у Лондону 288
и тајни уговор од 1905 између два цара 329
и Тибет, његов протест у Русији 315
нацрт реформног програма за европску турску 336, 337
и аустро-руски реформни програм 335, 338
одбија реформни аустро - руски финансиски програм за Маћедонију 339
руско - јапански рат
руско - енглеска конвенција 332
француско - енглески уговор 295
писмо у „Дели Телеграфу“ 542
Љењин: председник совјета 538
Леополд II: белгиски 88, 90, 175
постаје господар државе Конго у Африци 91
и Сесил Родес 255
Летов - Форбек: и немачке колоније у Африци 507
Лига народа: и савезници 517
Немци признају Лигу народа као услов за мир 551
њена улога у установљавању мира 558
највеће конструктивно дело 569
чувар међународнога права и слободе 574
и Данциг 581, 584
јемац за мир, али без јаких држава ништа 582, 585
и Аустрија 588
у новој Европи и у свету 589
Лиотар: командант горње Убанге и Маршанова мисија 238
Литон: лорд 22
вице краљ Индије на место лорда Нортбрука 20
Лихновски: 450, 452
о енглеско - немачкој сурадњи за колоније 441
и предлог Сер Е. Греја за посредовање 458
Ло: Бонар 558
и конференција за мир 559
Ловранс: пуковник у Меки 506
Лобанов: кнез 186, 214
маћедонске реформе 198, 199
не допушта принуду сила над Турском 200
за немешање у турске ствари 202
жели да омете британску политику у Турској 216
Лофтус: лорд, посланик В. Британије у Петрограду 2
Лубе: Емил, председник француске републике 268
и Делкасе 301
у Лондону 287
у Риму 294
Лудвиг: краљ Баварске и његова кореспонденција са Бисмарком 31

Лудендорф: са Хинденбургом код Тланенберга 476, 514, 520, 533, 540, 550
и понуда за мир 548
господар у Немачкој 430
и оставка Бетмана Холвета
после пораза Румуније и Русије
прва офансива код Амијена 548
друга офансива на енглески фронт 546
трећа офансива 547
мора се рат прекинути
његово мишљење за предлог мира
његова оставка 553
Лудериц: у западној Африци 80
и план да се докопа Пондоланда 84, 85.
Лузитанија: Немци потапају 500
Луј: кнез од Батенберга 445, 496

Макензен: 487, 494, 526
Макино: 511
Мак Кена: 377, 378
Макс: 550
Малет 62, 64, 181
Манжен: генерал и мароканска војска 392
Мантајфел: фелдмаршал 30
Манту: професор 568
Мароко: 277, 279
и слобода трговања 290
и француски интереси 289
и француска акција 292
и Немачка 296
и Француска 296
и немачки интереси 288
и предлог о конференцији за Мароко 302
посредовање Русвелта 304, 305
немачко-француски споразум 389
Маршан: 242
експедиција у Горњој Убанги 238
на горњем Нилу 243
у Фашоди 242
и Киченер у Фашоди 244
и евакуација Фашоде 247
Масарик: 519
Маћедонија види Турска: 209, 336, 337, 338, 339, 340, 343, 422, 423, 345
Мекленбург В. Војвода 177
Менелик II: краљ од Абисиније одбија захтеве Италије 235
предлаже мир Италији 236
и мисија Рода 240
Менсдорф: граф 350, 453, 542
Михаелис: 533
Метерних граф: о догађају са бродом Пантером 398
Мијатовић Чеда: 53, 54, 55, 98
Милан краљ: 97, 98
Милнер: 024, 547
Миљутин руски генерал: 25, 26, 27, 30, 31
Миловановић Милован: министар иностраних дела Србије 347, 352
Мингрелија, кнез од 103
Минстер: 37, 38, 82, 85, 137
Мирибел: 139
Мирцштег: програм реформа за Маћедонију 337 и остале
Мод, генерал: 527

Младотурци: 409
Молтке: старији 34, 44, 107, 171, 220
млађи 432, 460
Муравјев: 188, 189,, 258, 267, 268
Монро: 496
Монсон: разговори са Делкасеом 243
о француско - британскоме спору у Египту 241, 244
Монтеј: мисија са Нила на Слонову обалу 231
Монтс: 171, 293
Моријер: 107
Моренхајм 135, 136, 142, 155
Морли лорд: 462
Мулај Хафид: султан од Марока 387
признаје протекторат Француске 405
и дугови Француској 392
и Французи у Фезу 393
абдицира 405
Мулај Јусуф: наследник М. Хафида 405
Мулај Исмаил 287

Нансен Др. 567
Некљудов, руски посланик у Софији 422
Нелидов: 78, 215, 366
Немачка: узима Самоа 88
споразумева се с Енглеском о Хелиголанду и о Занзибару 169
помаже Русију 186
отуђује Јапан 186
анектира Нову Гвинеју 86
и уређење мароканског питања 287, 288
пропаст због преференционалних тарифа у Канади 282
уступа права на Самоа 258
Чемберлен напада на њену војску 278
колективна протекција Суеца 67
сурадња у колониалном питању са В. Британијом 441
утакмица у трговини са В. Британијом 189
и планови за конференцију 305, 306
Немачка и светски рат (в. светски рат)
сурадња са Русијом 323, 324
конференција за Мароко 300
депеша о Агадиру 396
и неслагање међу силама 214
догађај са „Бундесратом" 265
охрабрује Аустро - Угарску да ратује против Србије 448 449
удаљује се од Енглеске због Трансвала 180
и њена колониална политика 170
и њена прва колонија 82
и њени интереси у Африци 80
и њен поморски програм 263
и противљење према решењу Мароканскога питања 405, 406
повећава војску 429
огорчење противу Велике Британије 406
меша се у китајско - јапански рат 185

Немачка: поставља Лимана фон Сандерса за команданта војске у Турској 435
и последице говора Лојд Џорџа 401
говор Лојд Џорџа пред социалистима 544
и војничка расположења у народу 431
мења своје захтеве 402, 403
закон о флоти 1900 361
окупира Кјао - Чау 187
против реформа на Криту и у Јерменској 219
за Буре 181
и Кригеров телеграм 183
предлог о деоби Марока 277, 278
против енглеско - конголескога споразума 175
и мало-азиске железнице 220
признаје Румунију за краљевину 10
одбија заједничко посредовање 269
одбија предлог француских уступака у Конгу 403
одговара Сер Едварду Греју 402
Француској о Мароку 302
и други закон о флоти 266
о рускоме нападу на њене бродове 318
подржава босанску политику Аустро - Угарске 357
подржава Трансвал 180
нови војни закон 431
и „Бундесрат" 264
и Казабланка 388
и Кронштатска посета 144
и грађење дреднота 362
и манџурски спор 275
и Марокански пакт 389
и оснивање поморске лиге 192
и отварање Дарданела 410, 411
и ратоборна штампа 438, 439
и посета у Ревалу 344
и насилно узимање Порт-Артура 189
и Јангцекјангски споразум 273
и ултиматум Русији 460
одбијања на Хашкој конференцији за мир да смањи оружање 258
опомиње Русију 427, 428
и енглеско - француски уговор 295
и аустро-румунски уговор 56
и аутономија Крита 209
и белгиска неутралност 111
сурадња с Енглеском у грађењу багдадске железнице 281, 282
и колонизација 79
и приговори са Енглеском о флоти 383, 384
и дискусија са Француима о Мароку 391
притисак на Русију за уређење спора 356
и конференција у Алгесирасу 308, 309
према енглеско - француском уговору 296, 297
према француско - шпанском уговору 297
споразум с Енглезима о Багдадској железници 442
и енглеско - руски поморски разговори 445

Немачка: и Јерменска 178
и обустава оружања 364, 365
и Багдадска железница 369
и Балкански рат 425
и блокада Грчке 99
и предлог за решење босанске кризе 354, 355
и британска флота 361
и сурадња са Француском у Конгу 391, 392
и решење Критскога питања 211
и Источно питање 178
и решење о Самоа 256
и тајни уговори 299
и виндзорски уговор 255
и Тројни споразум 333
и питање Венецуеле 281
Нигер: 175, 240, 242
Никола II: и његова адбикација 524, 525
и пристанак на преговоре за мир са Јапаном 324
и неповерење према политици Енглеске у Турску 204
и Француска поводом руско-турскога споразума 323
и активна политика на Балкану 439
и његово непријатељство пре Србији 437
и његово непријатељско расположење према Енглеској
и кајзерово писмо 181
и писмо Едварду VII о јужноафричком рату 270
и руска неутралност 136
и догађај код Догер Бенки 320
и отварање Килскога Канала 176 176
и посета у Ревалу 343
и општа мобилизација
и ратификација аустро-рускога пакта 217
и Уговор у Бјерке 327
и писмо Вилхелма II о енглеско-немачком споразуму 254
и незадовољство са Француском Јосифом I, 356
и споразум руско-немачки о Далеком Истоку 186
и задовољство због енглеско-француског зближавања 200, 201
и буна у Петрограду 524, 525
и посета у Румунији 439
и француска ескадра у Кронштату 144
и помоћ Немачке Русији 320
и Едвард VII у Ревалу 343
и Распућин 523
и Вилхелм II у Петрограду 161
и Јерменско питање, 200
и Балкански савез 422
и црно-морска флота 319
и босфорска завера 216
и кандидација грчкога принца Ђорђа за Крит, 212
и Хашка конференција 257
и Вилхелм II у Бјерку, 325
и предлог Кајзеров за сарадњу руско немачку 324
и Уговор од 1905, 321
и царица у Француској 156
Никола: велики кнез, Николајевић, царев стриц 132, 139, 326, 433
Никола: Николајевић, главнокомандујући руске војске 476, 524

Никола Николајевић и прокламација на Пољаке 489
и споречкавање са Николом II због Распућина 523
и евакуација Варшаве 487
Никола I краљ Црне Горе, 14 428
Наполеон: Артур, представник енглески у Тангеру 277, 356
и писмо Сер Е. Греја о Персиском заливу 391
о Пантеру 398
и потпис енглеско-руске конвенције 330
и Русија 328
и конференција у Алгесирасу, 31
Ниполд, Отфрид 431
Ноел, адмирал 211
Нортбрук лорд: о Египту 73
Нортклиф: лорд његова пропаганда 577
Њутн лорд: 110
Њу Хебриди, Нова Хебридска Острва: 223, 290, 291

Обручев и војна конвенција 1892 год., 151
Омдурман: 243
Орландо: шеф италијанске владе на Конференцији мира, 563
и спор око Ријеке, 578
Отоманска царевина 422

Падеревски: делегат Пољске 563
Пакт халепски: 12
опозван 12
повраћен 206
Пакт Лиге народа: 569, 570
и мандати за колоније 572
и обвезе 571
и чланови 570
Пашић: делегат на Конференцији мира 563
и руске симпатије за Србију 352
Пенџдех: предат Русији 23
и Авганистан 24
и спор Авганаца и Руса 24
и руска окупација 24
Персија: 315
и Европа 313
и руски утицај 330
и енглеско-руска сарадња 413
Персиски залив: 221
и Источно-индиска компанија 314
и поморска демонстрација 315
и енглеско-руска конвенција 331
Першинг: 549, 554
Петар I краљ Србије: 352
Петен: 504, 527, 554
Петерс Карл: 87, 190
Пеџ амерички посланик 499, 500, 503
Пишон: и позив Немачке да се реши Мароканска ствар, 390
и помагање француско-немачки привредни споразум 387
и његова мароканска политика 390, 391
и француско-немачки мароканski пакт 390
и криза због Казабланке 390
и Конголески уговор 405
и железница Тангер-Фез 391
Побједоносцев: 116, 217

Поенкаре: министар финансија и руски зајам 328
и српско-бугарски уговор о савезу 422, 423
и Бугарска 422
и Балкански рат 425
и закон о трогодишњем служењу у војсци, 432, 433
тражи конференцију амбасадора 427
и председништво републике 433 434
и понуда аустриског цара за мир 529
и кнез Сикст Бурбонски 528, 531
Покровски: 525
Пољска 487, 488
Порт Артур: и енглеске топовњаче 188, 189
и жеља Русије да створи од њега крајњу тачку сибирске жељезнице 186
и захтев Јапана 185
и руска флота у зиму у заливу 188
окупација 88, 189
и пад његов 324
Портал: Сер Џералд: 229
Португалска: 180
и право на Конго 89
и тајни уговор 1898 о колонијама: 254
Принети: италијански председник владе, 292, 293
Протопопсв: 524
Пурталес: 456
Радолин: и француско-немачки пакт о Мароку 390
и разговор са Делкасеом о енглеско-француском уговору 295
и француско-шпански уговор 305
и Рувије, споразум претходни о Мароку 297
Рајс: кнез 35, 117
и фалсификовани документи
Равлинсон Сер 20
Ралис: 209
Расел лорд Одо: 37, 79
Распућин: његов утицај на цара и на царицу 523
убиство његово 1916 у Петрограду 523
Револуција у Русији: 524
Ревентло: 183, 184, 185
о Бетман Холвагову по морској политици 381
и Алгесираска конференција 311
и енглеско француски уговор 296
и немачки намесни захтеви 402, 403
Реј Хвајтло 324
Репингтон: 307
и писмо Твидмауса 570
Рибо: 154, 155, 225
и војна конвенција са Русијом 149, 150
и француско нестрпљење 150
и руска жеља за савезом 148
и сарадња дипломатска у Турској 148, 149
и војничка сурадња
Рипон лорд: 22, 23

Рихтер, против другог поморског закона у Немачкој 226
Робертс лорд: 23, 280
и „Црни орао“ од кајзера, 272
тражи обвезно служење у војсци, 375
Робилант: 121, 122
и сурадња са Немачком 53
и захтеви Италије од савезника 122
Родес — Сесил: у Берлину 255
и његов рад у Јужној Африци 180, 181
и португалске колоније 254
и железница од Каира до Кептауна 255
и Немачка Источна Африка 255
и Ујтлендери 259
и претресање енглеско-немачког уговора 277
Род Ренел, 240
Рожденствевски: 319
Росбери лорд: 74, 189
и блокада Грчке, 99
и турско-бугарски уговор 98
и Солсберијева политика према Јерменима 204
и питање Сијама 227
и његова политика према француској и Новим Хебридима 223
и криза у Сијаму 227
и протест противу Јерменскога покоља 296
и Фашода, 246
и укор кедиву 228
и догађај код Дегер Бенка, 321
и протест противу француских уговора 291
и енглеско-немачко супарништво на мору 378
Розит: и градња поморске базе 362
Ротшилд: 251, 268
Рувије: 113, 303, 306
и потпис прелиминарнога споразума о Мароку 306
Румелија Источна: за Уједињење 1, 5,
Румунија: 422, 429, 431
Румунија: постаде краљевина 10
сурадник у тројном савезу 910
постаје савезник Аустро-Угарске 56
и проглашење неутралности 466
и посета Николе II 439
улога 422, 431, 509, 510
и уговор с Италијом 510
и уговор с Русијом 510
и Централне силе 509
и војни савез са Русијом 510
и споразум са савезницима из Тројнога споразума 511
и објава рата Аустро-Угарској 511
и њен пораз, 511
и Конференција за мир 563
Рупрехт кнез од Баварске: 533
Рустан француски резидент 48
Русвелт I: и његова интервенција у Мароканском питању 304, 305
и кајзерово писмо о Мароку, 298
и аустро-угарски предлог за посредовање 311
и преговори за мир са Русијом 324

Русвелт и конференција у Алгесирасу 310, 311
Русија: и њени запети односи са Енглеском 305, 215
спречава извршење Берлинскога уговора 2
и њен спор с Авганистаном око Пендеха 23, 24
и држање у Бугарској 3, 4, 127 128
и друга Волфова конвенција о Мисиру 78
и Фердинанд Кобург 124 125
окупира Мевр, 22
и одбијање помоћи Авганистана 21, 22
и блокада Грчке, 99
и аустро-немачки савез 25, 32
и супарништво на Балкану с Аустро-Угарском 101, 102, 103, 104, итд.
и Бечки Уговор 35
Александар се покорава Русији 101, 102
и аустриско противљење руској политици 102, 103
пропаст бугарске политике 128
одлаже потпис војнога савеза са Француском 152
тражи Порт-Артур 186, 187
и зајмови 146, 147
и окупација Порт-Артура 188, 189
и интервенција у кинеско-јапанскоме рату 185, 186
одбија Кимберлијев предлог за реформе 199
и учвршћивање на Балкану 215
и одредбе француско-рускога савеза, 153, 154
и неслога међу Силама 213, 214
и забрана Сила да се принудне мере предузимају против Турске, 199, 200, 201
и решење Критскога питања, 210
и Немачка помоћ 320, 321, 323, 324
и жеља за ближу сурадњу са Турском 410, 411
и утицај у Тибету 314, 315
и утицај у Персији 329, 330, 331, 413, 414
и предлози за интервенцију 268
и измирење са Бугарском 214, 215
и измирење са Јапаном 333, 334
и узапћивање немачких и енглеских бродова у Црвеном Мору 318
и рат са Јапаном 317, 318
и поново Авганистан 316, 322
и међународни зајам, 328
и Тјенцин 274, 275
и уклањање турских гарнизона са Крита 211, 212
и Багдадске железнице 330, 331
и помоћ Делкасеове спољне политике 301
и Тројни споразум 333
и Боксерска буна 272, 273
и балкански послови 335, 336
и план енглески 340, 341
и финансиске реформе у Маћедонији 338

Русија и Аустро-Угарска упућују ноту заједничку Бугарској 339, 340
и Аустро-Угарска упућују једну заједничку ноту Србији 339, 340
и Балкански савез 421, 422
и Турска 424, 425
и краљ Едвард у Ревалу 343
и Аустро-Угарска упућују заједничку ноту Грчкој 339, 340
и санџачка железница 341
и Аустро-Угарска незадовољне 346, 347
и Аустро-Угарска предлажу уступке 328
и анексија Босне 349, 350
и Мореузи Дарданелски 347, 350
и цепање Берлинскога уговора 350
и одговор Сер Едварду Грељу, 343
и немачко-француски споразум о Мароку 390, 391
и обустава оружања, 365
и Мирштегски програм реформа за Маћедонију 337
и персиско питање 413, 414, 415
и немачки предлог 355
и конголески уговор 405
и дозвола за пролаз кроз Мореузе 409, 410
и Техеран 413
и Лиман фон Сандерс 435
и повећавање оружања 438, 439
и мишљење о рату 435
и општа мобилизација 459
и припреме за рат на западу 436, 437
и немачки ултиматум 460
и мобилизација у Јужној Русији 427, 428, 454
и посета јапанске војничке мисије 430
и помоћ Србији 437, 438, 453
и разговори о поморскоме споразуму 437, 438
око поморске конвенције с Енглеском 444
са Француском потписана поморска конвенција 423
и писмо Грељ—Камбон 445

Сабуров: и уговор с Аустријом 40, 41
и предлог за руско-немачки уговор 41
и руско-немачки споразум 40

Сазонов:
и персиски залив 414
и Персија 413, 414
и Србија, 426
и опомена Бугарској 425
и Силе и балканске државе 424
и руска политика на Балканском Полуострву 427
и план за акцију 437
и претрес у савету о Дарданелима 437
и апел на руску штампу 438
и журба да закључи поморску конвенцију 445
и Поенкаре у Петрограду 423
и програм за акцију

Сазонов и фон Сандерс 436
и одговор Турске о постављењу Лимана фон Сандерса 436, 437
Тројни споразум 443
и аустријски ултиматум Србији 453
и општа мобилизација
и план о деоби Турске 480
Сајонџи: и Немачка 88
ференцији за мир 563
Самоа: и Немачка 88
и његово решење 258
Сандерс: Лиман, генерални инспектор турске војске 436, 437
командант турске војске 435
повлачи се са командантства у цариградском корпусу 437
Сан-Ђулијано: 408, 434, 435
Сан-Стефански уговор 1, 2, 18, 19, 26, 28, 54, 55
Сазонов: 409, 410, 422, 459, 525, 525
Санџак Новопазарски 15
окупација 347
евакуација 346
Сарајево: опозиција окупације 14
убиство Франца Фердинанда и војвоткиње Софије 447
улазак аустриских трупа 15
Света Столица: 534 итд.
Бенедикт XV, 534
и мир 538
и савезници 538
папини предлози 535, 536
Светски рат: његови узроци 470
код Шато-Тјера, 548
и конференција мира
и пуковник Хаус, 432, 433 519, 520, 521, 522, 561, 562, 563, 569, 574
и битка на Ени 472
и Аленби у Палестини 554
и Америка у рату 523
и Арас 527
и аустриски напад у Трентину 505
и аустро-угарска објава рата Русији 465, 466
и Аустро-Угарска понуда за мир 528
и примирје 554
и Бетмана Холвега говор 464
и бомбардовање Београда 494
и објава рата Велике Британије Аустрији 466
и експедициони британски корпус у француској 474
и одговор Британије папи 535
и британски ултиматум Немачкој 465, 466
и Бугарска објављује рат Србији 493
Бугарска приступа Централним силама 490
Бугарска се предаје 550
Камбре, битка код 527
Канађани освајају Вими Риџ 527
битка код Шмен де Дам 527
и пораз Румуније 511
Крадокова ескадра код Коронела пропала 497
Дарданели су евакуисани 496
Србија потучена 495
евакуација Варшаве 487
пад Анверса 474, 475

Светски рат: пад Лијежа 473
пад Намира 473, 474
прва битка на Ипру 474
Фош у Арасу 475
Фошов противу напад 541
јуриш на Дуомон 503
објава рата Аустро-Угарској од стране Француза 466
Француска ће поштовати неутралност Белгије 461
француска мобилизација 462
Французи губе битку код Шарлероа 474
немачки ултиматум Белгији 462
Немачка и неутралност Белгије 461
Немачка повређује неутралност Белгије 464
Немачка ограничава подморнички рат 502
немачки неуспех под Верденом 505
Немачка одбија руски напад 505, 506
немачка војска стреми Паризу 474
Немачка нуди мир 514, 515
немачки генералштаб жели мир 549
Енглеска обећава Француској помоћ флотом
Грчка објављује неутралност ако дође до српско-бугарског рата 462
упад у Галицију 477
Италија објављује рат Аустро-Угарској 486
Италија објављује рат Немачкој 486
Италија уз Тројни споразум 483
Италијански пораз на (Капоретту) Кобариду 538
Јапан објављује рат Немачкој 477
Јутланда, битка код 497
Кил — побуна 553
Кинченерова војска у Француској 504
Кут-ел-Амар се предаје 506
Лвов је пао 476
Лузитанија потопљена од немачке подморнице 501
Марна, битка на 474.
Мезопотамија, ратовање у 527 528
блокада Северног Мора 499, 500
Вилсон позива ратујуће стране на разговоре о миру 517
евакуација Пшемисла 487
револуција у Немачкој 554
Румунија, најзад, прилази Тројном савезу, 507
Румунија потписује мир 539, 540
руска објава рата Турцима 480
Руси и Немци у рату 461
Руси у Ерзеруму 506
Руси у Галицији 487
руска револуција 524
Русије последњи напор 526
Русија прима мир 540
предлози за деобу 480
Србија упада у Босну 477
Сер Едвард Грај и питање о белгијској неутралности 461

Светски рат: Сер Едвард Грај излаже становиште Енглеске 463
чарке око Хелиголанда 497
Соасон је заузет 547
битка на Соми 504
Стерди и битка код Фламландских острва 497
и Сувла-залив 493
Таненберг, битка 476
савезнички циљви рата 517
савезнички услови за мир 517
савезници одбијају услове Немаца 515, 516
савезници одговарају Вилсону 518
случај Аустро-Угарске 467
случај Британије 469
Брусилов у офансиви 506
и пораз на Кобариду 541
и план за Мореузе 481, 482
опозивање Лондонске декларације 503
случај Француске 418
случај Немаца 467
догађаји са Гебеном и Бреславом 478
офанзива код Грлице 486, 487
велика флота у Скапа Фло 498
Сједињене Државе Америке неутралне 498
победа на Пијави 650
пољско питање
и повлачење од Монса 547
офанзива код Ронса 548
случај Русије 467, 468
пораз код Сен-Кантена 546
и солунска експедиција 494
и офанзива на Соми 504
и Шлифенов план 473
подморнице 500
превоз експедиционога корпуса 497
Лондонски уговор 457
Турска се придружује Немачкој 478
Турска се предаје 550
Северна Америка је противу блокаде у Северноме Мору 500, 501
напад на Верден 503
Селборн лорд: о западној Африци 242
Сесил лорд Роберт: 569
Сибирска железница: 156
руски план 182
Сијам: 226, 290, 291
прима француске захтеве 223
криза 226, 227
залив 291
Сикст, кнез Бурбонски: у Лондону 532, 533
његова посета у Лаксенбургу код цара Карла 529
и предлог Аустро-Угарске за мир 528
и Лојд Џорџ о предлогу Аустро-Угарске за мир 530
Скапа Фло: 497, 498
Скобељев: 21
његов говор у Паризу 44
његов говор у Петрограду 44
његова смрт 45
Скот Сер Џон: 74
Скот-Монкриф: 74
Смоленски: 209
Смец, генерал: 507, 569, 572, 581
на конференцији мира 560
говори о уговору о миру 586

и састанак са грофом Менсдорфом у Швајцарској 542
говори у 1918, 547
Солсбери: лорд: 1, 8, 16, 46, 74, 99, 163
писмо лорда Лофтуса 2
и аустриски уговор 39
и аустро-немачки савез 36, 37
и писмо лорда Лајарда 17
и ликвидациона комисија 61
и претња Турској 199
и Јерменски проблем 177
разговор са Министером 38
и писмо лорда Биконсфилда о аустро-немачком савезу 38
и египатска политика 75
о Немачкој као савезнику 79
и Египат 75
и опомена Србији 97
и силе и Грчка 98, 99
енглеско-италијански споразум 123, 124
и његове симпатије за хришћане на Балкану 96
подржава Бугаре 97
и избор Фердинанда од Кобурга 124, 125
жеља да сурађује са Русијом 120
приближава се Бисмарку 117, 161
Бисмарк хоће да се приближи 117, 161
и уклањање Александра од Батенберга 105
одговор на Бисмарково писмо о реосигурању 119, 120, 121
повраћај на власт 178
енглеско-египатска освајања територија Калифе 243
извињење поводом догађаја у Бундесрату 264, 265
утврђења у Бизерти 226
угушивање боксерске буне у Китају 272, 273
енглески бродови у Порт-Артуру 188, 189
аутономија Крита 206, 207
опасност усамљене интервенције у јерменском питању 203, 204, 205
питање о усамљености Енглеске у Јерменској 204
објашњење за уступање Хелиголанда 169, 170
Немачка поново даје уверавања о Кини 187, 188
не верује у искрене намере кајзера 171, 172
посредовање за Грчку 100, 209
преговори са Француском о уређењу односа у Африци 249, 250
о Кригеровом телеграму 185
протест код султана 17, 201
обнављање преговарања са Немачком 254, 255
одговор на Криспијево писмо 224, 225
разговор са кајзером о Источном питању 178, 179
и његова оставка 285
и потпора принца Ђорђа за гувернера Крита 211
и Џемсонов упад у Трансвал 182
и уклањање турских гарнизона са Крита 211, 212

Солсбери и руска радљивост у Средњој Азији 313
и Манџурија 274, 275
и британске трговачке коморе 285
и Бундесрат 285
и Критско питање 182, 206, 211
и окупације Донголе 238, 239
и евакуација Фашоде 247
и Меконг 226
и Нигер 241, 242
и реформе у Турској 16, 17, 200
и Виндзорски уговор 255
и уговор Јангцекјански 273, 274
и долина Нила 248
Солун: 338, 342, 424, 429
Сонино: 52, 483, 484, 486, 530, 532
Софија: 97, 98, 100, 209
Спајтхед: преглед морнарице 191
Србија: 15, 101, 461
и Берлински конгрес 1, 54
Скобељев 44
тајна конвенција краља Милана 54, 55
краљевина 56
и рат за равнотежу на Балкану 97
и аустроугарска интервенција 1885
и Трикупис за савез са Грчком 209
и Солсбери 1891 211
и реформе у Маћедонији 1903, 336, 339
и у Мирцштегу постигнути реформни споразум 336, 340
и Ерентадов предлог за железницу кроз Санџак 341
и њен јадрански пројект на Сан Ђовани ди Медова 342
анексија 346
Ерентал и анексија Босне и Херцеговине 347
Извољски и анексија 349, 350
погођена анексијом 351
и бечка срџба за анексионе кризе 352
Србијин одговор 1909 354
и попуштање Русије 356
и њен одговор бечкој влади 356
и руско незадовољство због анексије 358
и Бугарска се приближују 422
савез са Бугарима 423
на Куманову 425
и Драч 426
и излаз на Јадранско Море 427
и Ђаковица 428
и савез са Грчком 429
и сарајевска драма 447
кајзер 448
Немачка уз Аустро-Угарску 448
припреме Аустро-Угарске да је нападне 450
ултиматум Аустро-Угарске 450, 451
признање да је попустљива 452, 453
и чврсто држање Русије 453
Берхтолд неће да разговара о ултиматуму Србији 454, 457
кајзер о Србима 457
држање Сер Едварда Греја 458
бомбардовање Београда 459

Србија: Аустро-Угарска је два пута од Срба потиснута 477
покушај да се приволе за уступке Бугарима 491
шта се нуди за Маћедонију 492
Фердинанд Кобург и његови планови 493, 494
Бугарска напада Србију 494
Грчка не испуњава обвезе према Србији 495
пропаст Србије 495, 496
и Румунија око Баната 509, 510
заузеће Битоља (1916) 511
и њена рестаурација по плану аустрискога цара Карла 529
и југословенске земље 352
конференција мира 564
Ријечко питање 578, 579
Сен-Жерменски уговор с Аустријом 587
Трианонски уговор о миру (са Мађарском) 588
Нејски уговор (са Бугарском) 588
Стамбулов: 94, 95, 101
Стенли: 89, 169
Стед, В. Г.: 257
Стољетов: 21, 22
Стерди: 497
Стурза: 8
Суда-залив: 99, 207, 212
Судан: 71, 185
план за освајање 235, 237
устав 248
предаје се Махдију 75
Суец: канал 71, 299
напад 480
неутралитет 70
отворен за промет 59
неутрализовање 74
силе и одбрана његова 67
и Француска 289
Сухомлинов: руски министар војске 459
Сушон, адмирал: 479

Талат-беј, министар Турске: 550
Талијењван: 189
Тањандије, Сен Рене и мисија у Фезу: 294
Тангер: 277, 297, 294
демонстрација 297
кајзерова посета 298
Тардје: 546, 582, 583
о Едварду VII у Паризу 286
о савету четворице 568
Татенбах, граф: 301
Таунсхенд: 506
Тафт: 569
Тел-ен-Кебир: битка 68
Твидмаус: о поморској политици 37
Тефик: кедив од Египта 60, 61, 69
Тесалија: 12, 208
уступа се Грчкој 12
примирје 209
Тибет: 332
и спорови око граница 315
и политички односи Велике Британије 315, 316
и уговор 316
и Ахаса уговор 316
Тирпиц: 183, 189
шеф адмиралитета 190
узима управу над флотом 191
критикује канцелара Бетмана 380

Тирпиц: тражи нове кредите за поморство 413
жели енглеско-немачки навални споразум 362, 363, 368
његов програм 192
и немачка власт на мору 276, 376
и II закон о морнарици 266
помаже Бетмана Холвега за морнарицу 383
и оставка 502
Тиса: шеф владе у Мађарској
и концесије Румунији: 508, 509
Титони и железница кроз Новопазарски Санџак 341
и анексија Босне 351
и француско-немачки споразум о Мароку 390
и права Италије на Триполис 407
Толстој, граф: 116
Тоголанд: 174
Трансвал: 84
и Немачка 180, 181
и немачко подржавање Трансвала 180
бура 181
Трапезунт: 200
Трикупис: 100
замењује Делијаниса 100
тражи интервенцију сила у Критској побуни 205, 206
Триполис: 131, 178, 228, 292, 293
Италија упада 407
Троелестра: предлаже социјалистичку конференцију у Штокхолму 526
Троцки: 538, 539
министар совјетски 539
и савезници 539
и потпис мира са Немцима 540
Тунис: 224, 225, 288
и енглеско-француски споразум 240
спор око њега 47
тројна финансиска контрола 48
постаје француски протекторат 50
Турска: 1 2, 15, 430
и Маћедонија 209, 422, 423
и гувернер Маћедоније 343
и деоба Маћедоније 337, 338
и предлог за финансиске реформе у Маћедонији 338, 339
гувернер Хилми-паша 343
буна у Маћедонији 336
финансиска комисија за Маћедонију 339, 340
Младотурци и Маћедонија 345
Младотурци 345
и комисија за извиђај јерменских свирепости 197, 198
амбасадорска конференција у Цариграду 96, 97
објављује рат Грчкој 208
оптужује Грчку 98, 99
сизерен над Тунисом 49
и Улцињ 13, 14
и Румунија 7, 8
и отварање Дарданела 410
и пораз (1912) 425, 426
и удаљавање од Тројнога споразума 411
и евакуација Крита 211, 212
и окупација Табаха 328
и мир с Италијом 424
и одговор о постављању немачких официра 434, 435
и Лиман фон Сандерс 435
и прва помоћ Француза 11

Турска и реформа египатске војне снаге 75
и накнада за губитак Босне 354
и споразум са Бугарском 338
и реформе аз европску Турску 338, 339
и јерменска ствар 178, 195
и балкански савез 421, 422
и Источна Румелија 95, 96
и Критска ствар 205, 206
и Египат 64, 65
и француско-руски споразум 148
и маћедонски комитет 335
и младотурска револуција 1908 345
и Волфова друга конвенција 78

Уганда: 228
Велика Британија анектира 169
намеравана железница 229
Уједињене Државе Америке: 324
подржавају Француску у Алгесирасу 310
усамљене пред европским сукобом 259
и симпатије за јерменску ствар 202
и Хашка конференција 258
и неприкосновеност приватне својине на мору 259
и Титуила 257
и Самоа 257
и светски рат (в. Светски рат)
Уговор берлински: 1, 6, 7, 8, 14, 15, 204, 341, 349, 350, 351, итд.
Уговор тројецарски о савезу: 45, 52, 57, 93, 97, 98, 102, 114, 115, 130, 133
Бисмарк жели да га обнови 38
обнављање одобрава и Франја Јосиф 40
Уговор у Учиали: 235
поништај 236
Умберто I, краљ Италије: 36, 51, 52, 121

Фалкенхајн: 460, 475, 487, 504, 505, 520
Фалијер, претседник и анексија Босне 349
Фашода: дискусија између Енглеске и Француске 245, 246
евакуација 247
француско расположење о евакуацији 285
Маршанова мисија 242
Фердинанд Кобург: изабран за владара Бугарске 124, 423, 429
жеља да се измири са Русијом 214
силе га признају за кнеза 215
женидба са Луизом од Парме 214
Русија тражи да се удаљи из Бугарске 128
фалсификована писма 116
посета у Пешти 348
за централне силе 492
његова абдикација 550
Фердинанд, краљ румунски 509
Фери Жил: 11, 49, 74, 113
тражи искреност од Бисмарка 133
његова колонијална активност 89

Фери Жил не жели савез са Русијом 133
и генерал Буланже 111
Фез: 300, 305
спор око француске помоћи Фезу 394
Француска иде у помоћ 393
Француска и реформе 298
покољ француских официра 392
мисија 294
страховања од мисије 298, 299
буна 406
Фишер, лорд: 343, 482, 497
министар ратне морнарице 362
прориче енглеско-немачки рат 375
Филимор, лорд: 569
Флуранс: савез са Русијом 137
страховања о Буланжеовој кризи 136
расположен за Русију 135
и бугарски делегати 135
Фор, претседник француске републике 154, 156
Фотијадес: 12
Фон Спе: 497
Фош, маршал: 553
шеф главног штаба 527
офансива код Ренса 548
Француска: признаје Румунију за краљевину 10
дејство предложеногa аустро-немачког савеза 33
абдикација на Египт 67
афричке колоније и трвење због њих с Енглеском 60
жели потпору Немачке у свађи око Египта 76
и двојна контрола у Египту 60
и енглеско-португалска конвенција 89
и неутралност Суецког Канала 74
прима уништај чл. XXV Берлинског уговора 356
прима конференцију о Мароку 305
прима енглески предлог о посредовању 451
на Доњем Нигеру 241
анектује Мадагаскар 239
позива Енглеску на интервенцију 460, 461
преговара са Великом Британијом о границама 227
план за конференцију 306
жели споразум с Енглеском 247, 248
Египат и Мароко 289
напушта Фашоду 247, 248, 249
одредбе француско-рускога савеза 153
трвења с Италијом 409
и Бури 268, 285 итд.
нерасположење према Енглеској због Египта 289
у Мароку 289, 298, 305, 306, 301, 390 итд.
утиче на решење кинеско-јапанскога рата 185
зајам Русији 138
и риболов у Нуфундланду 249
уступа повластице за рибарење у Њуфундланду 290
и деоба Маћедоније 337, 338
и милитаризам 434
и пакт с Италијом 291, 292
и конференција за мир у Паризу 558, 559 итд.

Француска и предложена анексија Нових Хебрида 223, 234
и интервенција у јужно-афричком рату 268
протест против енглеско-конголескога уговора 175, 228
диже блокаду 227
сматра Енглеску као савезника 420
одбацује немачке предлоге за уступке у Конгу 403
одбацује другу Волфову конвенцију 78
одговор на немачке војничке мере 432, 433
супарништво са Великом Британијом у Тихом Океану 223
задовољна са деобом Африке 175
решење о западној Африци 242
ратовање у Судану 236, 237
Маршанова мисија 238
Нгоко-Сангха 392
уговор са Шпанијом 298
нерасположење за преговоре енглеско-немачке 443
западно-афричке уступке 290, 291
и предлози Абдул Азиса 301
и дискусија са Немцима о уређењу Мароканскога питања 390, 391
и немачки измењени захтеви 402, 403
и средоземна ратна морнарица 419
и њена интервенција 269
и конференција о Мароку 302, 303
и потпис поморске конвенције с Русијом 423
и Горњи Нил 231, 232
и енглеско-египатска управа у Судану 248
и багдадска железница 368, 369
и балкански рат 425
и успеси на конференцији у Алгесирасу 310
и Конголески споразум 405
и сурадња са Немачком у Конгу 391
и Критско решење 210
и пројекат о Донголи 235
и догађај око Фашоде 244
и пакт о Мароку 389
и отварање Дарданелских Мореуза 410
одбија да прими пакт потписан у Бјерку 327, 328
и ослобођење Феза 393
и руско-немачки уговор 323
и руско-јапански рат 317
и Сијамска криза 227
и раскидање Берлинског уговора 1908 351
и Тројни споразум 333
Фрања Јосиф I: 45, 121, 426, 477
одобрава обнављање Тројецарскога савеза 41
и његова политика са Бугарском 96
одобрава аустро-руску нагодбу 217
са Британијом противу побуне Бура 260
и Фердинанд I Бугарски 348
и анексија Босне и Херцеговине 346, 347

Фрања Јосиф I апелује на Николу II да очува мир 428
пише кајзеру о сарајевском атентату 447
и ултиматум Србији 450
Френч, Сер Џон: командант енглескога експедиционога корпуса 474
Фресине: 47, 48, 49
долази на место Гамбете 63
и француско напуштање Египта 67
египатска политика 63
одлазак са власти 67
за савез са Русијом 139
нови кабинет 139
предлог за посете француске флоте у Кронштату 141
и генерал Буланже 109
брани Буланжеа 112
жели војни савез са Русијом 139, 148

Хајдебранд: 406
Хашка конференција: 257, 365
спречено питање о оружању 365
међународни суд за конфисковане бродове 365
Хамилтон, Сер Јан: 482
Хајмерле: 32
аустро-угарски заједнички министар иностраних дела 36
неповерење према Русији 40
према руско-немачком споразуму 39
и Италија 50
и уговор о неутралности 51
Хајаши, јапански посланик: 275
и савез од 1902, 279
Ханки, Сер Морис: 568
Хансен, Јулиус: 133, 267
Хаус: пуковник и пријатељ В. Вилсона
Харкорт, Сер Вилјам: шеф либерала 237
Хардинџ: посланик Енглеске у Русији 317, 324, 328, 344, 363, 371
Хартвиг: о Балканском савезу
Хартингтон, лорд: о Бисмарковој жељи да кооперише са Великом Британијом 162
Хацфелд: немачки посланик у Лондону 161, 174, 178, 182
Чемберленови предлози о немачко-енглеском уговору 252
и Холштајново неповерење према Солсберију 257
и предлог о енглеско-немачком савезу 261
Хег, Сер Даглас: 527, 547, 553
наследник Френча 504
Хвајт, Сер Вилјам: 95, 57
Хелголанд: Бисмарк тражи 83
уступа Енглеска Немачкој 169
за развијање немачке морнарице 170
Немци задовољни 170
Хемли: генерал и британски комесар (1878) 1
Хендерсон, Артур: члан ратнога кабинета
Хертлинг:
Хецендорф, Конрад: 353, 421, 435, 476
Хикс Бич: и Фашода 245
Хилми-паша: 335
као велики везир 343
проглашава у Солуну устав од 1876, 345

Химанс: белгиски делегат на конференцији мира 564
Хинденбург: 477, 520, 532, 550
главнокомандујући немачких трупа 505
Хјуз: 559, 577
Хоенлое: аустриски посланик 428
Хоенлое, кнез: канцелар Немачке 67, 171, 191
у Гастајну 32
и Бисмарково мишљење о колонијалној политици 79
разговор са кајзером 34
о генералу Буланжеу 110
долази на место Капривија 176
уверава Русију у добре намере 186
искреност за мирење са Француском 133
и закон о флоти 192
разговор с Анотом 240
Халдан, лорд: 473, 474
војни министар 308
мисија у Берлину 415
разговор са кајзером о багдадској железници 369
разговори о колонијалној кооперацији са Немачком 441
Холштајн, барон: 32, 166, 261
његов опасан утицај 166
и обнављање руско-немачкога уговора о реосигурању 168
против енглеско-немачкога споразума 254
не верује Солсберију 256
смета енглеско-немачким разговорима 276
предлог кајзеру да иде у Тангер 297
помаже Аустро-Угарску за Босну 357
Хоскије: помаже руски зајам 138, 147
Хувер: директор за светску помоћ

Цариград: 124, 210, 345, 346, 422, 424, 453
и Органски статут од 1879, 5
утицај Велике Британије 18
и амбасадорска конференција 97
Драмондова конвенција 1887, 77
конференција (1876) 200, 202
пакоь (1896) 204
уговор о миру са Грчком 210
и немачки утицај 219
и Велике Британије одвајање од Цариграда 204
Цимерман: 397, 495, 519, 523
Цинтау: 187, 191
Црна Гора: 13, 44, 424
кнез Црне Горе 161, 428
и анексија Босне 351
објављује Турској рат 424
и вербални савез са Грцима 422

Чариков: 410, 411
Чемберлен, Џозеф: 163
његови говори удаљују стране државе од Енглеске 259
за сурадњу са Немцима 255
за савез са Немцима 251
о енглеско-немачком трговинском уговору са Мароком 277
говор у Лестеру 262
говор о Русији 251, 252

Чемберлен Џозеф: о наступању у Донголу 236
о Французима на Нигеру 241
његови предлози Немачкој 251, 252
обнавља преговоре за енглеско-немачки савез
његов предлог о Хелголанду 168
разговор са кајзером о енглеско-немачком савезу 262, 263
и Бисмарково приближавање Енглеској 162
и француска помоћ 278
и багдадска повластица 282
и Фашода 247
и немачка војска 279
и Самоа 257

Чернин: 507, 520, 531, 545
његово претсказивање 529
о миру 537
у Брестлитовску 539

Черчил: 418, 482
мисија Бакстона 491

Шен, фон, барон: 368
француско-мароканski пакт 390
и мароканске железнице 391

Шиман, професор: 295, 404, 405
о кајзеру у Виндзору 367
о рату у Триполису 408

Шпанија: предлози Делкасови 289
и средоземни пакт 126
искрцава војску у Лараш 394, 395
окупира Ел-Каср 395
уговор са Француском о Мароку 289, 298
и конференција у Алгесирасу 308
и Алгесираски акт 308, 309
помаже Француску на конференцији у Алгесирасу 309, 310
и обустава наоружања 366
и тајни уговори 300

Штирк граф, шеф аустриске владе 458

Штолберг: 32, 34

Штјурмер: 523
узима место Сазонова 510
и захтеви Румуније 510

Шувалов: 25, 168
и уговор о реосигурању од 1887, 167
и Буланжеова криза 136
и преговори са Немачком 167
о необнављању руско-немачког уговора 123, 168

Шустер: и персиска влада 414

Џелико, адмирал: 498

Џемсон Др.: упад у Трансвал 182

Џорџ Лојд: 477, 484, 491, 513, 583, 584
распушта Доњи дом 557, 558
и његов говор у Лондону 401
шеф владе 515
и социалистичка конференција у Штокхолму 526, 542, 546, 547
позива Америку у помоћ 546, 547
и кнез Сикст 530
и одговор Немачкој на понуде за мир 581

Џорџ Лојд и говор у Паризу о координираним напорима 541
и говор пред радницима о циљевима рата Енглеске 541, 542
о Британској мисији 567
на конференцији у Паризу 559
мемоар о условима за трајни мир 573, 574
и руски проблем 566
о угљеницима у долини Саре 575, 576
и спорови око Ријеке 579
и пољски проблем 580
и компромис о граници на Рајни 574, 575
накнаде од Немачке 576
и лорд Нортклиф 577
немачки одговор на понуђени мир у Паризу 582
и Булитова мисија у Русији 567
мишљење о одредбама за уговор о миру 573, 574, 585, 586